

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
СКОПЈЕ
Институт за историја на уметноста и археологија
насока археологија

Рановизантиска профана архитектура од Република Македонија
- магистерски труд -

Студент:
Христијан Талевски
бр. на индекс: 3598/09

Ментор:
проф. д-р Елица Манева

јули 2014
СКОПЈЕ

Изразувам најикрена голема благодарност до мојот ментор проф. д-р Елица Манева која и во најтешките моменти постојано исправено стоеше покрај мене и секогаш со одличните сугестии и совети, во текот на истражувачкиот процес, успеа да ме упати во права насока. Благодарност и до членовите на комисијата за оцена на магистерскиот труд доц. д-р Антонио Јакимовски и доц. д-р Марјан Јованов. Голема благодарност до директорот на ЈНУ Институт за Старословенска култура – Прилеп, виш научен соработник д-р Ели Луческа, за сестраната укажана помош и поддршка при пишувањето на овој труд. Голема благодарност и до научен советник д-р Бранислав Ристески без чии прашања, забелешки и сугестии, добиени преку бројните разговори, оваа теза немаше да ја има потребната издржаност. Голема благодарност до проф. д-р Сашо Коруновски за сугестиите во прилог на методолошки исправното поставување на главниот дел од тезата. Голема благодарност и до виш конзерватор архитект Илија Ристески со чија помош подлабоко навлегов во функционалата поврзаност и замислената реконструкција на некои од градбите. Голема благодарност и до м-р Силвана Блажевска, директор на НУ Стоби, за давањето можност да учествувам во археолошките ископувања на Стоби. Како резултат од овие теренски ископувања во мене се појави иницијалниот интерес околу рановизантиската профана архитектура. Голема благодарност до кустос советник Ленче Јованова и до кустос советник д-р Марина Ончевска Тодоровска за отвореното споделување на информации, техничка и фото документација поврзани со археолошкиот локалитет Скупи. Голема благодарност до виш кустос Енгин Насух и кустос советник Аница Ѓорѓиевска за овозможувањето на пристап до документацијата од ископувањата на Театарот во Хераклеја Линкестис. Голема благодарност и до проф. д-р Дафина Герасимовска чии темелни проучувања на резиденцијалната архитектура во Република Македонија беа од особено значење при градењето на овој труд. Голема благодарност и до останатите колеги во Н.У. Стоби и особено до колегите вработени во ЈНУ Институт за старословенска култура – Прилеп.

Ви благодарам.

помлад асистент – истражувач Христијан Талевски

СОДРЖИНА:

ВОВЕД	3
1. Оправданост и предмет на истражувањето	3
2. Методологија, тек и цели на истражувањето	8
3. Периодизација и културно-историски прилики на истражуваниот простор	10
4. Доцноантичка административна поделба, населби и комуникации	16
1. Урбан развој, инфраструктура, градежни системи и архитектонска декорација на објектите во римските градови Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи	22
1.1 Хераклеја Линкестис	22
1.1.1 Раноримски период	23
1.1.2 Доцноримски и рановизантиски период	32
1.1.3 Бедем	42
1.1.4 Комуникации и улици	43
1.1.5 Водоводен систем	44
1.1.6 Одводен систем	46
1.2 Стоби	49
1.2.1 Раноримски период	51
1.2.2 Доцноримски и рановизантиски период	65
1.2.3 Бедем	95
1.2.4 Комуникации и улици	99
1.2.5 Водоводен систем	103
1.2.6 Одводен систем	107
1.3. Скупи	112
1.3.1 Раноримски период	114
1.3.2 Доцноримски и рановизантиски период	121
1.3.3 Бедем	131
1.3.4 Комуникации и улици	132
1.3.5 Водоводен систем	135
1.3.6 Одводен систем	136
2. Промени во урбаниот лик на римските градови Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи во доцноримскиот и рановизантискиот период	141
2.1 Станбени објекти	146
2.1.1 Хераклеја Линкестис	147
2.1.2 Стоби	151
2.1.3 Скупи	156

2.2 Станбено опкружување и просторна организација	160
2.2.1 Улици	160
2.2.2 Отворени простори – плоштади	163
3. Анализа на недвижни архитектонски елементи	165
3.1 Градежен систем (конструкции, материјали и техники)	165
3.1.1 Сидови	165
3.1.2 Подови	171
3.1.3 Покривни конструкции	173
3.2 Архитектонски содржини и елементи	175
3.2.1 Отвори во сидовите (влезови, премини и прозорци)	175
3.2.2 Огништа и печки	178
3.2.3 Скали, спратови, подруми	181
3.2.4 Тремови	182
3.2.5 Дворови и прегради	183
3.2.6 Водоводен и одводен систем	184
3.3 Функционални карактеристики и типологија на градбите	188
ЗАКЛУЧНИ РАЗГЛЕДУВАЊА	192
Илустративен дел	205
Библиографија и кратенки	297

ВОВЕД

1. Оправданост и предмет на истражувањето

Живеалиштето е неразделив дел од човековото постоење. Неговата основната функција како засолниште од атмосферските и другите природни влијанија и субјекти, го сместува меѓу фундаменталните елементи на индивидуалниот и колективниот живот на заедницата. Погolem број живеалишта концентрирани на одреден простор и организирани во една целина формираат населба. Највисок степен на организираниот населбински живот е градот. За една населба да се идентификува како град, неопходно е истата да исполнува неколку клучни критериуми: како број жители, стопанско значење и комуникациска поврзаност кои ги надминуваат регионалните рамки и секако покомплексни урбанистички и архитектонски решенија.¹ Градот е центар на гравитација на поедини средини и место каде се синтетизирани основните интереси на една заедница: управни, економски, воени, безбедносни, културни итн.² Типот на населбата, нејзината позиција и околина, времето на подигање и егзистирање, составот на населението, неговата отвореност/конзервативност, економска состојба, се само мал дел од елементите кои мора да бидат согледани кога се работи на проблеми поврзани со живеалиштата, населбинското живеење и урбанизацијата. Заради тоа, се чинат сосема оправдани зборовите на римскиот историчар Апијан, дека градовите имаат судбина многу слична на човечката. Сето ова станува уште пооправдано ако се земе во предвид фактот што живеалиштата како еден од елементите на една населба, неразделно се поврзани со секојдневните човечки активности, од раѓањето па сè до неговата смрт.

Организација и техниката на градење на живеалиштата, без движните наоди во нив, не секогаш се цврсти хронолошки репери. Особено во случаите кога се наметнува потребата од потесно хронолошко детерминирање. Сепак, проучувањата во областа на урбанизацијата и архитектурата, изразени преку стратиграфијата на археолошките локалитети, се тие кои бројните движни археолошки наоди и сите информации добиени преку нивна научна опсервација ги поврзуваат и сместуваат во некаков контекст. Архитектонската, стратиграфската и развојната анализа на живеалиштето заедно со движните наоди пронајдени во него, директно ни ги отвора вратите кон реконструкција на секојдневното опкружување и секојдневниот живот на луѓето во минатото.

Во голем дел, живеалиштето е огледало на човековото место во општеството и предмет на постојани промени и еволуција. Како резултат на тоа секоја покрупна промена во општествениот, стопанскиот и политичкиот живот, редовно се манифестира врз средината во

¹ Микулчиќ 1999, 9.

² Suić 1976, 11-12.

која истите се одвивале и секако врз живеалиштата како неразделен дел од таа средина.

Промените кои директно или индиректно влијаат на самите живеалиштата можат да се поделат во неколку групи. Првата група се глобалните промени кои се одвивале на ниво на империја. Тие секогаш се тесно поврзани со условите и промените во самата држава и со целиот нејзин функционирачки апарат. Во втората група припаѓаат промените кои се одвивале на одреден заокружен географски простор, настанати главно како резултат на географските карактеристики на тој простор, климата, релјефот, комуникациите, околината и релациите со население кое живее во таа непосредна околина. Во третата група спаѓаат промените кои зафаќаат една микроцелина, област или населба. Во последната група се промените на индивидуално ниво т.е. промени на ниво на живеалиште на едно семејство. Секоја географска целина, секоја заедница и секој човек, со себе носат белези карактеристични само за нив. Промената на приликите во кои едно живеалиште егзистира, индуцира промени во формата, големината, начинот на градба, распоредот на нејзините внатрешни делови и покуќнина. Токму заради тоа, развојот на живеалиштата и населбинскиот живот се многу значаен елемент во проценувањето на цивилизацискиот и културниот степен на една заедница. Во тој поглед, секој простор е специфичен и покажува свој посебен развој и еволуција на населбинскиот живот, кој редовно одел паралелно со културната и цивилизациската еволуција на населението кое егзистирало таму.

Станбената архитектура од римскиот и особено од рановизантискиот период, засенета од монументалноста на јавна и сакрална архитектура, релативно подоцна станала цел на сериозен научен интерес. Првичниот интерес бил свртен кон луксузните и богато декорирани вили во римските градови Помпеја и Херкуланум. Дури и во XXI век, на просторот до каде што допирале границите на Римската Империја, најголемиот дел од информациите повторно се однесуваат на раскошните резиденции и монументалните јавни и сакрални градби. Спротивно на таквата ситуација, првите чекори во проучувањето на рановизантиската профана архитектура се прават во поново време.

Во македонската наука ситуацијата е слична. Иако фондот на движни наоди, хронолошки датирани во рановизантискиот период е релативно голем, незначителен е бројот на систематски истражувани локалитети од каде истите потекнуваат. Уште помал е бројот на стручни и научни трудови кои на било каков начин обработуваат рановизантиска профана архитектура. Дури и во оние во кои се обработува, акцентот повторно е ставен на движните наоди, а архитектурата се предава површно, без подлабоко навлегување во анализа на градежните материјали и техники, конструктивни елементи, градежни фази, комуникации, водоснабдување, одвод итн. Истите, речиси редовно, се преоптоварени со историските

случувања во периодот во кој се датираат. Причините за таквата ситуација треба да се бараат на повеќе места.

Профаните градби,³ од рановизантскиот период најчесто се откривани врз постари слоеви од римскиот и доцноримскиот период. Во други случаи тие се вклопени во доцноримскиот урбанистички план на градовите во форма на бројни доградби и адаптации на постарите градби. Во некои случаи се откривани врз некрополи од постари периоди, а неретко се наоѓаат на тешко достапни места. Во секој случај, карактерот на самата архитектура и контекстот на наоѓање, скоро секогаш ја носел во подредена улога кога во прашање е целта на ископувањето и презентирањето на објектите. Во поглед на археолошкиот материјал, рановизантската профана архитектура е скромна и далеку од богатството и луксузот во раноримскиот и поголемиот дел од доцноримскиот период. Станува збор за градби ѕидани од ефтини и во голем дел секундарно реупотребени градежни материјали. Ова е само причина повеќе зошто досега ретко кога се обрнувало соодветно внимание на станбената архитектура од рановизантската фаза од развојот на градовите. Покрај тоа што археолошките истражувања на некои рановизантски градови во Република Македонија траат и по речиси сто години, ситуацијата е речиси идентична. Заради таквиот третман на рановизантската профана (станбена) архитектура, изгубени се информации со непроценливо значење.

Во Република Македонија прв истражувач кој ги сумира резултатите од дотогашните истражувања и ги прави првите чекори во архитектонска и функционална анализа на рановизантска станбена архитектура е Томе Јанакиевски со неговото дело „Доцноантичка микростанбена целина над театарот во Heraclea Lyncestis“, издадено во Битола во 2001 год. Кај речиси сите останати автори рановизантската архитектура се споменува само површно и без било каква анализа. Тука секако не смее да се изостават и стручните и научните трудови на Дафина Герасимовска која фокусот на своите истражувања го насочува кон живеалиштата од античкиот период во Република Македонија.⁴

Основната цел на обработка во овој труд ќе бидат рановизантските градби од најголемите и најистражени римски и рановизантски градови во Р. Македонија: Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи. Основната причина за невклучувањето на рановизантските станбени објекти од Баргала,⁵ Лихнид,⁶ градовите на локалитетите „Исар“ кај с. Марвинци,⁷

³ Од латинските зборови: **prōfāne**, *adv.* световно, мирски; нечестиво, осквернително, скверно, обесчестувачки; **prōfānitas**, *atis, f.* безбожност, световност; паганство; **prōfāno** 1. 1) осквернувам, сквернам, обесветувам. 2) *прен.* повредувам, оскрбувам; **prōfānus**, *adi.* 1) непосветен, неосветен, нечист, световен; *subst.* **prōfāna**, *ogum, n.* светски, мирски нешта; 2) непосветен во култот на божество, непросветен, неупатен, кој не знае, невешт во нешто 3) безбожен, opak, злокобен, зловест; **prōfānum**, *i, n.* обесветување (според Sofronievski 2001, 570).

⁴ Герасимовска 1996; Герасимовска 2009, со останата библиографија.

⁵ Алексова 1978, 76-82; Герасимовска 2010, 123.

„Големо Градиште“ кај с. Коњух,⁸ „Венец“ кај с. Миокази,⁹ „Рупа“ кај с. Мојно,¹⁰ „Маркови Кули“¹¹ на Водно кај Скопје, итн. е пред сè нискиот степен на истраженост и малиот фонд достапни информации неопходни за продлабочена анализа на рановизантиската станбената архитектура и нејзинот однос кон претходните фази од урбаниот развој на населбите. Причина повеќе е и различниот период на подигање на овие населби. Некои уште од хеленистичкиот период се големи населбински центри, а некои се подигнати во доцноримскиот или рановизантискиот период. Овие разлики создаваат дополнителни проблеми и бараат продлабочена научна опсервација од повисок степен. Најголем дел од рановизантиските населби се детектирани само со површински проспекции и преку ограничен фонд на движен археолошки материјали. Од тие причини тие исто така нема да бидат дел од овој магистерски труд.

Рановизантиската профана архитектура од трите градови е обработена во главите 2 и 3. Од Хераклеја Линкестис главен предмет на деталната анализа во овој труд ќе биде т.н. микростанбена целина откриена врз Театарот. Истовремена станбена архитектура е откриена и во делот на раноримскиот Портик на судница, каде на повисоко ниво градбата е преградена со скромни ѕидови од камења и калов малтер. Со тие адаптации на просторот зафатена е и уличката југоисточно од градбата. Сепак фондот на информации тука е повеќе од ограничен, а целата ситуација ја усложнува и дискутабилното датирање на комплексот. Од исти причини нема да биде анализирана ниту сличната станбена целина откриена над рушевините од Големата базилика и Епископскиот двор. Според одредени автори, во VI век датирани се последните градежни интервенции во т.н. Вила „Авторемонт“. Станбената архитектура од рановизантискиот период е откриена преку археолошки ископувања изведени во поново време на Сектор Акропола.

Во Скупи скромен фонд на информации нуди станбената целина откриена на просторот северозападно од улицата *cardo maximus*. Иако фондот на публикувани трудови е релативно мал, а информациите сумарни, нивната обработка и анализа е особено битна од две причини. Првата е цврстиот *terminus post quem* за подигањето на населбата после катастрофалниот земјотрес во 518 год. Втората е континуитетот на живеење на тој простор и во VII-от век. Во Стоби и Хераклеја Линкестис и покрај постоењето на некои показатели кои

⁶ Маленко 1978, 340-341, 346; Маленко 1981, 20, 22, 26; Јанакиевски 2001, 35.

⁷ Соколовска 1986, 109, 122-125, 148; Јанакиевски 2001, 36.

⁸ Snively 2003; Snively 2006; Snively 2008; Snively and Sanev 2013.

⁹ Спасовска-Димитриоска 1987, 167-175; Спасовска-Димитриоска 1989, 44.

¹⁰ Микулчиќ 1970, 325-347; Микулчиќ 1999, 83.

¹¹ Микулчиќ и Никуљска 1978; Микулчиќ и Никуљска 1979; Никуљска и Микулчиќ 1980; Микулчиќ и Билбија 1987.

одат во насока на континуирано продолжување на животот и во VII-от век, до денес истото не е со сигурност потврдено.

Најголем дел од живеалиштата кои ќе бидат предмет на анализа во овој труд потекнуваат од Стоби.¹² Причина за тоа се обемните археолошки ископувања изведени на локалитетот во последните години, на простор од околу 15000 m². Во поголем дел од истражениот простор најпрво се откриваше последниот шестовековен хоризонт на живеење. Со учеството на овие ископувања, бев воведен во размислувања за начинот на градење, карактерот и изгледот на откриените остатоци од рановизантиски профани градби.¹³ Во овој труд нема да бидат обработени градбите откриени помеѓу периферните делови на радијалните сидови на Театарот, иако дел од нив веќе се споменуваат во поновата библиографија.¹⁴ Исто така, нема да бидат разработени ниту градбите подигнати во средина на V век, а откриени врз североисточниот дел од скената и пародосот.¹⁵ Тоа е простор кој и претходно бил истражуван, заради што голем дел од појавите се пресечени. Во делот спроти театарот т.е. во делот покрај Внатрешен југоисточен бедем, остатоците од рановизантиска архитектура се најсиромашни. Сепак, заради присуството на импозантни раноримски објекти откриени во минатото на таа тераса, токму овој простор нуди можност за детално согледување на стратиграфијата на локалитетот. Просторот е одлично место за воочување на односот помеѓу шестовековната фаза, со постарите градежни фази на локалитетот, како и место за темелна анализа на урбаната еволуција и развој на градот. Рановизантиски доградувања и адаптации се изведени во сите доцноримски резиденции откриени во градот и истите веќе биле цел на проучување во минатото.¹⁶ Поголем број на градби за живеење се откриени при ископувањето на Западна некропола на Стоби. За жал, достапната фото, техничка и пишана документацијата од постарите ископувања не е комплетна.

Генералните согледувања на градбите кои се основна цел на проучувањето во овој труд укажуваат на неколку нивни заеднички елементи. Најчесто се откривани плитко под површината на теренот и се наоѓаат високо во стратиграфијата на самите локалитети. Куќите

¹² Од причина што базичните проучувања потекнуваат од ископувањата на археолошкиот локалитет Стоби, во кои и лично бев вклучен како раководител на сектори, во текстот и во илустративниот материјал може да се појави дебаланс во фондот на достапни информации за одредени елементи споредено со другите археолошки локалитети.

¹³ За Стоби, покрај досега публикуваните резултати од постари ископувања, од поновите ископувања ќе бидат користени единствено информации и фотографии од текстот и презентацијата со наслов „Истражувања на рановизантиска населба на Стоби 2009-2010“ презентирани на XXI симпозиум на МАНД одржан во Струмица од страна на Христијан Талевски, Димитар Николовски и Љубинко Ѓекиќ. Извештајот се однесува за просторот северозападно од објектите Полукружен плоштад, Домус Фулоника и улицата Via Sacra, сè до новооткриениот Северозападен и веќе истражениот Југозападен бедем.

¹⁴ Герасимовска 2010, 124; Gerasimovska 2012, 109.

¹⁵ Gebhard 1981, 19.

¹⁶ Герасимовска 1996.

се со голем број доградувања и преградувања, меѓусебно разделени со системи од улочки, сокачиња, отворени простори итн. Станува збор за градби од кои се зачувани само долните партии од сидовите, сидани од камења и калов малтер или глина, речиси редовно во *opus incertum*, често врз темели од постари градби.

Оваа теза нуди голема можност врз база на поновите истражувања, од еден малку поразличен аспект да се согледаат живеалишта на последното население кое живеело во некогаш славните и раскошни римски градови. Значењето е уште поголемо од причини што станува збор за градови од централниот дел на Балканскиот Полуостров кои се воедно и епископски центри од три доцноримски провинции, а распоредени на главните балкански магистрала *Via Militaris* и *Via Egnatia*. Првичните согледувања покажуваат дека станбена архитектура од последното живеење во најголемите рановизантиски центри во Република Македонија, во минатото била неосновано занемарувана.

2. Методологија, тек и цели на истражувањето

Магистерскиот труд концептски е поделен во три делови. Самата проблематика на ова проучување наметна потреба од паралелно или наизменично користење на неколку научни методи.

Со оглед на тоа што периодот кој го обработува овој труд, е исклучително бурен во историска смисла на зборот, во третото поглавје од воведниот дел ќе бидат издвоени речиси сите достапни, историски потврдени настани во кои градовите на територија на Република Македонија биле директно или индиректно инволвирани. Историските случувања силно влијаеле на социјалните, стопанските, економските и политичките случувања, како резултат на кои во самите градови се детектирани бројни урбани промени. Со цел согледување на местото и значењето на обработуваните градови, во четвртото поглавје од воведниот дел ќе биде сумарно обработено доцноантичкото административно уредување и комуникации во овој дел од Балканскиот Полуостров.

Во првата глава „Урбан развој, инфраструктура, градежен систем и архитектонска декорација на објектите во римските градови Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи“, ќе биде направена детална дескрипција на урбаниот развој и инфраструктура на градовите. Сите резиденцијални, јавни и сакрални градби откриени внатре или во непосредна близина на градовите, ќе бидат предадени според хронолошки редослед, со интерна поделба на градби од раноримскиот и градби од доцноримскиот и рановизантискиот период. Во дескрипцијата на секоја градба ќе бидат опишани основните топографски и технички карактеристики. Потоа ќе следува детален опис на планот, комуникациите, фазите, употребените градежни материјали и техниките на

сидање, подната и сидната декорација, архитектонската декорација и покривната конструкција на градбите. Исто така, ќе се разгледуваат и постоењето на водоводна или одводна мрежа, функцијата на градбите и на просториите во нив како и стратиграфијата во поедини делови од истражуваните градови. Посебно внимание ќе биде посветено и на обработката на фортификациите, комуникациите внатре и околу градовите, водоводните и одводните системи. Со ваквиот пристап ќе се синтетизираат резултатите од досегашните ископувања и проучувања во областа на урбанизацијата и инфраструктурата на градовите. Неопходноста од вакво поглавје кое ќе зазема значителен простор во главниот дел на тезата, лежи во недостигот од понови студии, кои систематски и детално го обработуваат урбаниот развој и инфраструктурата. На овој начин ќе се направи солидна база за извлекување на конкретни заклучоци во поглед на односот и местото на рановизантиската профана архитектура кон раноримските и доцноримските градби и инфраструктура. Истото овозможува прецизно лоцирање и хронолошко детерминирање на рановизантиските градби подигани врз или внатре во постарите јавни, сакрални и резиденцијални градби. Ќе се направи паралела помеѓу раскошните ранохристијански сакрални и рустичните станбени објекти. Притоа во најголем дел ќе се воочат и сличностите и разликите во градежниот систем, декоративните и архитектонските содржини и елементи. Преку деталната дескрипција на основните системи без кои не може да се замисли животот на ниту еден поголем римски или рановизантиски град или населба (уличниот, водоводниот и одводниот систем) ќе се добие детална слика за нивниот степен на истраженост, нивниот развој и функционалност. Сето тоа ќе биде употребено како база врз основа на која ќе се детектираат промените и ќе се истражува нивното функционирање во рановизантискиот период. Во текот на истражувањето се покажа неопходно и разгледувањето на фортификациите, како неразделен и многу значаен безбедносен елемент за жителите во населбите. Уште повеќе кога станува збор за исклучително несигурниот период на VI-от век.

Во втората глава „Промени во урбаниот лик на римските градови Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи во доцноримскиот и рановизантискиот период“, ќе се обработат трансформациите на доцноримските во рановизантиски населби, проследени според досегашните истражувања во тоа поле. Во продолжение, ќе бидат според намената поделени и дополнително предадени основните елементи на рановизантиската профана архитектура т.е. станбените објекти и станбеното опкружување.

Клучно место во тезата има анализата на поедините недвижни архитектонски елементи поделени во две групи сместени во третата глава „Анализа на недвижни архитектонски елементи“. Во првата се елементи кои припаѓаат на градежниот систем. Тука ќе се

разгледуваат конструкциите, материјалите и техниките на градење на ѕидовите, подовите и покривните конструкции. Во втората група се дополнителните архитектонски содржини и елементи поделени според намената. Ваквата поделба ќе допринесе кон добивање на појасна слика за архитектонските елементи и истовремено ќе ја олесни компарацијата на истите. На крајот ќе биде направен обид за утврдување на функционалните карактеристики на просториите во самите градби, како и обид за типолошка класификација на истите.

Иако дел од овие станбени објекти биле цел на проучување во минатото, оправданоста за нивното повторно разгледување во овој труд се наоѓа во утврдувањето на односот кон постариот урбанистички систем и нивната улога во целокупната урбана еволуција на градовите како и во обидот за нивно поврзување и сместување во контекст на културно-историските и социо-економските рамки на периодот во кој истите егзистирале. На ова место ќе се направи обид рановизантиските профани градби да се гледаат низ призмата на еден функционален урбан комплекс, со луѓето како главен носител на сите активности во него.

Истовремено трудот ќе биде основа во која во иднина ќе можат да се инкорпорираат и движните наоди кои треба да бидат предмет на одделни продлабочени проучувања. Тоа е единствениот издражан научен пристап за добивање на комплетна слика за процесите на трансформација на еден римски т.е. рановизантиски град и за случувањата во него на социјален, економски, културен и историски план.

3. Периодизација и културно-историски прилики на истражуваниот простор

Различни автори, користејќи различни аргументи поврзани со културно-историските случувања, даваат различни датуми за почетокот на рановизантискиот период. Во прилог на тоа изнесени се генерално четири мислења.¹⁷ Секое од нив се темели на еден или повеќе аргументи поврзани со политички, административни, религиски и економски случувања.

Во овој труд терминот рановизантиски период се однесува на периодот после 476 год. т.е. после убиството на последниот римски император Ромул Августул (475-476 год.) од страна на Одоакар и падот на Западното римско царство.¹⁸ Аргументите кои одат во прилог на вака прифатената хронологија се:

- терминот рановизантиски се однесува исклучиво на хронологијата на териториите кои припаѓале на Источното Римско Царство, од причини што поголемиот дел од нив влегол во составот на новата Ромејска т.е. Византиска држава.

¹⁷ Атанасовски 2008, 2; Острогорски 1992, 40-42.

¹⁸ Александровиќ Машкин 1982, 521.

- во 450, 472 и 479 год. се случуваат едни од најтешките историски и археолошки потврдени грабежи и рушења на градовите кои се предмет на обработка во овој труд. Станува збор за рушења кои одиграле пресудна улога во модифицирањето и трансформацијата на ликот на рановизантиските градови.

- нешто повеќе од две децении подоцна, поточно во 498 год., во време на владеењето на императорот Анастасиј (491-518 год.) извршена е реформа на монетарниот систем, базирана на римските мерки и номинали од времето на доминатот.¹⁹ Истата била надоградена во 512 година. Новата номинала фолис, заедно со останатите бакарни номинали со помала вредност и наследениот доцноримски солид, се најкарактеристичните номинали на рановизантиското монетоковање.²⁰

Сепак, и покрај претходното аргументирање, строго дефинирана хронолошка граница не може да се постави. Причина за тоа е што современиот научник има потреба од поставување на цврсти граници, било хронолошки, било територијални, а со цел отстранување на постојано повторување на широки и детални аргументации и објаснувања. Поставувањето на такви граници не секогаш е лесно. Дури и кога се користи, тоа треба редовно да е проследено со одговори на прашањата кога и каде.

Воопшто не е лесно и речиси невозможно е така плитко да се третираат мошне бурните процеси и случувањата на Балканскиот Полуостров во периодот од почетокот на IV-от до крајот на VI-от век. Оваа ситуација произлегува од фактот што секој простор поседува за себе карактеристични географски, културни и историски карактеристики и случувања. Сосем е јасно дека одредени датуми сигурно го одредиле правецот на идните случувања. Сепак, трансформациите т.е. транзициите се секогаш релативно долги процеси, без оглед на тоа дали тие се на религиозен, внатрешно-политички, економски или административен план. На различни места се манифестирале различно и никако не може да се сведат на генерални поделби и строги ограничувања. Во прилог на тоа, на ова место се приложува една селектирана хронолошка листа на настани кои директно или индиректно се поврзани историските процеси и настани со кои несомнено биле зафатени рановизантиските градови.

¹⁹ Поповић 1980, 126.

²⁰ Реформираниот монетарен систем во следните стотина години уште во неколку наврати е дополнително модифициран, во 538, 542, 550, 565, 579 год. и во 20-тите години на VII век (Поповић 1980, 126-127); Grierson 1982, 43; Grierson 1999, 1-2, 17-19.

Листа на побитни хронолошки референци:

- во периодот од 430 до 450 година Хуните зазеле или целосно урнале голем број градови широко низ империјата. Градовите на територија на Р. Македонија силниот удар на Хуните го почувствувале во средината и нешто пред средината на V век.²¹

- во 479 год. Теородих, син на Тиудимер, откако го разрушил Стоби се упатил кон Хераклеја, каде отседнал некое време пред бедемите на градот. Пред да тргне за Епир побарал од жителите намирници за по пат. Тие го одбиле, а пред тоа епископот со група луѓе се сокрил во блиската тврдина. Како казна за тоа Теодорих го запалил и ограбил градот.²²

- во 488 год. императорот Зенон (Исавријанец по потекло), го наговара готскиот водач Теодерих Амал да заминат од Тракија на запад, со цел да го симне од власт Одоакар.²³

- во 491 год. на владетелскиот трон во Константинопол доаѓа дворјанинот Анастасиј.²⁴

- според Марцелин Комес во 493 год. група Гети (Словени според некои или Бугари како што ги определуваат други) го преминуваат Дунав, и после победата над командантот на римската војска Јулијан, ја ограбуваат Тракија.²⁵

- следната инвазија се случила во 499/500 год. кога во пресудната битка командантот на војската во Илирик изгубил четвртина од војската од 50 000 луѓе. Неколку години подоцна во 502 год., при повторното навлегување на Уногундурите „Бугарите“ никој не им застанал на патот.²⁶

- за силата и опасноста која ѝ се заканувала и на престолнината, зборува и подигањето на т.н. Долг Сид (420 стадии или 66,36 км) во почетокот на шестиот век. Во краток период го подигнал Анастасиј, на само 280 стадии (51,80) км западно од Константинопол.²⁷

- според Марцелин Комес, во 518 год., скопската котлина е погодена од катастрофален земјотрес во кој настрадале 24 градови во регионот т.е. во провинцијата Дарданија, меѓу кои и метрополата Скупи. Истиот направил пукнатина долга 30 милји (44,16 км) и широка 12 стапки (3,54 м). За среќа населението на Скупи се евакуирало во блиските планински тврдини непосредно пред опасноста од нападот на група варвари (веројатно Словени).²⁸

- во 518 год. доаѓа и до промена на владетелскиот трон, каде после смртта на Анастасиј (491-518 год.) доаѓа Јустин (518-527 год.).

²¹ Острогорски 1992, 78; Микулчиќ 1974, 356; Микулчиќ 1999, 193.

²² Папазоглу 1961, 25.

²³ Острогорски 1992, 85; Gregory 2005, 108.

²⁴ Острогорски 1992, 87.

²⁵ Marcellinus Comes, Chronicon според Лилчиќ и Станчевски 1998, 47.

²⁶ Gregory 2005, 108.

²⁷ Bury 1923, 435; Лилчиќ и Станчевски 1998, 52.

²⁸ Геров, и др. 1958, 316.

- во време на владеењето на Јустин нема напади на варвари од север. Несомнено крвавиот масакар врз Антите од страна на стратегот на Тракија, Герман во 519 год., оставил длабока трага во нивната способност за чести навлегувања и грабежи.

- во 527 год. Јустин, како совладетел со титула август го прогласува Јустинијан, синот од неговата сестра Албула или Вегеција, роден во Тауресион.

- според Прокопиј од Кесареја, речиси секоја година Хуните, Словените и Антите ги пустошеле Илирик, цела Тракија, Хелада, Херсонес и целиот простор до Јонскиот залив и до околината на Константинопол. Јустинијан од тие причини, како и заради зафатеноста на главнината од армијата на источниот фронт во постојаната војна со Сасанидите, се одлучува за дефанзивна воена политика на Балканот. Од тие причини во периодот од 530 до 554 год. обновува или гради вкупно 460 тврдини.²⁹

- на 14 април 535 год. подигнат е градот Јустинијана Прима, град кој „in perpetuum“ ја презел црковната власт во префектурата Источен Илирик.

- во 540 год. Хуните (Кутригури) го преминале Дунав и го прошетале Илирик до Халкидик на југ. Тука се поделиле и дел заминале кон Истмос (Коринт), а дел кон Константинопол.³⁰ За овој напад сведочат двете депоа од с. Секулица, Кратово.³¹ На друго место, преку серија депоа на монети е следена патеката по која се движел нападот.³² На истото место, авторот предлага нешто порано датирање на продорот во 538/39 год., врз основа на депото пронајдено во с. Ореше.³³

- во 547/48 год. кога е забележано првото заземање на тврдини во Илирик од страна на Словените. Со тоа се потврдува идејата дека до таа година тие пронашле начин како да освојуваат тврдини со бедеми кои немале бранители.³⁴ Овој напад одел по линија Наисус, Улпијана, Скодра, Дирахион и притоа не биле уништени градови на територија на денешна Република Македонија.³⁵

- во 549/50 год. друга група Словени го преминала Дунав и поделувајќи се на два дела ги ограбувале селата низ Тракија и Илирик и зазеле многу тврдини со посада. Тие не користеле опсадни справи, туку преку напад стрели одвлекувале бранителите од бедмите и на

²⁹ Максимовиќ 1980, 37-39; Острогорски 1992, 96.

³⁰ Микулчиќ 1995, 251.

³¹ Првата од реформирани солиди и тремизи со *terminus post quem* 537-542 год., а втората од неререформирани фолиси со *terminus post quem* 537/38 (Кондијанов 1990, 199-213).

³² Кондијанов 1994, 75.

³³ Исто, 79.

³⁴ Веројатно се мисли на професионално обучена и специјално ангажирна војска за одбрана на тврдини (*Vryonis* 1981, 386).

³⁵ Микулчиќ 1995, 251.

нив поставувале скали. Познато е дека Словените честопати се користеле со измами и тактика.³⁶

- во 550/51 год. Словените повторно упаѓаат на територија на Илирик со цел да ја ограбат Македонија и да стигнат до Солун. Сепак, по информацијата дека во близина на Сердика ги чека војсководачот Герман за да им го пресече патот и да ја уништи нивната армија, тие скршнуваат кон провинцијата Далмација и за прв пат презимуваат на територија на Балканот.³⁷

- во 558/59 год. преку Дунав преминале Куртигурите водени од каганот Заберган, придружени од „подунавските Бугари“ и од Словените. Нивна цел биле Долна Мезија и Тракија, а дел од нив тргнал и кон Македонија. Не се знае рутата по која се одвивал походот, но се знае дека преку Via Egnatia се вратиле назад до Тракија и оттаму преку Дунав дома, во Влашката низина.³⁸ Агатиј споменува дека Куртигурите во нападот на Херсонес во Тракија користеле опсадни справи.³⁹

- во 565 год. Јустин II е прогласен за император и набргу го изгубил западниот дел од империјата.

- пишаните извори не зборуваат за некоја друг продор во следните дваесет години. Сепак, депоа на монети скриени 570/71 год. од укажуваат на таква можност. Депото откриено на Маркови Кули, Водно, е само едно од поголемата серија на депоа, најверојатно депонирани околу 571 год.⁴⁰

- во 578 год. Тибериј II е прогласен за император. Во тоа време доаѓа до интензивирање на нападите и во следниот период префектурата Илирик е континуирано загрозувана од Аварите и Словените.⁴¹

- во 578 год., а уште поверојатно во 580/81 год., Словените продреле на југ до денешна Грција и таму, според изјавата на Јован Ефески дадена во 584 год., Словените и Аварите веќе четврта година правеле што сакаат.⁴²

- според Менандар, во 581 год. во Тракија се собрале повеќе од 100000 Словени за да ја ограбат Тракија и другите земји.⁴³

³⁶ Vryonis 1981, 386-387.

³⁷ Микулчиќ 1995, 251.

³⁸ Исто, 252.

³⁹ Agathias, v.21.1 според Vryonis 1981, 387.

⁴⁰ Popović 1981, 126; Микулчиќ 1995, 252.

⁴¹ Хаџи-Манева 2008, 382.

⁴² Микулчиќ 1995, 252; за патеката на движење на племињата во текот на овие походи зборуваат оставите наведени кај (Хаџи-Манева 2008, 382-383), според кои се заклучува дека територијата на Македонија била одмината.

⁴³ Хаџи-Манева 2008, 382.

- во 582 год. Сирмиум е освоено после долгата опсада од Аварите, а во текот на следните две години, поточно во 584 год. паднале и Сингидунум (освојуван е во неколку наврати), Виминациум, Августа и Анхијал. Со тоа бил уништен одбранбениот систем на лимесот и бил отворен патот за непречено навлегување на Аварите и Словените јужно од реката Дунав.⁴⁴

- во 582 год. Маврикиј (582-602 год.) е прогласен за император.

- во 584/85 год. Аварите придружувани од Словените започнуваат темелно да ги пустошат источнобалканските провинции.

- резултат на двата претходно споменати настани е регистрираната серија од повеќе од десет депоа со датум на депонирање 583/84 или 584/85.⁴⁵ Меѓу нив се вбројуваат депоата пронајдени во Баргала, Стоби,⁴⁶ Хераклеја Линкестис,⁴⁷ и растуреното депо од тврдината Баба кај Прилеп.⁴⁸

- на 22 септември 586 год. неуспешно ја опсадиле Тесалоника.⁴⁹ Потоа се распрснале во повеќе правци по Балканот и уништувајќи сè што им наишло на патот се свртуваат главно кон помалите тврдини и градови.⁵⁰

- во Монемвасиската хроника се споменуваат Словени на Пелопонез во 587/88 год. За нив се смета дека се групи кои се одделиле од јадрото после неуспешната опсада на Солун.⁵¹ Сепак некои автори, преку анализата на пишаните извори за усвојувањето на технологијата на опсадните справи, првиот напад на Аварите и Словените врз Тесалоника го датираат во 597 год., наместо во 586 год., Според истите претходно споменатите пустошењата по Пелопонез во 587/88 год. не се поврзани со тој напад.⁵²

- во истата 587 год. Теофилакт Симоката за прв пат споменува употреба на опсадни справи од страна на Аварите и Словените при опсадата на Апиареја во Долна Мезија.⁵³ Тие претходно зазеле повеќе градови но не се знае на кој начин. Со сигурност се знае дека после усвојувањето на технологијата на изработка на опсадни справи, во многу краток период биле уништени 40 фортификации, вклучувајќи ги срамнетите со земја бедеми на Сингидунум.⁵⁴

⁴⁴ Острогорски 1992, 108; Хаџи-Манева 2008, 383-384.

⁴⁵ Хаџи-Манева 2008, 383-387.

⁴⁶ Микулчиќ го споменува депото откриено во објектот Казино во 1981 год. (необјавено).

⁴⁷ Јанакиевски 1978, 198.

⁴⁸ Кепески 1977, 191.

⁴⁹ Микулчиќ 1995, 252.

⁵⁰ Хаџи-Манева 2008, 387.

⁵¹ Микулчиќ 1995, 253.

⁵² Vryonis 1981, 389, 390.

⁵³ Theophylactus Simocatta (De Boor, edition), II.16.9-10 според Vryonis 1981, 387.

⁵⁴ Vryonis 1981, 389.

- после малата серија на бронзени монети со *terminus post quem* 589/90, настанува десетгодишна празнина во емитувањето на пари на територијата на Р. Македонија.⁵⁵ Поедини емисии на пари повторно се појавуваат од 601/02 година. За ретките наоди на пари од VII век е карактеристично тоа што за разлика од претходниот период, сега преовладуваат парите ковани од сребро и злато, додека од бакарните емисии се пронајдени само десетина примероци.⁵⁶

- во време на Маврикиј извојувана е голема победа против Персијците (Сасанидите), формирани се Равенскиот (прв пат споменат 584 год.) и Картагинскиот егзархат (прв пат споменат 591 год.). Во 592/93 (или 596 год.) Маврикиј поведува одлучувачки поход против Словените кои живееле северно од долниот тек на р. Дунав.⁵⁷

- во 602 год. Маврикиј е симнат од власт и погубен заедно со неговото потесно семејство, а на власт од страна на побунетите војници е донесен подофицерот Фока (602-610 год.). Во време на неговото кратко владеење, Византија го достигнува дното во повеќе сфери, а доведена е во прашање и самата егзистенција на Царството.⁵⁸

- во 610 год. на власт доаѓа императорот Ираклиј (610-641 год.), син на истоимениот егзарх од Картагина.⁵⁹ За време на неговото тридецениско владеење се спроведени повеќе реформи кои резултирале со консолидација на јадрото на државата и покрај евидентното стеснување на границите и трајното населување на Словените на Балканот.

- Исидор од Севиља известува дека во петтата година од владеењето на Ираклиј (614/15) Словените целосно го окупирале просторот на Хелада.⁶⁰

- спротивно на тврдењето за трајно населување на Словените на територијата на Р. Македонија уште крајот на VI и почетокот на VII век, е податокот за населувањето на Сермесијаните во тогаш ретко населеното Керамејското Поле (Прилепско Поле?) во 679/80 год.⁶¹

4. Доцноантичка административна поделба, населби и комуникации

Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи се најголемите и најзначајни градски центри од римскиот период во Република Македонија. Распоредени се во три различни доцноримски

⁵⁵ Пронајдена е само една монета на Маврикиј, емитувана 594/95 година.

⁵⁶ Хаџи-Манева 2008, 389-390.

⁵⁷ Острогорски 1992, 106-110.

⁵⁸ Исто, 110-113.

⁵⁹ Исто, 113-114.

⁶⁰ За листа, со детално посочени историски извори за навлегувањата на племиња на Балканот од крајот на V век до почетокот на VII век, види кај Curta 2001, 116-117. За придвижувањето на племињата во текот на V и VI век пошироко низ Европа и Блискиот Исток, види Карта 1, во илустративниот дел од овој труд.

⁶¹ Хаџи-Манева 2008, 388.

провинции (Карта 2). Скупи и Стоби се водено и главни градови и епископски седишта на провинциите Дарданија и Македонија Секунда (Салутарис). Хераклеја Линкестис, иако не успеала да стане главен град, затоа што постојано се наоѓала се постојано во сенката на метрополата Тесалоника, сепак, како епископија уживала висока почит во провинција Македонија Прима. Доказ за тоа е испраќањето на епископи од овој град како замена за епископите од Тесалоника, на екуменските собори во Ефес во 449 год. и Константинопол во 553 год. Во доцноримскиот и рановизантискиот период, во неколку наврати доаѓало до прекројување на границите на административните единици на Балканот. Како резултат на тоа, како и заради ограничениот фонд на историски извори и епиграфски споменици за одредени региони, во науката некои прашања се сеуште отворени.

Од територијата на Р. Македонија, регионот на Лихнид со околината, територијално припаѓал на провинција Епирус Нова,⁶² формирана во исто време со провинција Тесалија. Двете настанале со отцепување од провинцијата Македонија, со административната реформа на Диоклецијан во 297 год.⁶³

Провинцијата Македонија Салутарис за прв пат е спомената во *Notia Dignitatum*, дело настанато во последната деценија на IV век.⁶⁴ Во прилог на мислењето за формирањето на провинцијата пред 425 год., е и фактот дека истиот епитет се појавува во името на повеќе источноримски провинции во периодот околу 386 год.⁶⁵

Со оглед на тоа што во текот на V век, пишаните извори не прават разлика помеѓу две провинции со име Македонија т.е. по традиција се користи само името Македонија Прима,⁶⁶ изнесени се претпоставки дека во почетокот на V век територијата на двете провинции била обединета.⁶⁷ Сепак, во изворниот текст на кој се повикува Џ. Вајсман, се истакнува дека уште во 402 год. не се споменува Македонија Салаутарис. На друго место во *Notia Dignitatum*, се споменува дека еден дел од неа бил припоен кон провинција Праевалитана (диоцезата Дакија), а останатиот се припоил кон провинцијата Епирус Нова (диоцеза Македонија).⁶⁸ Ф. Папазоглу, повикувајќи се на *Notia Dignitatum*, го застапува мислењето дека Македонија Салутарис е поделена, а нејзините делови се припоени кон провинциите Епирус Нова и

⁶² Во почеток на VI век се споменува како дел од провинција Праевалитана (Папазоглу 1957, 90-91).

⁶³ Папазоглу 1957, 87-88.

⁶⁴ Се однесува на административната организација во империјата при крајот на IV век, а после некои измени било конечно завршено во 425 год. (Wiseman 1984, 291-292, Папазоглу 1957, 91).

⁶⁵ Папазоглу 1957, 91; Wiseman 1984, 290-291.

⁶⁶ Папазоглу 1957, 92.

⁶⁷ И покрај поделбата на Македонија Прима и Македонија Секунда, сепак историските, епиграфските и топографските истражувања во минатото резултирале со основано обезбедување меѓу нив (Wiseman 1984, 289, 291).

⁶⁸ За доцноантичката административна поделба на Балканот види Карта 3 и 4.

Праевалитана. Во актите на Халкедонскиот Собор во 451 год., споменувањето на епископите Стоби и Баргала во рамките на провинцијата Македонија Прима, може да се протолкува на друг начин т.е. дека при поделбата на Македонија Салутарис, дел и припаднал и на Македонија Прима. Ф. Папазоглу смета дека и епископите споменати на соборот во Халкедон доаѓале од места, кои и за време на првата поделба на Македонија припаѓале во Македонија Прима. Решението за оваа ситуација го изнаоѓа во тезата за разликата во границите на Македонија Салутарис и Македонија Секунда. Таа смета дека територијата на Македонија Салутарис се простирала само во северозападните и западните делови на денешна Р. Македонија,⁶⁹ што е спротивно на мислењето на други автори за истите граници на двете провинции. Територијално гледано, тоа е најголем дел од денешната територија на Република Македонија.

Веќе во 482 и потоа во 517 год., во Хрониката на Маркелин Комес, се споменуваат две провинции со име Македонија: Македонија Прима и Македонија Секунда. Двете провинции се споменуваат и во 535 год. во Новела XI, кога Македонија Секунда влегува во состав на архиепископијата Јустинијана Прима. Сепак, само десет години подоцна, во 545 год. во Новела CXXXI, Македонија Секунда ја нема во листата епископии потчинети на Јустинијана Прима.⁷⁰

Дарданија, со Скупи како главен град, се наоѓа северно од провинцијата Македонија Секунда.⁷¹ Таа е формирана во јужниот дел од раноримската провинција Мезија Супериор (Горна Мезија).

Источниот дел на Република Македонија во раноримскиот период територијално припаѓал на провинција Тракија, а потоа влегува во состав на Дакија Медитеранеја.⁷² Градот Баргала до 371 год. бил на територијата на оваа провинција, а после Соборот во Халкедон, во 451 год., бил вклучен во границите на Македонија Прима. Со укинувањето на провинцијата Македонија Секунда, во периодот помеѓу 535 и 545 год., вратени се старите граници како во периодот пред Халкедонскиот собор.⁷³

Провинцијата Праевалитана, според некои автори, територијално зафаќала дел од северозападна Р. Македонија или регионот на денешен Полог. Сепак, тешко е да се поверува дека границите на провинцијата се протеѓале преку толку цврста природна граница како што е планинскиот масив Шар Планина. Други пак сметаат дека после укинувањето на

⁶⁹ Папазоглу 1957, 92, 94, 95.

⁷⁰ Папазоглу 1957, 92; Wiseman 1984, 291.

⁷¹ Детално за границите помеѓу овие провинции види кај Микулчиќ 1999, 207-221.

⁷² Административната промена е направена во време на императорот Аурелијан (270-275 год.) кога засекогаш е изгубена Дакија и териториите северно од долното течение на Дунав (Микулчиќ 1999, 213).

⁷³ Папазоглу 1957, 93, 94.

провинцијата Македонија Секунда, дел од неа бил припоен кон Праевалитана.⁷⁴ Ова е исто така помалку веројатно од две причини. Најпрво заради претходно споменатиот аргумент, но и заради близината на провинција Дарданија.⁷⁵

Трите градови Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи се наоѓаат на две мошне важни патни магистрала на Балканот, *Via Egnatia* и *Via Militaris*. Иако споредна, не помалку значајна патна линија е и т.н. Дијагонален пат, кој директно ги поврзува претходните магистрала преку потегот Хераклеја Линкестис - Стоби (Карта 5).⁷⁶ Таквата позиција на градовите само го потврдува нивното исклучително значење во формирањето на сликата за случувањата на Балканот во текот на VI-от век. Токму поради фактот што градовите покрај главните комуникации се директно изложени на опасностите, во нив можат да се детектираат најчистите и најсилни манифестации на исклучително небезбедниот период.⁷⁷ За разлика од нив, манифестациите во населбите сместени во поконзервативните и позатворени региони, се појавуваат задоцнето и истите најчесто се само рефлексивна на случувањата во поголемите градови распоредени на главните патни магистрала. Но, токму на тие места, во тие секундарни манифестации, треба да ги бараме деловите од мозаикот кои недостигаат кај големите крајпатни градови и населби, уништени во силниот налет на промените носени од новото време.⁷⁸

Реконструкцијата на патните магистрала преку пунктовете низ кои поминувале, направена е според информациите во трите римски итинерарии: *Itinerarium Antonini*, *Itinerarium Burdigalense* и *Tabula Peutingeriana*.

Според *Itinerarium Antonini* две различни патни комуникации ја сечат територијата на Република Македонија во релативно иста линија. Првата, наречена *Via Egnatia* или т.н. Кандависки пат,⁷⁹ е стара балканска магистрала која го поврзувала Јадранско Море преку Дирахион, со Егејско Море преку Тесалоника, а преку Тракија и со Константинопол. Другата патна линија доаѓа од Хидрунт (ден. Отрант), Авлона (ден. Валона), преку Македонија до Константинопол. Прва станица која е лоцирана на територијата на Р. Македонија, на двете патни линии им е градот Лихнид. Според протегањето на *Via Egnatia*, на XXXIII милји од

⁷⁴ Папазоглу 1957, 96.

⁷⁵ Тука секако треба да се има во предвид и јазичната и културната припадност на населението.

⁷⁶ Картата е според Геров, и др. 1958, прилог 2; земен е исечок од приложената карта, врз кој се направени корекции во делот на границата помеѓу провинциите *Macedonia Prima* и *Macedonia Secunda*.

⁷⁷ Се случува еден феномен т.е. оној елемент кој беше носечки двигател на економскиот, а со тоа и на урбаниот развој на градовите во претходниот период, се трансформира во погубен фактор кој го носи и нивниот крај.

⁷⁸ Само преку издржана, сеопфатна анализа може длабоко да се навлезе во залезот на антиката и почетокот на средновековниот период, односно т.н. Мрачен период на Балканот.

⁷⁹ Според името на планинскиот венец западно од Охридското Езеро.

Лихнид, се наоѓала станица Никеја (кај с. Горно Српци), а после XI милји станицата Хераклеја (Линкестис). Оттука, на XXXIV милји, се наоѓала станицата Келе, а на XXVIII милји после Келе, се наоѓал градот Едеса.⁸⁰ Според втората патна линија, на XXVII милји после Лихнид се наоѓала Скитијана (во околина на Ресен), после VI милји Кастра (кај с. Кажане), после XII милји Хераклеја (Линкестис). Потоа патот свртувал кон југ и југоисток на територијата на денешна Грција, каде преку преминот Кирли Дервен (излезот од Пелагонија и Линкестида), на XXXIII милји после Хераклеја каде се наоѓал Келе (Cellis). На исто растојание од XXXIII милји после Келе се наоѓала Едеса.⁸¹

Според *Itinerarium Burdigalense*, во релативно иста линија, поминувал пат од Хераклеја (Понтика) преку Македонија до Авлона (Aulona). Мал дел од делницата кој минувал низ Македонија оди по линијата Едеса, XII милји до мутатио Ад Дуодеким, XVI милји до Келе, XIV милји до мутатио Гранде (премин Кирли Дервен, с. Баница), XIV милји до мутатио Мелитон, XIII милји Хераклеја (Линкестис). Од тука XII милји до мутатио Паремболе (кај с. Ѓавато), XVIII милји до мутатио Брукида (кај с. Буково или Кажани), XIII милји до Кледо (веројатно Лихнид).⁸² Помеѓу последните две станици се наоѓала границата помеѓу провинциите Македонија и Епир.

Според *Tabula Peutingeriana* (Карта 6), на VIII милји после Кандависките планини е забележан Понс Сервили, од каде на XVIII милји се наоѓа Лихнид. После Лихнид, на XVI милји, линијата на патот завршува слепо и не е наведена станица. На мапата е забележана Хераклеја (Линкестис), а на XI милји пред неа, во правец кон Лихнид, е наведена станица Никеја. После Хераклеја на XXXII милји се наоѓа Келе, а на XLV милји Едеса.⁸³

На *Tabula Peutingeriana* се забележани и информации за другите две патни магистрали, *Via Militaris* која водела од Сингидунум до Тесалоника и за т.н. Дијагонален пат од Сердика до Хераклеја Линкестис. Од *Via Militaris* за нас е интересен делот од Наис до Тесалоника. Редоследот на станиците после Наис е: XIII милји до Ад Херкулем, недостига името на станицата после VIII милји, на XXX милји од непознатата станица се наоѓа Ад Финес, на XXXV милји Анаусаро, на XII милји е Аква. После оваа станица на XXI милја е Скупи, на IX милји недостига име на станица после која следуваат: на VIII милји Пресидио, на IX милји Ад Кефалон, на XIII милји Гурбита, на VIII милји Стоби. После Стоби на XII милји е Антигониа, на XI Стенас, на XII Идомениа, на XX Тауриана. Оттука патот излегува од територијата на Р.

⁸⁰ Геров, и др. 1958, 34.

⁸¹ Исто, 36-37.

⁸² Геров, и др. 1958, 44; Папазоглу 1961, 18-19, 31.

⁸³ Геров, и др. 1958, 18.

Македонија и на XVII милји е Галик. Оттука Тесалоника е оддалечена XVI римски милји.⁸⁴ Сепак, ова е корегирани приказ на патот, зашто според картата, на потегот до и после Скупи, бројот на станици и растојанија помеѓу нив, не одговара со реалната позиција на објектите (населби, бањи).⁸⁵

Станиците и растојанијата на т.н. Дијагонални пат се Сердика, на XXIV милји е Елеја, на XXVIII милји е Пауталија, на L милји е Транупара. После тоа следуваат на XXX милји Астибо, на XX милји Стопис (Стоби), на XII милји Еврист, на XIV милји Керамија, на XI милји недостига име на станицата која се идентификува со Стибера, после која на X милји е станицата Хераклеја (Линкестис).⁸⁶ Детален и најиздржан преглед на римските патишта низ Република Македонија, со претпоставени локации на неидентификуваните станици имаат направено В. Лилчиќ и И. Микулчиќ.⁸⁷

⁸⁴ Геров, и др. 1958, 23-24.

⁸⁵ Геров, и др. 1958, 23, заб 1; за нешто поразлично решение види кај Вулић 1925.

⁸⁶ Геров, и др. 1958, 24.

⁸⁷ Лилчиќ 1994; Микулчиќ 1999, 223-236.

1. Урбан развој, инфраструктура, градежни системи и архитектонска декорација на објектите во римските градови Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи

Со оглед на тоа што основната цел на анализа во трудот се рановизантиските градби во градовите со неколкувековен урбанистички развој, неминовна е потребата од детален преглед на урбанистичките трансформации низ кои поминале истите во целиот период на нивно егзистирање, односно од раноримскиот сè до крајот на рановизантискиот период.

1.1 Хераклеја Линкестис (План 1)

Хераклеја Линкестис се наоѓа на јужната периферија на современиот град Битола, северно покрај реката Сива вода (Буковска река), (Фот. 1). Субурбаниот дел на градот се шири кон исток, а според еден од постарите истражувачи, помалку значаен дел од градот се наоѓал и преку реката.⁸⁸ Некрополите се шират кон запад и исток од градската територија заштитена со бедеми. Во рановизантискиот период, врз источниот субурбиум се раширила истовремената и средновековна некропола. Истражувањата, во помал и поголем обем, фокусирани се на четири пунктови и тоа: во делот на акрополата, на централното градско јадро во подножјето на ридот, источно од овој пункт врз бедемот покрај реката и во делот на источниот субурбиум.

Според повеќето автори градот најверојатно бил основан од страна на Филип II, а пред 349 год. пр.н.е.⁸⁹ Сепак, до сега не е откриен движен археолошки материјал постар од крајот на III век пр.н.е.⁹⁰ Градот се наоѓа на една од главните патни магистрала на Балканот т.н. *Via Egnatia*. На натпис од III век градот почесно се споменува како Септимија Аурелија Хераклеја,⁹¹ а за присуството на римски доселеници или нивни потомци од фамилиите Јулии, Септими и Аурелии сведочат неколкуте епиграфски споменици.⁹² Граѓаните биле запишани во трибата *Fabia*.⁹³ Во доцноримскиот период градот станал епископско седиште. За високото почитување на епископското седиште во Хераклеја зборува и фактот што на епископските собори во Ефес во 449 год. и Константинопол во 553 год., архиепископите од Тесалоника биле

⁸⁸ Грбић 1939, 232.

⁸⁹ Папазоглу 1961, 9-11; Јанакиевски 1998, 41.

⁹⁰ Манева 1979, 52, Т. I - IX; Јаканиевски 2003, 160-163, Т. XXV, XXVI.

⁹¹ Папазоглу 1961, 16.

⁹² Папазоглу 1961, 14; Калпакоска и Ѓорѓиевска 2003, 39-40, 96-97.

⁹³ Папазоглу 1961, 15.

претставувани од страна на тие во Хераклеја.⁹⁴ Градот бил ограбен од страна на Готите на чело со Теодорих во 472 год. Во вториот наврат, седум години подоцна, со подароци бил само пролонгиран повторниот грабеж на градот. Истото се случило во моментот кога жителите одбиле да им дадат ресурси на Готите при нивното заминување за Лихнид и Нов Епир. За време на престојот, во околината на градот, починала и била погребана една од сестрите на Теодорих.⁹⁵ Последното живеење во градот Хераклеја Линкестис се датира во време на Тибериј Маврикиј во 584-585 год.⁹⁶

1.1.1 Раноримски период

Театар (II – V век)

- план 1, бр.1 -

Градбата има ориентација североисток – југозапад, со гледалиште свртено кон југоисток.⁹⁷ Вкупните димензии изнесуваат 59,20 x 52,30 м. Неговото подигање е датирано во време на владеењето на императорот Хадријан (117–138 год.).⁹⁸ На друго место се споменува владеењето на Антониј Пиј (138–161 год.) како време на официјалното пуштање во употреба.⁹⁹

Градбата е подигната во еден голем градежен зафат. Во неа се вградени елементи и од театрите и од амфитеатрите и не се докрај испочитувани пропорциските односи забележани кај Витрувиј.¹⁰⁰ Во дискутабилната, втора фаза е адаптиран за агонални претстави, со поставување на заштитна мрежа под првиот ред седишта, врз високо поставениот подиум.¹⁰¹

При градењето гледалиштето е максимално прилагодено на падот на карпата од ридот под неа. На местата каде тоа не можело да се изведе, пред сè, во североисточниот и југозападниот дел, подигана е субструкција од радијални и циркуларни сидови.¹⁰² Врз нив се поставени мермерни седишта со различна должина (0,65 – 2,60 м). Во горниот дел од гледалиштето (XI – XX ред седишта) постоеле пет радијално распоредени скали. Најверојатно скали имало и покрај аналемите. Во средината на долната половина од гледалиштето, помеѓу

⁹⁴ Папазоглу 1961, 25.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ Манева 1989, 55.

⁹⁷ Понатаму во текстот заради двојната намена на театрите, ќе се користи терминот гледалиште, наместо термините театрон, коилон или кавеа.

⁹⁸ Јанакиевски 1987, 66.

⁹⁹ Истиот, 1998, 155.

¹⁰⁰ Истиот, 1987, 15.

¹⁰¹ Како што истакнува и самиот раководител на ископувањата, не е докрај јасно дали отворите за вглавување на дрвени греди – носачи на мрежата се поставени при подигањето на градбата, или се секундарно вградени (Јанакиевски 1998, 145).

¹⁰² Јанакиевски 1987, 19.

IV и VIII ред седишта, пронајдена е ложа широка 3,70 м и длабока 1,30 м, од обете страни ограничена со скали.¹⁰³ Десеттиот ред е нешто поширок од останатите и веројатно имал улога на дијазома.

Во највисокиот средишен дел на надворешниот периметрален ѕид, веројатно бил сместен Немезион.¹⁰⁴

Југозападната аналема, заедно со пародосот, се подолги од североисточните за 1,10 м.¹⁰⁵ Периферниот ѕид на југозападната страна излегува од полукружната линија на протегање за таа должина. Во оваа аналема бил изграден и тунел за одведување на животните до кафезот во југозападниот дел од гледалиштето.¹⁰⁶ Во аналемите, врз темел од обработен камен и варов малтер, со тули се изведени по две слепи арки. Слични на нив се изведени спротивно т.е. врз северозападните лица на параскенионите. Покрај арките, во аналемите се наоѓаат и влезовите кои водат до гледалиштето, широки по 1,84 м. Преку нив најпрво се доаѓа до платформа со димензии 2,20 x 1,80 м, од каде преку скали се стигнува директно до гледалиштето. Влезовите од пародосите кон проскенионот се широки по 1,46 м. Пародосите се широки по 6,30 м, а влезот во западниот пародос широк е 2,90 м.

Дијаметарот на орхестрата (конистрата) е 26,40 м. Од гледалиштето е одделена со ортостатен ѕид висок 2,10 м. Врз него има вдлабнувања во кои биле вглавени носачите на заштитната мрежа.¹⁰⁷ Не е јасно дали вдлабнувањата се направени секундарно или со самата изградба на театарот.¹⁰⁸ Во него се наоѓаат три простории со влезови широки 1,07 м. Двете странични се поголеми и идентификувани како *stabulum* (кафези), а таа во средината е помала и веројатно користена како *portae posticae* (место за затскривање).¹⁰⁹ Југозападниот кафез со тунел е поврзан со просторијата за чување животни во југозападниот параскенион. Таваницата им е засводена. Основата на орхестрата е добиена со нивелирање на карпата и насипана со песок. Во средината се наоѓал пулпитум.¹¹⁰

Скената има правоаголна форма и градена е според римски модел, со мали неправилности (помала ширина) во делот на североисточното крило. Од орхестрата кон скената водат три во ниши вовлечени скали.¹¹¹ Точната ширина на централно поставената ниша не може да се утврди, а страничните се широки 2,40 м. Праговите на трите влезе неоселе

¹⁰³ Јанакиевски 1998, 83- 84.

¹⁰⁴ Истиот, 1987, 23.

¹⁰⁵ Исто, 23, 30, 39.

¹⁰⁶ Јанакиевски 1998, 81.

¹⁰⁷ Истиот, 1987, 33-34.

¹⁰⁸ Истиот, 1998, 145, 155.

¹⁰⁹ Исто, 87, 107-109.

¹¹⁰ Јанакиевски 1987, 34-38.

¹¹¹ Средната ниша е најширока 5,95 м, а страничните се по 4,35 м.

двокрилни врати.¹¹² Помеѓу вратите, фасадата била разиграна со столбови, а долниот дел е обложен со мермерна оплата. Позади *scenae frons* се наоѓаат пет простории, кои заедно со четирите простории во параскенионите, ги чинат вкупно деветте простории на градбата. Централната и подалечните странични простории на скената, покрај параскенионите, директно се поврзани со орхестрата преку претходно споменатите скали. Сите се меѓусебно поврзани со премини позади *scenae frons*, распоредени во една линија и широки по 0,90 м. Во истата линија се наоѓа и премин кон југозападниот параскенион. Нема комуникација кон североисточниот параскенион.

Во страничните простории на страната на *scenae frons* има ниши. Заради овој елемент, раководителот на ископувањето без никаква дополнителна аргументација се идентификувани како Немезиони.¹¹³ Скулптура на божицата Немеза е пронајдена во една од просториите на југоисточната фасада на скената.

Подовите на градбата или биле целосно уништени или се во техника на набиена глинеста земја. Подот на просториите во скената е за 0,96 м повисок во однос на подот на орхестрата. Единствено подот на ложата, во средината од долниот дел на гледалиштето, е поплочен со мермерни плочи.¹¹⁴

Откриените делови од стопи, на југоисточната страна на ѕидовите од централната и просторијата југозападно од неа, упатуваат на сводно решение на нивните таваници.¹¹⁵

Параскенионите со ѕидови во правец југозапад – североисток се поделени на по две помали простории. Комуникацијата меѓу нив е изведена преку премини покрај ѕидовите кои ги ограничуваат од нивната североисточна страна. Преминот помеѓу просториите во југозападниот параскенион е широк 1,18 м, а во североисточниот 2,05 м. Во преградниот ѕид на југозападниот параскенион има вертикални отвори, на југоисточната страна широки 0,14 м, а на предната 0,36 м. На југоисточните ѕидови на задните простории има по две арки со различни димензии. Во јужниот агол на југоисточната просторија и симетрично на неа, во источниот агол на североисточната задна просторија од параскенионите, пронајдени се стопи изведени во *opus quadratum pseudoisodomum*.¹¹⁶ Како градежен материјал се употребени масивни гранитни блокови.

¹¹² Јанакиевски 1987, 42-43.

¹¹³ Исто, 44.

¹¹⁴ Јанакиевски 1998, 84.

¹¹⁵ Истиот, 1987, 44.

¹¹⁶ Исто, 45-46.

Според нивото на кое се наоѓа, како и заради директната комуникација со кафезот од спротива, подрумските т.е. полуподрумските простории во југозападниот параскенион веројатно служеле за чување на животни.¹¹⁷

Како градежен материјал во најголем дел од сидовите користени се камења поврзани со варов малтер во *opus incertum*. Во голема мера застапена е и сидарија со тули во *opus mixtum* и *opus testaceum (latericum)*.¹¹⁸ Ширината на сидовите варира помеѓу 0,80 - 1,20 м. Потпорниот сид на западното крило на гледалиштето широк е 1,70 м. Преградните сидови помеѓу просториите во скената се широки по 0,80 м.

Надворешниот периметрален сид на краевите е поширок, со ширина од 1,48 м, а во средината на полукругот е широк 1,23 м. Во средината има прекин ограничен со тули во неговото протегање, широк 1,43 м. Со сидарија од тули со идентични димензии,¹¹⁹ бил ограничен и влезот во *portae posticae* која се наоѓа во средината на орхестрата.¹²⁰

После излегувањето од употреба на театарот, на почетокот од V век, изведени се неколку градежни интервенции. Во 1/2 на V век дислоциран е дел од архитектонската градежна пластика. Во релативно исто време, со обработени камења и варов малтер, заграден е влезот кон гледалиштето во североисточната аналема. Во средината на V век, внатре во самата орхестра, подигнати се градби од камења и калов малтер.¹²¹ Над нив, можеби и врз темелите на некоја од овие градби, подигната е т.н. Рановизантиска микростанбена целина. Во одреден период, југоисточната просторија од североисточниот параскенион била користена како складишен простор. Тука се откриени девет питоси.¹²²

Во средишниот дел, помеѓу скената и просториите на театарскиот плоштад, се наоѓа правоаголен простор со должина од 33,90 м.¹²³ На тој начин се совладувала висинската разлика и падот на теренот кон југоисток.

На југоисточната фасада на скената се наоѓаат десет лачно засводени простории. Тие на северозапад го ограничуваат театарскиот плоштад и не остваруваат никаква комуникација со останатиот дел од скената. Должината (длабочината) на сите простории е идентична, а се разликуваат според ширините на преградните сидови.¹²⁴ Изнесена е претпоставка дека служеле за трговска дејност.¹²⁵ Секундарно од југоисточната страна на овие сидови биле

¹¹⁷ Јанакиевски 1987, 46.

¹¹⁸ Исто, 23-24.

¹¹⁹ Димензиите изнесуваат 0,295 x 0,295 x 0,05 м.

¹²⁰ Јанакиевски 1998, 81, 108, 111.

¹²¹ Исто, 162.

¹²² Јанакиевски 1987, 72-73.

¹²³ Ширината на југозападната страна изнесува 1,90 м, а на североисточната страна 1,00 м.

¹²⁴ Јанакиевски 1987, 47.

¹²⁵ Истиот, 1998, 98.

досидани простории. Во втората просторија откриена е мермерна женска скулптура идентификувана како Немеза.¹²⁶ При археолошките ископувања на овој простор пронајдени се пет византиски трахеи.¹²⁷

Портик (II – VI век)

- план 1, бр.7 -

Градбата се наоѓа југоисточно од театарот, а северозападно од комплексот Мала базилика и Терма од кои е одделена со улица. Таа има ориентација североисток – југозапад и до сега се откриени три простории на површина со димензии 39,50 x 11,30 м.

Според датацијата на скулптурите и архитектонската мермерна пластика, подигањето на градбата е во првите две децении од II век.¹²⁸ Истата, со поедини трансформации, функционираше во доцноримскиот и во рановизантискиот период. Заради непостоењето на премин преку кој би комуницирала со околината, југозападна просторија е идентификувана како подрумска.¹²⁹ Просторот, североисточно од неа, ограден е со сидови само од северозападната и југозападната страна и не е до крај јасно на кој начин биле просторно решени останатите две страни. Со секундарни доградувања и адаптации овој простор функционирал до крајот на VI век.

Три монолитни квадарни постаменти со кружни бази, поставени се врз стилобати од камени блокови со нееднакви димензии. Уште една база е откриена дислоцирана во непосредна близина. Откриени се фрагменти од столбови и пиластер капители, од мермерната оплата пронајдени се само фрагменти, а капителите, архитравот, фризот и венецот не се откриени. Гредите најверојатно биле дрвени, а откриени се и бројни фрагменти штучо декорација од венецот.¹³⁰ Во самата градба пронајдени се повеќе почесни и вотивни споменици. Некои од нив, како скулптурата на Тит Флавиј Орест, императорското торзо и седечката скулптура на Венера биле секундарно реупотребени како градежен материјал во подоцнежните сидови од камења и калов малтер, подигнати врз Портикот и врз улицата југоисточно од него.¹³¹

¹²⁶ Јанакиевски 1987, 59-61.

¹²⁷ Истиот, 2003, 25; на истото место се споменува и останатиот средновековен движен материјал откриен во Хераклеја Линкестис.

¹²⁸ Томашевик, 1965, 21, 27.

¹²⁹ Исто, 9.

¹³⁰ За детална анализа со обид за реконструкција на градбата види кај Томашевик 1965, 10-14.

¹³¹ Томашевик 1965, 15; Грбић 1939, 235.

Намената на Портикот заради скулптурата на Немеза и заради вотивниот споменик со текст од Хесиод кој се однесува на тие што правилно судат, се поврзува со судница или со театарот откриен во непосредна близина.¹³²

Секундарно од двете страни на претходно отворениот портик со почесни скулптури, доградени се сидови кои формираат просторија, со улица која продолжува југоисточно од неа. Северозападниот сид во источниот дел е пресечен со агол на сидови на сеуште неистражена градба. Целата просторија е поделена со помлад напречно поставен сид. Во последната адаптација на просторот, формирани се шест простории кои опфатиле и дел од уличката југоисточно од портикот.¹³³

Остатоци од раноримски градби пронајдени се под наосот на Големата базилика и североисточно од нејзината апсида.¹³⁴ Врз основа на богатата архитектонска и портретна пластика откриена на тој простор, изнесени се претпоставки за локацијата на библиотеката, Цивилната базилика (Базилика В), теменос на некој храм или некоја друга градба која е поврзана со позицијата на форумот.¹³⁵ Под наосот на Голема базилика, по средината на неговата надолжна оска, откриени се бази од портик на таа градба. Датирана е на почеток на II век.¹³⁶ Преку уличката, спротивно од југозападната просторија на портикот со скулптури, се наоѓа т.н. нартекс на Малата базилика. Двете простории имаат идентична ширина, а се разликуваат само според должината.¹³⁷ Ширината на нивните сидови, како и на сидовите откриени под просторијата со мозаик од комплексот на Мала базилика, изнесува три римски стопи или околу 0,90 м.¹³⁸ Заради симетричниот аранжман се претпоставува раноримска основа на сидовите со кои е заграден нартексот. Ова тврдење е базирано врз основа на односот на помладите сидови кон тие кои ја заградуваат оваа просторија. Според негативите од овие сидови, видливи во малтерот на помладите сидови од нив, утврдена е сидарија од неколку реда тули. Воедно, и премините кон просторијата југозападно од неа, се секундарно пробиени.¹³⁹ Под петтовековниот мозаик во т.н. ексонартекс, откриен е источен агол на два сида. Паралелно на североисточниот, секундарно е залепен друг сид.¹⁴⁰ Правците на протегање идентични се на тие од целиот претходно опишан раноримски комплекс.

¹³² Томашевик 1965, 27, заб. 48.

¹³³ Исто, 9, заб. 2.

¹³⁴ Стричевик 1961, 37.

¹³⁵ Томашевик 1965, 29.

¹³⁶ Јанакиевски 1998, 55.

¹³⁷ Просторијата со мозаик е подолга за 0,90 м.

¹³⁸ Чанак - Медик 1965, 42, 53.

¹³⁹ Исто, 38.

¹⁴⁰ Исто, 42, пл. 5.

Изградени се од кршен камен и варов малтер без употреба на толчена тула.¹⁴¹ Во аголот меѓу нив откриен е одводен канал. Според реконструкцијата, спротивниот агол се наоѓа под западниот ѕид на Голема базилика, ѕидот кој го заградувал просторот од северозапад е под северниот ѕид на северниот кораб (северен периметрален ѕид според неа), а на југозапад под стилобатот кој ги одделува централниот и јужниот кораб.¹⁴² Не може, а да не се спомене и дека југоисточниот ѕид на Малата базилика и нартексот, имаат ист правец со јужниот ѕид на јужниот кораб на Големата базилика.

Терма (средина на II – крај на III век)

- план 1, бр.6 -

Термата се наоѓа на крајниот североисточен дел од комплексот градби изграден спротивно од театарот, а покрај југоисточниот градски бедем. Градбата се протега во правец североисток – југозапад, на простор со димензии 20,00 x 16,90 м вклучувајќи го и просторот до бедемот. Не е јасно дали градбата се шири кон североисток под неистражениот дел. Градбата припаѓа на т.н. чист тип терми т.е. терми со аксијален распоред на просториите.

Влезот во неа е од североисток. Со два напречни ѕидови во темелите, во правец од североисток кон југозапад, поделена е на аподитериум со фригидариум, тепидариум и калдариум.

Фригидариумот со аподитериум, покрај рабовите има проширување во форма на цокле, користено како седиште за посетителите. Во крајниот северозападен дел се наоѓа правоаголен базен по целата негова ширина. Над базенот има полукружна ниша. На крајниот југоисточен дел, во југозападниот ѕид, има мал полукружен базен. Двата базени имаат оплата од бел мермер, употребен во комбинација со сив и црн шкрилец.¹⁴³

Втората просторија идентификувана како тепидариум, се наоѓала во многу лоша состојба, со значителни оштетувања. Под подот на просторијата откриени се само негативи од тули со димензии 0,30 x 0,30 (0,36) м, со кои биле ѕидани столпчињата на хипокаустот. Подот се загревал индиректно преку трите лачни отвори во ѕидот кон хипокаустот на калдариумот и директно преку југоисточниот ѕид.

Калдариумот кој е и најголема просторија на термата се наоѓа во југозападниот дел. Од кадите, кои несомнено биле дел од аранжманот на оваа просторија, сочувана е само таа во северозападниот агол. Во неа е сочувана оплата од бел мермер. Симетрично на неа во

¹⁴¹ Чанак - Медик 1965, 42.

¹⁴² Томашевиќ 1965, 29.

¹⁴³ Цветковиќ – Томашевиќ 2003, 28.

југозападниот агол се наоѓала уште една када која е комплетно уништена. Уште две кади веројатно се наоѓале спротивно на овие, на североисточниот ѕид на калдариумот. Загревањето се вршело преку три ложишта на југозападната и две ложишта на југоисточната страна.¹⁴⁴ Не е јасно дали страничните ложишта кон калдариумот и тепидариумот се секундарно пробиеани. Каналите на ложиштата кои спроведувале топлина преку југозападниот ѕид имаат лакови формирани од четири концентрично распоредени редови тули,¹⁴⁵ а страничните од само еден. Најдолг е каналот кој поминува по средината на југозападниот ѕид, зашто врз него се наоѓал котелот со загреана вода. Оттаму, со оловни цевки, загреаната вода се спроведувала до кадите во калдариумот и тепидариумот. Сидовите на калдариумот се загревале преку тубуси со правоаголен пресек. Одводот од калдариумот и тепидариумот водел преку посебни канали низ ѕидот, во правец кон југоисток, а од двата базени на фригидариумот одводот водел кон североисток, преку канали под влезот од објектот.

Североисточниот и југозападниот периметрален ѕид, како и ѕидот кој го одделува фригидариумот од тепидариумот, широки се по 1,20 м, а ширината на сите останати ѕидови им изнесува по 0,75 м. Потесните ѕидови имаат знаци на обнова. Пошироките ѕидови се градени во *opus mixtum*, а останатите само од камења и малтер, во полош опус на ѕидање. Помеѓу првата и втората фаза нема правилни граници. Деловите изведени со кршени камења и малтер имаат јадро од поситни камења, исто така поврзани со малтер. Појасот од тули е изведен во четири реда.¹⁴⁶ Покрај надворешното лице, на југоисточниот ѕид била изведена слепа аркада.

Нивото на термата се наоѓа на 1 м под нивото на улицата северозападно од неа и под нивото на Мала базилика.

Заради големата ширина на ѕидовите, над фригидариумот се претпоставува покривно решение со полуцилиндричен свод. Крстест свод веројатно носеле четирите столпци, поставени во аглите на тепидариумот.¹⁴⁷

Периодот на функционирање на оваа градба е поставен без некои посигурни хронолошки репери. Изградбата е датирана после подигањето на Театарот и сигурно после подигањето на Портикот,¹⁴⁸ а функционирала се до официјалното прифаќање на христијанството.¹⁴⁹ Дополните анализи покажуваат пролонгирано користење на Термата, проследено со повеќекратни интервенции врз самата градба. Една поголема обнова

¹⁴⁴ Цветковиќ – Томашевиќ 2003, 25.

¹⁴⁵ Исто, 31, сл. 7; се гледаат само три.

¹⁴⁶ Цветковиќ - Томашевиќ 2003б, 27.

¹⁴⁷ Исто, 29, 30.

¹⁴⁸ Цидрова 2001, 386.

¹⁴⁹ Цветковиќ - Томашевиќ 2003б, 35.

најверојатно била изведена во почетокот на IV век, а другата темелна обнова на градбата е датирана во текот на V или почеток на VI век.¹⁵⁰

Во поглед на намената, без некоја поширока и поодржлива аргументација, на истото место термата е идентификувана како гладијаторска.

Римска вила „Авторемонт“ (III – VI век)

- план 1, бр.10 -

Градбата е откриена при заштитните археолошки ископувања во 60-тите и 70-тите години, во т.н. сектор IV или *extra muros*, во дворното место на претпријатието „Авторемонт“.¹⁵¹ Иако објектот не е докрај истражен и не се знае неговиот периметар, според досегашните резултати се насетува негова ориентација југоисток – северозапад. Откриените простории се на површина од 26 x 19,80 м.

Градбата налегнува врз сидови од некој постар објект од средината на III век, со просторија која завршува апсидално.¹⁵² Подигната при крајот на III век, а со две помали градежни интервенции, живее до последните децении на VI век.¹⁵³ Втората фаза е датирана во 2/2 на V и почеток на VI век, а третата е од VI век. Според Е. Манева, движниот материјал од културните слоеви, поврзани со првите две фази на вилата, се датираат од средина на III до средина на IV век, а третата фаза на објектот се поврзува со проширувањето на градот и подигањето на доцноантичкото предградие во 2/2 на IV и V век.¹⁵⁴ Сидовите од првата и втората фаза изведени се со камења и варов малтер, за разлика од сидовите од третата фаза кои се од речни и помалку кршени камења поврзани со калов малтер. Во сидовите од третата фаза вградени се фрагменти градежна керамика и секундарно реупотребена мермерна архитектонска пластика. За сидаријата од првата фаза карактеристични се сидови во *opus mixtum*. Сидовите од втората фаза се полошо изведени, а во еден било всидано мермерно торзо. Две од просториите имаат подови со мозаична декорација. Во една обнова централно поставената и најголема просторија добива нов слој мозаик. Нивоата кои одговараат на третата фаза се изведени во вид на калдрма од речен и кршен камен, а на места се употребени и тули. Градбата во јужниот дел има сочуван термален комплекс со хипокаустен систем. Не е јасно на која фаза и припаѓале *in situ* откриените тубуси јужно покрај апсидалниот сид.

¹⁵⁰ Цидрова и др. 2011, 387-388; на истото место авторот има направено темелна анализа на градбата и на сите библиографски единици за неа (види стр. 385-391).

¹⁵¹ Првичните теренски проспекции го натерале д-р Иван Микулчиќ објектот да го идентификува како крстилница или доцноантички сакрален објект.

¹⁵² Герасимовска 2010, 121.

¹⁵³ Србиновски 1979, 99.

¹⁵⁴ Манева 1987, 140.

1.1.2 Доцноримски и рановизантиски период

Сектор IV – „Extra muros“ (2/2 на IV – крај на V или почеток на VI век)

- план 1, бр.14 -

Во т.н. extra muros просторот на Хераклеја, покрај претходно споменатите откриени остатоци од вила урбана подигната во III век, откриени се и траги од објекти кои припаѓале на предградието кое тука егзистирало во 2/2 на IV век.¹⁵⁵ Остатоците се од темелни партии на цивилни објекти изградени од необработени камења, остатоци од срушени градби и калов малтер.¹⁵⁶ Подовите биле во техника на набиена глинеста земја. Врз нив, покрај рушевините од сидовите, биле откриени и ситно фрагментирани остатоци од тегули и имбрекси.¹⁵⁷ Кај некои од нив се забележувале две фази. Околу намената на градбите во самото предградие, особено на тие во делот под и околу Базилика D, изнесено е мислење дека станува збор за населба со двоен занаетчиско-населбински карактер.¹⁵⁸ Во рамки на градежната активност во овој дел од населбата, во истиот опус се изведени градежни интервенции и врз рушевините на вилата кај Авторемонт. Тие се издвоени како трета фаза од егзистирањето на објектот. За градбите од предградието карактеристична е големата концентрација на монети.¹⁵⁹ Според бројноста на поедини емисии, ова предградие својата кулминација ја доживеало во 2/2 на IV и преминот кон V век. Во првите децении до средината на V век животот тука продолжил со значително намален интензитет. Заедничко за сите градби е тоа што настрадале во интензивен пожар. Не е јасно дали трагите од опожарување се од првите децении на V век, или пак подоцна од средината на векот.¹⁶⁰ Оштетувањата на градбите и одвлекувањето на материјалот од овој дел, се поврзува со изградбата на внатрешниот бедем во време на Анастасиј (491-518 год.). На тој начин овој дел станал extra muros и добива населбинско-занаетчиски карактер.¹⁶¹

Надвор од јужната порта, кон реката Сива Вода, откриени се доцноантички простории и сидови.¹⁶² Во еден од сидовите биле вградени две скулптури во природна големина. Едната женска, датирана во хеленистички период, а другата е на римски граѓанин облечен во тога.

¹⁵⁵ Меѓу останатиот материјал карактеристичен за IV век, особено биле присутни монетарните емисии на Валенс (364-375 год.) и Теодосиј I (379-395 год.), (Манева 1987, 140).

¹⁵⁶ Манева 1987, 138.

¹⁵⁷ Раководителот на ископувањето, недостатокот на подобро сочувани парчиња го објаснува со нивна секундарна реупотреба на друго место.

¹⁵⁸ Занаетчискиот карактер е потврден со постоењето на „платформи за работа“, потковичести печки, постоењето на гаражи, метална и стаклена згура, алатки, полуфабрикати и суровини припремени за секундарна реупотреба (Манева 1988, 176, 179).

¹⁵⁹ Хронолошкиот распон на идентификуваните монети е од Констанциј II (337-361 год.) до Лав I (457-474 год.).

¹⁶⁰ Манева 1988, 181, 184.

¹⁶¹ Исто, 184.

¹⁶² Грбић 1939, 235.

Театарски плоштад (V век - почеток на VI век)

- план 1, бр.2 -

На југоисточната страна на скената од Театарот се наоѓаат десет простории. Во текот на доцноримскиот и рановизантискиот период, со подигање на сидови во делот пред тие простории, формиран е комплекс со станбена и производствена намена.¹⁶³ Заради концепциските, конструктивните и градежните разлики помеѓу секундарно подигнатите сидови на овој простор, веројатно е дека градбите се подигани во неколку фази. Сидовите од пораната фаза се од камења поврзани со цврст варов малтер, изведени во *opus incertum*. Помладите сидови се од камења поврзани со калов малтер. Во куќа 2 се документирани пет различни подни нивоа, кои припаѓаат на три основни фази на градбата.¹⁶⁴ Прагот на влезот во градбата, исто како и преминот кој ги поврзува двете простории, се од монолитни камени блокови кои носеле двокрилни врати. Подот во влезната просторија бил од дрвени штици.¹⁶⁵ Во една од просториите на истата градба се пронајдени три огништа. Градбата е подигната во 2/2 на V век и обновена при крајот на V и почеток на VI век. Напуштена е после рушењето од земјотрес во почетокот на VI век.

Голема базилика – Епископска базилика - Базилика С

(средина или 2/2 на V век – последни децении на VI век)

- план 1, бр.4 -

Големата базилика се наоѓа во подножјето на градот, на просторот спроти театарот. Димензиите на трикорабната базилика заедно со нартексот, а без страничните компартименти, изнесуваат 44,30 x 22,50 м. Има ориентација југозапад - североисток.

Базиликата има ексонартекс, нартекс и трикорабен наос. Ексонартексот кон југозапад има трем со колонада, отворена кон долг двор, со чешма на северозападниот крај. Покрај чешмата се наоѓаат скали кои веројатно воделе до галерији над нартексот и страничните кораби на базиликата, а можеби и над некои од просториите кон југозапад над Епископскиот двор. Два премини водат во нартексот, а преку три засебни премини нартексот директно комуницира со трите кораби. Северниот кораб има дополнителен влез од североисток, а јужниот кораб има ист таков влез од југоисток. Преку овие премини, кои воделе до трем североисточно од апсидата, базиликата комуницира со комплексот Мала базилика.

¹⁶³ При истражувањето на десетте простории на скената, но и претходно во текот на I Светска војна, голем дел од појавите биле пресечени, што дополнително го отежнало утврдувањето на односот на помладите кон постарите простории (Џидрова 2008, 293-294).

¹⁶⁴ Џидрова 2008, 296, 298.

¹⁶⁵ Исто, 300.

Централниот кораб завршува со полукружна апсида, од надворешната страна засилена со три столпци.¹⁶⁶ Стилибатните сидови помеѓу корабите биле сериозно оштетени. Поради тоа сочувани се мал број камени архитектонски елементи. Градбата е изградена од поголеми обработени камења поврзани со малтер и хоризонтални појаси со тули. Апсидалниот сид и столпците од неговата надворешна страна, изградени се од масивни обработени камени блокови со помали аморфни камења помеѓу нив, поставени врз 4-5 реда тули.¹⁶⁷ Во столпците бројот на редови од тули е поголем и достигнува до седум. Како врзивно средство е употребуван исклучиво варов малтер. Малата просторија, северозападно од нартексот, со апсида на исток, функционираше како мартириум до 3/10 на VI век,¹⁶⁸ до подигњето т.е. до изведувањето на градежни интервенции за адаптирање и оформување на комплексот на епископскиот двор. Просториите, северозападно и југоисточно од нартексот, имале улога на протезис и факоникон. Тие на југоисточната страна се наречени уште Јужен анекс III.

Целиот под на базиликата бил покриен со мозаик во *opus tessellatum*. Во најголем дел тој е многу оштетен и сочуван само во мали делови.¹⁶⁹ Единствено во добра состојба е сочуван мозаикот во нартексот. Судејќи според квалитетот на изработката и според , тој претставува вистинско ремек дело на ранохристијанската уметност. Во мозаиците претставени се повеќе флорални, зооморфни и геометриски претстави. Најрано датирани, во средината на V-от век, се мозаиците во централниот кораб и Јужниот анекс III. Во 2/2 на V век е изработен мозаикот во нартексот. На преминот од V во VI век изработени се мозаиците во северниот и јужниот кораб, а во почетокот на VI век се датирани мозаичните подови на крстилницата и катехуменумот.¹⁷⁰ Мозаиците во северните анекси на базилика се изработени во 8-9/10 на VI век. Во поглед на датирањето на Голема базилика како *terminus ante quem* се наведува откриениот капител со акантусови листови кои ги вее ветер, а чии најрани примероци се датираат во средина т.е. во 2/2 на V век и кои во случајов се со сигурност помлади од базиликата.¹⁷¹ Како датум на подигање на градбата се наведува и епископскиот

¹⁶⁶ Повеќето автори кои пишуваат за базиликата (Грбић 1939, 233; Петров 1956, 6, 7; Стричевик 1961, 36;), не истакнуваат дали столпците се истовремени или секундарно прилепени за надворешниот раб на апсидата. Идентичниот опус на зидање (се разликува во бројот на тулени редови), исто како и употребениот градежен материјал, не даваат основ за некоја поголема хронолошка разлика помеѓу сидот и столпците.

¹⁶⁷ Овие блокови се поврзуваат со седиштата од гледалиштето на театарот, уште пред да се знаат нивните димензии, изглед и материјал (Томашевик 1965, 29).

¹⁶⁸ Цветковић - Томашевић 2003а, 45.

¹⁶⁹ Грбић 1939, 234.

¹⁷⁰ Манева 1993, 19-20.

¹⁷¹ Чанак - Медик 1965, 57 (заб. 35).

собор на кој учествувал епископот Евгариј од Хераклеја, одржан во 343 год. во Сердика.¹⁷² Споменувањето на епископот од Хераклеја во таа година се поврзува со постоењето на епископската базилика. Ова е мошне несигурна аргументација поради фактот што во текот на ископувањето сигурно е откриван движен археолошки материјал, со далеку попрецизни елементи за датирање.

Нивото на базиликата е повисоко во однос на комплексот Мала базилика кон североисток, а пониско во однос на комплексот Епископски двор кон југозапад. Единствено двете простории, во средината од североисточниот дел на Епископскиот двор, се на ниво исто со тоа на Големата базилика.

Под подот на централниот кораб, откриени се траги од градби кои припаѓаат на најмалку две постари фази. На 8,00 м од источниот ѕид на базиликата, откриени се апсида и источен ѕид на постара базилика, Базилика В. Најверојатно тоа се остатоците од раноримската базилика од почеток на II век, врз која се подигнати ѕидови од камења и калов малтер идентификувани како готска населба.¹⁷³ Сидовите на оваа градба продолжуваат и под мозаичниот под во нартексот на Голема базилика. Оваа базилика е во релација со двете простории од постарата фаза на Мала базилика.¹⁷⁴

Мала базилика - Базилика А (крај на V – последни децении на VI век)

- план 1, бр.5 -

Североисточно од Големата базилика откриена е градба, од страна на еден од првите истражувачи идентификувана како палата.¹⁷⁵ Со подоцнежните ископувања градбата е идентификувана како базилика со нартекс и ексонартекс.

До неа се стигнува преку тремот, поплочен со тули, североисточно од апсидата на Големата базилика. Тремот кон северозапад комуницирал со една отворена просторија, преку која се стигнувало до уште една помала. Кон североисток, преку два премини се влегува во просторија која, слично како тремот, на северозапад комуницира со една помала просторија. Подот на првата просторија од комплексот на малата базилика е луксузно декориран со мозаик.¹⁷⁶ Богатата флорална и геометриска декорација е изведена со камени тесери, а само при последната обнова употребени се тесери од стаклена паста. Мозаикот е оштетен при

¹⁷² Во 347 и 351 год. се одржале епископски собори во Сирмиум, а во 343 се одржал епископскиот собор во Сердика на кој учествувал епископот од Хераклеја Линкестис (спореди Панов 2000, 218 и Папазоглу 1961, 24; Чанак - Медик 1965, 57).

¹⁷³ Јанакиевски 1987, 70; Јанакиевски 1998, 55.

¹⁷⁴ Чанак - Медик 1965, 56.

¹⁷⁵ Грбић 1939, 233.

¹⁷⁶ Мозаикот има геометриски и фигурални претстави (Грбић 1939, 234-235).

фундирање на одводен канал.¹⁷⁷ Тој во еден наврат е и проширен. Првиот мозаичен под е датиран во V век, а една обнова изведена е во текот на VI век.¹⁷⁸ Проучувањата изведени во текот на конзерваторските работи врз мозаикот, укажале на малку поинаков првобитен аранжман на целиот простор. Правилната форма и самата позиција на едната преправка и осмоаголното полнење во подлогата, упатуваат на постоење на столбови од трем.¹⁷⁹ Се забележува дека растојанието од зачуваниот дел на мозаикот до северозападниот ѕид на просторијата е премало. Во прилог на правилното завршување на повторувањата на плетенката со кругови и квадрати, се претпоставува дека мозаикот, според првичниот концепт, продолжувал подалеку кон северозапад, во должина од една или две интерколумнии.¹⁸⁰ Овој аранжман укажува на поголема поврзаност на оваа просторија со Големата базилика т.е. со тремот североисточно од апсидата. Секундарно, тремот бил отстранет, а местата каде што се наоѓале столбовите се закрпени. После отстранувањето на тремот, со подигање на југозападниот, северозападниот и, според раководителот на конзерваторските работи, југоисточниот ѕид, била формирана првата просторија.¹⁸¹ При оваа градежна интервенција бил обновен и проширен северозападниот ѕид т.е. втората просторија со писцина.¹⁸² Овие ѕидови се разликуваат од постарите според градежниот материјал, дробен и речен камен со различна големина. Карактеристична за нив е и употребата на тули на аглите и во довратниците. За отстранување на опасноста од напукнување на југозападниот ѕид на првата просторија, како резултат на различната цврстина на подлогата, во делот каде тој налегнува врз раноримскиот ѕид, изведено е премостување со арка од тули во два реда.¹⁸³ Мозаикот бил оштетен со пробивање на каналот кој носел вода до писцината во соседната просторија.¹⁸⁴ На постариот северозападен мозаик, во рамките на проширувањето направено за сметка на тремот, додадено е југозападното мозаично поле.¹⁸⁵ Откриената плочка под подлогата за мозаикот, идентична со тие употребени во мозаичната подлога во централниот кораб на Базилика А, е дополнителен аргумент за хронолошката разлика меѓу нив.¹⁸⁶

¹⁷⁷ Грбић 1939, 234.

¹⁷⁸ Мано-Зиси 1959, 96.

¹⁷⁹ Медик 1965, 68; втората каде е изведе паун и се употребени тесери од стаклена паста е со неправилна форма, но е на растојание кое одговара на претпоставените интерколумнии на тремот.

¹⁸⁰ Медик 1965, 68-69.

¹⁸¹ Југоисточниот веројатно постоел и претходно, со оглед на протегањето на првиот мозаик и разликите во ѕидаријата идентификувани како затворена ниша. Оваа просторија во литература се среќава и како ексонартекс.

¹⁸² Просторијата во литература се среќава и како нартекс.

¹⁸³ Чанак - Медик 1965, 39.

¹⁸⁴ Не е јасно дали каналот постоел и пред поставувањето на мозаикот.

¹⁸⁵ Во прилог на тоа се истакнува и разликата во подлогата врз која биле поставени мозаичните полиња (Медик 1965, 71).

¹⁸⁶ Чанак - Медик 1965, 42.

Единствено не е јасно зошто проширувањето со ново мозаично поле кон југозапад е ограничено од протегањето на каналот и не го покрива.

Се чини дека новиот аранжман на просторот е во прилог на неговото адаптирање во корист на Малата базилика. На претходно опишаниот раноримски комплекс на овој простор му припаѓаат сите сидови од втората просторија. Не се отфрла и можноста во оваа просторија да се наоѓал импловиум на римска градба.¹⁸⁷ Првата просторија и трикорабната базилика се помлади и секундарно изградени.¹⁸⁸ Втората просторија е отворена кон југозапад и комуницира преку два секундарно пробиени премини,¹⁸⁹ а преминот кон базиликата е преку трибелон. Преминот кој тука постоел и претходно, најверојатно бил секундарно пробиен или само проширен.¹⁹⁰ Во внатрешноста покрај сидовите се наоѓа цокле со едноставен мермерен венец во горниот дел, високо 0,50 м. Подот на целата просторија е поплочен со големи мермерни плочи,¹⁹¹ а во средината се наоѓала писцина користена во баптисмални цели.¹⁹² Каналот кој го оштетил мозаикот во претходната просторија, продолжува до писцината. Подот има пад во правец кон североисток т.е. кон базиликата. Југоисточно покрај писцината се наоѓаат шахта и резервоар. Оттаму друг канал води под југоисточниот сид кон надвор.¹⁹³ Сидовите на просторијата се градени со кршен и речен камен со малтер во кој имало и толчена тула. Само во висина на цоклето се градени од поситни камења и тули.

Трикорабната Мала базилика има апсида која од внатрешната страна е полукружна, а од надворешната тристрана. Преку преминот во североисточниот сид, северниот кораб комуницира со просторија североисточно од него. Јужниот кораб, преку премин во источниот дел комуницира со просториите југоисточно од базиликата. Подот на централниот кораб е во *opus sectile*, со комбинација од сиви и црни плочки. Страничните кораби се поплочени со тули.¹⁹⁴ Во базиликалниот дел има две нивоа на под. Во неа се откриени и тесери од стаклена паста кои припаѓале на сидни мозаици со кои биле прекриени сидовите, во двете фази од функционирањето на градбата.¹⁹⁵ Тука е откриена мошне богата камена архитектонска

¹⁸⁷ Svetković-Tomašević 1976, 34; за подетален опис и за аргументиран став кој градењето на писцината го поврзува со ранохристијанскиот период види кај Чанак - Медик 1965, 54.

¹⁸⁸ Разликата се гледа и во употребениот градежен материјал во помладите сидови кои се сидани со дробени и речни камења со различни димензии и употреба на тули во аглите и довратниците, нешто што го нема кај раноримските сидови (Чанак - Медик 1965, 39).

¹⁸⁹ Довратниците се санирани со фрагменти од тули и тегули поврзани со малтер (Чанак - Медик 1965, 38).

¹⁹⁰ Чанак - Медик 1965, 45-46; просторијата која се наоѓа северозападно и симетрично на оваа, преку уличката, во делот на т.н. Римски портик, заради немањето на комуникации е идентификувана како подрумска или полуподрумска.

¹⁹¹ Со димензии 0,72 - 0,85 x 1,71 - 2,01 м.

¹⁹² Со мермер обложената писцината во форма на октагон била повисока од подот за најмалку едно скалило.

¹⁹³ Чанак - Медик 1965, 36-37, 45, 56.

¹⁹⁴ Димензиите на тулите изнесуваат 0,52 (0,53) x 0,76 (0,77) м.

¹⁹⁵ Чанак - Медик 1965, 51, 55-56; Манева 1993, 18.

декорација, од која исто како и во просторијата со писцина, дел се сполии.¹⁹⁶ Капителите од трибелонот и парапетните плочи на олтарната преграда се датирани во првите години од владеењето на Јустинијан или во годините непосредно пред неговото доаѓање на власт. Има индиции и за нивно пониско датирање при крајот на V или почеток на VI век, проследено со дополнителна обнова на градбата во првите години од владеењето на Јустинијан, или уште поверојатно во 2/2 на VI век.¹⁹⁷

Според нивоата на постарите подови во трите простории, се доаѓа до заклучок дека во првата фаза од користењето на комплексот, во функција биле само втората просторија со писцина и базиликата. Првата е додадена после обновата, во време кога биле подигнати нивоата на подовите во двете постари простории.¹⁹⁸ Истовремено со првата фаза од оваа базилика, југозападно од неа, функционирала Базилика В. Според горенаведеното, градбата со неколку фази и преправки егзистирала во периодот од крајот на IV до крај на VI век.¹⁹⁹

Покрај претходно споменатите сидови од градби од раноримскиот период, под мозаичниот под на првата просторија откриени се неколку сидови, одводна шахта со канал и уште еден одделен канал. Паралелно на североисточниот раноримски сид, за него е секундарно залепен друг сид. Ортогонално на него и на каналот североисточно, но на пониско ниво, пронајден е друг сид со ширина 0,53 – 0,60 м.²⁰⁰

Покрај мислењето за намената на градбата како базилика, во одреден период дури и епископска, не треба да се занемарат и аргументите кои укажуваат на баптисмално-мартиријалниот карактер на целиот комплекс.²⁰¹ Веројатно оваа просторија имала баптисмален карактер и пред изградбата на другиот баптистериум, југоисточно од апсидата на Голема базилика.²⁰²

Сидовите подигнати во доцноримскиот и рановизантискиот период биле изградени од неправилни ситни камења, со повремена употреба на градежна керамика низ нив и широки по 0,75 м. За разлика од нив, раноримските сидови се широки 0,90 м.²⁰³ Нивото на целиот комплекс е пониско во однос на тоа на Големата базилика.

¹⁹⁶ Чанак - Медик 1965, 37, 43-44, 60.

¹⁹⁷ Николајевиќ-Стојковиќ 1957, 38-39, 40, 43; Стричевиќ 1961, 39.

¹⁹⁸ Чанак - Медик 1965, 56.

¹⁹⁹ Манева 1993, 19.

²⁰⁰ Чанак - Медик 1965, 42.

²⁰¹ Исто, 55, 60.

²⁰² Svetković-Tomašević 1976, 34.

²⁰³ Чанак - Медик 1965, 42.

Епископски двор (3/10 на VI век – последни децении на VI век)

- план 1, бр.3 -

Овој комплекс простории се шири на простор со трапезоидна форма, југозападно од ексонартексот на Голема базилика. Неговите приближни димензии изнесуваат 37,00 x 30,00 м. Има ориентација североисток – југозапад. Не е откриен целосно, зашто истражувањата во западната половина не се завршени.

Комплексот е ограничен на југоисток со бедемот, а на северозапад и североисток со други два зида. Во централниот дел се наоѓа отворен двор со трем на југозападната страна. Од шесте простории на комплексот, одделени од дворот на Голема базилика со ѕид, трите северни се постари, а трите јужни се прилепени за него секундарно.²⁰⁴ Според ова, во постарата фаза која припаѓа на обновата на градот после 479 год., овој комплекс бил директно поврзан со Големата базилика. Во прилог на ова треба да се спомене и фактот дека нивото на кое се наоѓаат двете простории во средината од североисточниот дел од комплексот се на ниво исто со тоа на Големата базилика. Сите останати простории се наоѓаат за 2,00 м повисоко ниво.

Terminus post quem за одвојувањето т.е. формирањето на комплексот на Епископскиот двор е почетокот на 3/10 на VI век.²⁰⁵ Во северниот агол, по должина на северозападниот ограден ѕид, се наоѓа апсидална просторија – триклиниум со мозаична декорација на подот.²⁰⁶ Во неа се откриени и остатоци од фрескодекорација со антропоморфни и геометриски претстави и натписи. Голем дел од мотивите се изведени врз златна основа.²⁰⁷ Откриени се откриени фрагменти од три мермерни трпези и мермерни столпчиња употребувани како ногарки за нив. Во западниот дел откриено е и масивно мермерно корито за чешма, со довод и одвод за вода. Во просторија пронајдени се и повеќе мермерни елементи како бази, меноа и капители од трифората која стоела врз апсидата.

Кон југоисток само двете најмали, од вкупно пет простории, немаат мозаична декорација на подот. Крајната источна просторија покрај бедемот има полошо изведен мозаик, кој се датира во исто време со втората фаза од мозаикот во апсидалната просторија. Мозаикот во просторијата, северно од преминот кон Голема базилика е најдоцен, датиран во седма или осма деценија на VII век.²⁰⁸ Најрано датиран, во 2/10 на VI век, е мозикот на

²⁰⁴ Цветковиќ - Томашевиќ 2003а, 41.

²⁰⁵ Исто, 46-47.

²⁰⁶ На првата фаза од мозичната подлога датирана пред средината на VI век и припаѓаат четирите (шесте) североисточни полиња, а крајните југозападни полиња се една или две децении помлади (Цветковиќ - Томашевиќ 2003а, 44, 52).

²⁰⁷ Манева 1993, 20.

²⁰⁸ Веројатно станува збор за лапсус и се мисли на VI век (Цветковиќ - Томашевиќ 2003а, 52).

просторијата поставена централно на североисточна страна од централниот двор. Формата на централниот двор ја следи трапезоиданата форма на целиот комплекс. Во дворот се наоѓа бунар. Комуникација со дворот на Големата базилика се остварува преку премин широк околу 0,90 м во јужната половина од североисточниот периферен ѕид на комплексот. Преку премин во кулата и во јужниот бедем комуницира со просторот надвор од бедемот. Овој комплекс е идентификуван како манастирски комплекс, во кој секоја просторија има своја посебна намена.²⁰⁹ Во определени делови од комплексот се претпоставува постоење на втор кат.

Крајните југозападни простории покрај бедемот се помлади во однос на останатиот дел од комплексот. Не се прецизно хронолошки определени и можеби се раносредновековни.²¹⁰ Не се прецизно хронолошки определени ниту ѕидовите кои ја преградуваат северозадната половина од дворот. Иако помлади, нивната поставеност укажува на истовремена употреба со делови од постарите ѕидовите на епископскиот двор.

Базилика D (1/2 на VI век – 9/10 на VI век)

- план 1, бр.9 -

Во делот на североисточниот субурбиум откриена е ранохристијанска базилика подигната во 1/2 на VI век, веројатно во време на императорот Јустинијан.²¹¹ Градбата има ориентација југозапад – североисток, со димензии 29,40 x 13 (22) м. Голем дел од базиликата бил оштетен со рововите од I Светска војна и поплавите предизвикани од реката Сива Вода.

Базиликата е трикорабна со нартекс. Северозападно и југоисточно од нартексот се наоѓаат протезис и ѓаконикон. Централниот кораб на североисток завршува со полукружна апсида. Детектиран е единствено влезот од југозападната страна на нартексот и преминот од него кон централниот кораб. Нивната ширина од 2,10 м несомнено упатува на користење на двокрилни врати. Во североисточниот ѕид на јужниот кораб има секундарно засидан влез широк 0,95 м. Нартексот и јужниот кораб биле поплочени со тули, а двата анекси на нартексот имале подови од набиена земја.²¹² Според сочуваната субструкција во централниот кораб, истиот бил подготвен за поставување на мозаик. Во презвитериумот е сочуван мозаикот во *opus tessellatum*, датиран во 1/2 на VI век.²¹³ Во средишниот дел на мозаикот оставено празно поле со форма на „Т“. Тука била сместена чесната трпеза со реликвијар под неа. Во апсидалниот дел откриени се неколку фрагменти од фрескодекорација. Малтерот од

²⁰⁹ Цветковић - Томашевић 2003а, 42-48.

²¹⁰ Исто, 42.

²¹¹ Манева 1987, 133.

²¹² Тулите во нартексот се со димензии 0,75 x 0,48 м, а тие во јужниот кораб со димензии 0,37 x 0,28 м, додека некои имале изведени крстови во средината.

²¹³ Манева 1993, 21.

основата бил помешан со плева, а фрескодекорацијата била изведена врз ситнозрнест малтер со бела боја. На едно поголемо закривено парче, во богат колорит е насликана човечка фигура со нимб и крст над десното рамо.²¹⁴ Формата на фрагментот упатува на засведување над апсидалниот дел. Надвор од неа откривани се парчиња од прозорско стакло со маслинесто-зелена боја.²¹⁵ Од архитектонската декорација на објектот зачувани се само мали аморфни фрагменти, кои не оставаат можност за било каква стилска или хронолошка анализа. Градбата веројатно не била целосно завршена во времето кога била срушена, при крајот на VI век.²¹⁶

Сите сидови на градбата, со исклучок на апсидалниот кој е изграден од фрагменти градежна керамика и приделкан камен со црвеникав посен малтер, изградени се од кршени и речни камења и ретко секундарно реупотребени фрагменти градежна керамика. Како врзивно средство е употребен калов малтер. Апсидалниот сид е широк околу 0,95 м, а ширината на сите останати варира помеѓу 0,63 - 0,70 м.²¹⁷

Откриениот рушевински слој од црвеникаво-кафеава (изгорена) земја, помешан со јагленисани делови од дрвени греди, железни клинци со пирамидално тело и кружна глава и фрагментирани тегули и имбрекси укажува на покривната конструкција на самата градбата.²¹⁸

Одводно каналче е откриено западно од протезисот.²¹⁹

Мартирскиот и гробниот карактер на базиликата го определуваат: просторот за чување на реликвии под олтарната трпеза, во средината на сочуваната мозаична претстава и подигањето на базиликата во делот кој во VI век се користел како некрополата.

Околу базиликата е лоцирана доцноантичка и рановизантиска некропола.²²⁰ Некрополата продолжила да се користи уште некое време после рушењето на базиликата, на што упатуваат фрагментите од фрески и стакло пронајдени во некои од гробовите. Над неа откриени се и неколку средновековни гробови датирани при крајот на X-от и XI-от век. Покрај нив, пронајдена е и поголема количина движен материјал со населбински карактер, датиран во XIII-XIV век.²²¹

²¹⁴ Манева 1987, 128-130.

²¹⁵ Истата, 1989, 53.

²¹⁶ Истата, 1987, 56.

²¹⁷ Истата, 1989, 52.

²¹⁸ Истата, 1987, 128.

²¹⁹ Истата, 1989, 52.

²²⁰ Манева 1987, 126; Манева 1993, 21.

²²¹ Манева 1986, 196-197.

Сектор Акропола

- план 1, бр.15 -

Истражувањата вршени во делот на акрополата се со најмал обем. При најраните истражувања на градот откриени се неколку простории.²²² Заради тоа што една од нив завршувала апсидално на едната страна, наречена е „Мала Црква“.²²³

Во поново време, на овој простор се изведени археолошки ископувања во рамките на проектот „Убикација на средновековна Битола (VII – XIV век)“.²²⁴ При тоа отворени се 10 сонди во кои е откриен скромн археолошки материјал. Заради силната ерозија, ретко каде, длабочината на културните слоеви надминува 1,20 м (2,20 м во сонда 5). Под нив се наидува директно на карпеста здравица. Откриениот движен материјал хронолошки е широко датиран од хеленистичкиот (монети и фрагмент од мегарска чаша) до рановизантискиот (монети од 20 нумии и садова керамика).²²⁵

1.1.3 Бедем

- план 1, бр.11 -

Иако бедемите не се во целот истражени, сепак, со помош на топографските проспекции, речиси во целост може да се одреди нивното протегање. Северниот и Јужниот бедем се релативно паралелно поставени, а Западниот бедем е поставен ортогонално на нив.²²⁶ Како што се протегаат кон исток, Северниот бедем скршнува кон југоисток, а јужниот кон североисток и двата се спојуваат под остар агол. Ова скршнување на линијата на протегање на градските бедеми хронолошки се датира во време на нивната обнова од страна на императорот Анастасиј (491-518).²²⁷ Со подигањето на двата ѕидови, кои се спојуваат под остар агол, површината на градот во североисточниот дел се намалила и голем дел од него останал *extra muros*.²²⁸ Западниот и Северниот бедем со кулата на нивниот спој, датирани се широко во доцна антика и се со постар датум во однос на останатите. Изградени се од мали обработени камења поврзани со малтер, неправилно поделени со хоризонтални појаси од тули. За разлика од нив, источниот и јужниот бедем биле само од крупни редени камења кои потоа биле измалтарени.²²⁹ Веројатно станува збор за обнова врз темел од постар бедем или

²²² Грбић 1939, 233.

²²³ Јанакиевски, 1987, 13.

²²⁴ Истиот, 2003, 58-64.

²²⁵ Исто, Т. XI – XXVI.

²²⁶ Во делот на акрополата, кон запад, дел од бедемите биле видливи на самата површина на теренот.

²²⁷ Тешко можеме да се согласиме со тврдењето на Папазоглу дека градот до 479 немал бедеми (Папазоглу 1961, 26).

²²⁸ Манева 1993, 21.

²²⁹ Грбић 1939, 233.

на некој преграден ѕид кој нема никава врска со фортификацијата на градот. Јужниот бедем е широк околу 2 м.²³⁰ Дел од бедемите на акрополата биле видливи на површина на самиот терен. Акрополата била дополнително утврдена со бедеми кои на две места се спојувале со северозападниот и југозападниот бедем.²³¹ И. Микулчиќ споменува два бедеми со кои била заградена акрополата од југоисточната страна. Едниот од нив е широко датиран во доцноантичкиот, а другиот во средновековниот период.²³² Југоисточниот бедем го сочинуваат два паралелно поставени ѕидови. Надворешното лице на внатрешниот бедем било мошне оштетено, заради што паралелно покрај него е подигнат нов ѕид. *Terminus post quem* за оваа интервенција е 479 год.²³³

Во откриениот дел од Јужниот бедем на источниот субурбиум, откриена е порта, која се наоѓала на ниво исто со современиот тек на реката Сива Вода. За разлика од ѕидаријата на бедемот, портата и кулите кои ја бранеле истата се од масивни и убаво обработени камења. Друга порта била откриена во делот пред скршнувањето на северниот бедем кон југоисток.²³⁴

Постарите истражувачи соопштуваат бројка од 40 хектари како површина на која се простирал градот во рановизантискиот период.²³⁵ Сепак, најновите резултати, покажуваат површина од 5,21 хектари без источниот субурбиум или околу 7,32 хектари заедно со источниот субурбиум, до современиот пат на исток.

1.1.4 Комуникации и улици

Досегашните ископувања во Хераклеја Линкестис дале многу малку информации за уличниот систем на градот. Најдолга откриена улица е таа во делот на театарскиот плоштад во должина од околу 100,00 м. Има ориентација југозапад – североисток. Лоцирана е северозападно покрај Епископскиот двор, од каде во иста линија продолжува помеѓу театарската сцена и Големата базилика. Кон североисток поминува покрај фонтаната и Портикот. Кон југоисток од неа, во линија на североисточниот параскенион, се одделува мала уличка која набргу скршнува кон североисток. После промената на правецот продолжува помеѓу Портикот од една и Малата базилика и Термата од друга страна. Нивото на улицата одговара на нивото на Големата базилика т.е. е повисоко во однос на комплексот Мала

²³⁰ Цветковиќ - Томашевиќ 2003а, 41.

²³¹ Грбиќ 1938, 351.

²³² Микулчиќ 1996, 141, а за спротиставено на ова мислење види кај Јаканиевски 2003, 24-25.

²³³ Чанак - Медиќ 1965, 58.

²³⁴ Грбиќ 1939, 233, 235.

²³⁵ Томашевиќ, Медиќ и Чанак - Медиќ 1965, 6.

базилика и во однос на Портикот.²³⁶ Во VI век врз Портикот се формирани шест простории кои заградиле и дел од оваа уличка.²³⁷

Во литературата се споменува дека преку реката Сива Вода водел мост. Во прилог на тоа се наведуваат масивни камени блокови видливи во реката.²³⁸

1.1.5 Водоводен систем

Степенот на истраженост на водоводниот систем во градот, слично како и системот на улици, е многу ниско. Досега откриените градби и инфраструктурни елементи, фонтаните и термата пред сè, заедно со остатоците од водоносниот систем (хидрофорот), недвосмислено покажуваат за централизирано и постојано водоснабдување на римскиот и рановизантискиот град.²³⁹

Во далечната 1885 год. при земјоделски активности на ридот Гумбеки, северозападно од градската територија, откриен е дел од подземен аквадукт од тубуси.²⁴⁰ Цевките биле поставени во правец север - југ. Изворот на хидрофорот е лоциран на падините на планината Неолица. Хидрофорот се протега во должина од околу 6200 м, а висинските разлики помеѓу изворот, местото каде е пресечен и Акрополата на Херклеја, одат во прилог на претпоставката дека ова е една од главните водоводни артерии.²⁴¹ Неопходноста од аквадукт се потврдува со градењето на Термата во средината на II век.²⁴² Згора на тоа на Акрополата, која се наоѓа на 94 м над нивото на реката Сива Вода, невозможно е континуирано водоснабдување преку бунари. Овој начин на алтернативно водоснабдување ефикасно функционираше на најниската тераса покрај реката.²⁴³ Еден бунар е откриен во средината на југозападниот дел од Епископскиот двор. Надземниот дел е од секундарно реупотребен фрагментиран монолитен мермерен прстен со дијаметар 0,60 м.²⁴⁴ Сличен на него, но со релјефно изведени

²³⁶ Стричевик 1961, 41.

²³⁷ Томашевик 1965, 9, заб. 2.

²³⁸ Грбић 1939, 232.

²³⁹ Обид за комплетно согледување на водоводниот и одводниот систем во Хераклеја Линкестис, врз основа на досегашните истражувања на населбата е направен кај (Џидрова и др. 2011). Сепак наш став е дека и покрај приложената фото и техничка документација, за поедини тези и согледувања неопходна е дополнителна аргументација.

²⁴⁰ Петров 1956, 108.

²⁴¹ Исто, 110.

²⁴² Цветковић - Томашевик 2003б, 35.

²⁴³ Петров 1956, 108.

²⁴⁴ Цветковић - Томашевик 2003а, 42.

ранохристијански мотиви е откриен надвор од бедемот, јужно од Малата базилика. Уште еден прстен за бунар е откриен под мозаичниот под на т.н. одаја 3 на мартириум 2.²⁴⁵

Водата која се акумулирала во претпоставената цистерна на Акрополата, преку водоводниот систем на градот се разнесувала на пониските тераси. Според мислењето на Љ. Цидрова, две паралелни водоносни линии се протегаат североисточно и југозападно од Театарот.²⁴⁶

Како извор на водата со која се снабдувала фонтаната покрај североисточниот параскенион, обновена и ставена во функција во 562 год., се споменуваат падините на Баба Планина.²⁴⁷ Овој водоносен канал се протега во правец од југозапад кон североисток. Поминува пред југозападниот параскенион, од каде за кратко скршнувал кон југоисток и позади *scenae frons* спроведен е до Фонтаната. Каналот со димензии 0,45 x 0,55 м бил изграден од камења, со хидростатен малтер како оплата врз внатрешната страна. Од истиот канал со вода се снабдувала и фонтаната во дворот на Големата базилика.²⁴⁸

Во делот помеѓу скената на Театарот и Големата базилика пронајдени се два, релативно паралелно поставени канали. Севрозападниот од двата, според градежниот систем и системот на шахти е идентичен со претходно споменатиот канал кој носел вода до фонтаната. Како негово продолжение веројатно може да се идентификува уште една артерија. Таа е лоцирана јужно од Фонтаната покрај североисточниот параскенион на Театарот. Истиот се протега по уличката која ги одделува Големата и Малата базилика од една и Портикот од друга страна. Широк е 0,50 м, а длабочината со можност да не е целосно отворен, му изнесува 0,80 м.²⁴⁹ По целата должина каналите се покриени со камени плочи, а на неколку места нивното протегање е прекинато од правоаголни шахти (веројатно за таложење на нечистотии и полесно одржување на системот). Од внатрешната страна на каналот кој се протега југоисточно од Фонтаната биле откриени траги од хидростатен малтер.²⁵⁰ Заради недоволната покривна изолација идентификувани се како одводни канали, и покрај постоењето на индикации за нивна хидрофорна намена.²⁵¹

²⁴⁵ Цидрова и др. 2011, 382, фуснота 3; според проф. д-р Е. Манева, на која воедно ѝ благодарам за информациите, во последниот случај станува збор за седиште од латрина, а бунар бил откриен и при ископувањата во делот на Базилика Д.

²⁴⁶ Цидрова и др. 2011, 382; од претпоставената североисточна линија не се откриени никакви елементи.

²⁴⁷ Јанакиевски 1987, 73.

²⁴⁸ Поновите археолошки ископувања на просторот на театарскиот плоштад го негираат ова тврдење на Т. Јанакиевски. Откриено е дека чешмата (фонтаната) во дворот на Базиликата, вода добивала директно од шахта 2, во која се спојуваат двата канали пронајдени во делот на Театарскиот плоштад (Цидрова и др. 2011, 397).

²⁴⁹ Петров 1967, 297.

²⁵⁰ Исто, 298.

²⁵¹ Љ. Цидрова без никаков сомнеж, трите канали кои се протегаат по улиците ги посочува како дел од водоводната мрежа, за што приложува и одредена аргументација (Цидрова 2001, 390, 392, 395-400).

Еден водоводен канал секундарно е спроведен преку северниот дел на првата просторија од комплексот Мала базилика. Оттаму стигнува до писцината во средината на втората просторија. Каналот бил покриен со тули, под кои се наоѓал слој малтер и уште едно ниво тули со кои е затворен.²⁵² Ваквата „двојна“ изолација несомнено упатува на носач за чиста вода. Под второто ниво со тули откриен е негатив од цевка со дијаметар 5 - 6 см, веројатно изработена од олово. Во близина на северниот агол на првата просторија, во северниот ѕид пронајден е вертикален канал.²⁵³ Веројатно станува збор за алтернативна линија за водоснабдување на писцината, спроведена после излегувањето од употреба на првиот канал и приклучена секундарно во делот пред прагот. Иако намената на овој канал се гледа во спроведувањето на атмосферската вода од покривите, не треба да се заборави ревитализацијата на фонтаната и водоводниот систем во 562 год. и можноста за негова поврзаност со неа.²⁵⁴ Според датирањето на обновата на крстилницата на Малата базилика, спроведувањето на водоводот до неа е датирано во почетокот на VI век.²⁵⁵

1.1.6 Одводен систем

За разлика од водоводниот систем, должината на одводната мрежа е поголема, а системот поразгранет. Причина за тоа е големото количество вода добиено преку аквадуктот и атмосферската вода.

Врз подиумот на гледалиштето вдлабени се три канали кои служеле за негово одводнување. Орхестрата на театарот имала пад во правец кон исток, но во неа не се откриени одводни канали. Со самиот пад атмосферските води се насочувале кон исток, во канал со димензии 0,55 x 0,37 м кој продолжува кон југоисток.²⁵⁶ Одводната шахта е пронајдена во крајната североисточна просторија на сцената, до паракенионот. Шахтата е со димензии 1,69 x 1,56 м, со средишен отвор од 0,55 x 0,55 м.²⁵⁷

Одводна шахта е пронајдена и во аголот помеѓу раноримските ѕидови, под мозаикот во првата просторија од комплексот Мала базилика. На дното на шахтата преку правоаголен отвор продолжува одводен канал кој под ѕидот се протега кон југоисток.²⁵⁸ Каналот е граден од обработени камења и малтер со измалтарено внатрешно лице. Покриен е со камени плочи

²⁵² Повисокиот ред тули е со димензии 0,55 x 0,78 (0,80) м.

²⁵³ Чанак - Медик 1965, 36, 37, 38, 40; повеќе за ваквиот систем за довод на вода види кај Петров 1967, 271-272, фуснота 9.

²⁵⁴ Поновите истражувања одат во прилог на тоа дека водата до писцината била доведувана преку каналот/ите кои поминуваат во делот на Театарскиот плоштад (Џидрова и др. 2011, 399), а не преку водоводот на Фонтаната.

²⁵⁵ Џидрова и др. 2011, 391.

²⁵⁶ Јанакиевски 1987, 34.

²⁵⁷ Истиот, 1998, 96.

²⁵⁸ Чанак - Медик 1965, 42, 59.

од шкрилец. Служел за одведување на атмосферска вода. Уште еден канал со поплочено дно од големи тули со свиени краеве (тегули), е пронајден североисточно од шахтата, во правец паралелен со надолжните сидови на просторијата со мозаик.²⁵⁹

Во откриениот сегмент од каналот, кој поминува северозападно, непосредно покрај Големата базилика, не се откриени шахти. Според тоа, тој се разликува од на него паралелните канали кои се протегаат северозападно од него,²⁶⁰ како и од каналот помеѓу Голема и Мала базилика од една и Портикот од друга страна. Заради тоа истиот е идентификуван како одводен. Заради изнесеното мислење за одводна намена на каналите со шахти во делот на Театарскиот плоштад и во делот југоисточно од фонтаната,²⁶¹ се поставува прашањето која е потребата од две паралелни одводни линии во делот помеѓу скената на Театарот и Големата базилика. Може да се претпостави одредена хронолошка или наменска разлика помеѓу нив или пак пренамена на некои од нив. Според намената можно е едниот да е водоводен, а другиот одводен. Другата опција е да се дел од две различни одводни линии. Едната во функција на атмосферската, а другата на фекалната канализација.

Остатоци од споредни краци на одводната мрежа се откриени на неколку места. Под тремот, североисточно од Големата базилика, откриена е мрежа од канали кои водата ја изнесувале низ делот јужно од првата просторија на Малата базилика, надвор од градот. Оловната одводна цевка водела кон југоисток од дното на piscината, откриена во втората просторија на Малата базилика, до одводната шахта. Нејзиниот дијаметар е идентичен со тој на цевката која носела вода до тука. Водата се преливала во резервоар преку тубус со поголем дијаметар, поставен на дното на шахтата. Кржниот резервоар во горниот дел е потесен и одозгора бил затворен со секундарно реупотребена мелница со дијаметар 0,74 м. Од акумулациониот резервоар, преку тубус поставен повисоко над дното, водата се преливала во канал од тубуси кој низ градските сидови ја изнесувал надвор од градот.²⁶² Направен е обид за реконструкција на целиот комплекс според која одводниот систем ја прибирал и атмосферска вода од околните покриви.²⁶³

После сето претходно кажано може да се издвојат неколку особено битни елементи во поглед на урбанистичкиот развој и инфраструктурата во Хераклеја Линкестис. Најраните остатоци од градби на локалитетот се датирани во хеленситичкиот и раноримскиот период.

²⁵⁹ Чанак - Медик 1965, 42.

²⁶⁰ Едниот се протега низ предниот дел од скената на Театарот, додека другиот е југозападно од неа, во делот на т.н. Театарски плоштад.

²⁶¹ Петров 1967, 298.

²⁶² Чанак - Медик 1965, 36-37, 38, 45.

²⁶³ Исто, 60.

Најголемите градежни интервенции се датираат во 1/2 на II век, кога населбата за прв пат добила градски изглед. Во тој период подигнати се масивни и раскошни градби како Театарот, Портикот, т.н. Цивилна базилика (Базилика В), кои се богато декорирани со архитектонска градежна пластика, штуко и скулптури. Во III век е датирано подигањето на Термата и можеби Римската вила кај Авторемонт. Во Херклеја сеуште не се откриени сигурни податоци кои би укажале на рушење на градот од Готи и Херули во 268/9 год., во периодот кога страдаат голем дел од римските градови на Балканот. Сепак, во IV век се забележува нова градежна активност врз остатоците од раскошните римски објекти. Во 2/2 на IV и во V век се подигнати повеќе скромни градби од камења поврзани со калов малтер во делот на централното градско јадро и во т.н. Extra muros дел. Во тоа време се датира и првата фаза од комплексот на Големата базилика и Малата базилика. Во средината или 2/2 на V век датирано е подигањето на Големата базилика. Таа е изградена врз градбите од камен и калов малтер во централното градско јадро. Занаетчиско-населбинскиот комплекс во североисточната половина од градот егзистира сè до средината на V век т.е. до времето на Хунските напади и Готските пустошења на Балканот. Во V век започнува разградувањето на Театарот и секундарната реупотреба на просториите и на архитектонските градежни елементи. Малата базилика е одделена и го добива раскошното уредување при крајот на V и почетокот на VI век или уште поверојатно во првите години од владеењето или непосредно пред доаѓањето на Јустинијан на престолот. Во релативно исто време и Епископскиот двор е одвоен со ѕид од комплексот на Големата базилика и добива нов раскошен аранжман со повеќе простории чии подови се прекриени со мозаици.

Во VI век подигната е Базилика D, кога после обновата на бедемите и подигањето на новиот Северен и Југоисточен бедем во време на Анастасиј, источниот дел од градот станал Extra Muros. Во тоа време се датира и некрополата околу базиликата.

Генерален заклучок е дека во Хераклеја Линкестис доцноримските и рановизантиските сакрални и световни градби ја следат ориентацијата на старите раноримски објекти. Тие на некој начин ги окупираат и се вклопуваат во нивниот план.

Водоводниот систем во градот сигурно е спроведен уште во II век, заради потребата од водоснабдување на термата. Датирањето на нејзината изградба се поклопува и со подигањето на најголемите луксузни градби во текот на II век. Не е јасно каде точно влегувала главната водоводна артерија во градот. Сигурно бил користен природниот пад на теренот од акрополата кон југ, југоисток и исток. Водоводниот систем, со поедини интервенции и поправки, останал во употреба до 2/2 на VI век, кога во 562 год. е обновена и повторно ставена во употреба фонтаната североисточно од параскенионот на Театарот. Покрај овој,

како алтернативно водоснабдување бил користен и систем со бунари. До сега не е откриена цистерна, но не треба (да) целосно да се исклучи постоење на истата во повисокиот дел од градот.

Одводниот систем постоел и бил ставен во функција најдоцна до пуштањето во употреба на водоводниот систем. Овој систем, како и водоводниот, доживувал повеќе преправки, доградби и адаптации. Крајната точка на одводниот систем било коритото на реката Сива Вода, јужно и југоисточно од градот.

1.2 Стоби (План 2)

Стоби се наоѓа на вливот на Црна Река (Еригон) во Вардар (Аксиос). Градот е распослан на терасест брег, јужно од Вардар и западно од Црна Река (Фот. 2). Иако до сега не се вршени археолошки ископувања на левиот брег од Вардар, сепак, врз основа на авионски фотографии, се претпоставува ширење на градот и на тој простор (сл.). Во поново време, при низок водостој на реката, покрај брегот се појавуваат сидови. При ископувањата вршени на ридот Орлова Чука, источно преку Црна Река, откриени се гробови од раноримскиот и доцноримскиот период.²⁶⁴ Во поново време е откриена некропола покрај Северозападен бедем. Најголема и дефинитивно најистражена е Западната некропола. Со оглед на тоа што археолошките ископувања се одиваат речиси сто години, Стоби е меѓу најистражените римски градови во Република Македонија и пошироко на Балканскиот Полуостров.

Покрај наоѓањето на предмети од предхеленистички период,²⁶⁵ сепак, првата сигурно потврдена населба со некропола е датирана во време на македонскиот крал Филип V.

Постоењето на хеленистичката населба на Стоби го потврдуваат и историските извори. Тит Ливиј споменува дека во близина на Стоби, македонскиот крал Филип V успеал да ги порази Дарданците.²⁶⁶ На друго место истиот автор споменува дека на тоа место уште во 183 год. пр.н.е. постоел *urbus vetus* (стар град).²⁶⁷

²⁶⁴ Mikulčić 1973, 63.

²⁶⁵ Големото депо на златни и сребрени монети на Филип II (359 - 336 год. пр.н.е.), Александар III (336 - 323 год. пр.н.е.) и Филип III (323-317 год. пр.н.е.), кое наводно било откриено на Стоби во 1969 год. (Crawford 1973, 6). Некои автори дури предлагаат и пајонски населбински комплекс (Mano-Zissi 1973, 187). Во прилог на тоа се и металните наоди датирани во почетокот на V век пр.н.е., пронајдени во апсидалниот простор, северно од Епископската базилика (веројатно се мисли на екседрата во Епископската резиденција), (Мано-Зиси 1959, 356). Некои праисториски наоди датирани се во железно време и неолит (Mano-Zisi 1973, 188).

²⁶⁶ Livy: Book XXXIII, 19 (<http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.33.shtml#19>): Philippus cum audisset Dardanos transgressos fines ab contemptu concussi tum regni superiora Macedoniae euastare, quamquam toto prope orbe terrarum undique se suosque exigente fortuna urgebatur, tamen morte tristius ratus Macedoniae etiam possessione pelli, dilectu

После поделбата на Македонија на четири мериди во 168 год. пр.н.е., Стоби станал главно стовариште за трговијата со сол со Дарданците и за целата трета македонска мериди.²⁶⁸

На акрополата не се откриени траги од населување постаро од III – II век пр.н.е.²⁶⁹ Населбински траги од хеленистички период откриени се уште на неколку места. Под Цивилна базилика и под Синагогата откриени се траги од керамичарски комплекс. Истовремената некропола се шири на просторот под дворот на Палатата на Перистерија,²⁷⁰ под Домус Фулоника,²⁷¹ под Театарот²⁷² итн. Се чини дека хеленистичката населба била разурната во време на продорот на Скордисците на крајот од II и почетокот на I век пр.н.е.²⁷³

Грбови со материјал од времето на императорот Октавијан Август откриени се во делот на Западната некропола, надвор од Југозападен бедем. Најраните траги од раноримската населба пронајдени се под Цивилната базилика, во Домус Фулоника, во дворот на Палатата на Перистерија, Синагогата базилика и покрај Надворешниот југоисточен бедем во т.н. Casa Romana.²⁷⁴ На улицата помеѓу Casa Romana и надворешниот бедем пронајдени се републикански монети.²⁷⁵

Според одредени автори Стоби добил статус на муниципиум уште во време на императорот Август (27 год. пр.н.е. – 14 год. н.е.),²⁷⁶ а според други во време на Флавијевската династија (69–96 год.). Според трети пак, градот добил и статус на колонија и бил еден од петте градови во Македонија кои поседувале Ius Italilicum.²⁷⁷

Судејќи според присуството на епископ Будиос од Стоби на епископскиот собор во Никеја, градот станал епископско седиште уште пред 325 год. Најдраматичните промени

raptim per urbes Macedonum habito cum sex milibus peditum et quingentis equitibus circa **Stobos Paeoniae** improuiso hostes oppressit ...

²⁶⁷ Livy: Book XXXIX, 53 (<http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.39.shtml#53>): ... relicto inde ad Philippopolin praesidio, quod haud multo post ab Odrysis expulsus est, oppidum in Deuriopo condere instituit —Paeoniae ea regio est, prope Erigonum fluuium, qui ex Illyrico per Pelagoniam fluens in Axium amnem editur, haud procul **Stobis**, uetere urbe

²⁶⁸ Livy: Book XLV, 29 (<http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.45.shtml#29>): ... Dardanis repetentibus Paeoniam, quod et sua fuisset et continens esset finibus suis, omnibus dare libertatem pronuntiauit, qui sub regno Persei fuissent. post non impetratam Paeoniam salis commercium dedit; tertiae regioni imperauit, ut **Stobos** Paeoniae deueherent, pretiumque statuit. naualem materiam et ipsos caedere et alios pati uetuit. regionibus, quae ad fines barbaris essent—excepta autem tertia omnes erant—, permisit, ut praesidia armata in finibus extremis haberent.

²⁶⁹ Mano-Zisi 1973, 189.

²⁷⁰ Mikulčić 1966, 113; Mano-Zisi 1975, 200.

²⁷¹ Микулчиќ 1985, 102-109.

²⁷² Gebhard 1981, 13.

²⁷³ Депо од 504 римски денари и една атинска драхма со terminus post quem 125 год. пр.н.е, со забелешка за можното чување на монетите вон циркулација и нивно депонирање поврзно со Скордискиот напад во 119 год. пр.н.е. Пронајдено е во два керамични сада под Синагогата (Crawford 1973, 7).

²⁷⁴ Mano-Zissi 1973, 201.

²⁷⁵ Mano Zisi 1978, 82.

²⁷⁶ Wiseman 1984, 294.

²⁷⁷ Kitzinger 1946, 148.

жителите на Стоби ги доживеале при крајот на IV и почетокот на V век.²⁷⁸ Истите веројатно се резултат на посетата на императорот Теодосиј во 388 год. и прогласувањето на градот за главен град на провинцијата Македонија Секунда. Потег со кој само се засилила позицијата која ја добил после прогласувањето за епископско седиште. Иако постојат индиции, Стоби веројатно не бил ограбен од Готите на Аларих во 396 год.²⁷⁹

Наоѓајќи се на главната балканска магистрала со линија север – југ, градот не го одминале Хуните и Готите во средината и 2/2 на V век.

Поголем број на автори го сместуваат Стоби меѓу градовите срушени со катастрофалниот земјотресот во 518 год. Сепак, оваа констатација не е докрај докажана, а се споменуваат и два други земјотреси во кои градот наводно настраадал. Едниот е послаб и локален во 527 год.,²⁸⁰ а другиот во 553 год.²⁸¹

Последните споменувања на Стоби се на епископските собори во Константинопол во 553 и 680 год., и во Трулан во 692 год.²⁸² Некои оштетувања врз објектите во градот датирани се во време на ранословенскиот период и повторно во XI век.²⁸³

1.2.1 Раноримски период

ТЕАТАР (II – почеток на V век)

- план 2, бр.18 -

Ископувањата на градбата започнале во далечната 1924 год. Има ориентација североисток – југозапад, со гледалиште свртено кон југоисток. Поставен е врз блага падина во западниот дел на средната тераса од градот. Вкупните димензии на градбата изнесуваат 89,10 x 65,60 м.

Изградбата веројатно започнала во 1/4 на II век, но набргу престанала. Изградена била само скената до подно ниво, (и) со ходник низ средината.²⁸⁴ Театарот бил завршен кратко после 150 год.²⁸⁵ На подолгиот период потребен за подигање на градбата упатуваат стилските и хронолошките разлики на *scenae frons*.²⁸⁶ На повеќе места во театарот постојат докази кои укажуваат на тоа дека истиот не е докрај завршен т.е. дека работата е набрзина и

²⁷⁸ Wiseman, 1984, 295.

²⁷⁹ Gebhard 1981, 18.

²⁸⁰ Георгиев 2013, 36.

²⁸¹ Шурбаноска и Јакимовски 2007, 20.

²⁸² Wiseman 1984, 294.

²⁸³ Wiseman 1984, 294; Шурбаноска и Јакимовски 2007, 20.

²⁸⁴ Gebhard 1981, 13.

²⁸⁵ Истата, 1996, 55.

²⁸⁶ Тоа пред сè се однесува на хронолошките разлики на коринтските капители од првиот и вториот кат, првите датирани во хадријаново време, а вторите околу 300 год. што упатува на извесни обнови настанати во тоа време (Сариа 1937, 43).

невнимателно завршена.²⁸⁷ Објектот претставува синтеза на елементи од римски и хеленистички (грчки) тип театри. Пиластер капителите со претстава на трагична маска и друг со гладијатор, упатуваат на двојната намена на татарот. Тој е користен за татарски, но и за агонални претстави кои сигурно се одржувале во текот на III век.²⁸⁸

Гледалиштето има полукружна форма, со периметар поголем од полукруг, што е класична карактеристика на хеленските театри. Во делот покрај апсидата на Епископска базилика откриен е многу мал дел од фасадниот ѕид. Сочувани се само седиштата на југозападната пониска четвртина од градбата. Должината им варира меѓу 0,90 – 3,53 м.²⁸⁹ Сите се поставени врз основа од радијални и циркуларни ѕидови фундирани врз карпа или врз залиена маса од камен и малтер. Според тоа, гледалиштето има римски конструктивни елементи. Според реконструкцијата на Ф. Хеманс,²⁹⁰ долниот дел од гледалиштето е поделен на седум делови (*kerkis, cuneus*), со осум радијално распоредени скали (*klimakes*). Горниот дел од гледалиштето е поделен со петнаесет скали, на четринаесет делови. Крајните скали се наоѓале и паралелно покрај аналемите. Дијазомата се наоѓала помеѓу долните седуманесет и горните редови седишта со ист број. Под неа, низ целото гледалиште, се протегал циркуларен ходник. До него се стигнува преку 2 м широк радијален ходник, кој пак е поврзан со пародосот преку лачни влезови во аналемите.²⁹¹ Во иста линија со овој ходник продолжува друг, за 0,70 м потесен ходник, со скали кои водат директно во долните редови седишта. Преку влезови од надворешната страна на гледалиштето (*vomitoria*), исто така, се стигнувало до циркуларниот ходник. Гледалиштето можело да собере повеќе од 7600 гледачи. Аналемите се изградени од наизменични редови од високи (0,90 м) и ниски (0,42 м) масивни квадарни мермерни блокови. Во горниот дел највисоко завршуваат со полукружно профилирана ограда за гледалиштето. Пародосите се со клинеста форма, пошироки на страната на орхестрата, а потесни на надворешната страна.

Орхестрата (конистра) која, исто така е поголема од полукруг е со дијаметар од 29,50 м. Оградена е со ортостатен ѕид со висина од 1,60 м.²⁹² Врз горната страна т.е. врз подиумот има секундарно вдлабени отвори за вглавување на дрвени греди како носачи на заштитна мрежа.²⁹³ Подоцна, врз ортостатниот, подигнат е ѕид од обработени камења и малтер. Во

²⁸⁷ Јанакиевски 1998, 134.

²⁸⁸ Mano-Zisi 1981, 7.

²⁸⁹ Јанакиевски 1998, 68.

²⁹⁰ Gebhard 1981, 21, fig. 2.

²⁹¹ Со димензии 1,10 x 2,00 м.

²⁹² Јанакиевски 1998, 134.

²⁹³ Оштетени се дел од врежаните натписи.

целата висина околу орхестрата, бил насликан со зелена и црвена боја.²⁹⁴ Продупчени се и предните делови од блоковите на првиот ред седишта. Од орхестрата кон скената воделе пет скали. Централно, на ортостатниот ѕид, е поставена просторија (прибежиште), отворена на двете страни, и кон циркуларниот коридор и кон орхестрата. Странично, во ортостатниот ѕид, секундарно се отворени два кафези или прибежишта со димензии 1,25 x 0,95 (1,30) м. Подот најпрво бил посипан со груб чакал, а потоа со ситен песок. Одводен канал се протега од средината на орхестрата кон средината и во продолжение под скената. Неговите димензии изнесуваат 1,15 м ширина, 0,69 м висина и покриен со плочи од песочник дебели по 0,18 м.²⁹⁵

Скената, како и повеќето други елементи на овој театар, има пропорции слични на хеленските (грчки) скени.²⁹⁶ Фасадата е изработена според хеленски и раноримски модел.²⁹⁷ Врз основа на откриените елементи направена е целосна реконструкција на скената.²⁹⁸ Поделена е на пет симетрично распоредени простории, меѓусебно поврзани со премини распоредени во една линија. Од орхестрата до секоја просторија воделе скали со по пет скалила. Преминот до централната просторија широк 2,35 м, а останатите се широки по 1,85 м. Според отворите во праговите и трагите од користење, двокрилните врати се отворале кон внатрешноста на скената. Единствениот целосно зачуван довратник, од преминот кон крајната југозападна просторија, ја покажува висината на вратите од 2,35 м. Централните се широки 2,90 м, додека сите останати се потесни за 0,30 м.²⁹⁹ Од крајните најголеми простории скената комуницирала со просторот југоисточно од неа преку премини со прагови долги 2,10 м, широки 1,25 – 1,30 м. И овие врати, исто како и тие на страната на орхестрата, се отворале кон внатрешноста на зградата. Во средината на југоисточната страна од централната просторија била подигната едикула.³⁰⁰ Врз цокле од песочник бил изграден ѕид од кршен камен. Површината била измалтарена и обоена во црвено. Тука било сместено мало светилиште (*sacellum*) посветено на божицата Немеза. Во средината на цоклето стоел натпис на кој се споменува дека во чест на императорот и на муниципиумот Стоби, три августали подигаат скулптура на *Ultirx Augusta* (одмаздољубивата Августа, веројатно Немеза).³⁰¹ Натписот е подигнат при крајот на II или почетокот на III век,³⁰² кога според одредени автори се датира

²⁹⁴ Petrović 1943, 482; Gebhard 1981, 17.

²⁹⁵ Јанакиевски 1998, 72.

²⁹⁶ Gebhard 1981, 14.

²⁹⁷ Gebhard 1981b, 199; Јанакиевски 1998, 137.

²⁹⁸ Сариа 1937, 17.

²⁹⁹ Исто, 18.

³⁰⁰ Покрај оваа откриена е уште една едикула.

³⁰¹ Сариа 1937, 53.

³⁰² Babanova 2013, 23.

обновата на градбата.³⁰³ Според други, натписот се датира во крајот на III век.³⁰⁴ Натписот во кој се споменува императорот епитет на бог, датиран е кон крајот на II и почеток на III век.³⁰⁵ Во прилог на подоцнежната обнова на театарот се споменуваат и капителите чии најрани аналогии се во време на Диоклецијан. Капителот со претставен гладијатор не може да биде од IV век.³⁰⁶

Решението на проблемот околу обновата на градбата лежи во тезата за катасторфален земјотрес кој го погодил градот околу 300 год. На тоа укажува и латералното поместување на неколку масивни камени блокови од гледалиштето и аналемата, како и рушењето на два надворешни ѕидови на сцената. Во прилог на тоа одат и мерките на претпазливост околу стабилноста на старите темели при обновата на градбата.³⁰⁷ Притоа биле отстранети преградните ѕидови во целата источна половина на сцената.³⁰⁸ Во раниот IV век била извршена парцијална обнова на градбата и истата продолжила да се користи до крајот на векот. Во тој наврат била прилагодена и за игри со лов на животни (venationes).³⁰⁹ Градежните интервенции врз театарот датирани се врз основа на пиластер капителите откриени во епископската базилика, а чие потекло е од театарската сцена.³¹⁰ Во почетокот на V век бил ставен крај на употребата на градбата и истата почнала да служи како мајдан за готов градежен материјал. Мермерни тетарски елементи откриени се во повеќе доцноримски градби. Најбројни се тие вградени во хоризонталниот појас на Внатрешниот југоисточен бедем. Околу бедемот во источниот дел на градот пронајдени се и други, од него постари градби со всидан материјал од театарот.³¹¹ Доказ за тоа е североисточниот пародос кој бил претворен во ѓубриште и исполнет со материјал од крај на IV век.³¹² Изнесено е мислење и за нешто порано напуштање на театарот, во средината на IV век.³¹³

Објектот е граден со локален песочен камен и поретко парчиња мермер обилно залиени во варов малтер. Ширината на фасадниот ѕид на гледалиштето изнесува повеќе од 3 м.³¹⁴ Просториите помеѓу радијалните ѕидови биле премостувани со полуцилиндрични сводови од тули, додека преку циркуларните ѕидови имало полуцилиндрични сводови од

³⁰³ Mano-Zissi 1973, 205-206.

³⁰⁴ Papazoglu 1951, 289.

³⁰⁵ Истата, 1990, 213-221, според Јанакиевски 1998, 120-121.

³⁰⁶ Papazoglu 1951, 292.

³⁰⁷ Gebhard 1996, 55, 56.

³⁰⁸ Истата 1981, 18.

³⁰⁹ Kitzinger 1946, 152.

³¹⁰ Исто, 152-153.

³¹¹ Wiseman and Mano-Zissi 1974, 126.

³¹² Мано-Зиси 1975, 202; Gebhard 1981, 18.

³¹³ Mano-Zissi 1973, 206.

³¹⁴ Сариа 1937, 6.

камења и малтер.³¹⁵ Темелот на надворешната фасада бил од камења и малтер и *opus mixtum* во надземните партии. Надворешните сидови на скената се широки по 1,20 м, а внатрешните се за 0,30 м потенки. Сите, освен сидовите на централната просторија, од внатрешните страни се засилени со пиластри од зелен песочник. Пиластрите се изведени со по два квадрати од песочник, долги 0,75, а 0,52 м високи. Над нив, со тули и малтер, сидани се столпци. Во помалите простории пиластрите се распоредени по надолжна линија, додека во крајните, најголеми простории, по ширина. Ваквото засилување на носечките сидови од долниот кат недвосмислено зборува за тежината на конструкцијата од вториот кат и покривот. Средната просторија имала полуцилиндричен, а страничните крстести сводови.³¹⁶ Покривот на градбата над вториот кат бил покриен со римски коринтски тегули. Од нив зачуван е помал број, а византиски лаконски тегули припаѓаат на новиот покрив на градбата после обновата или на подоцнежните градби подигнати на овој простор.³¹⁷ Сидовите во централната просторија имале оплата со плочки од црвен и бел мермер во различни геометриски форми. Истите биле најдени дислоцирани во централната просторија, а некои од нив биле однесени во Епископската базилика. Меѓу другото, откриени се и остатоци од цокле и венец, фрагменти од пиластер, капители и фрагмент од фриз изведен во штуко техника.³¹⁸

Во голема мера употребуван е бел мермер (седишта, арки, пиластри, капители) како и розевикав мермер (столбови, довратници), зеленкаст мермер³¹⁹ и најмногу локален зелен песочник итн.

На 1,20 м паралелно пред фасадата на скената, преку целата орхестра, секундарно бил подигнат сид од камења и варов малтер широк 0,70 м.³²⁰ Овој сид бил во линија со фасадата на параскенионите, но со нив не се поврзувал. Кон скалилата, кои водат кон трите простории во средината на скената, во сидот биле отворени премини. Централниот е широк 1,40 м, а страничните 1,30 м. На тесниот простор, меѓу скената и овој сид, има уште еден 1,50 м широк т.н. јак сид.³²¹ Во вдлабнувања во него биле вградени носачите на дискутабилниот пулпитум.³²² Во североисточните странични простории, паралелно со надворешниот сид на скената, а врзан за столпците од песочник во помалата просторија, секундарно бил подигнат сид од кршени камења со варов малтер. Во фугите меѓу камењата се врежани линии што е

³¹⁵ Сариа 1937, 13.

³¹⁶ Исто, 19.

³¹⁷ Сариа 1937, 36 Gebhard 1981, 15.

³¹⁸ Сариа 1937, 22.

³¹⁹ Мапо-Zisi 1981, 7.

³²⁰ Сариа 1937, 39.

³²¹ Исто, 16.

³²² Исто, 39.

идентификувано како византиска техника на градење.³²³ Причината за подигањето на овој сид Е. Гебхард ја бара во зголемување на стабилноста како и во отстранување на можноста, оштетувањата на темелите на оригиналните сидови со земјотресот во 300 год., во иднина негативно да се рефлектираат на стабилноста на градбата.³²⁴ Од тие причини и фасадниот сид бил повлечен еден метар напред. Ширината на сидот била незначително зголемена од 1,20 м на 1,25 м, но темелите биле фундирани длабоко до 2,50 м, до самата карпа. Во новиот сид се изсидани две арки со цел истиот да се оддели од старите темели. На тој начин се обезбедувала и поголема отпорност на идни потреси.³²⁵ Како темел на новиот, 0,30 м кон југозапад повлечен сид, помеѓу скената и североисточниот параскенион е искористен постариот сид.

Во крајната североисточна просторија еден од сидовите е оштетен од друг секундарно подигнат сид од камења и калов малтер, со кемпфер капител всидан во него.³²⁶ Во помалата североисточна латерална просторија откриен е пиластер капител декориран со боење, на кој во релјеф е прикажан гладијатор.³²⁷ Слојот пепел дебел неколку сантиметри е резултат на пожар врз седиштата на гледалиштето. На 2,00 м рушевини над првиот слој пожар, откриени се траги од друг слој пепел дебел 0,10 м. Тој е резултат на друг пожар кој се случил во средновековниот период.³²⁸

После излегувањето од употреба, во орхестарата како и врз седиштата биле изградени т.н. разни бедни згради кои припаѓале на сиромашниот слој на населението.³²⁹ Таков сид откриен е и врз нивото на подиумот, помеѓу првите и вторите скалила од југозападаниот дел од скената.³³⁰ Тие т.н. визби за собирање на преживеаното население се датираат после уништувањето од страна на Остроготите во 479 год.³³¹

Профани градби откриени се и при расчистување на радијален сид на театарот. Сидовите кои припаѓале на овие градби го следеле радијалниот сид, а во нив била вградена мермерна пластика. Истите биле подигнати после рушењето на театарот. За жал, со ископувањето не се добиени повеќе и поконкретни информации за карактерот на самите

³²³ Сариа 1937, 26.

³²⁴ Gebhard 1996, 59.

³²⁵ Исто, 59.

³²⁶ Сариа 1937, 26.

³²⁷ Исто, 27.

³²⁸ Исто, 46.

³²⁹ Сариа 1937, 15; Mano-Zisi 1981, 4.

³³⁰ Сариа 1937, 29

³³¹ Mano-Zisi 1981, 12.

градби, како и за нивната потесна хронолошка определба.³³² На едно место градбите подигнати врз театарот датирани се во доцновизантискиот период.³³³

Градба со арки – Римски форум (почеток на II – крај на III век)

- план 2, бр.21 -

Во југоисточниот дел од градот, под Внатрешниот југоисточен бедем се наоѓа масивна раноримска градба со ориентација југоисток - северозапад. Северозападната половина на градбата е со димензии 50,90 x 23,90 м. Во оваа половина откриена е сала која на северозапад завршува со две апсидални простории. Во југоисточната половина од објектот обемот на ископувањата е помал, но според направената реконструкција е во форма на голема сала со перистил. Постарите истражувачи ја идентификувале оваа градба како бања,³³⁴ а дел од нив, под внатрешниот бедем го сместуваат форумот на градот.³³⁵

Подигната е во почетокот на II век, а во доцниот III век настрадала во катастрофален пожар.³³⁶ Покрај периферните сидови, од внатрешната страна на северозападната сала, се наоѓаат пиластри со двојни арки во горниот дел.³³⁷ Во долниот дел на пиластрите има оплата која имитира правоаголни бази. Врз предната страна над базите се наоѓале високи мермерни плочи со вертикални канелури кои имитирале јонски столбови. Над нив се наоѓале пиластер капители со флорална и оволо декорација, изведена во длабок релјеф. Подот во нишите е поплочен со мермерни плочи. На североисточниот и југозападниот сид има по десет, а на југоисточниот по седум ниши, ограничени со пиластри. Во втората од седумте ниши се наоѓа широк премин кој води кон југоисточната сала. Понискиот ред арки се потенки и се секундарно изработени, заради структурно зацврстување на објектот. Врз нивната предна страна биле прикачени профилирани лачни мермерни елементи. Сидовите на целата градба се во *opus mixtum*, со два хоризонтални појаси од тули, а пиластрите со двојни арки во највисокиот дел. Арките се изградени исклучиво од тули и варов малтер. Сидовите биле премачкани со малтер со светло розова боја. Во втората фаза од функционирањето на градбата изведена е раскошна мермерна оплата врз сидовите до висина од 4 м и фреско со жолта и црна боја во преостанатата висина до 5,20 м.³³⁸ Во долниот дел на нишите, до висина

³³² Ивановски и Маленко 2007, 162.

³³³ Saržoski 1965, 129.

³³⁴ Wiseman 1984, 301.

³³⁵ Исто, 302.

³³⁶ Шурбаноска и Јакимовски 2007, 22.

³³⁷ При ископувањето на делот внатре покрај североисточниот сид на салата, *in situ* се откриени срушени двојни арки со пиластрите меѓу нив. Заради сочуваните двојни арки и во сидот покрај нив, веројатно е постоење на четири арки во овој дел.

³³⁸ Шурбаноска и Јакимовски 2007, 30.

од 0,85 м, употребен бил сивкаст мермер. Над нив се наоѓал хоризонтален појас од профилиран розов мермер висок 0,10 м. Во висина од 0,25 – 0,40 м биле прикачени мермерни плочи. Во плиток релјеф врз нив се изведени раскошни вегетабилни мотиви. Во арката на втората ниша, во северниот агол на салата, е *in situ* откриен дел од малтерната оплата.³³⁹ Мермерната оплата е само наместа сочувана во долниот дел од салата, а траги од неа има и во апсидалните простории. Покрај внатрешните страни на апсидалните простории има ниска платформа во форма на цокле. Врз подовите на апсидалните простории изведени се полихромни мозаици со геометриски претстави изведени во *opus sectile*. Луксузноста на градбата се отсликува преку богатиот колорит и умешноста во обликувањето на геометриските мотиви. Најстариот под во салата не е откриен или истиот бил од набиена земја. Најраните истражувачи споменуваат дислоцирани плочки од оштетен мозаик во *opus sectile* поставен врз малтерна подлога во источниот агол на салата.³⁴⁰ Врз него е откриена монета на Антониј Пиј (138–161 год.).

Целиот комплекс е со импозантни димензии и со мошне солидно сочувани ѕидови високи помеѓу 4,00 и 5,50 м. Заради високиот квалитет на ѕидовите, истите останале сочувани и користени на повиски нивоа сè до рановизантискиот период. На сите страни во нишите на градбата се забележуваат повеќе затворени премини. Сите се изведени со камења и малтер и многу наликуват на ѕидаријата од првата фаза на градбата. Постарите интервенции се поврзани со обнова и континуирано користење на градбата со нов под од малтер на ниво повисоко за околу 0,70 - 0,90 м. Отпадната ѕидна декорација и голем број фрагменти од скулптури, оштетени од висока температура, се пронајдени во слојот под овој под. Во одреден период биле затворени и преостанатите премини преку кои градбата комуницирала со околината. Во релативно исто време се преградени и апсидалните простории. Овие интервенции се изведени исклучиво од камења и варов малтер. Сите се фундирани длабоко до подот на првата фаза од градбата е се во полош опус на ѕидање. Постариот под од варов малтер е насипан со 1,00 м длабок, слој од антички градежни рушевини, помешани со големо количество движен археолошки материјал. Најраните истражувачи споменуваат три метра длабоко губриште исполнето со материјал од крај на II и III век.³⁴¹ Над тоа се наоѓа друго подно ниво од малтер со дебелина 3–5 см. На релативно исто ниво е откриено подно ниво со малтер и во југозападната апсидална просторија. Подот во салата е датиран при крај на III или

³³⁹ Иако авторите сметаат дека врз малтерот има фрескодекорација во хоризонтални појаси (Шурбаноска и Јакимовски 2007, 55), разликата во нијансите која се гледа на фотографијата продолжува и врз ѕидот, па според тоа истата веројатно е резултат на нивото до кое нишата била затворена со рушевини.

³⁴⁰ Wiseman and Mano-Zissi 1974, 124.

³⁴¹ Исто.

во почеток на IV век.³⁴² Со овој под можеби треба да се поврзат сочуваните сидови на цистерната, изградена во средишниот дел на салата. Нејзините сидови се изградени од обработени камења и варов малтер, а сочувани се во висина над нивото на подот. До неа води канал во правец од северозапад. До самиот врв истата е затворена со во хоризонтални нивоа редени камења залиени со малтер. Највисоко врз е изведено поплочување со камени плочи. Нејасна е причината за оваа градежна интервенција, исто, како што е нејасно и подигањето на цистерната, кога во ист правец на каналот кој доаѓа до неа се наоѓа и Црна Река. Во градбата се откриени сидови од камења и фрагменти градежна керамика поврзани со калов малтер, прилепени на сидовите од второто затворање на премините. Истите, најверојатно егзистирале до средината на IV век.³⁴³ После нивното напуштање, овој простор повторно се користел како ѓубриште. Во слојот ѓубриште откриено е депо од 305 сребрени и една бронзена монета. *Terminus post quem* за полагањето на депото е монетата на Галиен, искована во време на заедничкото владеење со Валеријан во периодот 253–260 год.³⁴⁴ Во ѓубриштето и во цистерната се вкопани поголем број гробови, од кои најчести се тие од типот со тегули на две води. *Terminus post quem* за користењето просторот како некропола е монетата на Валенс (367-375 год.).³⁴⁵ Над некрополата како резултат на поплави предизвикани од Црна Река, откриени се геолошки слоеви длабоки до 1,00 м.

Градба со сакрална намена е подигната врз каналот кој води до цистерната. Сидовите на првата прсторија се обложени со малтер. Кон северозапад од прагот се спуштаат четири скалила. Во најголем дел се од секундарно реупотребени камени блокови.³⁴⁶ Пред и паралелно со скалите, откриено е протегањето на канал покриен со камени плочи. Столбови од светилиштето се откриени пред скалите. Скршен архитрав е пронајден југоисточно од највисоката скала, во просторијата со малтерна оплата на сидовите. Во продолжение кон југоисток од просторијата со малтерна оплата се наоѓа масивен праг на двокрилна врата. На скалите од храмот е пронајдена релјефна плоча - метопа со претстава Диоскурите и божицата Деметра или Артемида и златна монета на Маркијан (450–457 год.).³⁴⁷ На целиот простор северозападно од скалите и апсидалните простории, откриени се остатоци од доцноримски, рановизантиски и можеби средновековни градби.

³⁴² Шурбаноска и Јакимовски 2007, 36.

³⁴³ Истите, 36; сепак ваквото датирање е дикутабилно, заради тоа што стратиграфски овие сидови се на повисоко ниво од некрополата, а под или можеби на исто ниво со нивото на кое се срушени двете највисоки арки.

³⁴⁴ Шурбаноска и Јакимовски 2010, 86.

³⁴⁵ Некрополата е датирана во крај на IV и почеток на V век (Шурбаноска и Јакимовски 2007, 38).

³⁴⁶ Еден од нив според профилацијата можеби припаѓал на Театарот.

³⁴⁷ Шурбаноска и Јакимовски 2010, 44.

Во соседната сала кон југоисток, под Внатрешниот југоисточен бедем се откриени скали.³⁴⁸ Рушењето врз нив е датирано во III век. Салата е широка 19 м, а долга повеќе од 30,00 м. Врз југозападниот и североисточниот ѕид била сочувана мермерна оплата. Нешто пониско поставениот под најверојатно бил прекриен со мозаик во *opus sectile*.³⁴⁹ Тука е пронајдена база за скулптура, со натпис посветен на примопиларот Гај Аелиј Приск.³⁵⁰ Се споменува и друга секундарно реупотребена база во градба од IV век, западно од темелите на Внатрешниот југоисточен бедем.³⁵¹

Мозаик во *opus tessellatum* со претстави на флорални и геометриски мотиви во *opus tessellatum* е откриен во северозападниот крај на малиот простор помеѓу бедемот и ѕидот кој ги одделува перистилот (портик) и салата со арки. *Terminus post quem* за овој мозаик е крај на II век.³⁵² Секундарно мозаикот бил покриен со варов малтер кој во целост не го покривал подот на југоисточната сала. Мозаикот е оштетен при крај на III и почеток на IV век од деветте во него вкопани питоси.³⁵³ Во тоа време просторијата била трансформирана во складиште. Со изградбата на Внатрешниот југоисточен бедем во почетокот на V век, врз мозаикот се направени дополнителни оштетувања.

Casa romana (I – IV век)

- план 2, бр.22 -

Оваа градба е единствената досега откриена раноримска резиденцијална градба (*villa urbana*) во Стоби. Се наоѓа ниско покрај раноримскиот Надворешен југоисточен бедем. Од него ја одделува тесна поплочена уличка (*via sagularis*). Заради проблеми со понирањето на вода, градбата не е доистражена. Истражен е само простор со димензии 25,50 x 16,00 м. Во неговиот централен дел на истражената градба откриен е таблинум. Североисточно од него се наоѓа атриум и уште осум други коридори и простории наоколу.³⁵⁴ Таблинумот комуницира директно со атриумот и со просторијата југоисточно од него. Се насетува североисток – југозапад како ориентација на градбата. Врз основа на фреско и штучо декорацијата, првата фаза на градбата е датирана во I век.³⁵⁵

³⁴⁸ Wiseman and Mano-Zissi 1973, 393-394.

³⁴⁹ Истите, 1974, 124.

³⁵⁰ Mano-Zissi 1973, 229.

³⁵¹ Откриени се вкупно три натписи посветени на истата личност (Mano-Zissi 1973, 201; Wiseman and Mano-Zissi 1974, 126, заб. 12).

³⁵² Wiseman and Mano-Zissi 1974, 124.

³⁵³ Истите, 1973, 393.

³⁵⁴ Герасимовска 1996, 40-42.

³⁵⁵ Wiseman and Mano-Zissi 1973, 397.

Сидовите се градени од локален песочник и варов малтер и сочувани до висина од 3,80 м над подот.³⁵⁶ Биле обложени со во форма на пиластри обликувано штукo и со врамени релјефни ортостати со светла окер боја.³⁵⁷ Фрагментите од фрескосликарство биле со флорални и геометриски мотиви изведени со широка палета на бои, нанесени врз подлога со помпеанско црвена позадина.³⁵⁸ Фигурални претстави и човечките портрети, со нагласени темни нијанси биле насликани врз позадина со иста боја.³⁵⁹

Со поедини доградби градбата функционира до III век. После еден хијатус на живеењето во градбата настанат како резултат на серија поплави,³⁶⁰ во IV век е обновена и во форма на римска вила функционирала најдоцна до крај на IV век.³⁶¹

Синагога (I – крај на IV век)

- план 2, бр.4 -

Синагогата била подигната во I век и се наоѓа под Централна базилика.³⁶² Точните димензии на градбата не можат да се утврдат. Различното датирање е заради примена на Актиско сметањето на годините, запишани на натписот посветен на Тибериј Клавдиј Полихармос и заради фрескосликарство во облик на табула ансата.³⁶³ Според општоприфатеното датирање на натписот во 163/4 год., Полихармос во таа година на светилиштето му отстапил триклинум и тетрастон од својата куќа. Споменатото фрескосликарство е изведено во периодот од II до крајот на III век.³⁶⁴ Синагогата доживеала некоја катастрофа во 2/2 на III век. Од тие причини, во IV век, над неа е подигната градба со идентична намена.³⁶⁵ Во почеток на IV век е и најраното датирање на натписот врз печатната плакета со името на Евстатиј околу менора.³⁶⁶ Тогаш градбата добила и раскошно фрескосликарство со флорални и геометриски мотиви и штукатура. Врз подот на новата градба најпрво бил положен мозаик изведен со поголеми и грубо сечени тесери. Опусот е груб, а мотивите не биле симетрично распоредени. Тој е датиран со монета на Ликиниј I

³⁵⁶ Откриена е само подлогата на подот изработена од бетон и камења (Wiseman и Mano-Zissi 1973, 394).

³⁵⁷ Во изработката на подлогата за штукото употребена е иситнета трска.

³⁵⁸ Mano-Zissi 1973, 202.

³⁵⁹ Детално за сидната декорација на градбата види кај Герасимовска 1996, 41.

³⁶⁰ Wiseman and Mano-Zissi 1973, 395-396.

³⁶¹ Mano-Zissi 1973, 228; Мано-Зиси 1975, 201; Wiseman and Mano-Zissi 1973, 396.

³⁶² Други автори го датираат градењето на Синагогата при крајот на III век, што до некаде одговара на обновата на градбата (Mano-Zissi 1973, 229).

³⁶³ Сепак, не треба да се занемари поширокото датирање на овие фресконатписи во периодот од II до доцен III век (Babatova 2013, 27-29).

³⁶⁴ Babatova 2013, 25-27.

³⁶⁵ Wiseman 1934, 297.

³⁶⁶ Најдоцното оди до средина на V век (Babatova 2013, 133).

искована во периодот 307-324 год.³⁶⁷ Набргу, после првиот, бил изведен мозаик со поситни камчиња. Тој егзистирал доволно долго за врз него да се изведат поправки.³⁶⁸ Употребените мотиви и позицијата на мозаиците посочуваат на структурална и функционална поврзаност со Палата на Полихармос.³⁶⁹

Градбата била комплетно напуштена пред почетокот на V век и врз неа е подигната Централна Базилика. *Terminus post quem* за напуштањето и подигањето на Базиликата се употребените елементи од Театарот. Еден од постарите истражувачи врз основа на длабока анализа претпоставува континуирано функционирање на атриумот на Базиликата, во рамки на оригиналниот план на Палата на Полихармос, пред нејзината трансформација во базилика.³⁷⁰ Под Базиликата откриен е постар перистил, поставен по надолжната оска на градбата.³⁷¹

Голема Бања – Машка бања - Зимска палата (III – IV век)

- план 2, бр.6 -

Голема или Машка бања се наоѓа во централното градско подрачје, спротивно од Градска чешма. Димензиите на градбата со ориентација северозапад – југоисток се 47,80 x 20,10 (25,10) м.

Подигањето на градбата е датирано во III век, со една обнова во IV век.³⁷² Главниот влез со ширина од 1,50 м, води од *Via Acha* директно во аподитериум поплочен со плочи од песочник. Постариот под лежи на 2,50 м под тој на обновата.³⁷³ Постојење на постар, мошне солидно сидан објект на овој простор се потврдува со столбови кои биле до 1/3 од висината закопани во поплочениот под. Во југоситочниот дел на аподитериумот е пронајдена и делумно закопана скулптура.³⁷⁴ Се забележува и голема разлика во квалитетот на сидовите од двете градежни фази. Елементите на постарата градба биле искористени и вклопени во новата. Единствен мошне широк *terminus post quem* за обновата и *terminus ante quem* на првата фаза е споменатата делумно закопана скулптура на Тибериј Клавдиј Полихармос, датирана во II или III век.

Покрај рабовите на аподитериумот се наоѓа ниска сидана клупа со правоаголни отвори во основата. Кон југоисток со столбови кои носеле аркада од тули, аподитериумот е одделен

³⁶⁷ Kolarik and Petrovski 1975, 75

³⁶⁸ Исто, 105.

³⁶⁹ Mano-Zissi 1973, 209, 229.

³⁷⁰ Kitzinger 1946, 145-146.

³⁷¹ Vinčić 1965, 130.

³⁷² Mano-Zissi 1973, 203.

³⁷³ Mano-Zissi 1973, 203; на друго место се среќава дека висинската разлика помеѓу двете нивоа била особено воочлива во аподитериумот и изнесувала повеќе од 1,00 м (Kitzinger 1946, 140).

³⁷⁴ Petrović 1943, 484.

од тепидариумот.³⁷⁵ Фригидариумот обложен со мермерни плочи и опкружен со ниши се наоѓал во јужниот дел од секундарно проширениот аподитериум.³⁷⁶ Малата просторија пред влезот во калдариумот е за една скала повисока во однос на аподитериумот. Во неа се влегува преку троен влез од столпци сидани од тули. Сидовите на целата градба биле обложени со мермерни плочи во кои биле вклесани правилни украсни канали.³⁷⁷

На крајниот југоисточен дел калдариумот завршува полукружно. Овој полукружен дел во висина на хипокаустот бил одделен од остатокот на просторијата со два масивно сидани столпци. Врз нив, на подот, се наоѓале две бази за столбови. Покрај нив биле сочувани по еден плиток базен од кој испарувала загреана вода.³⁷⁸ Подот на хипокаустот е поплочен со тули. Врз него биле поставени сидани столпци со правоаголни тули и вертикално поставени тубуси.³⁷⁹ При конзервацијата наместо тубуси, употребени се тули со кружна форма. Подот на калдариумот бил изведен со масивни тули и поплочување со мермерни плочи врз нив.³⁸⁰ Со тубуси биле загревани и сидовите на градбата.³⁸¹ Под подот во висина на хипокаустниот систем се видливи четири лачни и еден правоаголно решен отвор за доведување и одведување на топол воздух. Во трите отвори на југоисточната страна имало траги од јаглен и пепел.³⁸² Другите два се симетрично и латерално поставени. Низ двата надолжни сидови на калдариумот има по две дополнителни и симетрично распоредени каналчиња за вентилација. Со посебни цигли (тули) со дршка се регулирал правецот на движење на топлиот воздух. Југозападно од калдариумот се наоѓал триаголен двор, кој на надворешната страна е ограничен од сидани столпци кои носеле аркада. Во северниот агол од дворот се наоѓа двоен влез кој води во бањата. Влезот е секундарно затворен. Во аголот источно од триаголниот двор е пронајдена со долниот дел во подот цврсто засидана скулптура на Венера.³⁸³ Југозападно покрај сидот на калдариумот се протега канал кој има пад во правец кон југоисток. Североисточно покрај калдариумот се наоѓа латрина.

³⁷⁵ Петровић 1934, 177.

³⁷⁶ Mano-Zissi 1973, 205.

³⁷⁷ Petrović 1943, 484.

³⁷⁸ Petrović 1943, 484.

³⁷⁹ Kitzinger 1946, 141.

³⁸⁰ Petrović 1943, 484.

³⁸¹ Петровић 1934, 177.

³⁸² Kitzinger 1946, 141.

³⁸³ Исто.

Делови од градби под Цивилна базилика

- план 2, бр.2 -

Под Цивилна базиликата се откриени остатоци од четири различни градби. Најраната и најдоцната имаат по две градежни фази.³⁸⁴ Наодите на монети на Филип II Македонски (359-336 год.), мегарски чаши, фрески боени со помпеанско црвена боја, тера сигилата керамика, теракотна фигурина на Венера, две глави од скулптури, од кои една од времето на императорот Галиен (253-268 год.) и рановизантиската керамика, јасно говорат за стратиграфијата во овој дел од градот.³⁸⁵

Градба С (II – крај на III век)

Градба С е откриена на 1,56 м под нивото на источниот дел од базиликата, под Градба В од крај на IV век. Подот на градбата бил од компактен малтер.³⁸⁶ Со овој под се поврзува каналот откриен под крајниот северозападен дел од базиликата. Сидовите на оваа градба(та) се комбинација од opus mixtum од обработен камен и редови од тули поврзани со глинеста кал и бондрук конструција.³⁸⁷ Меѓу останатите наоди, врз подот се откриени фрески со флорални и геометриски мотиви, тули, имбрекси, тера сигилата и тера нигра садова керамика итн. Наодите се датирани помеѓу II и крај на III век н.е.

Градба D (II век пр.н.е. – I век н.е.)

Под малтерниот под на Градба С откриени се сидови, фундирани до околу 2,60 м длабочина под површината на теренот и идентификувани како Градба D. Темелите и долниот дел од сидовите биле од обработен камен, а повисоките делови од тули поврзани со глинен малтер. Врз сидот биле зачувани фрески и штукочни панели во форма на ортостатни плочи.³⁸⁸ Фрагменти од калапена штукочна декорација и фрески откриени се во рушевински слој помешан со гареж. Просторијата била декорирана со канелирани пиластри и во медаљон изведени фрески, врамени со геометриски рамки во изработени во штукочна техника со светла окер боја. Најголем дел од фреските се насликани со помпеанско црвена боја,³⁸⁹ а во еден случај врз сина позадина е претставена барска птица.³⁹⁰ Во малтерната подлога, врз која се насликани,

³⁸⁴ Mano-Zissi 1973, 189.

³⁸⁵ Петровиќ и Мано-Зиси 1937, 62; Мано-Зиси 1959, 355.

³⁸⁶ Mano-Zissi 1973, 195.

³⁸⁷ Исто, 196, 226.

³⁸⁸ Исто, 226.

³⁸⁹ Исто, 197.

³⁹⁰ Главата на птицата била со темни бои со жолти и зелени делови.

имало и парчиња од трски.³⁹¹ Подот бил од хидростатен малтер. Под него е откриен постар под од камени плочи. Бројните наоди, главно садова керамика, датирани се во периодот II век пр.н.е. до I век. н.е.³⁹²

Пониско од постариот под на Градба D, откриени се две јами полни со движен археолошки материјал. Врз основа на црнофорнизираниот киликс, двете светилки и коскениот стилус, јамите се датирани во III – II век пр.н.е. Во непосредна близина бил откриен материјал датирани во II и раниот I век. пр.н.е.³⁹³ На просторот под Цивилна и Централна базилика има повеќе јами ископани во стерилен геолошки слој и наполнети со хеленистички материјал. Заради повеќето откриени огништа и керамика тука е лоциран хеленистичкиот керамичарски комплекс.³⁹⁴

1.2.2 Доцноримски и рановизантиски период

Мала бања (IV – V век)

- план 2, бр.3 -

Малата или Женска бања е откриена југоисточно од Централна базилика. Димензиите на градбата се 22,40 x 14,20 м. Идентификацијата како женска е заради поголемото количество накит, откриен во пробните сонди направени пред конзервација во 1960 год. Заради близината со Голема бања, како и заради недефинираниот периметар, изнесено е мислење дека истата претставува дел од некоја поголема палата.³⁹⁵ Во оваа градба подигната во IV век идентификувани се две градежни фази. Аподитериумот и фригидариумот припаѓале на првата фаза, а во текот на втората фаза, во V век се додадени апсидалните простории на југозападната страна.³⁹⁶ Во нејзини рамки покрај кади имало и просторија за потење, масивна печка и систем од канали.³⁹⁷ Каналот и цистерната во Градба со арки, се наоѓаат во ист правец но југоисточно од бањата. Поврзаност помеѓу бањата и каналот со цистерна може да се претпостави и заради нивното датирање во релативно ист период.

На пониско ниво под Мала бања се откриени хронолошки прецизно недефинирани апсидални структури фундирани врз карпа.³⁹⁸

³⁹¹ Техничките особености на малтерот, како и сликарскиот стил многу наликува на фреските од Casa Romana (Mano-Zissi 1973, 202).

³⁹² Mano-Zissi 1973, 197-198.

³⁹³ Исто, 198.

³⁹⁴ Исто, 199, 227.

³⁹⁵ Петров 1967, 290.

³⁹⁶ Mano-Zissi 1973, 210.

³⁹⁷ Петровиќ 1932, 86.

³⁹⁸ Mano-Zissi 1973, 210.

Стара епископска базилика (IV – почеток на V век н.е.)

- план 2, бр.16 -

Најстарата досега откриена базилика во Стоби е трикорабна со нартекс. Има ориентација северозапад – југоисток. Без нартексот, но со проширувањето во втората фаза, зафаќа простор со димензии 35,00 x 17,90 м.

Врз основа на монетите под малтерниот под во јужниот кораб, некои истражувачи градењето на Старата епископска базилика го датираат во 4/4 од IV век.³⁹⁹ Други сметаат дека градбата е подигната при крајот на 1/4 на IV век.⁴⁰⁰ Ваквото ниско датирање е изведено врз основа на присуството на епископ Будиос од Стоби на епископскиот собор во Никеја во 325 год. Тоа значи дека до таа година градот сигурно имал епископска базилика

Влезот во градбата е од северозапад преку недоистражен нартекс. Тој преку засебни премини комуницира со секој од корабите. Влезот во северниот кораб е широк околу 1,00 м. Уште еден премин е видлив во сидаријата од втората фаза, во продолжението на северниот сид на северниот кораб. Градбата имала две градежни фази, јасно видливи во сидаријата и во декорација на сидовите и подовите. Сидовите се од обработени камења, фрагменти градежна керамика и калов малтер или глина како врзивно средство. Малиот дел од високо сочуваниот сид кој ги одделувал северниот од централниот кораб бил во *opus mixtum*. Во понискиот дел има 3-4 реда тули, а високо над делот сидан со камен, се јавуваат девет реда тули со релативно мала дебелина. Врз сидот е директно нанесена оплата од варов малтер. Тоа е првиот од неколкуте слоеви употребени како база за фрескосликарство. Јужниот сид од јужниот кораб имал два слоеви фрески, со претстави кои имитираат мерметна оплата поделена со јонски пиластри.⁴⁰¹

Подот на централниот кораб бил покриен со мозаик во *opus tessellatum*, со доминантна геометриска декорација изведена во правоаголни полиња. Од фигуралните претстави застапени се флорални орнаменти и птици. Во мозаикот се изведени и неколку натписи. Во втората фаза целиот источен дел бил разрушен и олтарот станал дел од наосот. Со оваа интервенција новиот олтарен простор бил повлечен кон исток. Во натпис изведен во мозаик се споменува името на Евстатј, епископ во чие време е обновена црквата. Според изведените мотиви обновата е датирана при крајот на IV или почетокот на V век.⁴⁰² Во прилог на датирањето на обновата во 2/2 на IV век одат и трите откриени монети на императорите Константин, Констанс и Константиј со *terminus post quem* 341 год. Пронајдени се под

³⁹⁹ Wiseman 1984, 295.

⁴⁰⁰ Aleksova 1991, 293.

⁴⁰¹ Исто, 292.

⁴⁰² Исто, 293.

мозаикот во проширувањето. Б.Алексова обновата хронолошки ја датира пред Соборот во Константинопол во 381 год.⁴⁰³

Врз северниот стилобат пронајдени се десет секундарно реупотребени бази од песочник. Најголем дел од архитектонската пластика е дислоциран пред напуштањето на градбата. Откриен е само негатив од олтарната преграда. Покрај северниот ѕид, на северниот кораб, се наоѓа ниска платформа врз косо поставени тули.

Подот на оваа базилика се наоѓа 4,50 м под подот на помладата базилика.

Нова епископска базилика – Филипова базилика (V – последни децении на VI век) - план 2, бр.16 -

Нова епископска базилика е подигната во средината на V век врз вештачка тераса над Стара епископска базилика.⁴⁰⁴ Според некои автори Новата т.н. Филипова базилика е подигната на почетокот на V век, во време кога папата Инокентие го прогласил градот Тесалоника за викаријат во 412 год., а Стоби станал главен град на Македонија Салутарис.⁴⁰⁵ Постарите истражувачи без сомнение изградбата на базиликата ја датирале околу 500 год.⁴⁰⁶ Се чини дека врз основа на сеопфатната анализа на подовите, стратиграфијата, архитектонските елементи и концептот најаргументирано и најиздржано е датирањето на градбата на крајот на IV век.⁴⁰⁷ Градбата претрпела повеќе градежни интервенции. Според едни тие биле изведени во средина на V век,⁴⁰⁸ а според други при крајот на V и почетокот на VI век.⁴⁰⁹ Третата преправка е датирана кратко после 518 год.⁴¹⁰ Во последната фаза од користењето на градбата, во функција останал само централниот кораб.⁴¹¹

Градбата е масивна трикорабна базилика со атриум, нартекс и баптистериум. Правецот на протегање на градбата е северозапад – југоисток и во однос на другите базилики отстапува повеќе кон исток.⁴¹² Трикорабниот дел со нартексот, без атриумот и останатите помошни

⁴⁰³ Aleksova 1991, 294.

⁴⁰⁴ Ова е еден од најрано истражуваните градби на Стоби чии ископувања започнале уште во текот на I Светска војна во 1917 и 1918 год.

⁴⁰⁵ Aleksova 1991, 294.

⁴⁰⁶ Kitzinger 1946, 101-110.

⁴⁰⁷ Mano-Zissi 1973, 216-217.

⁴⁰⁸ Микулчиќ 2003, 128.

⁴⁰⁹ Wiseman 1984, 305.

⁴¹⁰ Aleksova 1991, 292.

⁴¹¹ Kitzinger 1946, 90.

⁴¹² Причината за тоа се бара во периодот од годината во кој започнала изградбата, или пак во ширината на просторот достапен за градење.

простории, зафаќа простор со димензии 52,80 x 31,90 м. За утврдување на југозападната граница на градбата, во поново време се изведени геомагнетни скенирања.⁴¹³

Атриумот со неправилна четириаголна форма, претставува мост помеѓу улицата со правец југозапад – североисток и базиликата со правец северозапад - југоисток. Истражен е во 1933 год. и во него е откриен масивен мортар. Заради тоа постарите истражувачи сметаат дека тука се наоѓал баптистериумот.⁴¹⁴ Разликите во опусот на зидање и односот на ѕидовите кои го обиколуваат атриумот, покажуваат неколкукратна промена на комуникациите околу него. Врз подот на нартексот се наоѓа прекрасно сочуван мозаик со шест квадратни полиња. Во и околу нив има богато претставени геометриски и фигурални мотиви. Од нартексот преку три засебни влезови се влегува во трите кораби на базиликата, меѓусебно одделени со длабоко до карпа фундирани стилобатни ѕидови.

Во средишниот кораб идентификувани се две подни нивоа. Врз субструкцијата обете нивоа како подлога за мозаична декорација бил нанесен хидростатен малтер. Пронајдениот мозаик бил поделен во три реда со по пет полиња врзани со ленти од бели мермерни плочи.⁴¹⁵ Изведен е со комбинација од бели мермерни (и) плочи од сив шкриелц во *opus sectile*, во комбинација со делови изведени во *opus tessellatum*. При крајот од користењето на градбата, во 2/2 на VI век, мозикот претрпел сериозни оштетувања и врз него било интервенирано со тули и едноставни камени плочи. Во јужниот дел од наосот се наоѓал раскошен амвон со скали од двете страни.

Во стилобатот на презвитериумот се забележани две градежни фази. Според првичниот концепт, како бази се употребени мермерни седишта од театарот. Со обновата употребени се блокови од црвеникав мермер истурени 1,20 м кон запад.⁴¹⁶ Според зачуваните негативи во хидростатен малтер, подот на презвитериумот во првата фаза бил од големи мермерни плочи, во комбинација со полиња изведени во *opus sectile*. Во синтронот се идентификувани дури три градежни интервенции.

На исток базиликата завршува со полукружна апсида со крипта која го следи протегањето на апсидата. Врз полукружниот ѕид на на криптата има три столбови, со две симетрично поставени правоаголни ниши од двете страни. Вкупниот број на пронајдени

⁴¹³<http://stobi.mk/n%D0%BEv%D0%BEstir%D0%B5%D0%B0lizar%D0%B0n-m%D0%B0l-%D0%B5u-gr%D0%B0nt-z%D0%B0-%D0%B5pisk%D0%BEpsk%D0%B0t%D0%B0-b%D0%B0zilik%D0%B0>

⁴¹⁴ Petrović 1943, 474.

⁴¹⁵ Микулчиќ 2003, 122.

⁴¹⁶ Aleksova 1991, 292.

столбови е пет, од кои некои се со различна висина.⁴¹⁷ Околу криптата има амбулаториум. Нивото на апсидата е за 1,75 м пониско во однос на подот на презвитериумот.

Во јужниот кораб во два наврати е изведена раскошна мозаична декорација. Првата мозаична подлога изведена е во средината на V век, со геометриски претстави многу слични на тие во Палата на Полихармос. Во неа се споменува и името Перистерија.⁴¹⁸ Мозаикот во јужниот кораб бил намерно пробиеан и во него е фундирана крипта. Вториот мозаик со претстави различни од тие на првиот изведен е при крајот на V или почетокот на VI век.⁴¹⁹ Се споменува подна мозаична декорација и во северниот кораб.⁴²⁰ На друго место пак се споменува дека подот во северниот кораб бил оштетен до степен што е сочувана единствено подлогата од набиена земја и неколку плочи од шкрилец.⁴²¹ Северниот кораб комуницира со просторот кон југоисток. Тука се наоѓа правоаголна просторија со под поплочен со плочи од сив шкрилец. Покрај просторијата врз североисточниот ѕид се наоѓаат скали.

Како круниште на стилобатните ѕидови, кои ги одделуваат корабите, употребени се мермерни седишта од Театарот. Врз нив се поставени масивни јонски бази. Дел од столбовите и капителите се секундарно реупотребени,⁴²² а дел се изработени при подигањето на градбата. Столбовите од првата фаза биле помасивни и носеле големи, богато украсени капители: композитни коринтски, двозонски и теодосијански.⁴²³ Дел од столбовите биле секундарно реупотребени во селската црква во с. Дреново.⁴²⁴ Пронаоѓањето на импости оди во прилог на решение со аркади над колонадата. Во втората фаза паралелно со постарите стилобатни ѕидови, подигнати се нови и поблиски до периферните ѕидови на страничните кораби. На тој начин е намалена ширината на северниот и јужниот кораб. Новите стилобати носеле ниски монолитни мермерни столпци-пиластри со правоаголна профилација и полутопка изведена на горната површина.⁴²⁵ Сепак врз основа на реконструкцијата на Е. Кицингер, шеснаесетте такви пиластри ставени се како дел од галеријата.⁴²⁶ Најновите ископувања на рановизантиската населба над Via Sacra на површина изнесоа уште еден таков пиластер. Тоа покажува дека нивниот број веројатно сеуште не е конечен. Корабите биле разделени со

⁴¹⁷ Kitzinger 1946, 96.

⁴¹⁸ Mano-Zissi 1973, 220, 231.

⁴¹⁹ Aleksova 1991, 292.

⁴²⁰ Petrović 1943, 475.

⁴²¹ Мано-Зиси 1936, 165-166.

⁴²² Kitzinger 1946, 88.

⁴²³ Микулчиќ 2003, 123-124.

⁴²⁴ Kitzinger 1946, 91.

⁴²⁵ Mano-Zissi 1973, 220.

⁴²⁶ Kitzinger 1946, 92.

мермерни и парапетни плочи од песочник со релјефна декорација.⁴²⁷ Квалитетот на изведените претстави мошне варира што упатува на поголем број изведувачи, и подолг временски период потребен за нивна изработка. Стилботите во постарата фаза носеле по осум, а во втората фаза по 11 столбови.⁴²⁸ Базиликата со обновата во V век добила нови раскошни колони со коринтски, теодосијански и композитни капители.⁴²⁹ Во галериите имало и јонски импост капители.

Три помошни простории се наоѓаат во делот северно од базиликата кон преминот од Via Sacra во Via Principalis Superior. Средната има квадратна основа и премини на сите четири страни. На југозапад комуницира со нартексот, на југоисток со поголема правоаголна просторија, на северозапад со една малечка просторија, а на североисток со двор. Во средната просторија откриени се столб и пиластер капител, фрагменти од прозорско стакло, клинци и бронзен прстен. Подот на големата просторија поплочен е со камени плочи и комуницира директно со северниот кораб. Југоисточниот ѕид на просторијата, како и ѕидот кој ја одделува од квадратната просторија се подоцнежни во однос на северниот ѕид од северниот кораб на базиликата. Во оваа просторија пронајдени се мена, фрагментирани стаклени чашки, бакарни плочки, бронзена фибула, мермерен пршлен и керамичен сад со дебели ѕидови и претстава на крст изведен со пунктирање и знаци алфа и омега.⁴³⁰ Подот на малечката просторија е исто така е поплочен со камени плочи. Откриеното огниште, две ниски камени клупи со траги од трпеза меѓу нив, неколкуте капители и бројните фрагменти од стаклени и керамични садови упатуваат на намена како консигнаториум, катехуменум или пак како место за ритуални гозби.⁴³¹ Малиот двор со ѕидови е одделен од улицата и од апсидалната просторија источно.⁴³²

Североисточно покрај атриумот има уште три помали простории. Две од нив се отворени кон коридорот покрај атриумот, а една кон надвор т.е. кон улицата. Меѓусебно не комуникаираат.

Базиликата била градена во *opus incertum* од обработени камења и варов малтер. Во северниот ѕид на северниот кораб ѕидаријата е во *opus mixtum* со сочувани според едни четири, според други пет реда тули врз ѕидаријата од камен и варов малтер.⁴³³ Конзервираниот ѕид има пет реда. Довратниците на југозападниот влез кон нартексот се во

⁴²⁷ Микулчиќ 2003, 124; сепак одредени автори застапуваат теза дека парапетните плочи и припаѓале на галеријата (Kitzinger 1946, 91).

⁴²⁸ Микулчиќ 2003, 122.

⁴²⁹ Mano-Zissi 1973, 220.

⁴³⁰ Мано-Зиси 1936, 169.

⁴³¹ Мано-Зиси 1936, 169; Kitzinger 1946, 89.

⁴³² Мано-Зиси 1936, 167.

⁴³³ Mano-Zissi 1973, 222; Микулчиќ 2003, 120.

opus mixtum со употреба на пет реда тули. Во апсидата се употребени масивни мермерни блокови од театарот. Уште со самото подигање на градбата во V век врз сидовите е изведена раскошна фреско и секо декорација.⁴³⁴ Во оваа техника биле претставени повеќе човечки ликови, но била имитирана и мермерна оплата.⁴³⁵ Во секо техника биле изведени делови кои припаѓале на сводот. Боите биле нанесувани на слој малтер дебел 1-3 см. Покрај тоа, сидовите биле декорирани со штукo декорација, а над олтарот се наоѓал мозаик со тесери од стаклена паста.⁴³⁶

Баптистериумот на Епископската базилика има четирилистна форма, со балдахин поставен врз столбови на аглите од парапетот на писцината.⁴³⁷ Без околните простории зафаќа простор со димензии 9,40 x 9,10 м. Се наоѓа на релативно исто ниво со подот на Стара епископска базилика. Не комуницира единствено со просторот кон североисток. Од северозападната и југоисточната страна се наоѓаат по два, а на југозападната еден премин. Главниот влез е од северозапад. До него се стигнува преку скали кои водат југозападно од нартексот покрај јужниот сид на јужниот кораб. Во раскошната мозаична декорација на подот се идентификувани две фази. Во центарот се пронајдени две писцини кои според првичниот концепт биле во функција на Старата епископска базилика.⁴³⁸ Сидовите и нишите биле покриени со фрескосликарство. Јасно се издвојуваат најмалку четири слоеви на фрески. Подигнат е при крај IV век и се до 479 год. служел за покрстувње со потопување (immersio). Со внесувањето на масивниот мермерен кантарос, покрстувањето почнало да се изведува со полевање (ablutio).⁴³⁹

Северна базилика (IV – VI век)

- план 2, бр.1 -

Оваа градба се наоѓа североисточно од Цивилна базилика и е најсеверна од сите досега откриени градби на Стоби. Истражувањата се започнати во 1937 год. Од најраните истражувачи е наречена црква на Св. Јован Крстител. Повеќе автори го застапуваат мислењето дека во време на подигањето на Филиповата базилика, ја презела улогата на епископска црква.⁴⁴⁰ Има ориентација северозапад – југоисток и зафаќа површина со димензии 35,80 x 16,00 (27,20) м. Настанала со трансформација на еднокорабен ораториум во

⁴³⁴ Ѓурић 1932, 86; Mano-Zissi 1973, 220.

⁴³⁵ Kitzinger 1946, 108.

⁴³⁶ Petrović 1943, 495.

⁴³⁷ Mano-Zissi 1973, 220.

⁴³⁸ Aleksova 1991, 292.

⁴³⁹ Mano-Zissi 1973, 220, 232.

⁴⁴⁰ Исто, 215.

трикорабна базилика во IV век.⁴⁴¹ Според други градбата е подигната во V век, со една обнова датирана при крајот на VI и почетокот на VII век.⁴⁴² Градбата е разурната во 479 год. и не била обновена до крајот на истиот век.⁴⁴³

Во градбата се влегува директно од *Via Principalis Inferior*, преку два симетрично поставени премини. Праговите кои носеле двокрилни врати широки се по 1,85 м. Од нивото на праговите, преку 6-7 скалила се спушта на нивото на отворениот ексонартекс. Од него преку два симетрично, но поблиску поставени премини, се влегува во нартексот. Тука праговите на двокрилните врати се широки по 2 м. Преку три засебни премини нартексот директно комуницира со секој од трите кораби. Корабите имале по еден влез и на југоисточната страна. Од нив секундарно е затворен само тој во јужниот кораб. Фактот што југоисточните сидови на корабите се прилепени за апсидата,⁴⁴⁴ зборува за секундарно стеснување на премините, за трансформација од еднокорабна во трикорабна базилика или за секундарна обнова на централниот кораб во средниот век. Со тули поплочениот под во јужниот кораб,⁴⁴⁵ како и нивото на југоисточниот влез во него се за 0,60 - 0,70 м повисоко во однос на југозападниот премин на нартексот.⁴⁴⁶ Во сонда на североисточниот преминот од нартексот кон катехуменумот, на 0,80 м пониско ниво пронајден е постар премин. Овој случај како и двете подни нивоа со висинска разлика од 0,42 м откриени во северниот кораб, зборуваат за најмалку две хронолошки различни фази од користењето на градбата. Повисокиот под е на исто ниво со подот во крстилницата. Под подот на северниот кораб откриени се два одводни канали.

Градбата има три градежни фази. Врз трикорабната базилика со нартекс од првата фаза,⁴⁴⁷ додадени се по два компартименти на североисточната и југозападната страна од нартексот и четирилистен баптистериум на североисточната страна. Притоа настанало и генералното подигање на подовите во сите простории на базиликата. Во третата фаза бил додаден ексонартексот со столбови пред премините кон нартексот и со фонтана (базен) на северозападниот крај. Водата во базенот доаѓала од под улицата *Via principalis inferior*.⁴⁴⁸ Над базенот се издигале три ниши со мермерна оплата. Истовремено заради потребата за одведување на водата од базенот под премините кон нартексот и северниот кораб и по

⁴⁴¹ Mano-Zissi 1973, 215, 231.

⁴⁴² Петровиќ и Мано-Зиси 1937, 62.

⁴⁴³ Mano-Zissi 1973, 216.

⁴⁴⁴ Коцо и др. 1961, 70.

⁴⁴⁵ Тулите со димензии 0,43 x 0,296 м се со брановидна декорација изведена со врежување со прсти, а врз една дури е претставена стилизирана човечка фигура.

⁴⁴⁶ Коцо и др. 1961, 70.

⁴⁴⁷ Исто, 72.

⁴⁴⁸ Petrović 1943, 491.

неговата должина спороведен е одводен канал. Градењето на баптистериумот се датира нешто подоцна во однос на поставувањето на фонтаната.⁴⁴⁹ Одоводниот канал и хидрофорот имаат една обнова по истите линии. Хидрофорот на крајот бил целосно затворен.

Подот на јужниот и северниот кораб биле поплочени со тули. Малата квадратна просторија североисточно од нартексот има мозаик во *opus tessellatum*, а фрагменти од мозаик се откривани во слоевите над базиликата.⁴⁵⁰

Во јужниот кораб се откриени мермерни столбови, поврзани со арки од тули.⁴⁵¹ Еден од трите столбови бил грубо оформен и без завршна обработка. Интерколумниите се развлечени до околу 2,70 м. Во тој дел пронајден е и еден секундарно реупотребен коринтски капител. Градбата е подигната од обработени камења поврзани со варов малтер. Посериозни оштетувања врз неа има во југоисточната половина. Пониско од подовите, во делот околу преминот од северниот кораб кон баптистериумот, покрај остатоците од градежни урнатини откриен е слој со траги од интензивно горење помешан со фрагменти керамика, згура, стакло итн. Овој слој е во релација со ѕидот поставен напречно и пониско во однос на североисточниот периметрален ѕид на базиликата. При сондирање, пред скалите во југозападниот дел од ексонартексот, откриени се ѕидови од постар објект, граден од тули и хидростатен малтер.⁴⁵²

На просторот врз северозападниот дел на базиликата и околу централниот кораб пронајдени се погребувања во гробови цисти од камени плочи. Тие се главната причина за нарушената стратиграфија на просторот.⁴⁵³ Најголема е концентрацијата на гробови кон југозапад од базиликата. Сите гробови ја следат ориентацијата на градбата и се со ориентација југоисток – северозапад. Датирани се во периодот X – XII век.⁴⁵⁴ Станува збор за поголема некропола на просторот помеѓу Северна и Централна базилика.⁴⁵⁵

Во еден гроб, кај преминот помеѓу крстилницата и северниот кораб, пронајдени се сребрени монети на српските владетели Драгутин (1276-1282 год.), Душан (1331-1345 год.), Волкашин (1365-1371 год.) и венецијански монети од доцниот XIV век. Сите биле ставени во еден сребрен (позлатен) тас со западноевропска провиниенција.⁴⁵⁶

⁴⁴⁹ Mano-Zissi 1973, 231.

⁴⁵⁰ Petrović 1943, 491.

⁴⁵¹ Коцо и др. 1961, 70.

⁴⁵² Исто, 71.

⁴⁵³ Petrović 1943, 491.

⁴⁵⁴ Коцо и др. 1961, 72.

⁴⁵⁵ Алексова 1983, 136.

⁴⁵⁶ Петровић и Мано-Зиси 1937, 62; Petrović 1943, 492; Микулчиќ 2003, 138; Петров 1970, 313.

Цивилна базилика (V – VI век)

- план 2, бр.2 -

Објектот се наоѓа на просторот помеѓу Северна и Централна базилика. Уште со првите ископувањата изведени во 30-тите години на XX век, отворен е целиот габарит на градбата.⁴⁵⁷ Дополнителни археолошки ископувања вршени се во 1957 год.⁴⁵⁸ Ориентацијата на објектот е северозапад – југоисток, а се наоѓа на простор со димензии 29,70 x 16,00 (21,60) м. Во текот на поновите археолошки ископувања откриен е северозападниот ѕид на трикорабната градба. Тој многу јасно ги одделува северозападните и југоисточните делови на базиликата. Во првата фаза функционираше само југоисточниот трикорабен дел. Сидовите се во *opus mixtum*, од камења и редови тули со дебели слоеви варов малтер.⁴⁵⁹ Северозападно од него се наоѓаат бројни мали простории, со ѕидови од камења поврзани со калов малтер. Веројатно истовремена на овие е и просторијата југоисточно од јужниот кораб. Сидовите ѝ се од убаво обработени релативно големи камења и фрагменти градежна керамика поврзани со калов малтер. Во југозападниот ѕид на оваа просторијата се забележуваат косо наредени фрагменти градежна керамика и неколку плочести камења. Веројатно базиликата била обновена во VI век, во време кога е додадено целото северозападно крило.⁴⁶⁰ Во слој со интензивни траги од пожар пронајдени се остатоци од дрвен покрив и греди. Подот бил поплочен со тули поврзани со варов малтер. Подот во јужниот кораб бил 0,20 м пониско во однос на тој во централниот и северниот кораб. Камена клупа е поставена врз подот покрај ѕидот до апсидата. Во градбата се пронајдени монети од V век, фрески и штукo декорација и свиен клуч. Пронајдените предмети истражувачите ги навеле на констатација дека рушењето е резултат на земјотресот од 518 год.⁴⁶¹

Во поглед на архитектонскиот црковен инвентар, единствено во западниот дел биле откриени фрагменти од Јонски бази, столбови, капители и можеби меноа и архитрав.⁴⁶² Во последната фаза Цивилната базилика веројатно е трансформирана во станбен објект, ксенодохион или валетудинариум (болница) заради наоѓањето на сад од оникс користен за мешање на прашоци и креми.⁴⁶³ Уште првите истражувачите се сомневале во сакралната употреба на оваа градба,⁴⁶⁴ и ја идентификувале како манастирски конаци со многу ќелии. Со

⁴⁵⁷ Петровиќ и Мано-Зиси 1937, 62.

⁴⁵⁸ Петров 1970, 307.

⁴⁵⁹ Мано-Zissi 1973, 193; Ивановски 2007, 161.

⁴⁶⁰ Мано-Zissi 1973, 193.

⁴⁶¹ Исто.

⁴⁶² Исто.

⁴⁶³ Мано-Zissi 1973; 193; Ивановски 2007, 161.

⁴⁶⁴ Петров 1970, 307.

истражувањата, под нивото на базиликата откриени се остатоци од четири различни градби, хронолошки сместени од хеленистички до доцноримски период. При сондирањето на просторот југоисточно од северниот кораб откриени се големи камења налик на скали. Слојот врз нив е со интензивни траги од пожар помешан со градежна керамика и поретко камења.⁴⁶⁵ Не е позната хронолошката определба на откриената ситуација.

Над базиликата е лоцирана средновековната некропола. Погребувањата во неа се датирани во периодот помеѓу крајот на XI-от и почетокот на XIII-от век, со кулминација на интензитетот на погребување во XII-от век. Сидовите на градбата се рушени и употребувани како градежен материјал. Од тие причини градбата се наоѓала во многу лоша состојба, а нејзината реконструкцијата е исклучително тешка.⁴⁶⁶

Градба В под Цивилна базилика (крај на IV – V век)

- план 2, бр.2 -

Друга апсидална градба, идентификувана како Базилика Б или Градба В е пронајдена на 1,00 м под северниот дел од Базиликата.⁴⁶⁷ Сидовите на оваа апсидална просторија се од кршени камења и малтер. Подот бил поплочен со тенки камени плочи. Ориентацијата на просторијата малку се разликува од таа на базиликата. Влезот бил поставен централно на северозападаниот периферен ѕид на базиликата. На самиот северен агол имало уште еден потесен влез. Заради наоѓањето на монети на Теодосиј I (379–392 год.), подигањето на оваа градба е датирано при крајот на IV век.⁴⁶⁸ Низ трагите од темна земја со гараж откриени се фрагменти штучо, фрески кои имитирале повеќебојна мермерна декорација и канелирани јонски столбови. Истата доживеала сериозни оштетувања при фундаирањето на темелите за Цивилната базилика во V век.

Централна базилика - Јозина црква (V – VI век)

- план 2, бр.4 -

Централната базилика е со ориентација северозапад – југоисток и се наоѓа на површина со димензии 42,90 x 16,90 м, помеѓу Цивилна базилика, Палата на Полихармос и Мала бања. Градбата е за прв пат ископувана во 1931 год.

Главниот влез во градбата е од северозапад преку премин со две скалила широк 1,85 м. Според првобитниот план, премин широк 1,50 м се наоѓал и на североисточната страна. Тој

⁴⁶⁵ Резултатите од ова сондирање сеуште се непубликувани.

⁴⁶⁶ Petrović 1943, 486.

⁴⁶⁷ Mano-Zissi 1973, 195; Ивановски 2007, 161.

⁴⁶⁸ Mano-Zissi 1973, 195.

секундарно е затворен.⁴⁶⁹ Во двата случаи праговите носеле двокрилни врати. Кај страничниот секундарно затворен влез, во двете скалила на прагот има отвори за двокрилни врати. Премин кон југозапад од северозападниот коридор води директно до највисоката просторија од комплексот Палата на Полихармос. Од неа, преку сидани скали, се симнува во големата влезна просторија на палатата.

Во северозападниот дел од базиликата се наоѓа атриум заокружен со четири коридори.⁴⁷⁰ По целата ширина на неговиот северозападен дел се наоѓа базен премачкан со хидростатен малтер.⁴⁷¹ Аглите на атриумот се изсидани повисоко во однос на останатите делови. Пет столбови, по два покрај североисточната и југозападната и еден покрај југоисточната страна се пронајдени паднати кон централниот двор.⁴⁷² Единствено врз сидот помеѓу перистилот и северозападниот коридор немало столбови. Секундарно се затворени сите освен централниот премин од југоисточната страна на атриумот. Столбовите се со исти димензии и стил на обработка, а базите и капителите се различни и со сигурност секундарно реупотребени.⁴⁷³ Врз источниот агол на атриумот стоел познатиот натпис посветен на Тибериј Клавдиј Полихармос, со натписот свртен кон дворот.⁴⁷⁴ На составот на југозападниот и југоисточниот коридор се пронајдени мермерни садови. Во спротивниот агол на југоисточниот коридор се наоѓаат скали кои воделе до втор кат на градбата. Позади скалите, во источниот агол на коридорите, пронајден е уште еден гроб со столб без натпис како гробен маркер.⁴⁷⁵ Југозападно од атриумот има три простории. Две биле отворени кон атриумот, но премините им се секундарно засидани, а третата комуницира директно со нартексот на базиликата.⁴⁷⁶ Во секундарно подигнатите сидови на една од просториите се всидани сполии.

Во крајната северозападна просторија покрај атриумот откриени се преку 100 бакарни монети,⁴⁷⁷ фрагменти керамика и стакло и многу вар околу едно огниште.⁴⁷⁸ На околу 0,50 м под прагот кој води до просторијата, пронајден е канал и многу солидно сидани сидови. Југоисточно се наоѓа нартексот до кој се стигнува преку два по 2,50 м широки премини. Нартексот бил отворен и кон југозапад. Од него кон централниот кораб води премин широк

⁴⁶⁹ Петровиќ 1932, 82.

⁴⁷⁰ Атриумот не е аксијално поставен во однос на остатокот на градбата, слично како и атриумот на Теодосијанска палата (Kitzinger 1946, 133).

⁴⁷¹ Еден од постарите истражувачи смета дека базенот бил поврзан на водоносниот систем во градот (Petrović 1943, 496).

⁴⁷² Петровиќ 1932, 83; Petrović 1943, 486.

⁴⁷³ Kitzinger 1946, 130.

⁴⁷⁴ Petrović 1943, 501.

⁴⁷⁵ Kitzinger 1946, 130.

⁴⁷⁶ Во третата пронајден е гроб и гранитен столб со името Зопир употребен како надгробен маркер (Ивановски 1992, 32).

⁴⁷⁷ Монетите се датирани во V век, а нивниот број во различни публикации варира (Kitzinger 1946, 131).

⁴⁷⁸ Петровиќ 1932, 82.

2,00 м, а кон страничните уште два посебни влезови широки по 1,50 м. Врз основа на отворите во праговите за вглавување на носачи за врати, премините ги блокирале двокрилни врати. Трите паралелно поставени кораби биле меѓусебно разделени со две колони. Врз нив стоеле по четири столбови со прилично широки интерколумнии. Специфична одлика на базиликата е малата ширина на страничните кораби. Интерколумниите биле премостени со масивни архитрави.⁴⁷⁹ Една од базите со плинта има дијаметар кој одговарал на ширината на столбовите од долниот спрат на театарската сцена.⁴⁸⁰ Во базиликата пронајдени се капители и седишта од тетарот.⁴⁸¹ Под масивно изградената апсида биле откриени повеќе меноа и капители за нив.⁴⁸²

Централната базилика е обновена при крајот на V век, веројатно после разурнувањата од Готите во 479 год.⁴⁸³ Според други обновата е после земјотресот во 518 год.⁴⁸⁴ Во тој потег наместо претходно употребените мермерни елементи, за премостување на интерколумниите се користат ѕидани столпци со аркади.⁴⁸⁵ Оваа базилика според ширината на интерколумниите не е единствена.⁴⁸⁶ Базилики со слични пропорции започнале да се градат во Сирија во средина на V век, а според други истражувачи околу 500 год. Е. Кицингер оди до таму што на основа на атриумот, претпоставува постоење на постар резиденцијален објект чиј атриум е адаптиран и вклучен во планот на новата базилика.⁴⁸⁷ Внатрешната реорганизација е направена подоцна во габаритот на постарата градба од 1/2 на V век. Како основа за тоа е земен и фактот што ѕидот на Палата на Полихармос е паралелен и секундарно залепен за југозападниот периметрален ѕид на базиликата.⁴⁸⁸

Централниот кораб бил поплочен со камени плочи, единствено една патека од влезот до олтарната преграда била покриена со бели мермерни плочи.⁴⁸⁹ Олтарот бил заграден со камена ограда, за што зборуваат големите плочи со отвори залиени со олово.⁴⁹⁰

Целата југоисточна половина од оваа градба е поквалитетно изградена во споредба со останатиот дел. Генералната слика е дека и овој објект слично како останатите откриени на овој потег е многу оштетен.

⁴⁷⁹ Пашиќ-Винчиќ 1966, 72.

⁴⁸⁰ Сариа 1937, 29.

⁴⁸¹ Сариа 1937, 46; Petrović 1943, 480.

⁴⁸² Petrović 1943, 497.

⁴⁸³ Алексова 1979, 96.

⁴⁸⁴ Mano-Zissi 1973, 216.

⁴⁸⁵ Пашиќ-Винчиќ 1966, 74.

⁴⁸⁶ Kitzinger 1946, 132.

⁴⁸⁷ Исто, 133.

⁴⁸⁸ Исто, 139.

⁴⁸⁹ Петровић 1932, 86.

⁴⁹⁰ Petrović 1943, 486; Kitzinger 1946, 131.

Под базиликата е откриен објект за кој веќе стана збор, идентификуван како Синагога.⁴⁹¹ Откриените гробови со столбови како надгробни одбележја, останатите гробови во југоисточниот дел на северниот кораб и питосот во истиот дел на јужниот кораб укажуваат на секундарна несакрална намена на овој простор.⁴⁹²

Монетата на Анастасиј откриена пред прагот во северниот кораб го потврдува користењето на овој објект во VI век.⁴⁹³

Казино (V – VI век)

- план 2, бр.19 -

Градбата се наоѓа јужно од комплексот Теодосијанска Палата – Палата на Партениј и североисточно од Театарот. Во 1940 год. е откриен триклиниумот со коридор пред неговиот влез и неколку простории североисточно покрај него.⁴⁹⁴

Иако не е докрај истражена, со досегашните ископувања отворен е дел од објектот со димензии 46,00 x 30,70 м. Дефинирано е единствено протегањето на градбата на североисточната страна. Ориентацијата на објектот е северозапад – југоисток.

Главниот влез во градбата е од северозапад преку централно поставената северозападна просторија. Пред портата се наоѓал нанапред исфрлен правоаголен трем.⁴⁹⁵ До него води улличка (Via episcopalis), која благо се спушта од делот помеѓу сочуваниот дел на гледалиштето од Театорот и апсидатата на Епископската базилика. Југоисточно покрај улличката се наоѓаат неколку простории од градбата.

Кон југоисток од централно поставената просторија се наоѓа широк перистил, со базен на северозападната страна. Тој е обиколен со четири коридори. Директно не комуницира единствено со повисоко поставениот северозападен коридор. Преку сидани скали, од обете страни на перистилот, нивото се спушта до ниво на пониските коридори. Над базенот се наоѓа сид со 4-6 ниши.⁴⁹⁶ Подот на перистилот е поплочен со камени плочи. За декорација и архитектонско обликување на самиот базен секундарно се реупотребени мермерни архитектонски елементи од постари објекти.⁴⁹⁷ Кон североисток од перистилот, преку

⁴⁹¹ Види стр. 61.

⁴⁹² Петровић 1932, 86.

⁴⁹³ Kitzinger 1946, 131.

⁴⁹⁴ Името го добила според најмалку двете олтарни трпези изработени од бел мермер, откриени врз подот на триклиниумот и идентификувани како маси за коцкање (Petrović 1943, 487).

⁴⁹⁵ Георгиев 155-156.

⁴⁹⁶ Точниот бројот на ниши не може да биде познат сè до целосното отворање на круништето на сидот.

⁴⁹⁷ Георгиев 2007, 155.

коридорот се наоѓаат четири простории, а на југозапад влезови кон три сеуште неистражени простории.

Кон југоисток од перистилот се наоѓа триклиниум со осмоаголна фонтана во средината. Околу неа се откриени три мермерни маси (*mensae*). Од фонтаната во правец кон средината на главниот влез се забележува канал покриен со камени плочи. Со оглед на неговата плитката поставеност, веројатно служел за одводнување на вишокот прелиена вода во малиот канал околу фонтаната.

Една од просториите североисточно од триклиниумот идентификувана е како базен. Подот ѝ е поплочен со бели мермерни плочи. Кон североисток се наоѓаат и два мермерни столбови помеѓу кои се претпоставува дека стоела ткаенина.⁴⁹⁸ Североисточно и источно од неа лоцирани се три правоаголни базени. Во поново време е истражен поширок дел од градбата и утврдено е постоење на термален комплекс во рамки на самиот објект. Во него во линија од југоисток кон северозапад идентификувани се префурниум, фурнум, калдариум со две странични кади и апсидално решен судаториум.⁴⁹⁹

Долните делови на најголем дел од сидовите на градбата се сидани од обработени камења и варов малтер. Во *opus mixtum* со три реда на тули изведени се сидовите на термалниот комплекс, североисточниот и југоисточниот сид на триклиниумот и сидовите на просториите помеѓу термалниот комплекс и триклиниумот. Довратниците на двете простории североисточно од базенот во перистилот се изградени од тули и варов малтер.

Подовите на поголемиот дел од просториите бил декорирани со мозаици, интактно сочувани на многу мала површина. Мозаикот во триклиниумот е сочуван на мал простор, главно покрај рабовите, а каменчињата од останатиот дел биле ископани и сложени на друго место.⁵⁰⁰ Одредени автори споменуваат стилска сличност на раниот мозаикот во Синагогата.⁵⁰¹ Не е мала и површината на подови поплочени со камени плочи.

Градбата претрпела неколку деструкции, но секогаш продолжувала да егзистира. Со самите обнови, адаптации и градежни интервенции се менувале површината, функцијата, комуникациите и ентериерот на просториите. Една од поголемите деструкции се случила околу средина на V век. После тоа, на просторот северозападно од тремот се подигнати скромни сидови со камења, фрагменти од градежна керамика и калов малтер како врзивно средство. Со вакви сидови се преградени и некои од премините кон перистилот. Депо со

⁴⁹⁸ Petrović 1943, 487;

⁴⁹⁹ Георгиев 2007, 156.

⁵⁰⁰ Petrović 1943, 487.

⁵⁰¹ Mano-Zissi 1973, 210.

околу 80 монети е пронајдено во шахтата под мал базен во североисточната со триклиниумот директно поврзана просторија. Датум на полагање на депото е 586 год.⁵⁰²

Целиот комплекс е идентификуван како резиденција на црковни големодостојници, можеби и епископи во Стоби. Името го добила според пронајдените олтарни трпези од бел мермер „користени како *tabula lusoria*“, бронзена чаша, чинија со форма на издолжена маска и зарови во триклиниумот.⁵⁰³

Епископска резиденција (IV – V век)

- план 2, бр.17 -

Ископувањата на оваа градба која се наоѓа на просторот помеѓу објектите Казино, Театар, Епископска базилика и Домус Фулконика се започнати во 1941 год. Ориентацијата ѝ е северозапад – југоисток, а се простира на површина со димензии 23,60 x 19,70 м.

До неа се стигнувало од северозапад преку скали од *Via principalis superior*. Тие воделе до коридор – уличка од обете страни фланкирана со колонади. На југозападната страна се наоѓа полукружно проширување – *exedra*.⁵⁰⁴ Екседрата е идентификувана како ранохристијански ораториум.⁵⁰⁵

Централно место има триклиниумот, од три страни обиколен со осум помали правоаголни простории. Со оглед на тоа што на сите страни во периферните сидови се откриени премини, градбата не е целосно истражена.

Идентификувани се најмалку две градежни фази.⁵⁰⁶ Сидовите од првата фаза на градбата, датирана во IV век, се од обработени камења поврзани со варов малтер. Раскошна архитектонска декорација е пронајдена под слој со интензивни траги од горење со делумно јагленисани дрва. Тука се пронајдени капители, тордирани и флорално декорирани столбови, гроздови, фигури на птици и други животни, сите изработени од печена земја (најверојатно штукo) со арматура од олово. Врз пронајдената фрагментирана архитектонска декорација имало траги од боење со живи бои, а врз некои и позлата.⁵⁰⁷ Градбата својот полн сјај го достигнала во почетокот на V век со изведбата на раскошната архитектонска декорација.⁵⁰⁸

⁵⁰² Микулчиќ 2003, 166.

⁵⁰³ Petrović 1943, 487; Mano-Zissi 1973, 230.

⁵⁰⁴ Mano-Zissi 1973, 232.

⁵⁰⁵ Исто, 214.

⁵⁰⁶ Исто, 232.

⁵⁰⁷ Petrović 1943, 476-477.

⁵⁰⁸ Герасимовска 1996, 110.

Споредните простории биле полни со остатоци од срушени покривни конструкции.⁵⁰⁹ Во текот на обновата во доцен V век колонадите се затворени со сидови.⁵¹⁰

Северозападно од резиденцијата под површината на теренот и над плоштадот (екседра), откриени се сиромашни остатоци од доцни, веројатно рановизантиски градби.⁵¹¹ Крајната југозападна просторија, источно од северниот кораб, припаѓа на најмладата фаза од користењето на градбата. Сидовите се од камења и калов малтер, а во нив се вградени повеќе секундарно реупотребени архитектонски елементи. Меѓу нив има и капител со мено.⁵¹² Југозападно од екседрата е откриен друг сид во ист опус од камења и калов малтер. Ваквите сидови припаѓаат на рановизантискиот хоризонт на живеење,⁵¹³ после изведеното насипување и нивелација на теренот над постарата градба.

Една од просториите имала под поплочен со сив песочник.⁵¹⁴ Масивниот столбец, залепен од надворешната страна на малата апсида на триклиниумот, укажува на покомплексно решение на таваницата и на покривот на просторијата.

Доистражувањето на југозападниот дел од градбата и утврдувањето на нејзиниот однос кон Епископската Базилика е блокиран од бројните архитектонски елементи, главно масивни столбови, депонирани на просторот помеѓу оваа градба и северниот периферен сид на Базиликата. Нецелосното истражување и парцијалните извештаи оставаат простор за пошироки дискусии во поглед на намената на комплексот, неговите граници, градежни фази итн.

Во делот покрај скршнувањето од *Via Sacra* кон *Via principalis inferior*, одделно од резиденцијата се откриени неколку простории. Комплексот се состои од една апсидална и неколку помали покрај неа поставени простории. Североисточно од влезот во апсидалната просторија се наоѓаат скалите кои водат од *Via principalis superior* во коридорот со екседра. Сидовите се градени од обработени камења поврзани со варов малтер. Апсидата е изведена во *opus mixtum* со сочувани три реда тули. Секундарните преградувања се изведени со камења и калов малтер.

Во апсидалната се пронајдени тесери од мозаик во *opus musivum*. На просторот пред апсидата се наоѓале питоси и други керамични садови и камени мортари.⁵¹⁵ И овој комплекс егзистирал во IV и V век.⁵¹⁶

⁵⁰⁹ Petrović 1943, 476.

⁵¹⁰ Mano-Zissi 1973, 232.

⁵¹¹ На повисоко ниво се наоѓале градби со слаб квалитет без „драгоцени и трајни“ подови (Мано-Зиси 1959, 355; Petrović 1943, 476).

⁵¹² Калеова 2007, 157.

⁵¹³ Герасимовска 1996, 110.

⁵¹⁴ Ивановски и Маленко 2007, 162.

Полукружен плоштад (V – VI век)

- план 2, бр.15 -

Градбата Полукружен плоштад се наоѓа во западниот дел на градот покрај улица Via Sacra, спротивно од влезот во Епископска базилика. Градбата е подигната како дел од големиот градежен зафат изведен во овој дел од градот во текот на V век. Истиот вклучувал уредување на улица Via Sacra, подигање на Нова епископска базилика.

Централниот полукружен простор е отворен кон улицата на југоисток. Околу него се протега полукружен трем, носен од столбови со аркада, поставени врз бази и стилобат. Дијаметарот на полукругот, вклучувајќи ја и ширината на полукружниот коридор изнесува околу 26,75 м. Ширината на самиот коридор изнесува околу 3,00 м. Капителите под аркадата на тремот се секундарно реупотребени. Во прилог на тоа се наведува нивната типолошка и декоративна шареноликост: кемпфер капители декорирани со крстови, риба и делфин во средината (четвртиот столбец), импост со лозница и опашка од делфин кај првиот столбец, јонски и коринтски капители итн.⁵¹⁷ Околу тремот се радијално поставени вкупно единаесет простории. Главните премини кон нив свртени се кон полукружниот коридор. Со сигурност три, а можеби и повеќе простории имаат по два премини. Најголем дел од соседните просториите меѓусебно комуницирале преку споредни премини. Речиси сите споредни и по еден од двојните премини се секундарно затворени. Во некои од просториите во долгиот период на егзистирање на градбата дошло до промена т.е. повишување на нивото на подовите. Подовите се во техника на набиена глинеста земја, делумно поплочени со камени плочи. Централниот отворен полукружен простор е исто така поплочен со камени плочи. Во неговиот централен дел поставени се два големи камени блокови.

Во делот на тремот на североисточната страна четири, а на југозападната страна по еден столб се заменети со сидани столпци. Во долниот дел се од камен и малтер, а во горниот употребени се тули и малтер.⁵¹⁸ Од целиот објект само во неколку сидови е употребен варов малтер како врзивно средство за камењата. Еден од нив е периферниот сид кој го обиколува објектот од запад и северозапад. Тој е во улога на сид кој ја потпира улицата врз повисоката тераса над него. Заради потребата од поголема цврстина и стабилност во него е употребен поквалитетен градежен материјал.⁵¹⁹ Останатите сидови со варов малтер како врзивно средство припаѓаат на постара градежна фаза. Сите останати се долни делови од сидови

⁵¹⁵ Мано-Зиси 1936, 162, 163.

⁵¹⁶ Герасимовска 1996, 111.

⁵¹⁷ Мано-Зиси 1936, 158.

⁵¹⁸ Исто, 156.

⁵¹⁹ Дополнителна потпора му се сите на него ортогонално поставени сидови.

изградени со камења и калов малтер. Дел од споменатите единаесет простории се формирани со најмалку две дополнителни градежни интервенции.

Според бројните аналогии со градби откриени во други градови на римската империја, се претпоставува исклучиво трговска намена на градбата. Според откриените движни наоди пак веројатна е комбинирана трговско – занаетчиска намена на комплексот.⁵²⁰ Покрај формата и распоредот на просториите, во прилог на трговската намена одат и близината на Порта Хераклеја и нејзиниот праг со вдлабнувања од коли со две различни осовински растојанија. Другиот елемент е бројноста на премини од коридорот кон просториите и помеѓу нив. Тоа секако укажува на потреба од циркулација на поголем број луѓе низ објектот.

Теодосијанска палата и Палата на Партениј (крај на IV – VI век)

- план 2, бр.9 -

Теодосијанска палата, заедно со Палата на Партениј е единствен досега откриен објект кој ги поврзува јавниот и приватниот карактер на градбите во една целина. Според досегашните истражувања се шири на простор со димензии 58,00 x 44,50 м.

Просториите се групирани околу два перистили. Поголемиот припаѓа на јавниот дел од објектот наречен Теодосијанска палата, другиот на приватниот и резиденцијален дел наречен Палата на Партениј. Постарите истражувачи, и покрај тоа што не постоела очигледна комуникација меѓу двете одделнија, ја ословувале исклучиво како Палата на Партениј.⁵²¹ Терминот Теодосијанска палата почнува да се користи за јавниот дел од градбата во 70-тите години на XX век. Палатата на Партениј сместена во јужната четвртина од градбата е идентификувана како гинекајон, а со тоа и како неразделив дел на целиот објект.⁵²² Тука од практични причини ќе бидат користени двете имиња за двата посебни делови на оваа инсула.

Теодосијанска палата

Објектот има три влеза. Еден од Via Theodosia кон комплексот наречен Теодосијанска палата, еден од југоисток кон Палата на Партениј и еден од југозапад директно кон перистилот на Теодосијанска. Од Via Theodosia се влегувало во мал, помалку неугледен дел од градбата, со атриум во средината. Од тука преку ходници се стигнувало до централниот двор. Перистилот на Теодосијанска палата е обиколен со колони само од неговата северозападна и североисточна страна. На останатите две се наоѓаат само сидови. Столбовите

⁵²⁰ Мано-Зиси 1936, 154.

⁵²¹ Несторовиќ 1931, 112.

⁵²² Kitzinger 1946, 119; Микулчиќ 2003, 172.

на перистилот се секундарно реупотребени.⁵²³ Различната висина се решавала со разлики во висините на базите.⁵²⁴ Спротивно на нив, капителите се идентични и со необична тордирана форма. Според изведената реконструкција, интерколумниите се премостувале со архитрави. Покрај надолжните страни внатре во перистилот се наоѓаат два заградени и симетрично поставени правоаголни простори.⁵²⁵ На средината на југоисточната страна има голем раскошно декориран базен. Странично покрај него се наоѓаат два помали и поплитки базени. Помалите завршуваат полукружно на северозападната страна. Водата се сливала од северниот, до јужниот и на крај во средишниот базен.⁵²⁶ Сидот над базенот има седум сидани ниши, обложени со разнобоен мозаик во опус мусивум.⁵²⁷ Нишите биле врамени со столпчиња од зелен мермер и јонски капители поставени врз бази од бел мермер.⁵²⁸ Самиот базен бил обложен со плочи од бел мермер. Од три страни се наоѓале конзоли кои носеле колонети од серпентин со јонски капители од бел мермер. Покрај нив се наоѓале уште осум тордирано канелирани постаменти. Во базенот се пронајдени повеќе бронзени скулптури.⁵²⁹

Околу перистилот се наоѓаат коридори со подови на повисоко ниво. Северозападниот коридор е поширок од останатите. На уште повисоко ниво се четирите простории северозападно и повеќето од просториите југозападно перистилот.⁵³⁰ Првата или крајаната југозападна просторија, во северозападниот дел има три клупи кои малку продолжуваат и покрај страничните сидови.⁵³¹ Втората просторија има двоен премин. До неа воделе полукружно обликувани скали, со база за столб во средината помеѓу нив. Покрај северозападниот сид откриена е платформа, врз која стоеле четири столбови. Идентификувана е како библиотека.⁵³² Третата просторија е најголема и идентификувана како екседра.⁵³³ Четвртата и крајна просторија во северниот агол на градбата, на северозападната страна завршува апсидално.

Кон триклиниумот водат скали и премин широк 2,20 м. Околу него се наоѓаат неколку помали простории. Повеќето од нив се со непозната намена.⁵³⁴ Триклиниумот директно

⁵²³ Меѓу останатите, секундарно реупотребени(те) архитектонски(те) елементи во градбата се забележуваат и некои датирани кон крајот на III век (Mano-Zissi 1973, 213).

⁵²⁴ Kitzinger 1946, 119.

⁵²⁵ Идентификувани се како простори за хортикултурно уредување.

⁵²⁶ Petrović 1943, 479.

⁵²⁷ Несторовић 1931, 113.

⁵²⁸ Kitzinger 1946, 119.

⁵²⁹ Петковић 1937, 12-35.

⁵³⁰ Од коридорот до просториите северозападно се стигнува преку две-три скали, а до триклиниумот преку четири.

⁵³¹ Во неа биле откриени три мали мошне фрагментирани питоси (Петковић 1930, 232).

⁵³² Kitzinger 1946, 120.

⁵³³ Во неа е откриен кемпфер капител со христов монограм (Петковић 1930, 232).

⁵³⁴ Единствено просторијата со кружна структура била користена во водоснабдувањето.

комуницира само со просториите југоисточно од него. Во просториите северозападно од него се стигнува од североисток, преку премин од првата од четирите простории покрај улицата.

Простории со економска намена се наоѓаат од обете страни на влезот со коридорот кој води од југозапад кон перистилот.⁵³⁵ Врз основа на сиданата канализација и јасли, просторот југоисточно од него е идентификуван како штала.⁵³⁶

Подовите на повеќето простории во градбата се декорирани со мозаици во опусите: *sectile* (триклиниум, втората и третата просторија покрај *Via principalis inferior*), *tessellatum* (коридорите околу дворот и преостанатите две простори северозападно од него) и *segmentatum* (перистилот на градбата). Четирите простории покрај *Via Principalis Superior*, покрај мозаичната декорација на подовите, имале и сидна мозаична декорација.⁵³⁷

Сидовите на Теодосијанска палата се изградени од камења и големо количество варов малтер. Наместа се употребувани римски, а кај помладите и византиски тули. Во литература се среќава информација дека главната разлика помеѓу Теодосијанска и Партениева палата е непостоењето на сидарија во *opus mixtum* во првата.⁵³⁸

Во објектот се забележани најмалку две градежни фази.⁵³⁹ Голем дел од сидовите носеле фрескосликарство со флорални мотиви и „архаистички претстави“.⁵⁴⁰ Апсидалната просторија имала и мермерна оплата во долната зона и фрескосликарство во горните.⁵⁴¹ Заради контрафорите од надворешната страна на апсидата, претпоставено е засводено речение на таванот во тој дел. Сидовите во северозападниот дел зачувани се до висина од 3,00 м, за разлика од тие на југоисточната, сочувани во висина од едвај 1,00 м.⁵⁴² Висината и масивноста на некои сидови, исто како и големиот број откриени колонети од прозорци упатуваат на втор кат над просториите северозападно и југоисточно од перистилот. Двата различни комплекси на катот, биле меѓусебно поврзани со надворешни галерии.⁵⁴³ За жал не се откриени сидани скали кои со сигурност би ја потврдиле оваа теза.⁵⁴⁴ Градбата била покриена со тегули. Југоисточно од сидот со ниши над базенот, пронајдена е вешто сокриена латрина.⁵⁴⁵

⁵³⁵ Несторовиќ 1931, 111.

⁵³⁶ Исто, 112.

⁵³⁷ Petrović 1943, 478.

⁵³⁸ Mano Zissi 1973, 230.

⁵³⁹ Исто.

⁵⁴⁰ Несторовиќ 1931, 114.

⁵⁴¹ Несторовиќ 1931, 111; Kitzinger 1946, 120.

⁵⁴² Kitzinger 1946, 118.

⁵⁴³ Исто, 121.

⁵⁴⁴ Веројатно е решение со дрвени скалила.

⁵⁴⁵ Несторовиќ 1931, 114; Petrović 1943, 479.

Палата на Партениј

Влезот во овој комплекс е од југоисток, преку улицата *Via principalis inferior*. Од влезот преку коридор кој скршнува под агол од деведесет степени се стигнува до перистилот на градбата. Според првично публикуваниот план на градбата, перистилот е обиколен со колонада само од неговата југоисточна и североисточна страна.⁵⁴⁶ Сепак, на терен се забележуваат базите од колонада на југозападната страна на перистилот, а недостигаат на североисточната како што се предлага на планот. Заради тоа, и покрај големата веројатност за несиметрично решение на перистилот, слично како кај Теодосијанска палата, не треба да се отфрла можноста за постоење на колонада на сите три страни на перистилот. Архитектонските елементи на перистилот се наменски направени за него.⁵⁴⁷ Наоѓањето на импости и арки од тули упатува на аркадно решение помеѓу столбовите.⁵⁴⁸ Импостите се релјефно декорирани со крстови и розети. Во ѕидот над базенот има седум ниши, секоја изработена монолитно од по еден блок песочник.⁵⁴⁹ Од ист материјал се изработени и столбовите, а капителите се од црвеникав мермер.⁵⁵⁰

Кон југоисток од перистилот се наоѓа просторија со мозаичен под. До неа се стигнува преку премин широк 1,70 м.⁵⁵¹ Во крајниот југоисточен дел на просторијата се наоѓа 0,40 м висока платформа, поплочена со камени плочи.⁵⁵² Во просторијата е пронајдена обработена мермерна плоча со издигнати рабови употребувана како трпеза - менза. Заради наоѓањето на сите овие елементи во југоисточниот дел на просторијата,⁵⁵³ се претпоставува нејзина ритуална намена. Со мозаик е декориран и подот на малата апсидална просторија североисточно од перистилот. Овој мозаик покажува големи сличности со мозаикот во Казиното.⁵⁵⁴ Во средината на двојниот премин кон неа пронајдена е база за столб. Ваквиот аранжман на влезот упатува на решение со двојна арка над него. Од целата градба, единствено апсидата на претходно споменатата просторија е изведена со најмалку три реда на тули над ѕидарија од камења и варов малтер во *opus mixtum*.⁵⁵⁵ Деталното разгледување на градбата

⁵⁴⁶ Несторовић 1931, 110.

⁵⁴⁷ Сите се со идентични димензии и од ист материјал.

⁵⁴⁸ Kitzinger 1946, 120.

⁵⁴⁹ Ист број но поголеми и ѕидани ниши се наоѓаат над базенот во Теодосијанска палата.

⁵⁵⁰ Mano-Zissi 1973, 214; На терен во перистилот има и столбови од црвеникав мермер.

⁵⁵¹ Несторовић 1931, 112.

⁵⁵² Kitzinger 1946, 121.

⁵⁵³ На таа страна се наоѓаат апсидите на сите базилики во и околу Стоби.

⁵⁵⁴ Mano-Zissi 1973, 214.

⁵⁵⁵ Употребата на *opus mixtum* со големо количество малтер е една од главните разлики помеѓу Теодосијанска и комплексот Палата на Партениј (Mano-Zissi 1973, 230).

после конзервација не коинцидира со заклучокот дека главна разлика помеѓу двата комплекси е застапеноста на *opus mixtum* сидарија единствено во Палата на Партениј.⁵⁵⁶

Може да се каже дека сидовите во *opus mixtum* се карактеристика на најголем дел од секундарните градежни интервенции во двете градби.

Североисточно од влезниот коридор откриен е економскиот комплекс на Палата на Партениј. Во подот на просторијата се вкопани поголем број питоси.

Најверојатно и т.н. Затвор е дел од комплексот на Теодосијанска палата. Југозападно од триклиниумот пронајдена е база со натпис посветен на Клаудија Приска, свештеничка на Изида Лохија. Под него се откриени две простории (подруми) со оштетени полуцилиндрични сводови.⁵⁵⁷ Изнесено е мислење дека во двете простории се складираа керамика, а во една од нив пронајден е човечки скелет.⁵⁵⁸ Неопходни се дополнителни археолошки ископувања за утврдување на протегањето на градбата кон југозапад и за откривање на вистинскиот однос на овие простории кон остатокот од комплексот.

Со сигурност се потврдени две фази во градбата. Сидовите од првата фаза биле изградени од камења, најчесто со неправилна форма, и повеќе секундарно реупотребени архитектонски елементи (столбови, фризови и капители). За арките се користени римски тули, а во подоцнежните сидови се забележува т.н. византиска техника на зидање и византиски тули.

Датирањето на градбата е изведено врз основа на неколку елементи: планот и архитектонските елементи (базени или нимфеуми), скулптури и мозаици. Според основата на градбата која покажува непостоење на аксијален т.е. римски распоред на вестибулот, атриумот и перистилот, постарите истражувачи градбата ја датираат во V век. Такви планови се карактеристични за резиденцијалните објекти подигнати во новата престолнина во време на Константин (306-337 год.).⁵⁵⁹ Продлабочената анализа на архитектонскиот план укажува на одредено сириско влијание. Градби слични на оваа се откриени во Антиох (II–III век) и во Лептис Магна. Заради тоа се поставува прашањето дали е исклучиво сириски или поширок источно медитерански развој на станбената архитектура, како и дали V век е исправно датирање на истата.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Се споменува *opus mixtum* со четири реда тули со рамномерно нанесен малтер (Mano-Zissi 1973, 213).

⁵⁵⁷ Petrović 1943, 477.

⁵⁵⁸ Kitzinger 1946, 128.

⁵⁵⁹ Исто, 122.

⁵⁶⁰ Исто, 123.

Најсигурен *terminus ante quem* за подигањето на градбата се мозаиците датирани во првите децении на V век.⁵⁶¹ Целокупниот амбиент со мозаици, нимфеуми, фрески и скулптури потсетува на хеленистичката и ориентална атмосфера во Константинопол во последните децении на IV век пр.н.е.⁵⁶² Тоа пак зборува за секундарна реупотреба на јонските и коринтските капители, а не на византиските. Не се отфрла можноста за обнова на градбата во V век. Наодите на рановизантиски монети во малата апсидална просторија во Палата на Партениј укажуваат на нејзино функционирање до крај на VI век.⁵⁶³

Палата на Перистерија (крај на IV – VI век)

- план 2, бр.8 -

Палата на Перистерија се наоѓа помеѓу Теодосијанска палата и Голема бања, северозападно од *Via principalis inferior*. Ова е најголемиот резиденцијален објект во Стоби. Градбата има неправилна четириаголна форма со ориентација североисток - југозапад и зафаќа површина од 50,60 x 50,30 м. Градбата е релативно комплексна градежна целина заради големината, неколкуте градежни фази и различните нивоа на просториите.⁵⁶⁴

Главниот влез е на североисток. Од двете страни покрај влезниот коридор се наоѓа најстариот дел од комплексот датиран во III или почеток на IV век. Југоисточно од влезниот коридор се наоѓа приватен термален комплекс кој ги поседува сите составни елементи на јавните бањи. Како резултат на силната експлозија на печката која служела за загревање на водата, куполасто изведениот покрив се срушил со конкавната страна нагоре. Водоводот од оваа градба продолжувал кон градската чешма која се наоѓа југоисточно во непосредна близина.⁵⁶⁵

Влезниот коридор води директно кон централниот дел на градбата, каде се наоѓа широк двор со перистил поплочен со камени плочи. Тој е обиколен со витки столбови од бел мермер, на југоисточната страна поставени врз низок сид. На југозападната страна има три столбови со широки интерколумнии употребувани како премини кон перистилот. Во северозападниот дел се наоѓа базенот. Тој од три страни е обиколен со секундарно реупотребени масивни мермерни плочи, а во самата средина се наоѓа дел од раноримска надгробна стела. Од југозападната страна кон него се отвораат два триклиними. Поблискиот до *Via principalis inferior* е од постарата фаза на градбата од 1/2 на IV век. Врз подот има

⁵⁶¹ Kitzinger 1946, 127.

⁵⁶² Mano-Zissi 1973, 213.

⁵⁶³ Монетите припаѓале на Јустинијан (527-565 год.), Јустин II (565-578 год.), Маврикиј Тибериј (582-602 год.), (Петковиќ 1930, 234).

⁵⁶⁴ За исцрпна анализа на градбата види кај Герасимовска 1996, 65-76.

⁵⁶⁵ Petrović 1943, 483.

раскошна мозаична декорација од 8 правоаголни полиња и фонтана во средината.⁵⁶⁶ Под мозаикот е откриен систем за довод и одвод на вода. Доводот на вода до фонтаната е преку оловна цевка, а одводот преку сидан канал со шахта непосредно пред прагот. Системот од оловни цевки откриен и под југозападниот коридор покрај перистилот остава простор за претпоставка дека фонтаната е поврзана на базенот во перистилот. Можно е водата да ја добивала директно од главниот водовод. Подот на другиот триклиниум е поплочен со камени плочи. Припаѓа на втората градежна фаза од крај на IV и почеток на V век.

Третата градежна фаза е датирана при крај на V век т.е. после инвазијата на Готите. Тогаш југозападниот дел покрај Via Theodosia е трансформиран во работилници, складишни простории и скромни живеалишта.⁵⁶⁷ На тој начин доаѓа до преградување и распарчување на градбата, со што се уништил карактерот и целовитоста на комплексот. За занаетчиската активност во градбата и во претходниот период сведочат деформираните керамични садови.⁵⁶⁸

Сидовите на градбата се од обработени камења и варов малтер, а наместа употребени се и фрагменти градежна керамика. Апсидата на постариот триклиниум е изградена во *opus mixtum* со четири реда тули и обработени камења со варов малтер како врзивно средство. Поголемо количество на тули како градежен материјал, употребени се во термалниот дел на градбата. Во некои сидови имало и секундарно реупотребени архитектонски елементи од други градби. Во тој поглед употребените сполии, парчиња од блокови, неправилно кршени камења и калов малтер се главни карактеристики на сидовите од последната трета фаза.

Падот на теренот врз кој е подигната градбата во правец од северозапад кон југоисток е многу умешно решен. Просториите на градбата се поставени на неколку нивоа кои имаат пад во ист правец. Висинските разлики меѓу нив се решени со скали. Во неколку простории северозападно од перистилот се наоѓаат сидани скали кои воделе до вториот кат на градбата. Во тој дел пронајден е и бунар, користен како алтернативно водоснабдување. Одводен или поверојатно водоводен систем со тубуси имало од приватната бања на Палата на Перистерија.⁵⁶⁹

⁵⁶⁶ Според други е на птиците во просторијата југозападно од перистилот на Палата на Полихармос датиран најдоцна до средина на V век. Заради сеуште присутната живост во движењето на животните се датира во доцен IV или самиот почеток на V век (Kitzinger 1946, 138).

⁵⁶⁷ Mano-Zissi 1973, 213.

⁵⁶⁸ Заради рушењето на печката за време на печењето (Petrović 1943, 482, Sl. 24).

⁵⁶⁹ Лилчиќ 1996, 71.

Палата на Полихармос - Летна палата – (III – VI век)

- план 2, бр.5 -

Влезот во градбата водел од *Via principalis inferior*, преку трем покрај североисточниот раб на *Via Axia*. Објектот има ориентација северозапад – југоисток и се шири на површина со димензии 38,60 x 20,20 м.

Тремот го носи колонада од седум столбови со шест јонски капители и еден капител со претстава на листови и човечки глави.⁵⁷⁰ Заради неговото датирање во III век,⁵⁷¹ тука е веројатно секундарно реупотребен. После влезот се наоѓа голема просторија, од која кон северозапад се наоѓаат складишта, а кон југоисток се влегува во коридорот југозападно од перистилот.

Перистилот е од три страни обиколен со столбови од бел и црвеникав мермер. На северозападната страна е базенот со еден помал столб од зелен песочник паднат пред него. Во ѕидот над и околу базенот се сочувани десет ниши. Голема е веројатноста да биле тринаесет.⁵⁷² Во една од нишите или внатре во самиот базен пронајдена е мермерна биста на римска матрона.⁵⁷³ Во подот на перистилот се наоѓа бунар длабок 2,50 м. Појавата на двата елементи базен и бунар, еден покрај друг во еден перистил, засега е единствена во Стоби.

Во линија на перистилот, кон југоисток преку коридорот, се наоѓа триклиниум со осмоаголна фонтана во средината. Североисточно од него се наоѓаат три помали простории. Со две од нив директно комуницирал, а во третата се влегувало преку југоисточниот коридор покрај перистилот. Југозападно кон *Via Axia* се наоѓа кујнскиот дел од градбата, одделен со коридор од триклиниумот.⁵⁷⁴

Евидентирани се три градежни фази во објектот. Во првата фаза (II – III век), градбата која денес е именувана како Палата на Полихармос, отворено комуницирала со комплексот простории североисточно од неа, идентификуван како Синагога. Двата комплекси функционираше како еден се до раниот V век т.е. до подигањето на Централна базилика.⁵⁷⁵

Сидовите на градбата се изведени исклучиво од обработени камења со различни димензии, поврзани со варов малтер. Фрагменти градежна керамика се употребени единствено при обликувањето на нишите над базенот во перистилот.

Покрај монетите и керамиката, стилските обележја на мозаиците се главните репери за хронолошкото разделување на првата и втората фаза на градбата. Мозаични подови во *opus*

⁵⁷⁰ Петровић 1934, 173; Kitzinger 1946, 134.

⁵⁷¹ Mano-Zissi 1973, 209.

⁵⁷² Не се сочувани три од нив на југозападниот ѕид над базенот.

⁵⁷³ Petrović 1943, 486.

⁵⁷⁴ Петровић 1934, 176.

⁵⁷⁵ Kolarik and Petrovski 1975, 75.

tessellatum имаат коридорите околу перистилот, триклиниумот и малата просторија југоисточно од влезот. Врз основа на компаративната анализа со мозаиците во останатите палати во Стоби, подигањето на градбата сигурно е датирано во периодот пред 450 год. Градбата со сигурност е постара во однос на мозаиците. Во прилог на тоа оди и раното датирање на натписот во кој се споменуваат тетрастон (перистил или атриум) и триклиниум. Тој е посветен на Тибериј Клавдиј Полихармос и датиран во II или III век.⁵⁷⁶ Мозаикот во коридорите околу перистилот е датиран во IV век, во исто време кога е изработен и вториот подобар мозаик во Синагогата.⁵⁷⁷ Други автори го датираат овој мозаик во почетокот на V век, во исто време со мозаиците во Теодосијанска палата.⁵⁷⁸

Главните градежни промени во градбата настанале после крајот на IV век.⁵⁷⁹ Потоа настанале главните архитектонски промени во градбата. Со растурањето на синагогата и градењето на Цивилна базилика, нејзиниот јужен ѕид јасно ги дефинирал границите на Палата на Полихармос на североисток. Сидот на палатата кон базиликата е секундарно залепен за ѕидот на Централна базилика. Со тоа е направено разделување и адаптирање на два комплекси. Просторијата што денес е идентификувана како триклиниум го добива апсидалниот завршеток на југоисточната страна во V век.⁵⁸⁰ Малата просторија југоисточно покрај влезот има мозаичен под датиран во 1/2 на V век.⁵⁸¹ Мозаикот во триклиниумот е изработен во 2/2 на V век т.е. во релативно исто време со тој во Епископската базилика.⁵⁸² Истовремено настанале и трите ниши кои го оградуваат базенот од југозападната страна.⁵⁸³ Тогаш е намален североисточниот и изграден југоисточниот ѕид на малата просторија покрај влезот.

Веројатно при крајот на V или во текот на VI век е напуштен првобитниот концепт на перистилот опкружен со колонади од три страни и базенот на четвртата. На повеќе места во

⁵⁷⁶ Заради оштетувањето на првиот ред изнесени се четири верзии за неговото датирање. Истите произлегуваат од 111 или 311 год. како можни датуми, а датирањето е според македонска или Актиска ера. Според тоа натписот е исклесан во 163 год. ако се пресметува според македонска, или 79 или 279 год. според Актијска ера. Според некои автори споменатата сума од 250 000 денарии можеби укажува на инфлацијата во III век (Kitzinger 1946, 142).

⁵⁷⁷ *Terminus post quem* за изведбата на првиот груб мозаик е монетата на Ликиниј I искована во периодот 307-324 (Kolarik and Petrovski 1975, 75).

⁵⁷⁸ Kitzinger 1946, 144.

⁵⁷⁹ Пашиќ-Винчиќ 1966, 71; како што беше и на друго место споменато, разурнувањето на градот при крај на IV век е дискутабилно.

⁵⁸⁰ Споменувањето на триклиниум на познатиот натпис подигнат од страна на Полихармос во 163/4 год. (Babamova 2013, 26), укажува на фактот дека истиот веројатно завршувал со прав напречен ѕид.

⁵⁸¹ Kitzinger 1946, 137.

⁵⁸² Мозаиците во двете простории се разликуваат и според колоритот и според стилот на изведба (Пашиќ-Винчиќ 1966, 71) и заради тоа има основа за неговото подоцнежено датирање (Kitzinger 1946, 138).

⁵⁸³ Пашиќ-Винчиќ 1966, 71.

градбата се забележуваат секундарни интервенции и преградувања со сидови од камења и калов малтер.⁵⁸⁴

Вториот кат на градбата е посведочен на натписот на Полихармос врз столб во атриумот на Централна базилика.⁵⁸⁵ Тука се споменува и дека тој со неговите наследници ќе се грижат околу одржувањето и набавката на тегули за покривот.⁵⁸⁶

Domus Fullonica - House of Fuller – Домот на ГР – Северна палата (III – VI век)

- план 2, бр.10 -

Домус Фулоника е единствениот целосно откриен објект северозападно од Via principalis superior. Истражувањето на градбата е во завршна фаза. Сеуште се нејасни само границите на објектот во северниот и источниот агол. Ориентацијата на градбата е југозапад – североисток и се протега на површина со димензии 48,10 x 27,50 м. Заради комплексната стратиграфија и неколкуте градежни фази, оваа градба нуди можност за комплетно следење на трансформациите внатре во неа, во периодот од I до VI век.

Главниот влез во градбата се наоѓа на југоисток, покрај Via principalis superior. Централно место во објектот зазема широкиот двор, обиколен со стилобат и поплочен со камени плочи. Врз него се пронајдени бази, столбови, еден цел коринтски и повеќе фрагментирани јонски капители. Неправилна четириаголна платформа се наоѓа од внатрешната страна покрај северозападниот стилобат.⁵⁸⁷ Голем број морски школки се пронајдени во коритестите канали врз поплочениот двор покриени со камени плочи. Каналите се во непосредна директна врска со споменатата квадратна платформа.⁵⁸⁸

Две апсидални простории се наоѓаат во линија со правец југозапад - североисток од двете страни на централно поставениот перистил. Апсидалниот дел на поголемата просторија е нејзино секундарно проширување. Во него се симетрично распоредени четири целосно сочувани ниши. После готската инвазија во 479 год. претворена е во отворена сала без покрив.⁵⁸⁹ Како резултат на тоа во апсидата не е откриен рушевински слој.⁵⁹⁰ Таа подоцна е преградена и претворена во магацин.⁵⁹¹ Во малата апсидална просторија откриени се траги од клупи кои упатуваат на нејзина употреба како трпезарија. Хидростатниот малтер употребен

⁵⁸⁴ Kitzinger 1946, 134-135.

⁵⁸⁵ Babamova 2013, 26.

⁵⁸⁶ Петровић 1932, 84.

⁵⁸⁷ Таа е заградена со сидови.

⁵⁸⁸ За нив е изнесена претпоставка дека се употребувале за боење ткаенини (Мано-Зиси 1936, 163).

⁵⁸⁹ Mano-Zissi 1973, 211.

⁵⁹⁰ Заради тоа и заради наоѓањето на сидови со ниши над базените во перистилите на другите палати, постарите истражувачи сметале дека тука се наоѓал базен (Мано-Зиси 1936, 163).

⁵⁹¹ Мано-Зиси 1936, 162-163.

како подлога во двете простории, најверојатно е во служба на подлога за поден мозаик со хидроинсталации (писцини или базени).⁵⁹²

Големата апсидална просторија на северозапад директно комуницира со просторија со аподитериум и хипокауст со префурниум. Меѓу другото тука е откриена голема количина гареж, глинени филтри и бакарни предмети. После престанокот на користењето на просторијата како калдариум, нивото на подот во неа е повисоко подигнато.

На крајните североисточни и југозападни делови, како и покрај улицата се наоѓале работилници. На повисоко ниво во западниот дел на градбата откриени се канали и јами од леарницата.⁵⁹³

Под објектот се откриени остатоци од градби датирани во раноримскиот период. Нивното прво рушење е во I век.⁵⁹⁴ Во периодот од крај на I до средина на III век егзистирале повеќе мали станбени објекти, работилници и магацини.⁵⁹⁵ Големата апсидална просторија, перистилот и малата апсидална просторија се датирани во периодот од 2/2 на III до крај на IV век.⁵⁹⁶ Второто рушење на градбата е датирано со монети на Аркадиј (395 – 408 год.).⁵⁹⁷ Кај градбата се забележува изразита декаденција во периодот после крајот на IV век. После рушењето на градот од Готите во 479 год. доаѓа до сегментација на просториите преку низа доградби и адаптации. Заради откриените тегови, алатки за ткаење, глинени калеми, фрагменти од вретена и поголем број пршлени, во тој период се датира употребата на градбата како текстилна работилница.⁵⁹⁸

Најголем дел од сидовите се изградени од обработени камења поврзани со варов малтер. Големата апсида е изведена со четири реда тули во *opus mixtum*. Тие се наоѓаат во средината од зачувата висина на сидот, помеѓу сидарија од обработени камења и варов малтер. Уште по четири реда тули се употребени под секоја од четирите ниши. Со поситни парчиња градежна керамика се изведени засводувањата во горниот дел. Градежна керамика е употребена и во некои од сидовите покрај улицата. Во самата градба се забележуваат повеќе секундарни преградувања. Сидовите со кои истите се изведени се од делумно обработени аморфни и валчести камења, како и ситни фрагменти градежна керамика, меѓусебно поврзани со калов малтер.

⁵⁹² Mano-Zissi 1973, 229.

⁵⁹³ Исто.

⁵⁹⁴ Mano-Zissi 1973, 202.

⁵⁹⁵ Герасимовска 1996, 103.

⁵⁹⁶ Mano-Zissi 1973, 210; Герасимовска 1996, 103.

⁵⁹⁷ Mano-Zissi 1973, 211; Радиокарбон датирање со резултат 280 – 380 год., е изведено на остатоци врз под кој според движниот материјал од керамика и монети укажува на рушење во доцниот IV век (Davis et al. 1973, 33).

⁵⁹⁸ Мано-Зиси 1936, 164; Mano-Zissi 1973, 211.

Фрескодекорација со одлики на флавиевскиот и антониниевскиот период се откриени во западната просторија на градбата.⁵⁹⁹ Во просторија на северниот крај на градбата врз сидови со бондрук конструкција била изведена фрескодекорација. Сидовите најпрво биле премачкани со глина, потоа засилени со трски па премачкани со фин малтер. Заради нееднаквото распоредување на малтерот во долниот дел на сидовите, дел од насликаните сцени се наоѓале директно врз слојот глинена подлога. Претставени биле четириножни животни и живи флорални мотиви. Според контекстот тие и припаѓале на градбата која била срушена во I век.⁶⁰⁰

Во големата апсидална просторија се пронајдени скелети од камили, а во просторијата јужно од неа питоси.⁶⁰¹ Питоси и амфори се откриени и во комплексот западно од апсидата. Во градбата е откриено мало депо со сребрени монети датирани во време на Гордијан III (238-244 год.).⁶⁰² Градбата се припишува на семејство на трговци.⁶⁰³

Југозападен субурбиум (2/2 на IV – последни децении на VI век)

- план 2, бр.14 -

Поголем број станбени објекти, работилници и помошни простории се откриени во субурбаниот дел од градот, на просторот каде денес поминува современиот автопат Скопје – Солун. Пред изградбата на предградието тој дел долго функционираше како некропола т.н. Западна некропола.⁶⁰⁴ Населбата надвор од бедемот терасесто се ширела кон Црна Река. На просторот каде денес се наоѓаат стопите за автопатот, градбите претрпеле посериозни оштетувања. Низ највисокиот дел од субурбиумот поминувала главната улица која водела директно кон Porta Хераклеја. Сидовите биле од камења поврзани со калов малтер и секундарно реупотребени архитектонски елементи. Идентификувани се три градежни фази. Комплексот функционираше во периодот од крајот на IV до крајот на VI век.⁶⁰⁵ *Terminus post quem* е масовната засводена гробница со дури 57 погребувања откриена под нивото на населбата. Датирана е до средина на IV век, што според досега обработените примери ја прави една од најраните гробници од ваков тип во Република Македонија.⁶⁰⁶

⁵⁹⁹ Mano-Zissi 1973, 228; веројатно се мисли на просторијата на која секундарно и е досидана апсида.

⁶⁰⁰ Mano-Zissi 1973, 202.

⁶⁰¹ Мано-Зиси 1936, 163.

⁶⁰² Mano-Zissi 1973, 203.

⁶⁰³ Kitzinger 1946, 118.

⁶⁰⁴ Просторот е користен за погребување во период од I век пр.н.е. до 1/2 на IV век (Ивановски 1992, 32-33).

⁶⁰⁵ Ивановски 1992, 33.

⁶⁰⁶ Лилчиќ 1987, 146-151.

Под куќите и помеѓу нив се наоѓал одводниот систем кој бил во функција во периодот од V и VI век.

Остатоци од две мали простории изградени од кршени камења и калов малтер се откриени на самиот почеток на терасата каде современиот автопат го сече ридот Орлова Чука. Според наодите на железни алатки со земјоделска намена, градбата била од „привремен“ карактер. Датирана е во V и VI век.⁶⁰⁷

Се споменуваат остатоци од т.н. „јаки градби“ од другата страна на реката Вардар, како и повеќе остатоци од градби и една базилика (Трансеригонска базилика) во полето околу современиот пат кон Неготино.⁶⁰⁸

1.2.3 Бедем

- план 2, бр.13, 23,24 -

Во текот на речиси стогодишните археолошки истражувања на Стоби откриен е голем дел од бедемот кој го заштитувал градот и неговите жители. Целосно се отворени североисточниот, југозападниот и делови од југоисточниот бедем. Во југоисточниот дел бедемот се протега во две линии. Надворешен југоисточен бедем е лоциран ниско, покрај течението на Црна Река и датиран е во раноримскиот период. Отворен е само многу мал дел од него покрај Casa romana и Турски мост. Сепак со топографски проспекции е релативно точно проследено целосното негово протегање. Од внатрешната северозападна страна има цокле широко 0,35 - 0,40 м. Тоа се наоѓа на висина 0,55 м над работ на улицата покрај него.⁶⁰⁹ Во повисокиот дел широк е 2,20 м, а во понискиот е поширок и заедно со цоклето е широк 2,65 м. Во прилог на датирањето на раноримскиот бедем треба да се земат во предвид две работи. За разлика од хеленистичките, најраните римски гробови од августовиот период, се наоѓаат исклучиво надвор од Југозападен бедем.⁶¹⁰ Помеѓу бедемот и римскиот домус се протега поплочена уличка која е помлада од домусот. Во доцен III век над неа се насипал слој дебел 1,00 м. На 0,50 м пониско ниво под поплочувањето откриено е ниво со малтер чие ширење е исто така ограничено од бедемот и домусот. Материјалот врз него, а под поплочената улица е датиран во III век.⁶¹¹ Во недостиг на други поконкретни аргументи, може да се каже дека бедемот е подигнат најрано во августов период, а *terminus ante quem* за подигањето е III век.

⁶⁰⁷ Ивановски 1992, 36.

⁶⁰⁸ Petrović 1943, 472.

⁶⁰⁹ Wiseman and Mano-Zissi 1974, 128.

⁶¹⁰ Mano-Zissi 1973, 202.

⁶¹¹ Wiseman and Mano-Zissi 1974, 128.

Во почетокот на V век подигнат е Внатрешниот југоисточен бедем, повлечен околу 100 метри кон внатрешноста на градот, подалеку од Црна Река.⁶¹² Во горниот дел е широк 2,36 м, а во долните партии е поширок за 0,30 м.⁶¹³ Сочуван е во висина поголема од 4,5 м. Изграден е од камења и секундарно реупотребени мермерни архитектонски елементи од театарот, поврзани со варов малтер. Во највисокиот зачуван дел од ѕидот откриени се неколку реда тули како дел од хоризонтален појас во ѕидот.⁶¹⁴ Причината за градењето на ѕидот се бара во катастрофалната поплава која донела големо количество еродиран материјал во најнискиот дел од градот.⁶¹⁵ Новиот Внатрешен бедем се спојува т.е. е надѕидан врз стариот Надворешен југоисточен бедем на местото, каде внатрешниот остро се прекршува кон северозапад. Внатрешниот југоисточен бедем налегнува врз ѕидовите и мозаичен под на просторија во делот на Градба со арки. Во останатиот дел од протегањето на раноримскиот бедем, доцноримската обнова веројатно е изведена со удвојување т.е. со подигање на нов бедем кој е паралелен и залепен на стариот.

До сега се откриени само две внатрешни правоаголни кули. Една е покрај Градба со арки, а друга на аголот каде ѕидот се прекршува кон Југозападната порта. Заради проблемите со непредвидливиот тек на реката, треба да се очекува и другите кули покрај Внатрешен источен бедем да се од внатрешната страна. Сите останти досега откриени кули се надворешни и исклучиво правоаголни. Единствено покрај денешниот влез во локалитетот наменет за туристи, се наоѓа една правоаголна кула поставена во средината на протегањето на бедемот. Со својот габарит излегува од обете страни на линијата на бедемот. Југозападен бедем има вкупно пет кули, а Северозападен исто така пет кули, не броејќи ја аголната кула која е наведена во бројот кули на Југозападен бедем. Најмалку информации има за Северен бедем.

Еден од главните влезови во градот се наоѓал во Југозападниот бедем. Локалното население местото го нарекувало „Порта“ уште пред истата да биде ископана.⁶¹⁶ Порта Хераклеја изградена е од камења и тули поврзани со варов малтер. Во портата и во бедемот се вградени голем број надгробни споменици чие натписно поле е свртено кон надвор.⁶¹⁷ Во

⁶¹² Terminus post quem за изградбата се монетата на Валентинијан I (364–375 год.) и монета на Аркадиј (395–408 год.), откриена врз подот на најмладата градба под бедемот. Ова се воедно се и датуми за разградувањето на театарот (Wiseman and Mano-Zissi 1974, 126, заб. 12; Gebhard 1981, 19; Шурбаноска и Јакимовски 2007, 25).

⁶¹³ Wiseman и Mano-Zissi 1973, 393.

⁶¹⁴ Wiseman и Mano-Zissi 1974, 122; во најголем дел од неговата должина тулите недостасуваат, а бедемот е зачуван во хоризонтала до едно исто ниво. Тоа укажува на интенционално разградување на појасите со тули и генерално оштетување на бедемот во средновековниот период (Wiseman и Mano-Zissi 1973, 394).

⁶¹⁵ Материјалот покрај Црна Река е наталожен во периодот после III и IV век (Folk 1975, 5; Wiseman 1984, 302).

⁶¹⁶ Kitzinger 1946, 87.

⁶¹⁷ Мано-Зиси 1936, 149.

горниот дел со тули бил изведен полуцилиндричен свод кој бил покриен со тули и тегули.⁶¹⁸ Со тегули веројатно бил покриен делот помеѓу внатрешната и надворешната порта. Во двете порти се наоѓале врати. Вратата која го блокирала влезот во надворешната порта е широка 3,20 м. Како праг е секундарно реупотребен обратно поставен архитрав од црвеникав мермер, кој веројатно и припаѓал на театарската сцена.⁶¹⁹ Во него има влабанатини од тркала на коли.⁶²⁰ Во извишениот преден раб постојат правоаголни отвори, во кои биле всадени трнови од правоаголни довратни греди од первазот на врата. Позади нив, во кружните отвори, биле всадени шарките на крилата од портата. Непостоењето на отвор во средината на прагот, упатува на тоа дека вратата била блокирана со хоризонтална греда. Над неа имало арка од тули висока 1 м, со долен дел на висина од 4,50 м над прагот. Длабочината на полуцилиндричниот свод кој го формирала изнесувал 2,50 м.⁶²¹ Претпоставената реконструирана висина на кулите од пропилонот изнесува 7,50 м. Растојанието помеѓу праговите на надворешната и внатрешната порта изнесува 14,80 м, а висинската разлика помеѓу нив 0,80 м, со поголема висина на прагот на внатрешната. Нивото во маневарските партери било повисоко и решено со подсид во однос на коридорот помеѓу двете порти. Ширината на маневарските коридори од 10,50 м ги сместува меѓу најшироките познати, во ранг на тие во Константинопол пред Porta Aurea (широки 8 – 15 м).

Полуцилиндричен свод имала и внатрешната порта. Дел од него се срушил кон југоисток, а откриен бил во северниот дел на портата. Првиот истражувач на портата споменува архитрав, кој бил потпрен на столбови, како и монументална горна конструкција, можеби на кат над самата порта.⁶²² Употребата на едниот елемент не ја исклучува употребата на другиот како готов градежен материјал, на што упатува и спомената употреба на масивен мермерен архитрав над сводот во источниот дел од портата.⁶²³ Вратите биле дрвени, оковани со метал и се отворале кон внатрешноста на градот.⁶²⁴ Внатрешната врата со ширина од 3,25 м настрадала во пожар. За бедемот ортогонално се залепени ѕидови од градбите покрај улицата. Од неколкуте претпоставки и теории за изгледот и организацијата на одбранбениот бедем со порта на Југозападен бедем,⁶²⁵ најаргументирана е тезата за протејхизма со пропилон пред главната градска порта. Пропилоните биле со неправилна квадратна форма, изведени во orus

⁶¹⁸ Мано-Зиси 1936, 148.

⁶¹⁹ Георгиев 2004, 247.

⁶²⁰ Мано-Зиси 1936, 149.

⁶²¹ Георгиев 2004, 248.

⁶²² Мано-Зиси 1933, 236.

⁶²³ Kitzinger 1946, 112.

⁶²⁴ Мано-Зиси 1936, 146.

⁶²⁵ Георгиев 2004, 244.

incertum од камења и варов малтер, јадро исполнето со камења и калов малтер и со секундарна реупотреба на камени блокови од седиштата на театарот во челните лица.⁶²⁶ На страната кон прагот и кон бедемот околу кулите има тремови со сидови во opus incertum изведени со камења и калов малтер, со ширина од 0,55 м. Тремовите околу кулите на пропилонот не се симетрични, а недостатокот на сидани скали упатува на тоа дека се употребувале надворешни дрвени скали.⁶²⁷

Куртините на протејхизмата се наоѓале на 11,70 м од фасадата на главниот бедем. Ваквиот систем на одбрана на портата го сместува пропилонот во улога на еден посложен одбранбен комплекс, а не како изолирана проекција пред портата т.е. на двојна порта.⁶²⁸ Во поголемиот дел од претпоставеното протегање не се откриени сидните платна. Сидовите на протејхизмата се изградени од камења и калов малтер во opus incertum со ширина од 1,20 м. Малата ширина и трошниот материјал не давале истата да биде повисока од 3,50 – 3,80 м што дополнително ја намалувало нејзината ефективност на далечина поголема од раноримскиот ров пред неа.⁶²⁹ На југоисток сидот на протејхизмата продолжува под прав агол се до Кула V. На северозапад не е откриен крајот на сидот. Според рановизантискиот стандард Југозападниот бедем бил висок 8 – 10 м.⁶³⁰

Раните патеписци како Л. Езеј, го датираат градењето на бедемот после готската инвазија во 479 год. уште пред започнувањето на ископувањата на Стоби.⁶³¹ Поновите истражувања покажуваат дека градењето на бедемот е најрано во третата деценија на V век. По разурнувањето на Готите во 479 год., обновен бил само бедемот, но не и протејхизмата.⁶³² Порта Хераклеја е обновена во исто време со бедемот, а по примерите на Порта Ауреа во Константинопол и во Тесалоника.⁶³³ Истражувачот на портата Ѓ. Мано-Зиси, нејзиното и подигањето на целиот бедем хронолошки го датира во време на Теодосиј II (408-450 год.).⁶³⁴ Истиот автор употребата на надгробните натписи во бедемот ја сместува во време на неговата обнова после Готите. Портата била мошне сериозно оштетена од земјотрес, како и од непријателски напади. Последен удар после кој бедемот не бил обновен е земјотресот од 518.

⁶²⁶ Георгиев 2004, 245.

⁶²⁷ Исто, 246.

⁶²⁸ Пропилоните биле во улога на двојна порта кај неколку порти во Тесалоника (Kitzinger 1946, 113).

⁶²⁹ Георгиев 2004, 253.

⁶³⁰ Petrović 1943, 471; Георгиев 2004, 253.

⁶³¹ Kitzinger 1946, 111.

⁶³² Георгиев 2004, 252.

⁶³³ Втората е подигната во време на Теодосиј II (Mano-Zissi 1973, 224, 232).

⁶³⁴ Kitzinger 1946, 113.

Надгробните натписи употребени како градежен материјал се паднати врз остатоците од рушевините од внатрешната порта, која пак се срушила кон пропилонот.⁶³⁵

Површината на раноримскиот град во бедемите изнесува околу 18,5 хектари, а по подигањето на Внатрешен југоисточен бедем површината на градот се намалува за околу 4,5 хектари.

1.2.4 Комуникации и улици

Степенот на истраженост на уличната мрежа во Стоби во споредба со другите градови е релативно висок. Протегањето на голем дел улици може да се реконструира врз основа на протегањето на досега откриените улици и врз основа на авионски фотографии.

Од системот на улици до сега се откриени три и препоставени уште три улици кардо.⁶³⁶ Од декуманите се откриени три и не постои можност за утврдување нивниот точен број. Улици *cardo maximus* и *decumanus maximus* само се споменуваат, без нивно директно идентификување на терен.⁶³⁷ Откриена е улица покрај Надворешен југоисточен бедем, *Via Sagularis* и улицата *Via Episcopalis*, веројатно, користена од свештениците при влегувањето во базиликата.

Во процесот на истражување на градот најпрво се откриени двете најдолги улици кардо: *Via principalis superior*, со продолжението наречено *Via Sacra* и *Via principalis inferior*.

Via Sacra или света улица е единствената целосно откриена градска улица. Поплочена е со камени плочи со неправилна форма, а врз една имало врежан крст. Делумно била и калдрмисана со ситни камчиња и вар. Нејзината должина до скршнувањето кон *Via principalis inferior* изнесува околу 84,00 м. Ширината измерена во делот помеѓу Полукружен плоштад и југоисточниот стилобат, пред Епископска базилика изнесува околу 3,75 м. Самата ширина на тротоарот, заедно со стилобатот изнесува околу 3,00 м. Пред неколкуте градби северозападно од улицата, а веднаш после Порта Хераклеја, тротоарот е решен поедноставно и е потесен за околу 0,90 м.⁶³⁸ После влезот во градот, улицата на југоисток е ограничена од вертикално поставени камени плочи. Како се оди кон влезот во Епископската базилика, на околу 33,00 м од портата започнува стилобат. Врз него се наоѓале бази и столбови над кои почивале плитки јонски и импост капители, без декорација или само со врежан крст. Капителите носеле аркада

⁶³⁵ Kitzinger 1946, 113.

⁶³⁶ Тие отстапуваат од правецот север – југ во правец североисток – југозапад. Следствено на тоа декуманите се со правец југоисток – северозапад.

⁶³⁷ Шурбаноска и Јакимовски 2007, 18.

⁶³⁸ Мано-Зиси 1936, 150.

со лакови од тули се до Епископската базилика.⁶³⁹ Други автори се противат на решението со аркади, заради бројните примери на улици со портик каде растојанието помеѓу столбовите е решено со архитрави.⁶⁴⁰ Следејќи го првото решение се доаѓа до заклучок дека ова е единствена засега откриена улица во Стоби, со аркадно решение паралелно покрај неа. Ваквиот аранжман на улицата е датиран во V век.⁶⁴¹

Помеѓу столбовите имало траги од дрвени греди. Заради поголема цврстина, на секои два столбови бил поставен по еден столбец. На тој начин се обезбедувала сигурност од несакано домино рушење на целата колонада.⁶⁴² Столпците се дополнително поставени и изсидани со камен во долниот дел, а со тули и малтер во горниот дел. Ваквата интервенција се датира околу 500 год.⁶⁴³ На тој начин бил оформен трем покриен со тегули. Од северозападната страна колонада се протегала само во должина од 7,80 м од портата. Понатаму се наоѓа големо проширување на самата улица. Изнесена е претпоставка дека тремовите се користеле за трговски цели.⁶⁴⁴

Друга главна улица се исклучува во делот после споменатото проширување, а западно од Полукружен плоштад. На самиот спој се наоѓа широко поплочување со правилно редени камени плочи. На почетокот се протега во правец север – југ, а потоа делумно го заобиколува Полукружен плоштад и продолжува по средината на највисоката тераса на градот, во правец југозапад – североисток. Во најголем дел е паралелна со *Via principalis superior*. Откриеното ниво на улицата со сигурност било во употреба во текот на VI век.⁶⁴⁵

Via Sacra во делот помеѓу Епископска базилика и Домус Фулоника благо скршнува кон југоисток, после што преминува во *Via principalis superior*. Оваа улица е откриена во должина од 107,30 м после скршнувањето, а широка помеѓу 5,30 – 6,50 м.⁶⁴⁶ Некои автори сметаат дека скршнувањето е резултат на корекција на нејзиното протегање, во време на изградбата на Новата епископска базилка.⁶⁴⁷ Одводниот канал покриен со камени плочи откриен под *Via Sacra* продолжувал и по *Via principalis superior*.⁶⁴⁸ Нивото на втората паѓало пониско кон југозападниот раб т.е. кон каналот. Во тој дел не е откриен тротоар, а калдрмата била многу полошо сочувана.

⁶³⁹ Мано-Зиси 1936, 150.

⁶⁴⁰ Kitzinger 1946, 87, 116.

⁶⁴¹ Мано-Зиси 1936, 151.

⁶⁴² Исто, 152.

⁶⁴³ Kitzinger 1946, 87, 116.

⁶⁴⁴ Мано-Зиси 1936, 154.

⁶⁴⁵ За повеќе информации види поглавје 2.2.1.

⁶⁴⁶ Улицата продолжува во правец кон североисток.

⁶⁴⁷ Мано-Zissi 1973, 223.

⁶⁴⁸ Мано-Зиси 1936, 159; Petrović 1943, 474; Мано-Зиси 1975, 202.

Југоисточно од *Via principalis superior* се наоѓа пониско поставената *Via principalis inferior*. Се протега по средина на средната тераса и го дели доцноантичкиот град по надолжна линија на два релативно еднакви делови. Откриена е во должина од околу 160,00 м, мерено од Казиното до Северна базилика. Измерената ширина помеѓу Голема бања и Палата на Перистерија изнесува 3,70 м. Градската чешма се наоѓа покрај поплочувањето од масивни камени плочи врз одводен канал, северозападно од Голема бања. Одводната цевка водела низ Теодосијанска палата до уличниот канал кој веројатно се наоѓал на оваа улица *Via Principalis Inferior*.⁶⁴⁹ Ортогонално на неа се поставени улиците *Via Theodosia* и *Via Axia*. На спојот со *Via Theodosia* преку која и се поврзува со *Via principalis superior*, минимално продолжува кон североисток.

Со досегашните ископувања не е утврдено скршнување на *Via Principalis Superior*. Од тие причини не е јасно дали истите се спојуваат во источниот дел на градот. Југоисточно од познатите улици кардо, можат да се очекуваат уште најмалку три паралелни на нив.⁶⁵⁰ Едната веројатно минувала југоисточно од скената на Театарот и продолжувала покрај северозападната периферија на Градба со арки. Останатите две треба да се очекуваат југоисточно од неа.

Via Theodosia е првиот сигурно идентификуван декуман во југозападната половина од градот. Се протега помеѓу Теодосијанска палата и Палата на Перистерија. Вкупната откриена должина помеѓу двата објекти изнесува околу 59,00 м. На северозапад е широка 5,00 м, а на југоисток 3,40 м.

Via Axia е улицата помеѓу Палата на Полихармос и Голема бања. Таа продолжува кон северозапад во делот покрај Палата на Перистерија. Во средината е широка 5,10 м, а вкупната откриена должина изнесува околу 65 м. Од неа само околу 49 м отпаѓа на должината покрај Голема Бања.

Via Sagularis е уличка широка 2,40 м помеѓу Надворешен југоисточен бедем и *Casa Romana*. Уличката е помлада од станбениот објект. Под поплочувањето е откриено друго ниво со варов малтер. Врз поплочувањето откриен е насип подлабок од 1,00 м, датиран во крај на III век, а материјалот под поплочувањето до нивото со малтер е датиран во III век.⁶⁵¹

Уличката *Via Episcopalis* името го добила заради протегањето помеѓу Казиното (вистинската епископска резиденција) и југоисточниот влез во северниот кораб на Епископската базилика. Сокакот е познат уште со ископувањата во 1940 год. Поплочена е со

⁶⁴⁹ Несторовиќ 1931, 114.

⁶⁵⁰ Не сметајќи ја улицата *Via Sagularis* покрај раноримскиот бедем.

⁶⁵¹ Wiseman and Mano-Zissi 1974, 128.

секундарно реупотребени мермерни седишта од театарот. На североисточниот крај од оваа уличка се наоѓал влез широк 2,80 м.⁶⁵² Прагот носел двокрилна врата и е за едно до две скалила повисоко во однос на прагот кој води кон Казиното. Тој дел бил поплочен со камени плочи. Заштитата од надоаѓање на вода од северозапад кон влезот во Коцкарницата била решена со поставување на вертикална плоча која го заштитувала правоаголниот поплочен простор пред влезот. Покрај југоисточниот раб на Via Episcopalis се наоѓа сид од камења и варов малтер. Истиот на југоисток градбено се поврзува со сид, кој кон исток води директно кон Коцкарницата. Помеѓу него и циркуларниот сид на Театарот откриено е ниво од набиена земја со поситни камчиња.⁶⁵³

Претпоставено е простирање на уште една улица. Таа се протегала по средината на просторот помеѓу Епископската базилика и Театарот на една страна и Југозападниот бедем на друга. Покрај тротоарот на Via Sacra се наоѓале скалила кои воделе кон југоисток по оваа улица, во понискиот дел од градот.⁶⁵⁴ Највисокото ниво на скалите, кое се наоѓало во иста линија со тротоарот било засводено. Во делот југоисточно од базиликата се споменуваат куќи чии подови биле на многу пониско ниво во однос на улицата, дотолку што, нивниот втор кат гледан од улицата изгледал како да е приземје.⁶⁵⁵

Дел од улиците се спојуваат под прави агли, но голем дел не одговараат на ортогоналниот план. Тие се протегаат косо или имаат исклучувања надвор од насоките на ортогоналниот план.⁶⁵⁶ Според авионските фотографии од 1934 ортогоналната мрежа ја следат и градбите на највисоката северозападна тераса над Via Principalis Superior. Главен проблем за доследно спроведување на ортогоналната шема во целиот град, најверојатно е терасестиот терен, со пад од северозапад кон југоисток. Сепак неспорен е обидот да се одржи ортогоналниот распоред на улиците. За време на постоењето на градот линиите на улиците претрпеле минимални промени. Тие се проширувани или стеснувани, а портици биле додавани или отстранувани.⁶⁵⁷

Патот кој водел надвор од Порта Хераклеја бил од ситни речни камења, залиени со вар.⁶⁵⁸ Постарите истражувачи остатоците од сиданите стопи за мост над Црна Река ги

⁶⁵² Овој влез зборува за контролираниот пристап кон комуникацијата помеѓу Епископската базилика и Казиното.

⁶⁵³ Ивановски и Маленко 2007, 162.

⁶⁵⁴ Kitzinger 1946, 87, 115.

⁶⁵⁵ Две мена откриени недалеку од портата се споменуваат во прилог постоењето на втор кат со прозорци кај овие градби (Kitzinger 1946, 115).

⁶⁵⁶ Таков е спојот на Via Sacra со Via principalis superior кај Домус Фулоника. Потоа раскрсницата помеѓу Via Theodosia и Via principalis inferior и улицата Via Episcopalis.

⁶⁵⁷ Mano-Zissi 1973, 201.

⁶⁵⁸ Мано-Зиси 1936, 149.

декларираат како византиски.⁶⁵⁹ Во поново време со постојаното пропаѓање на коритото на реката, на површина се изнесени два реда напречно поставени дрвени греди, поврзани со железни клинци и кламфи. Според направените радиокарбон анализи, добиен е резултат 1780 – 1860 год. како период во кој се отсечени дрвата од кои се изработени гредите за мостот.⁶⁶⁰ Во тоа време не биле видливи гореспоменатите греди, а примерок бил земен од еден од носачите на мостот. Тоа ја намалува можноста дрвената конструкција да била поставена врз сиданите носачи на римски или византиски мост. Остатоци од железни кламфи залиени со олово се видливи во масивна карпа или камен со неправилна форма, на стотина метри низводно при низок водостој. Пред самиот влив во Вардар, а под современиот железнички мост, видливи се вертикално вкопани дрвени греди покрај двата брега на реката. Се споменува и стар премин преку реката Вардар, чии остатоци можеле да се забележат единствено при екстремно низок водостој.⁶⁶¹ Неговата позиција е непозната. Нема никакви конкретни информации за попрецизно хронолошко детерминирање на функционирањето на мостовите.

1.2.5 Водоводен систем

Со оглед на големината на градот и функционирањето на објекти кои имале потреба од постојан и стабилен доток на вода, Стоби многу рано добил водоводен систем. Според падот на теренот може да се претпостави дека почетна точка бил просторот околу Порта Хераклеја. Несомнено пред доведувањето на вода со аквадукт, во градот се користени атмосферските и подземните води, преку нивното акумулирање во кули, цистерни – резервоари, базени и бунари.

Делот од аквадуктот на Стоби е откриен при градењето на железничката пруга Градско – Шивец, на околу 4,20 км по линијата на пругата мерено од Градско.⁶⁶² Има ориентација југозапад – североисток, а откриен е во должина од 46,37 м. Каналот е висок 1,70 м широк 1,50 м и бил вкопан во карпа на 6,20 м под нивото на теренот. Од двете страни каналот е ограничен со сидови дебелости по 0,50 м, а горниот дел бил изведен како полуцилиндричен свод со ширина на сидот од 0,40 м. Изграден е од кршени камења, главно песочник со варов малтер и крупнозрнеста песок како врзивно средство. На места бил употребуван и хидростатен малтер. Внатрешноста на каналот под сводот била премачкана со 1 см дебел слој фин хидростатен малтер со мазна површина. Наместа е засилен со дебелина 8-10 см и обликуван

⁶⁵⁹ Petrović 1943, 471.

⁶⁶⁰ Davis et al. 1973, 34.

⁶⁶¹ Petrović 1943, 471.

⁶⁶² Винчиќ и Ивановски 1990, 63.

лачно покрај рабовите на дното. Дното е со пад од југозапад кон североисток. Ако ова се поврзе со големата длабочина на која се наоѓа аквадуктот и потребата од постојан пад на каналот за да се одржи континуиран тек на вода, се доаѓа до релативната висина на изворите. Страничните и висинските проширувања на некои места, како и интактниот петролошки состав над каналот упатуваат на градење во тунел.⁶⁶³ Оваа констатација се потврдува со луцерната вградена во еден од ѕидовите. После завршувањето на делницата, проширувањата во вид на комори се насипани со полнетица од камен и варов малтер. Бројните скршнувања се објаснуваат со следењето на меката карпа од песочник и избегнување на цврсто петрифицираните делови.

Како можно извориште се наведуваат три локации. Првата е мочурливиот предел во Росоманско поле. Втората е регионот на Сирково, Мрзен, Ореовец и Дебреште на 15 км југозападно од градот. Веројатно чешмата која се наоѓа на самиот излез од селото Росоман, под современиот пат Прилеп – Градско, е директно на оваа водоводна артерија.⁶⁶⁴ Третата локација за можното наоѓање на извориштето се поврзува со големото присуство на вода на јужната периферија на селото. К. Петров претпоставува дека изворите се наоѓале на јужниот огранок на планината Клепа т.е. на источните падини кај селата Чичево, Крушевица и Сирково.⁶⁶⁵

Откриени се и остатоци од помошен водовод со помал капацитет. Изграден е од тубуси полагани во канал во земјата на длабочина 1,50 м. Цевките ја прателе трасата на автопатот во правец од север, до современата чешма на 800 м западно од Стоби. Покрај оваа откриени се уште две водоводни жили, сите каптирани во главниот водовод. Овој помошен водовод се смета за главна хидрофорна артерија во периодот од IV – VI век. Иако според висината тешко дека овој водовод носел вода до Порта Хераклеја, каде што и се очекува главниот резервоар (*castelum limarium*), истиот без проблем со вода би снабдувал вили во околината на градот. Датирањето на аквадуктот е I век пр.н.е. - I век н.е.⁶⁶⁶ Според друг автор поставувањето на водоводната мрежа започнало во време на со Хадријан (117 – 138 год.), а потполно се развила во доцниот III и IV век.⁶⁶⁷ Водоводот бил спроведен преку две паралелни главни водоводни линии. Поради датирањето на градбите до кои носела вода во III век, првата водоводна линија

⁶⁶³ Винчиќ и Ивановски 1990, 64.

⁶⁶⁴ Според локалните жители таа чешма некогаш исфрлала дабови лисја, а при нејзиното каптирање биле раскопани масивни керамични тубуси.

⁶⁶⁵ Петров 1967, 276.

⁶⁶⁶ Винчиќ и Ивановски 1990, 66-67.

⁶⁶⁷ Мапо-Zissi 1973, 206, 230; блиско на ова е и мислењето на (Петров 1967, 300, 302), кој без аргументирани докази, единствено врз основа на постоењето на одводен систем во Театарот, заклучува дека почетокот на спроведувањето на водоводниот систем во градот треба да се бара во II век. На истото место авторот смета дека водоводниот систем функционираше најдоцна до крајот на V или почетокот на VI век.

е хронолошки постара. Поминувала по линија на *Via Principalis Superior*. Од неа се одделувала линија кон бањата на Палата на Перистерија, Градска чешма, Голема бања, кон Синагогата и Северна базилика. Другата линија се одделувала во делот на *Via Sacra*. Со надземен аквадукт била спроведена со столпци и лаци по јужниот ѕид на Епископска базилика, покрај скалите југозападно од нартексот. Носела вода кон баптистериумот и Театарот.⁶⁶⁸ Корита од чешми со шахта и одвод се наоѓале во аголот покрај претходно споменатите скали и во просторијата на излезот од баптистериумот.⁶⁶⁹ Веројатно истата продолжувала по третата тераса, во линија на *Via principalis inferior*, до Голема бања и Градска чешма. Сеуште не е јасно како водата била пренесувана до двете најниски тераси на градот. Главните водоносни артерии се протегале во правец север-југ и биле всидани во ѕидовите на градбите.⁶⁷⁰ Не се исклучува можноста и за користење на кулите на Југозападен бедем како резервоари.⁶⁷¹ Со оглед на тоа што заради висинската разлика е исклучено водоснабување со вода од аквадуктот на градбите северозападно од Полукружен плоштад и *Via Sacra* (со исклучок на тие што се наоѓале непосредно покрај улицата),⁶⁷² не треба да се исфрли можноста за користење на кулите на Северозападен бедем како резервоари за вода.

Главните водоводни линии се од керамични цевки – тубуси чии споеви биле цементирани со црвен хидростатен малтер.⁶⁷³ Од нив се одделувале оловни цевки кои носеле вода до градбите, базените и фонтаните.⁶⁷⁴ Во време на опсада како резервоари за вода се користеле и питоси.⁶⁷⁵

Засега најраната водоводна линија во градот, изградена од керамични тубуси, откриена е под подот на првиот радијален коридор, паралелен со југозападниот пародос на Театарот.⁶⁷⁶ Подигањето на Театарот при крајот на I и во почетокот на II век, е *terminus ante quem* за изградбата на водоносниот систем во западниот дел од градот. Според досега откриената водоводна мрежа може да се каже дека до максимум бил користен гравитацискиот пад на водата преку терасестото протегање на градот.

⁶⁶⁸ Паралелна на оваа линија слегувала од *Domus Fullonica* кон градбата Казино (Mano-Zissi 1973, 230).

⁶⁶⁹ Кај неа се откриени монети од IV век (Mano-Zissi 1973, 230).

⁶⁷⁰ Mano-Zissi 1973, 207.

⁶⁷¹ Други познати вакви примери се *Porta Caesarea* во Салона, слична на неа во Доклеа.

⁶⁷² Петров 1967, 278.

⁶⁷³ Mano-Zissi 1973, 207.

⁶⁷⁴ Најобеман приказ на водоводниот и одводниот систем во Стоби, како и на човечките ресурси потребни за нивна изградба и одржување, е направен од страна на Петров 1967, преку компарација со системите во градот Рим кои се детално опишани во делото на *Sextus Iulius Frontinus*, „*De aquaeductu urbis Romae*“.

⁶⁷⁵ Mano-Zissi 1973, 208.

⁶⁷⁶ Gebhard 1996, 59, fig. 6.

Водоводен систем од оловни цевки носел вода до базените во перистилите на Палата на Партениј и Теодосијанска Палата.⁶⁷⁷ Се претпоставува дека кружната структура во западниот агол на Теодосијанска палата, позади апсидалната просторија, била користена како резервоар.⁶⁷⁸ Најверојатно со оловни цевки била доведувана вода и до полигоналните фонтани во триклиниумите на градбите Казино, Палата на Перистерија и Палата на Полихармос,⁶⁷⁹ како и во баптистериумите на Епископска и Северна базилика. Одводен или поверојатно водоводен систем со тубуси имало од приватната бања на Палата на Перистерија.⁶⁸⁰

Се чини дека полниот раскош во палатите од доцниот IV и V век се гледа и во поставеноста на базените – нимфеуми.⁶⁸¹ Истите биле луксузно декорирани со најразлични архитектонски елементи, мермерни оплати, а позади нив се подигале сидови со ниши во кои несомнено своето место го нашле скулптури. Самите ниши функционираше и како дополнителен елемент кој делувал на подобрувањето на самата акустика на водениот пад.

Градската чешма вода добивала преку Палата на Перистерија. Еден од постарите истражувачи претпоставува постоење на колонада над т.е. околу коритата.⁶⁸² Во делот пред градската чешма престанувал големиот канал за довод на питка вода. Тука тој се разгранувал во повеќе линии.⁶⁸³ Несомнено постојаниот проток на вода во чешмата, преку одводниот систем од канали служел за одржување на хигиената во латрините на Палата на Полихармос и Голема бања.

Големиот полукружен резервоар позади калдариумот на Голема бања добивал вода директно преку надземен канал, кој го држеле столпците со аркади покрај дворот југозападно од него. Оттука, веројатно преку оловни цевки,⁶⁸⁴ водата стигнувала до кадите и базените во топлиот дел од бањата. Останатите базени, исто така, добивале вода од градскиот водовод.⁶⁸⁵ Покрај северниот влез на Големата бања, на длабочина од околу 0,70 м, под него се откриени остатоци од керамични тубуси, кои заради спојувањето со „љуќум“ се идентификувани како дел од водоносна линија.⁶⁸⁶

⁶⁷⁷ Несторовиќ 1931, 114.

⁶⁷⁸ Mano-Zissi 1973, 207; на таква намена, покрај формата покажуваат и трагите од слој хидростатен малтер од внатрешната страна на кружниот сид (Петров 1967, 267, 283).

⁶⁷⁹ Петров 1967, 272.

⁶⁸⁰ Петров 1967, 287; Лилчиќ 1996, 71.

⁶⁸¹ Истовремено функционираше како резервоари за собирање на атмосферска вода од отворените перистили.

⁶⁸² Petrović 1943, 483; изнесено е и мислење дека Градската чешма вода добивала директно од главниот водоносен канал кој поминувал северозападно од Теодосијанска и Палата на Перистерија (Петров 1967, 287).

⁶⁸³ Според информациите двете линии и одводот и водоводот можеле надалеку да се пратат.

⁶⁸⁴ Петров 1967, 272.

⁶⁸⁵ Mano-Zissi 1973, 209.

⁶⁸⁶ Петров 1967, 287.

Еден од постарите истражувачи посочува дека базенот во дворот на Централната базилика бил поврзан на водоносниот систем во градот.⁶⁸⁷

Остатоци од два водоводи од керамични тубуси, поставени еден над друг, откриени се при сондирањето на просторот околу piscinата на баптистериумот на Северна базилика.⁶⁸⁸ Водата доаѓала низ северниот влез во нартексот. Постариот водовод одел под отворот преку кој се сливала вода во piscinата од подоцнежниот период. Секундарно е извршена корекција на водоносниот систем до неа.

Во поглед на водоснабдувањето на Малата бања, изнесени се две идеи. Првата е дека се снабдувала преку крак кој води по линија на улицата Via Aхia, а втората е дека водата доаѓала преку канал кој води од Via principalis inferior, по линија на уличката помеѓу Централната и Цивилната базилика.⁶⁸⁹

Како резервоари за вода се користеле и бунари. По еден е откриен во перистилот на Домус Фулоника и Палата на Полихармос.⁶⁹⁰ Покрај претходно споменатиот кружен резервоар во западниот агол на Теодосијанска Палата, се споменува уште една структура, за која истовремено се искажува и сомнеж во нејзината функција како резервоар. Нејзината позиција е помеѓу Малата апсидална градба и Епископската резиденција.⁶⁹¹ Заради протегањето на Црна Река најпогоден простор за бунари е најниската тераса на градот. Еден е откриен со поновите археолошки ископувања на просторот југозападно од Храмот на Изиди, а друг на повисоко ниво на просторот на Градба со арки.⁶⁹²

До сега не се откриени податоци за решавање на потребата од техничка вода преку подигање на брана на Црна Река.

1.2.6 Одводен систем

Поедноставен систем за одводнување на атмосферската вода во Стоби постоел и пред спроведувањето на водоводниот систем. Потребата од трајно и ефикасно решавање на одводот се наметнала со доведувањето на дополнителни количини на вода кон градот, преку изградбата на водоводниот систем.⁶⁹³

⁶⁸⁷ Petrović 1943, 496.

⁶⁸⁸ Коцо и др. 1961, 71; Петров 1967, 294.

⁶⁸⁹ Петров 1967, 290.

⁶⁹⁰ Палата на Полихармос е единствената досега откриена градба, во која во непосредна близина се пронајдени базен и бунар.

⁶⁹¹ Петров 1967, 285.

⁶⁹² На фотографија покрај југозападниот ѕид на големата сала, се гледа со ѕид заокружена мала елипсовидна (правоаголна) форма, со мермерен прстен од бунар на дното.

⁶⁹³ Во Стоби, исто како и кај другите градови, не може да се потврди одделување на фекалната од атмосферската канализација.

Една линија од раноримскиот одводен систем во градот откриена е во Театарот. Канал води од средината на орхестарата, кон средината на скената. Од просторот под централните скали во ист правец продолжувал под светилиштето на Немеза. Понатаму е оштетен, но со цел да се избегне оштетување на каналот под тежината на скената, над него е насипан слој земја дебел 0,15 м. Каналот бил со димензии 1,15 м широк, а 0,69 м висок. Покриен бил со камени плочи од песочник дебели по 0,18 м. Сидовите биле изградени од кршен камен и малтер со мошне внимателна обработка од внатрешната страна. Во каналот под орхестарата највисоко е откриен јаглен, пепел и кал, а под него имало слој жолта земја. На 45,00 м југоисточно од скената, видлив бил дел од оштетен канал кој водел директно кон Црна Река и се во ист правец со претходно споменатиот.⁶⁹⁴

Одводен канал за атмосферска вода е откриен по *Via Sacra*.⁶⁹⁵ Тој поминувал под југоисточниот дел од улицата, под тротоарот пред влезот во Епископската базилика.⁶⁹⁶ Канализацијата продолжувала по *Via principalis superior*.⁶⁹⁷ Во овој дел каналот бил покриен со камени плочи и поминувал покрај јужниот раб на улицата.⁶⁹⁸ Нивото на улицата паѓало пониско кон југозападниот раб. Заради одведување на атмосферската вода на некои места, а особено во делот после *Via Sacra*, помеѓу плочите имало дупки. Во тој дел улицата немала тротоар, а калдрмата била многу полошо сочувана.

Во југозападниот дел на *Via principalis superior* се вклучувал и каналот кој доаѓал од Домус Фулоника. Во линија на југозападниот стилобат го пробивал северозападниот сид и преминувал под коридорот северозападно од централниот двор. Во централниот дел на градбата исто така се откриени канали. Неправилна квадратна платформа е откриена во непосредна близина на стилобатот со кој е заграден дворот.⁶⁹⁹ Друг канал се пробивал под поплочувањето на дворот помеѓу стилобатот и квадратната платформа. Во т.н. „коритести канали“ откриени се голем број морски школки. Во поново време, на пониско ниво, во непосредна близина на платформата е откриен римски бунар, кој бил засипан во доцноантичкиот период.⁷⁰⁰ Во прилог на изнесеното мислење, дека бунарот служел за собирање на фекалии и отпадни води, треба да се спомене и тенкиот канал од камени плочи, кој води директно во него. Исто така, не треба да се отфрли ниту можноста за собирање на атмосферска вода во него.

⁶⁹⁴ Сариа 1937, 15.

⁶⁹⁵ Петровиќ 1943, 474.

⁶⁹⁶ Мано-Зиси 1936, 159.

⁶⁹⁷ Истиот, 1975, 202.

⁶⁹⁸ Истиот, 1936, 159.

⁶⁹⁹ Исто, 163.

⁷⁰⁰ Герасимовска 1996, 100.

Одводната цевка водела низ Теодосијанска палата во правец север – југ до уличниот одводен канал, кој веројатно се протегал по *Via Principalis Inferior*.⁷⁰¹ Од двата базени и од другите одделенија на комплексот, до одводната цевка воделе повеќе странични канали. Позади ѕидот над големиот базен се наоѓала со камен изсидана латрина. Таа го користела вишокот вода во базените.

Во делот пред градската чешма има солидно ѕидана канализација за одведување на вишокот вода.⁷⁰² Двете линии, на водовод и одвод, можеле надалеку да се пратат. Вишокот вода од чешмата бил искористен за одржување на хигиена во двете латрини покрај *Via Axiá*, во Палата на Полихармос и Голема бања.

Во исто време со одделувањето на Палата на Полихармос од Синагогата т.е. од Централната базилика, мозаикот во југозападниот коридор е пресечен и под него бил спроведен канал.⁷⁰³

Канал е откриен покрај влезот, под подот на најмалата од трите простории, југозападно од атриумот на Централна базилика.⁷⁰⁴ Одводна шахта која ја преземала водата под североисточниот ѕид на градбата, ја спроведувала во канал кој се протегал кон југоисток, паралелно со истиот ѕид. Во делот на уличката помеѓу Централната и Цивилната базилика пронајдени се два канали.⁷⁰⁵

Каналот со правец север-југ се поврзува со малтерниот под на Градбата С под Цивилната базилика. Откриен е под крајниот северозападен дел на Базиликата.⁷⁰⁶

По средината под подот на северниот кораб на Северна базилика откриени се два канали, поставени еден над друг.⁷⁰⁷ Двата се зачувани во должина од 13,10 м, а се со висина од 0,15 м. Единствено се разликуваат според ширината.⁷⁰⁸ Изградени се од камења, а дното им е поплочено со тули. Покривните плочи се наоѓале на нивоата на двата хронолошки различни подови во северниот кораб. Двата канали ја одведувале водата од фонтаната во ексонартексот. До северниот кораб стигнувале во линија под праговите на премините помеѓу ексонартексот и нартексот. Одводен канал е откриен и во делот североисточно од надворешната страна покрај латералната просторија на ексонартексот. Овој канал поминувал паралелно со

⁷⁰¹ Несторовић 1931, 114; Петров 1967, 272.

⁷⁰² Petrović 1943, 483.

⁷⁰³ Петровић 1934, 176; Petrović 1943, 502; Мано-Зиси 1934, 249.

⁷⁰⁴ Петровић 1932, 82.

⁷⁰⁵ Петров 1967, 291-292.

⁷⁰⁶ Mano-Zissi 1973, 195-196.

⁷⁰⁷ Коцо, Алексова, Петров, Миљковиќ и Јанковиќ 1961, 70.

⁷⁰⁸ Понискиот канал е широк 0,25 м и е за 0,05 м поширок од тој над него.

североисточниот периферен ѕид на базиликата и води до мал заграден правоаголен простор северно од крстилницата.⁷⁰⁹

Паралелно пред скалите кои водат до светилиштето помеѓу апсидалните простории на Градба со арки, откриен е канал покриен со камени плочи. Друг канал затворен со камени плочи води од северозапад кон југоисток во иста линија со Мала бања. Тој поминува под светилиштето, по средината помеѓу двете апсидални простории и завршува во цистерната во големата сала на градбата. Не е јасна намената на цистерна, кога во ист правец кон југоисток се наоѓа Црна Река. *Terminus ante quem* за користењето на цистерната е некрополата врз неа, со погребувања од 2/2 на IV век.⁷¹⁰ Уште потешко е да се објасни нејзиното интенционално полнење со редови камења и малтер до самиот врв.

Латрините и одводот, заедно со уличните клоаки биле во полна употреба во раниот IV век.

Следејќи го падот на теренот и протегањето на одводната мрежа, не може а да не се забележи дека Црна Река била местото каде завршувала одводната мрежа.

Хеленистичкиот град е лоциран во делот на акрополата, т.е. на просторот северно и северозападно од комплексот базилики во североисточниот дел од истражениот дел од населбата.⁷¹¹ Станува збор за помала населба, викус или градина. Според досегашните истражувања на населбата, најголемата експанзија и првите класични градски обележја ги добива во раноримскиот период, во II и III век. Тоа е период на најголемиот подем кога се подигнати раскошни пространи јавни и сакрални објекти како Театарот, Градба со арки, Храмот на Изида, *Casa Romana* итн. Урбанистичката поставеност на раноримскиот Стоби го гледаме преку овие градби, како и преку протегањето на раноримскиот бедем и уличната мрежа околу сите овие објекти. Според резултатите од досегашните ископувања јадрото на раноримскиот град се наоѓало во делот на пространата најниска тераса покрај Црна Река. Сидовите на раноримските објекти се декорирани со флорална и фигурална фреско и штучо декорација и мермерна оплата. Бројот на градби датирани во раноримскиот период е далеку помал во споредба со тие датирани во доцноримски и рановизантиски период.

Се чини дека походот на Готите и Херулите во 279 год. оставил силен белег на урбаниот развој на градот. За тоа зборуваат интензивните траги од горење во речиси сите

⁷⁰⁹ Коцои др. 1961, 71.

⁷¹⁰ Шурбаноска и Јакимовски 2010, 44.

⁷¹¹ Според еден од постарите истражувачи како акропола на хеленистичкиот град е определен делот од градот во аголот помеѓу Северозападен и Југозападен бедем. Во прилог на тоа се наведени Атина и Помпеја како градови во кои Театрите се лоцирани под акрополите (Mano-Zissi 1973, 199).

раноримски градби. Силната експанзија и развој на градот во II и III век добиле дополнителен удар од земјотрес и поплава која го погодила градот кратко време потоа, околу 300 год. При крајот на III век јавните и приватни градби на југоисточното плато покрај Црна Река биле целосно напуштени. За тоа сведочат четири метри речен нанос од песок.

Импулсите на обнова на империјата градот ги доживува нешто подоцна т.е. во периодот после неговото прогласување за епископско седиште и за главен град на провинција во 386 год.⁷¹² Тоа е период кога Источното римско царство повеќе од било кога морало да го наметне своето влијание во Балканските провинции. Обновата е датирана во доцен IV и ран V век. Иако постојат повеќе индиции за грабеж, можеби и рушење од Визиготите при крај на IV век, тоа не е со сигурност потврдено. Многу интересен момент во историјата на градот е некрополата од 2/2 на IV век на просторот каде на почеток на V век е изграден Внатрешен југоисточен бедем. Во тоа време е датирано подигањето на Теодосијанска палата со комплексот Палата на Партениј и Палата на Перистерија. Двете егзистирале доволно долго да бидат обновени во еден наврат. Сепак, според поставеноста и односот на доцноримските кон раноримските градби, не може да се забележи некоја посериозна промена на генералниот урбанистички план. Заради падот на теренот биле спроведени големи зафати во поглед на нивелација на земјиштето за градба.⁷¹³ Колонадите со столбови од IV век, во V век се трансформирале во аркади со столпци.⁷¹⁴ Доцноримскиот град доживува кулминација во периодот од крајот на IV до средината и 2/2 на V век. Во 450 год. е ограбен и веројатно запален од страна на Хуните. Во нападот на Остроготите во 472 год. настрадале само *extra muros* базиликите, а со нападот во 479 год. настрадал и целиот град.⁷¹⁵ После тоа градот доживува забележителен пад, кој трае се до последните децении на VI век, кога градот е целосно напуштен и замира. Во тоа време се забележува голем прилив на население. За тоа сведочи трансформацијата на делови од палатите во скромни живеалишта и подигањето на катови над одредени делови.⁷¹⁶ Пример за тоа е југозападниот комплекс на Палата на Перистерија, кој бил трансформиран во работилници.

Во поглед на градежниот материјал во градбите на Стоби најкористен градежен материјал е локалниот седиментен песочник кој е најчесто со зеленкаста боја, но јужно по течението на Вардар се наоѓаат копови на темно црвен песочник. Истиот варира во поглед на цврстината, во зависност од количеството на силикати во него. Освен песочникот како

⁷¹² Ова не се базира на информациите на Малх (Malchus ed. Bonn, стр.245), туку на информацијата на Хиерокле кој го споменува како прв од осумте градови во Македонија Секунда (Kitzinger 1946, 148; Mano-Zissi 1973, 212).

⁷¹³ Mano-Zissi 1973, 222.

⁷¹⁴ Исто, 224.

⁷¹⁵ Петров 1975, 160.

⁷¹⁶ Mano-Zissi 1973, 224.

користен градежен материјал се наоѓа и шкрилецот, со темно сива боја. На терасите кон Црна Река врз седиментните наслаги се наоѓа слој од речни наноси на чакал, погоден за употреба како мешавина во малтер или за насипување. Полуксузни употребени материјали се белиот мермер кој доаѓал од коповите кај денешен Плетвар.⁷¹⁷ Во употреба била и розеникава мермерна бреча. Копови на ваков камен има кај Демир Капија, како и кај селата Камендол и Мрзен, Ореовец на падините на Руен.⁷¹⁸

Глината употребена за производство на градежна керамика во хеленистичкиот период е црвена и помешана со слама и други растителни додатоци. Ваква глина има по течението на Вардар кон Демир Капија. Сигурно во употреба била и сива, локалната глина, измешана со песочник. Римската градежна керамика нема растителни додатоци, печена е на повисока температура и генерално е далеку поквалитетна.⁷¹⁹ Во градот долго се задржува начинот на градба со камења и бондрук конструкција.⁷²⁰

Во Стоби се откриени траги од населување во XI век. Тие се лоцирани во горниот дел од срушениот Театар, и врз круништето на Внатрешен југоисточен бедем. Истовремената некрополата е лоцирана околу Северна Базилика.⁷²¹ Потврда за ова во средновековните пишани извори се зборовите на Кедрен за гарнизонот, кој Василиј II го уништил кај Стоби.

1.3. Скупи (План 3, 4)

Скупи е најголемиот римски градски центар во Р. Македонија. Се наоѓа во Скопската котлина, сверозападно и западно од вливот на реката Лепенец во реката Вардар (Фот. 3). Според сознанијата од досега истражениот простор, подигнат е плански, по образец на еден класичен римски град од I век. Тоа се случило во време на императорот Домицијан (81–96 год.), а пред 86 год.⁷²² Изнесени се претпоставки дека легиите IV Скитска и V Македонска во одреден период биле улогорени во регионот на подоцнежнo Скупи. Сепак и после долгогодишни ископувања, сеуште не е со сигурност потврдено постоењето на легионерски логор, а веќе во 23 год. двете се споменуваат на Дунав. Во време на династијата

⁷¹⁷ Folk 1973, 48.

⁷¹⁸ Folk 1973, 48; Микулчиќ 1974, 352.

⁷¹⁹ Folk 1973, 49.

⁷²⁰ Мано Зиси 1978, 83.

⁷²¹ Wiseman 1984, 313.

⁷²² Заради наоѓањето на епиграфски споменик во кој се споменува името на ветеран од легијата V Алудата, уништена и расформирана во таа година (Кораќевик 2002, 13).

Флавиевци (69-96 год.) станува дедуктивна колонија.⁷²³ Целото име на градот е Colonia Scupi Aelia, а името на колонијата било Flavia.⁷²⁴

За големината, значењето и градското уредување на Скупи, покрај со археолошки ископувања, многу информации се добиени и преку епиграфските споменици. Според нив градот го посетиле Хадријан, Септимиј Север, Каракала, Грацијан, Теодосиј I.

Градот бил и значаен регрутен центар за легионери во раноримскиот период. Интензивниот слој од рушевини и пожар под објектите од IV век покажува дека не го одминале Готите и Херулите во 268 год. Со формирањето на провинцијата Дарданија, Скупи станува нејзин главен град, со што дополнително се зацврстува неговата и онака значајна улога во регионот. Градот станува и епископско седиште, но сепак црковните водачи не останале докрај верни на Источната црква. На тоа укажува и фактот дека во 492 год., епископот Јован од Скупи ја признава јурисдикцијата на папата Галексиј. Градот доживеал катастрофално разурнување со земјотресот во 518 год.

После скромната обнова на градот после 518 год. животот во градот замира, во релативно исто време со другите рановизантиски центри. За тоа зборува и колективниот наод откриен во североисточниот дел на улицата паралелна со главната, северозападно од Градбата со апсида. *Terminus post quem* за полагањето на депото се монетите на Тибериј Маврикиј исоковани 582/3 год.⁷²⁵ Датирањето на движниот материјал во градбите од рановизантискиот микростанбениот комплекс хронолошки е датиран од крајот на V, целиот VI, па и нешто подоцна.⁷²⁶

Постарите ископувања биле фокусирани на откривање на големи и раскошно декорирани градби. Од 60-тите и 70-тите години на XX век, започнуваат систематски ископување на градот. Целта била откривање на урбанистичкиот лик и топографија на градот.⁷²⁷ Најраните населбински слоеви на овој простор датирани се во XII – X век пр.н.е.⁷²⁸ Откриен е железнодобски материјал под главната улица, а погребувањата од истиот се на просторот на Западна некропола. Положбата на градот на јужните и западните падини на Зајчев Рид е еден од елементите кој одговара на пропишаните стандарди за подигање на римските градови, запишани од Витрувиј.⁷²⁹

⁷²³ Коракевиќ 1977, 143.

⁷²⁴ Истата, 2002, 61.

⁷²⁵ Ончевска-Годоровска 2004, 29, 42.

⁷²⁶ Јованова 2008, 42.

⁷²⁷ Коракевиќ 1977, 146.

⁷²⁸ Јованова 2014, (во печат).

⁷²⁹ Коракевиќ 2002, 13.

Откриени се гробови на сите четири страни на градот. Жителите на Скупи најинтензивно се погребувале на просторот на источна и западна некропола. Западната некропола најмногу се користела во периодот II - III век, а потоа врз неа се подигнати работилници кои генерирале депонии околу нив.

1.3.1 Раноримски период

Театар (II – V век)

- план 4, бр.1 -

Театарот е најголема досега откриена градба во Скупи. Подигнат е во почетокот на II век. Има ориентација северозапад – југоисток со гледалиште свртено кон југозапад. Тој е единствен досега откриен театар во Р. Македонија со ваква ориентација.⁷³⁰ Димензиите на сцената се 98 x 15 м, а дијаметарот на орхестрата 30 м. Тој е типичен римски театар, со гледалиште во форма на нецелосен полукруг, а според одредени елементи се карактеризира како западен тип. Подигнат е врз југозападната падина на Зајчев Рид, но многу малку го користи природниот пад на теренот. Заради тоа, како основа за седиштата се подигнати радијални и циркуларни сидови. Првичниот концепт според кој е изградена оваа градба, укажува на нејзината намена за агонални претстави.⁷³¹ На друго место, врз основа на архитектонската конструкција е изнесено мислење дека во него не се приредувале гладијаторски игри.⁷³²

Гледалиштето е во форма на нецелосен полукруг. Првиот т.е. најкраткиот циркуларен ходник е широк 1,5 м и бил изграден со тули со димензии 0,38 x 0,38 x 0,06 м. Вториот ходник е широк 2,00 м и граден е од камен, а третиот е широк 2,35 м. Четвртиот ходник, кој е широк 1,60 м, заради непостоењето на препреки е идентификуван како радијален коридор, преку кој се стигнувало до дијазомата. Според раководителот на ископувањата таваниците помеѓу радијалните сидови биле засводени.⁷³³ Сводот над првиот ходник е широк 0,60 м, над вториот 0,70 м. Сидот кој ги носи засводените тавани врз третиот и четвртиот ходник е широк 2,50 м. Ниту едно седиште од гледалиштето не е откриено *in situ*. Под гледалиштето се наоѓале два влезови (*vomitoria*).⁷³⁴ Не е јасно зошто истите се со различни димензии.

Дијаметарот на орхестрата е 30 м. Театарот е до тој степен оштетен што при ископувањата е откриена само трага од основата на оградниот сид широка 0,60 м. Источниот

⁷³⁰ Останатите со гледалиштата се свртени кон југоисток.

⁷³¹ Јанакиевски 1998, 103.

⁷³² Кораќевски 2002, 61.

⁷³³ Јанакиевски 1998, 60-61.

⁷³⁴ Исто, 61.

пародос е широк 2,20 м. Покрај тоа што делот на орхестрата е истражен до здравица, подот не е откриен.⁷³⁵

Скената е поставена на темел од масивна маса од камен и малтер, фундиран во земјата со длабочина од 1,00 м. Тој излегува надвор од границите на скената како цокле. Врз темелот е поставен хоризонтален венец од варовнички блокови, во висина 0,45 м и висина 0,50 м. Фасадата на скената со оплата од разнобоен локален шкрилец е зачувана до висина од 2,20 м над нивото на орхестрата.⁷³⁶ Таа имала најмалку два ката. Во неа се наоѓаат три паралелно поставени, веројатно засводени ходници, кои директно водат кон орхестрата. Сите се долги по 15 м, средниот е широк 3,15 м, а двата помошни по 2,30 м. Во средниот и северозападниот ходник пронајдено е поплучување со масивни плочи, кои не се сочувани по целата нивна должина. Во средниот ходник плочите се поставени врз слој малтер, а покрај сидовите лежеле врз два реда камења. Влезот од него кон орхестрата се затворал со двокрилна врата. Ниво од бетон и кршени камења со дебелина 0,40 м води од западниот ходник кон орхестрата. Не е јасно дали тоа е дел од подот на орхестарата. На страната на орхестрата, излезот од централниот ходник се наоѓа во средина на ниша длабока 3,50 м. Овој елемент е многу чест кај западниот тип на театри. Двете одделенија покрај средниот ходник имаат по пет симетрично распоредени простории, со различна намена. Во нив сидовите редовно имале фуџи. Северозападно и југоисточно од помошните ходници се наоѓаат уште две крила со простории. Паракенионите се исфрени пред линијата на *sceanae frons* и се со поголема ширина. Во нив се наоѓаат по три простории. Од нив две се со големи димензии. Нивните сидови со ширина од 2,30 м, а се сочувани до висина од 1,10 м. Скената била покриена со „тегули со брдо“. Веројатно станува збор за коринтски тип на тегули.⁷³⁷

Документацијата од археолошките ископувања на градбата била загубена во катастрофалниот земјотрес, исто како и документацијата од ископувањата на вила со термален дел и една базилика пронајдени надвор од градот.⁷³⁸

По излегувањето од употреба на градбата, врз неа биле подигнати сидови, изградени со ситни камења и фрагменти од тули со послаб квалитет.⁷³⁹ За некои од нив како темел се користени раноримските сидови на театарот. Два такви сида заградувале просторија во северозападниот дел на театарската зграда. Еден сид бил подигнат во северозападниот спореден ходник. Пред средишниот ходник на скената, во орхестрата е откриена една мала

⁷³⁵ Јанакиевски 1998, 62, 103.

⁷³⁶ Исто, 62.

⁷³⁷ Vulić 1981, 41.

⁷³⁸ Јанакиевски 1998, 43; Кораќевик 2002, 17.

⁷³⁹ Јанакиевски 1998, 159.

градба од која биле зачувани само три сидови. Пред театарската зграда во делот од средината на главниот ходник, во правец кон североисток се наоѓал помлад сид, широк 0,55 м. Според раководителот на ископувањата овие градби припаѓале на каменоресците кои дошле на Театарот после неговото напуштање. Во литературата се споменува и мала градба подигната подоцна, врз средишниот дел на надворешниот периферен сид на гледалиштето.⁷⁴⁰

Поголемиот дел од седиштата и архитектонската декоративна пластика на градбата не е пронајдена. Откриените столбови, бази, архитрави, венци и фрагменти од други архитектонски елементи најдени се само пред средишниот дел, а не и пред параскеноните. Врз бази поставените столбови, носеле коринтски капители, над кои се наоѓаат елементи на ентаблатурата декорирани со лезбијска кима, конзоли, розети и низа палмети на врвот.⁷⁴¹

Хореум (почеток на III – IV век)

- план 4, бр.7 -

Идентификувањето на втората по големина досега откриена градба на Скупи како Хореум, извршено е врз база на основата, димензиите и позицијата на градбата.⁷⁴² Има ориентација североисток - југозапад. Врз основа на стратиграфските согледувања и движниот материјал откриен во објектот, изграден е во почетокот на III век.⁷⁴³ Максималните димензии на градбата изнесуваат 62,90 x 25,00 м. Од нив само на централната просторија отпаѓаат 53,90 x 15,40 м. Во 2/3 од должината на градбата има столпци. Распоредени се во три реда на растојание од 3 м и меѓусебно растојание помеѓу редовите од 2,50 м. Југозападниот дел од градбата има чист слободен простор.⁷⁴⁴ Најмногу осум столпци се откриени паралелно покрај северозападниот сид, а шест покрај југоисточниот. Градени се од поситен камен и тули, распоредени во правилни редови и обилно залиени со малтер. Во најниските 0,30 м од темелите се употребувал калов наместо сив малтер. Столпците се во форма на коцка со раб долг 1 м.⁷⁴⁵ Врз столпците почивале бази и столбови над кои веројатно поминувала аркада.⁷⁴⁶ Големиот број пронајдени бази и столбови го поврзуваат со катна конструкција на објектот.⁷⁴⁷

⁷⁴⁰ Vulić 1981, 38.

⁷⁴¹ Јанакиевски 1998, 63.

⁷⁴² Самиот раководител на ископувањата забележува дека се разликува од останатите хореуми откриени во други римски градови на Балканот и има отсуство на класичниот движен инвентар од мелнички камења и питоси специфични за една градба со таков карактер (Кораќевик 2002, 74, 76).

⁷⁴³ Тоа е времето после продорот на Костобоките во 170 год., кога од горното течение на Тиса, преку Горна и Долна Мезија, преку Македонија продираат до градот Елатеја во Фокида (Јованова 2006, 166-167).

⁷⁴⁴ Заради покривање ширината од 15,00 м, неопходна е барем едноцентрална колонада, во линија на сидот од калдариумот на бањата (Кораќевик 2002, 71).

⁷⁴⁵ Кораќевик 2002, 70.

⁷⁴⁶ Потврда за тоа се бара во големото количество фрагментирани тули во рушевинскиот слој.

⁷⁴⁷ Јованова 2008, 45.

Кон северозапад од централната просторија се надоврзуваат две мали правоаголни простории со димензии 9,00 x 7,50 м на североисточната и 8,50 x 6,00 м на југозападната. Сидовите кои ја одделуваат североисточната просторија од улицата и од централната просторија се широки 1,20 м, а останатите два зида се потенки за 0,30 м. Сидовите на југозападната просторија се широки по 0,80 м. Од централната просторија кон нив воделе премини со камени прагови од двокрилни врати широки по 1,50 м. На североисточната страна на фасадниот ѕид се забележуваат три пиластри, долги по 1,50 м, а широки колку и останатите ѕидови на градбата по 1,20 м. На 5,50 м од југозападниот крај на градбата, внатрешно се поставени два пиластри.⁷⁴⁸ Градени се од поситни камења и тули, обилно залиени со малтер. Помеѓу нив има слободен простор од 10,50 м. Според раководителот на ископувањето овој концепт упатувал на решение со трем на таа страна.⁷⁴⁹

Во различни делови ѕидовите се зачувани до различна висина. Врз основа на опусот, употребените градежни материјали, градежните и конструктивните техники може да се каже дека станува збор за еден мошне квалитетно изграден објект. Темелните партии на ѕидовите се високи по 2,00 метри. Најниските 0,80 м се од ситни валчести камења и калов малтер. Сидарија со крупен камен продолжувала во висина и наместо калов употребен е сив малтер. Над темелите продолжува квалитетна ѕидарија, со големи и средно големи, убаво редени камења поврзани со малтер. Два реда, тули со малтер, се видливи на круништето од најдобро зачуваниот североисточен дел од северозападниот ѕид. Ширината на темелните партии на ѕидовите во делот на тремот е 2 м, а во останатиот дел од градбата 1,50 м. Сидовите се стеснуваат на 1,20 м во делот над темелните партии. Сидните јадра се од поситни камења, фрагменти од тули и сив малтер. Лицата на ѕидовите биле премачкани со малтер во два подебели слоеви, како и со глазура на површината.⁷⁵⁰ Ниша е откриена од внатрешната страна во северозападниот ѕид, на 2 м од југозападната просторија.⁷⁵¹ Арка од тули се наоѓа некаде во средината на северозападниот ѕид помеѓу малите правоаголни простории. Нејзините димензии се 0,70 м ширина и 0,52 м висина.⁷⁵² Според раководителот на ископувањата таа била секундарно засидана и измалтарена во исто време со ѕидот.

Главните влезови во градбата се од улицата на североисточната страна. Централниот и најголем широк е 3,50 м, а двата странични по 1,50 м.⁷⁵³ Врз основа на зачуваниот праг на

⁷⁴⁸ Северозападниот е со должина од 2,10 м и ширина 1,20 м, а другиот југоисточниот во темели со димензии 2,5 x 1,50 м (Кораќевик 2002, 71).

⁷⁴⁹ Кораќевик 2002, 66, 71.

⁷⁵⁰ Исто, 66-67.

⁷⁵¹ Длабока е 0,55 м, а широка 1,65 м.

⁷⁵² Кораќевик 2002, 68-69.

⁷⁵³ Исто, 69.

северозападниот од трите влезови, знаеме дека истиот носел двокрилна врата. Централната просторија има уште еден, спореден влез, преку северозападниот сид. Широк е 1,00 м со сочувани две камени плочи во улога на праг. Довратниците се сидани од тули и малтер.

Подовите на ниту една просторија од хореумот не се откриени. Единствено во северниот агол кој не бил изложен на секундарни оштетувања, забележано е премачкување со вар дебело 3 - 10 см. Тоа е на ниво каде започнува надземната сидарија. Траги од силен пожар се откриени на тоа ниво насекаде низ градбата. Овој момент во голема мера го отежнува одговорот на прашањето за непостоењето на подната конструкција.⁷⁵⁴

Во целата градба, а особено во нејзината јужна половина откриени се изгорени греди и покривни ќерамиди.⁷⁵⁵

Сидовите и столпците на градбата претрпеле оштетувања при градењето на бањата.⁷⁵⁶ Југоисточниот сид на аподитериумот е фундиран директно врз фасадниот сид на хореумот, додека неговиот северозападен сид лежи врз ред од пет столпци. Дури и тротоарот во ширина од 0,30 м е врз овој сид.

На просторот северозападно од оваа градба и бањата над неа, откриен е дел од рановизантиски комплекс и траги од скромни живеалишта, од типот полуземјанки врз рановизантиските остатоци.⁷⁵⁷ Тука е лоциран и дел од некропола што упатува на континуирано користење на овој простор во VI, VII и можеби 1/2 на VIII век.

Раноримска бања (II – крај на V век)

- план 4, бр.5 -

Дел од голем раноримски термален комплекс е откриен југоисточно од главната улица, на стратиграфски пониско ниво под Базилика со атриум. Откриената должина е речиси колку половина од должината на инсулата во која се наоѓа. Димензиите на откриениот дел од градбата се 36,00 x 18,00 м. На страната на улицата се наоѓал и главниот влез. Градбата е подигната во II век. Има ориентација североисток – југозапад. Според позицијата на калдариумот и тепидариумот на крајната југозападна страна на градбата, истата е проектирана според законите на римската архитектура.⁷⁵⁸ Аподитериумот се наоѓа на североисточната

⁷⁵⁴ Можно е градбата да била опожарена во време на нејзиното подигање или пак подот да бил земјен, што воопшто не кореспондира со луксузниот опус на градење на останатите конструктивни елементи. Помалку веројатна, но сепак отворена е и можноста подот да е секундарно изваден. Интервенција што сигурно ќе оставеше траги од субструкцијата на подот.

⁷⁵⁵ Коракевиќ 2012, 74-75.

⁷⁵⁶ Особено тие во југоисточниот дел.

⁷⁵⁷ Ристески 2002, 71-81.

⁷⁵⁸ При градењето на терми треба да се избегнува северно и североисточно позиционирање на топлите простории (Vitruvius knj.V, X, стр. 116).

страна. Југозападно од него се простирала централно поставена сува и топла просторија, идентификувана како тепидариум.⁷⁵⁹ Подот исто како и долните партии од сидовите биле прекриени со хидростатен малтер.⁷⁶⁰ Во југоисточниот сид на просторијата има полукружно проширување со дијаметар од 3 м и мермерна оплата од правоаголни плочи во разни бои од внатрешната страна.⁷⁶¹ Подот бил од исти, но подебели такви плочи. Кон југозапад од оваа просторија се наоѓал калдариумот. Апсидалниот дел со када и дијаметар од 5,90 м, ја допирал централната просторија од надворешната страна. Кадата е обложена со 2 см дебел слој хидростатен малтер, кој продолжува по сидовите до висина од 0,75 м.⁷⁶²

Делот од градбата покрај улицата, со извесни архитектонски измени функционираше до подигањето на базилика кон крајот на V век.⁷⁶³ Преградени се две од помошните просториите покрај тротоарот.⁷⁶⁴ Во последниот период од нивната употреба комуницирале само со улицата и функционираше независно од останатите делови на градбата.

Фасадниот сид на термата покрај улицата е солидно граден во *opus mixtum* со варов малтер и ширина 1 м.⁷⁶⁵ Од внатрешната страна е премачкан со малтер. Сидовите на тепидариумот и калдариумот биле од убаво редени камења, со варов малтер и само на некои места зачувани се редови тули. Сидовите на аподитериумот се во *opus mixtum* со варов малтер. Од внатрешната страна се измалтарени со фин варов малтер, додека врз таквиот слој од надворешната страна на сидовите се забележува декорација изведена со линии. Врз некои од подовите се изведени мозаици. Сидовите биле декорирани во фреско техника, со претстави изведени во разни бои. Меѓу другото се откриени и парчиња од сидни мозаици со парчиња златна фолија.⁷⁶⁶ Префурниумот бил од југоисточната страна на калдариумот. Топлиот воздух се внесувал преку канал од хоризонтално поставени тули. Кон средината на просторијата каналот од двете страни е минимално проширен. Подот бил поставен врз столпчиња, распоредени во седум реда, а изградени од квадратни тули, како и вертикално поставени тубуси со идентична висина.⁷⁶⁷ Тубусите се поставени врз варов малтер или директно врз глина. Врз потпорните елементи од хипокаустот поставени се масивни тули со димензии 0,57 x 0,58 x 0,065 м и премачкани со малтер нанесен во два слоеви. Долниот и подебел слој бил хидростатен, а слојот над него имал површина со варов малтер и крупни парчиња кршена

⁷⁵⁹ Oncevska Todorovska 2009, 80.

⁷⁶⁰ Подот бил обновен во еден наврат.

⁷⁶¹ Oncevska Todorovska 2009, 77.

⁷⁶² Исто, 78.

⁷⁶³ Исто, 80.

⁷⁶⁴ Исто, 77.

⁷⁶⁵ Од поголеми камења и 3-4 реда тули на круништето поврзани со варов малтер (Корачевиќ 1988, 161).

⁷⁶⁶ Oncevska Todorovska 2009, 81.

⁷⁶⁷ Тулите се со димензии 0,28 x 0,28 м, а столпчињата се со висина од 0,50 м.

тула. Во јужната половина од калдариумот е откриен сид од камења и ситни парчиња чакал и мермер (opus caementicum), со лица премачкани со хидростатен малтер. Во ист опус бил и полукружниот сид на просторијата.⁷⁶⁸ Тубус е поставен хоризонтално во сидот, пред полукружниот дел во источниот агол.⁷⁶⁹ Во коридорот се откриени канали за одведување на искористената вода. Во делот југоисточно од откриениот комплекс, лоциран е атриум со градина. Во нишата југоисточно помеѓу калдариумот и централната просторија, пронајден е споменик со текст кој се поврзува со подигањето на градбата. Во непосредна близина откриен е и капителот кој стоел врз натписот.⁷⁷⁰ Слој рушевини дебел и до 2 м се наоѓал во целиот источен дел од градбата. Истражувачот го поврзува со рушење од земјотрес.⁷⁷¹ Делови од термата се сериозно оштетени од длабоко фундирани рановизантиски градби.⁷⁷²

Во делот на фасадата покрај тротоарот откриени се остатоци од сид граден со камења и поретко употребени фрагменти градежна керамика поврзани со варов малтер. При градежните интервенции од последната фаза во делот на влезовите се користени големи долги камени блокови. Праговите се на повисоко ниво во однос на подот. Откриен е и влез во објект, чиј праг е од секундарно употребен архитрав.⁷⁷³ Сидовите покрај тротоарот се со ширина од 0,75 м. Северно, покрај еден влез, откриен е лошо изграден пиластер. Јужно е откриен квалитетно изграден преграден сид од камења, тули и варов малтер кој според опусот и квалитетот е датиран во раниот IV век.⁷⁷⁴ Овие сидови се фундирани врз сидовите на Римската терма, изградени од поситен камен и сив малтер. Слично како и од спротивната страна на улицата, водата од оваа градба била одведувана со канал, под тротоарот, до главниот канал, под поплучувањето на улицата.

Други раноримски градби

Со поновите археолошки ископувања, под новооткриениот доцноантички бедем пронајден е многу оштетен раскошен раноримски станбен објект. Според зачуваните декоративни елементи, сидови украсени со фрески, делови обложени со мермер, систем за загревање на сидовите, водоотпорни подови, објектот е датиран во II и III век.⁷⁷⁵

⁷⁶⁸ Oncevska Todorovska 2009, 78.

⁷⁶⁹ Низ него се одведувал вишокот чад и топол воздух од хипокаустот.

⁷⁷⁰ Заради дупката од кламфа врз капителот, се претпоставува постоење на биста или скулптура која не откриена.

⁷⁷¹ Oncevska Todorovska 2009, 79.

⁷⁷² Исто, 76.

⁷⁷³ Корачевиќ 1988, 162.

⁷⁷⁴ Истата, 2002, 122.

⁷⁷⁵ (<http://www.skopjeinfo.mk/gradot/1699117972/novo-soznanija-od-istrazuvanjeto-na-staro-skopje>) – објавено на 11.01.2014, последно посетено на 11.01.2014.

Остатоци од раноримска градба пронајдени се под западниот дел на тепидариумот и термалниот дел на градската вила под Базилика II (Базилика со баптистериум).⁷⁷⁶ Подот од сив малтер е без субструкција, а се шири кон источниот дел на палатата. Сидовите со ширина 0,35 - 0,40 м, градени се од кршен камен и обилно залиени со бел малтер. Подот е широко датиран во раноримско време.⁷⁷⁷ Според останатиот материјал датирани се во II – III век.

Во релативно исто време се датираат и деловите од простории кои припаѓаат на три засебни градби, откриени под Хореумот и Доцноримската терма. Градени се во ист опус од валчести речни камчиња обилно залеани со малтер, делумно сочувани биле и малтерни рамки. Поставени се паралелно со улицата. Ширината на сидовите изнесува 0,60 м. Темелните партии се високи и до 1 м, а се од убаво редени покрупни камења. Хоризонталните порамнувања се со поситен камен и калов малтер како врзивно средство.⁷⁷⁸ Голем дел од овие сидови страдале при подигањето на помладите објекти. Покрај јасната граница помеѓу темелната партија и надземниот дел, подно ниво не откриено кај ниту една од просториите.⁷⁷⁹

Остатоци од мали правоаголни простории датирани со монета на Август се пронајдени под Базилика I (Цивилна базилика). Ширината на сидовите е идентична како кај тие под Хореумот и изнесува 0,60 м. Градени се од ситни необработени камења и залеани со малтер.⁷⁸⁰ Истражувањето на населбинскиот лик на Скупи во I век се на самите почетоци.

1.3.2 Доцноримски и рановизантиски период

Базилика I – Цивилна базилика (IV – V век)

- план 4, бр.11 -

Цивилната базилика претставува единствена градба од таков вид досега откриена во Р. Македонија. Единствена е како според архитектонскиот концепт и градежен систем така и според употребената комбинација на архитектонски елементи. Правецот на протегање е југоисток – северозапад, со апсида поставена на северозапад. Заради постоење на современи објекти, од градбата е откриена само нејзината североисточна половина. Должината на откриениот дел од објектот изнесува 34,60 м, а реконструираната ширина 24,40 м. Има форма на трикорабна базилика со двојна апсида.

Базиликата е изградена во мошне квалитетен *opus quadratum*. Од надворешната страна е засилена со контрафори со димензии 0,90 x 0,90 м, сидани од камен во долниот и тули во

⁷⁷⁶ Тубусите од хипокаустот налегнуваат над еден од тие сидови.

⁷⁷⁷ Гарашанин и Корачевик 1987, 82.

⁷⁷⁸ Коракевик 2002, 47-48.

⁷⁷⁹ Исто, 51.

⁷⁸⁰ Исто, 45-47.

горниот дел.⁷⁸¹ Северниот кораб бил широк 2,40 м. Северниот и сидот кој го одделува северниот од централниот кораб се широки по 1,90 м. Вториот од надворешната страна е засилен со правоаголни столпци со димензии 1,20 x 0,60 м, сидани од тули и малтер. Врз сидот пред столпците откриени се високи мермерни постаменти од колонада.⁷⁸² Тие заедно со столпците ја носеле масивната покривна сводната маса над централната сала. Единствено во централниот кораб е пронајдена подна мозаичната декорација со геометриски мотиви изведени во *opus tessellatum*. Со мозаик биле декорирани и сидовите на објектот. Овој објект лежи врз рушевини од сидови од II и III век, помешани со траги од интензивен пожар. Најверојатно уште со изградбата во почетокот на IV век, објектот почнал да функционира како градско собрание.⁷⁸³

Североисточно од Базилика I откриени се сидови од друга јавна градба широки по 0,60 м. Градени се во полош опус од обработени камења, тули и варов малтер. Од југозападната страна засилена е со три сидани пиластри со димензии 1,50 x 0,60 м, изградени од камен и тула.⁷⁸⁴ Подот на просторијата која ја заградува е поплочен со камени плочи фундирани врз слој малтер и чакал. Под него се наоѓа друг слој од малтер со толчена тула дебел 0,10 м. Отворен е само југозападниот дел на градбата во должина од 34 м. Со југозападниот сид налегнува врз североисточниот сид на базиликата. Оваа градба е нешто помлада во однос на базиликата, но заради начинот на поврзувањето се датира во 1/2 на IV век.⁷⁸⁵

Villa urbana (почеток на IV – V век)

- план 4, бр.3 -

Делови од градска вила со засебен термален комплекс се пронајдени јужно и југозападно од апсидата на Базилика II (Базилика со баптистериум).⁷⁸⁶ Објектот II како што е наречен од постарите истражувачи, има ориентација северозапад – југоисток. Откриените простории се на површина од 30,20 x 9,90 (16,95) м. Сидовите се изградени од делумно обработен камен поврзан со варов малтер. Во сидовите биле вградени и повеќе секундарно реупотребени раноримски архитектонски елементи.⁷⁸⁷ Североисточниот и северозападниот сид на централната т.н. свечена просторија бил обложен со фрескодекорација распоредена во

⁷⁸¹ Кораќевик 2002, 76.

⁷⁸² Јованова 2008, 75.

⁷⁸³ Исто, 77.

⁷⁸⁴ Кораќевик 2002, 85.

⁷⁸⁵ Истата, 1977, 147-149.

⁷⁸⁶ Гарашанин и Корачевик 1987, 84.

⁷⁸⁷ Јованова 2008, 64.

зони.⁷⁸⁸ На неа се претставени геометриски мотиви кои имитираат мермерна оплата. Негативите од трски од задната страна на некои од парчињата фрески се идентификувани како фрескодекорација од таваницата на просторијата.⁷⁸⁹ Подовите на просториите се од хидростатен (хоросан) малтер.⁷⁹⁰

Термалниот дел се наоѓа во крајниот северозападен дел на градбата. Од досега истражените простории откриени се калдариум со префурниум, тепидариум и аподитериум северно од калдариумот.⁷⁹¹ Сидовите изградени од камен и кршена тула без ред и со дебел слој малтер помеѓу, имаат иста просечна ширина од 0,60 м како и останатите. Долните и темелните партии на апсидалниот сид се од кршена тула и камен, поврзани со калов малтер. Во горниот дел сидаријата е изведена со камења, два реда тули и малтер како врзивно средство.⁷⁹² Апсидалниот сид од внатрешната страна е во улога на када, а на јужната страна имал два слоеви малтер. Лицето на сидот било премачкано најпрво со бел, а потоа со розев хидростатен малтер.⁷⁹³ Подот на калдариумот не е сочуван. Сидовите на каналот со хипокауст под тепидариумот во основата се тесни и кон круништето се шират до максимум 0,40 м. Градени се од кршени камења, тули и чакал, меѓусебно соединети со варов малтер, како врзивно средство. Лицата им се премачкани со хидростатен малтер. Сидовите на тепидариумот се широки по 0,55 м, а се градени од кршен камен, помалку отпадни камчиња и варов малтер.⁷⁹⁴ Во време на функционирање на градбата, каналот бил покриен со тули,⁷⁹⁵ а во останатиот дел подот на тепидариумот бил како што и претходно беше споменато, од хидростатен малтер. Термата е широко датирана во доцноримско време, а според фрескодекорацијата на сидовите на централната просторија, истата се датира кон крај на III или почеток на IV век.⁷⁹⁶ По подигањето на Базилика II, калдариумот е делумно обновен и трансформиран во баптистериум.

⁷⁸⁸ Држејќи се на правилата на класичниот систем на сликање, сидната површина покрај сочувано цокле, требало да има и средна и горна зона (Кузмановски 2010, 229-230).

⁷⁸⁹ Кузмановски 2010, 231.

⁷⁹⁰ Кораќевиќ 1977, 156.

⁷⁹¹ Истата, 1984, 17.

⁷⁹² Истата, 2002, 131.

⁷⁹³ Исто, 89.

⁷⁹⁴ Кораќевиќ 1987, 88-89.

⁷⁹⁵ Тулите се со димензии 0,60 x 0,60 x 0,08 м.

⁷⁹⁶ Кораќевиќ 2002, 93.

Градба под Базилика II (2/2 на IV – крај на V век)

- план 4, бр.2 -

Под јужниот дел од нартексот и западниот дел од јужниот кораб на Базилика II се откриени остатоци од поголем објект. Сидовите на градбата се засилени со пиластри, целосно изградени од солидно редени тули.⁷⁹⁷ Во југоисточниот дел на Базиликата, под презвитериумот, откриен е уште еден сид од овој објект. Тој е изграден од камења и варов малтер со ширина 0,85 м. На североисток сидот скршнува кон северозапад под северниот стилобат, а јужниот сид од јужниот кораб на базиликата налегнува директно над сид од истата градба. Постојат индиции за подигање и на западниот и јужниот сид од нартексот на базилика директно врз сидови од објектот.⁷⁹⁸ Градбата имала ориентација северозапад – југоисток. Подот е од црвеникав (хидростатен) малтер нанесен врз кршена тула. Во подот имало и одводен канал. Објектот се наоѓа на повисоко ниво во однос на градската вила. Претходно споменатиот негов југоисточен периферен сид налегнува т.е. прилепен е врз северозападниот сид на истата. Од тие причини подигањето на оваа градба е ставено некаде во 2/2 на IV век.⁷⁹⁹ Оваа градежна интервенција е слична и веројатно хронолошки многу блиска со претходно дискутираната ситуација со градбата чии сидови налегнуваат над северниот сид на Базилика I.⁸⁰⁰ Не е јасна определбата на подот од варов малтер и тули откриен под северниот агол на централниот кораб на Базиликата.⁸⁰¹

Објект I јужно од Villa urbana (почеток на IV – V век)

- план 4, бр.4 -

Јужно од градската вила откриена е една просторија од друга градба, именувана како Објект I. Димензиите на просторијата со правоаголна форма се 8,10 x 8,70 м. Во составот на сидовите се наоѓа неправилно кршен камен со груб варов малтер. Сидовите се со правилни алтернации во редовите камен, а карактеристична е и употребата на секундарно реупотребени камени елементи. Во јужниот дел е откриен сид во сличен но далеку поквалитетен опус од грубо делкани речиси коцкести камења.⁸⁰² Тој и припаѓал на постара градба на овој простор. Градба која е обновена со претходно споменатите сидови во полош опус. Подот не е зачуван.

⁷⁹⁷ Објектот е прво идентификуван како постара еднокорабна базилика со нартекс (Гаршанин и Корачевиќ 1987, 80), а потоа е дефиниран како градба од јавен карактер или дури можеби и проширување на градската вила (Корачевиќ 2002, 95; Јованова 2008, 67).

⁷⁹⁸ Јованова 2008, 67.

⁷⁹⁹ Корачевиќ 2002, 95.

⁸⁰⁰ Исто, 42-43.

⁸⁰¹ Гаршанин и Корачевиќ 1979, 35-36.

⁸⁰² Корачевиќ 1977, 155-156.

Иако темелите се фундирани подлабоко во однос на тие од градската вила, и овој објект се датира во почетокот на IV век.⁸⁰³

Доцноантичка терма (IV – V век)

- план 4, бр.8 -

Во време на обновата на градот во IV век над дел од опожарениот Хореум подигната е терма. Градбата е покрај тротоарот на улицата и со југоисточниот периферен ѕид налегнува директно врз ѕидот на хореумот.⁸⁰⁴ Има ориентација североисток – југозапад, а зафаќа површина со димензии 41,30 x 13 м.⁸⁰⁵ Објектот е архитектонски поделен на североисточен студен дел во чиј состав влегува аподитериум со базен за студена вода и југозападен топол дел со тепидариум, лакониум и калдариум како составни делови. Изнесени се претпоставки дека во првата фаза од користењето на градбата, делот од североисточниот влез до североисточниот периферен ѕид на хореумот бил користен како атриум пред бањата.⁸⁰⁶ Градењето е во многу квалитетен *opus mixtum* од средно големи камења, ситни фрагменти од тули, 3 - 4 реда тули на круништето и варов малтер како врзивно средство. Првиот ред над темелната партија е од покрупни камења. На аглите заради зацврстување на конструкцијата се употребувани поголеми квадарни блокови. Фугите меѓу нив се со ширина од 4 – 5 см, а на одредени хоризонтални нивоа достигнуваат до 10 см. Темелните партии на аподитерумот се широки 1,20 м, а над темелните партии ѕидовите се потенки за 0,40 м. Сите останати ѕидови на објектот ги следеле овие мерни законитости, освен префурниумот кој заради намената бил обиколен со пошироки ѕидови од 1 до 1,25 м.⁸⁰⁷ Платформа висока и широка по 0,60 м е лоцирана паралелно покрај тепидариумот, во југозападниот дел на аподитериумот.⁸⁰⁸ Странично во неа се наоѓаат отвори за положување на алиштата пред капењето.⁸⁰⁹ На североисток секундарно е подигнат апсидален ѕид широк 1,00 м, со радиус од 4,68 м. Таа е несиметрично поставена во однос на влезот. Сидот е длабоко фундиран и квалитетно изграден од камења, поретко фрагментирани тули и варов малтер. Постојат индикации за подно ниво од хидростатен малтер.⁸¹⁰ Според раководителот на ископувањето формирањето на апсидалната просторија било во време на обновата на подот и негово поплучување со тули. Во исто време

⁸⁰³ Кораќевик 1977, 156; Кораќевик 2002, 96.

⁸⁰⁴ Во североисточниот дел е поширок за 0,30 м од ѕидот под него (Кораќевик 2002, 100).

⁸⁰⁵ Ширина во студениот дел, а во топлиот дел градбата е за 4,00 м потесна.

⁸⁰⁶ Јованова 2008, 51.

⁸⁰⁷ Кораќевик 2002, 107.

⁸⁰⁸ Исто, 106

⁸⁰⁹ Јованова 2008, 48.

⁸¹⁰ Кораќевик 2002, 107.

е и подигањето на нивото на прагот во југозападниот премин, како и отворањето на југоисточен премин од страна на улицата.⁸¹¹ Подот на аподитериумот е поплочен со тули во североисточниот дел и камени плочи зачувани во југозападниот дел.⁸¹² Делот поплочен со тули лежи врз хидростатен малтер и чакал и е за 0,35 м повисок во однос на подот со камени плочи кој се припишува на втората фаза од користењето на градбата.⁸¹³ Со плитко фундирани потпорни сидови од камен, тули и малтер широки по 0,80 м оградени се специјално за оваа намена направени масивни камени плочи. На тој начин во југозападниот дел од аподитериумот е формиран базен со димензии 3,80 x 2,80 м.⁸¹⁴ Дното на базенот е поплочено со правилно редени тули, прекриени со тенок слој хидростатен малтер.⁸¹⁵ Во базенот се влегувало преку две скалила од неговата југозападна страна.⁸¹⁶

Под југозападниот крај на југоисточниот сид од базенот поминувал канал за одвод на вода со радиус 0,15 м. Каналот води кон исток под тротоарот и се дели на два краци. Во северозападната половина од аподитериумот во надолжна линија се откриени шест столпци, распоредени на растојание од 1,80 м.⁸¹⁷ Изградени се од тули и малтер, а фундирани врз сид од камења и варов малтер. Во аподитериумот се откриени фрагментирани покривни ќерамиди од покривна конструкција.

Во сидовите со кое е заобиколен аподитериумот се наоѓаат три премини. По еден премин има на североисточната, југозападната и југоисточната страна. Североисточниот премин е широк 1,85 м и припаѓа на првичниот концепт на градбата. Можно е во одреден период да функционира истовремено со пониското ниво на југозападниот. Тој пак е со ширина 1 м и фланкиран е со два пиластри од тули и малтер.⁸¹⁸ Во одреден период нивото на прагот е минимално подигнато и во просторијата се влегувало преку скалило. Според некои истражувачи овој премин е отворен после затворањето на североисточниот.⁸¹⁹ Југоисточниот премин покрај тротоарот на улицата е секундарно пробиен низ сидот и широк е 1,60 м. Висинската разлика од тротоарот до масивниот камен праг се совладувала со две скалила изработени во голем блок.

⁸¹¹ Кораќевик 2002, 118.

⁸¹² Тулите се со димензии 0,50 x 0,40 x 0,03 м.

⁸¹³ Кораќевик 2002, 118.

⁸¹⁴ Во североисточниот дел базенот налегнува врз поплочувањето од тули.

⁸¹⁵ Тулите со димензии 0,60x 0,60 x 0,05 м, поставени се на подлога од чакал, кршена тула и сив малтер (Кораќевик 2002, 105).

⁸¹⁶ Јованова 2008, 50.

⁸¹⁷ Столпците се со димензии 0,80 x 0,60 x 0,80 м (Кораќевик 2002, 103-104).

⁸¹⁸ Кораќевик 2002, 101.

⁸¹⁹ Јованова 2008, 52.

Под југозападниот топол дел од бањата е откриен хипокаустен систем со елементи кои укажуваат и на загревање на сидовите.⁸²⁰ Подот над хипокаустот бил сериозно оштетен. Изграден е од два реда тули дебели по 8 см, премачкани со слој хидростатен малтер дебел 6 см. Разграничувањето помеѓу трите простории во топлиот дел од бањата се претпоставува врз основа на напречно поставените редови од бази за столпци.⁸²¹ Подигнати се по четири столпци во ред. На растојание од 3,60 м покрај сидовите, во линија со столпците има пиластри, градени идентично со нив. На само едно место се зачувани елементи на арки, помеѓу пиластрите и столпците.⁸²² Помеѓу двата реда столпци во северозападниот сид на т.н. лакониум, сочуван е долен дел од арка.⁸²³ Префурниумот е обиколен со подебели сидови и се наоѓа на самиот југозападен крај на градбата. Дополнително покрај страничните сидови со тули и малтер подигнати се ситчиња со ширина колку една тула. Дното на ложишниот отвор е поплочено со камен. Загреаниот воздух навлегувал во хипокаустот под просториите преку арка од камења и тули. Самиот отвор е фланкиран со камења, а околу него има остатоци од двојна арка изведена со тули. Два масивни столпци градени од тули и малтер се наоѓаат во крајниот југозападен потесен дел на калдариумот, веднаш после префурниумот. Во останатиот дел хипокаустот е решен со правоаголни тули со димензии 0,35 x 0,40 x 0,04 м. Пронајдените тубуси во рушевинскиот слој укажуваат на можно загревање на сидовите.⁸²⁴

Повеќе сидови на градбата се пресечени со спроведувањето на водоносен канал од тубуси до југозападната топла половина на градбата.⁸²⁵ Интервенцијата хронолошки се датира во последната трета фаза на термата, кога веројатно функционирала само нејзината југозападна топла половина.⁸²⁶

⁸²⁰ Јованова 2008, 51.

⁸²¹ Столпците се градени од тули и малтер со димензии 1,00 x 0,95 м.

⁸²² Со арки веројатно биле решени и растојанијата помеѓу столпците.

⁸²³ На тој начин е решен отворот за вентилација и чистење на отпадните материи.

⁸²⁴ Коракевиќ 2002, 110.

⁸²⁵ Според димензиите на тубусите каналот веројатно доаѓа од просторот северозападно од Базиликата со баптистериум.

⁸²⁶ Коракевиќ 2002, 120.

Базилика II – Базилика со баптистериум (крај на V – почеток на VI век)

- план 4, бр.2 -

Базилика II се наоѓа спротивно од Театарот. Темелите на објектот фундирани се врз слој со траги од пожар.⁸²⁷ Градбата со димензии 39,30 x 18,20 м има ориентација северозапад – југоисток. Базиликата е трикорабна со нартекс, баптистериум и северна пастофорија.

Страничните делови на нартексот на базиликата, во ширина иста со страничните кораби, со кратки пиластри е поделен на три дела. Североисточно од нартексот се наоѓа секундарно додадена мала правоаголна просторија. Од нартексот кон наосот воделе три влезови. Страничните се широки по 2 м, а централниот 1,80 м. Директен влез широк 1,35 м во северниот кораб имало од неговата југоисточна страна.⁸²⁸

Сидовите биле невнимателно изградени од грубо обработени камења со неправилни редови од тули поврзани со варов малтер. Правилен ред тули пронајден е од внатрешната страна на северниот сид на северниот кораб. Во цела сочувана висина на северниот и јужниот сид на градбата е употребен малтер како средство за поврзување. Во темелните партии употребеното количество е помало. Сите останати сидови се положени врз темели од неправилно редени камења и калов малтер.⁸²⁹ Ширината им изнесува 0,75 - 0,80 м. Северната пастофорија има плитко фундирани сидови од необработен камен и малтер широки по 0,60 м.⁸³⁰ Од внатрешната страна истите се измалтарени. Подовите на нартексот и северната пастофорија се поплочени со тули. Некои биле со хидростатен малтер употребен како подлога за мозаик кој не бил изведен.⁸³¹

Завршувањето на изградбата на базиликата го прекинал земјотресот од 518 год.⁸³² За тоа зборуваат незавршениот баптистериум јужно од црквата, како и непостоењето на мозаичен под во централниот кораб и покрај извршените подготовки за поставување на таква подна подлога.⁸³³ Систем за одведување т.е. дренажа на водата е откриен од надворешната страна покрај северниот сид. Изграден е од косо поставени тули и имал улога да ги штити темелите на базиликата од атмосферската вода која се сливала по ридот.⁸³⁴

⁸²⁷ Веројатно е резултат на хунските или остроготските грабежи и рушења по Балканскиот Полуостров во средината и 2/2 на V век. Врз основа на фактот што базиликата до 518 год. останала незавршена, Д. Кораќевиќ инсистира на Остроготите (Кораќевиќ 2002, 43).

⁸²⁸ Кораќевиќ 2002, 132.

⁸²⁹ Исто, 129.

⁸³⁰ Кораќевиќ 2002, 130; Јованова 2008, 61.

⁸³¹ Кораќевиќ 2002, 129-130.

⁸³² Исто, 133.

⁸³³ Не е јасно само, како и кога, е додадена и поплочена североисточната пастофорија, кога градбата не била завршена.

⁸³⁴ Кораќевиќ 2002, 128.

Баптистериумот и дел од останатите сидови на Базиликата се фундирани врз темелите на термалниот дел од Villa urbana. После напуштањето, делови од базиликата со мали интервенции се адаптирани во складишни и простории за живеење. Во северозападниот дел на централниот и северниот кораб подигнати се мали сидови од камења и калов малтер, а во подовите се вкопани јами. Во крајниот југозападен дел на северниот кораб врз подот на базиликата е фундирано огниште.

Голема ранохристијанска базилика – Базилика со атриум (крај на V или почеток на VI век)

- план 4, бр.6 -

Југозападно од римската терма се наоѓа трикорабна базиликата со атриум, нартекс и дополнителни простории на североисточната, северозападната и југозападната страна. Градбата со димензии 51,40 x 16,20 (21,40) м е со ориентација северозапад – југоисток. Подигната е во последните децении на V или на самиот почеток на VI век.⁸³⁵ Сидовите на градбата се во opus mixtum со многу малтер.⁸³⁶

Главниот влез води од улицата на северозапад преку голема просторија со неправилна правоаголна форма до голем атриум и нартекс.⁸³⁷ Целовитоста на просторот во форма на голема сала е задржана со употребата на крстовидни столбови. По два се наоѓаат помеѓу атриумот, нартексот и корабите на градбата, а во иста линија со претходните уште два такви се откриени во северозападниот дел на атриумот. Над преминот од северозападната страна на атриумот се наоѓала арка, а преминот од нартексот во централниот кораб е преку трибелон.⁸³⁸ Камени прагови кои носеле двокрилни врати имаат премините кои водат од атриумот кон нартексот, а се во правец на северниот и јужниот кораб.⁸³⁹ Ист таков праг широк 1,30 м има и кон просторијата југозападно од јужниот кораб. Прагот кон просторијата североисточно од нартексот е продолжение на поплучувањето со тули на нејзиниот под. Покрај североисточниот сид на атриумот откриени се скали кои воделе кон катна конструкција. На југоисточната страна трикорабната базилика завршува со три апсиди. Тие на страничните кораби се полукружни, а на централниот е тространа.

Подовите во атриумот и просторијата североисточно од нартексот се изведени со тули. Во наосот е откриена рамна подлога од хидростатен малтер. Нанесена е врз субструкција од

⁸³⁵ Ončevska Todorovska 2009, 76; Ončevska Todorovska 2011, 373.

⁸³⁶ Ončevska Todorovska 2011, 371.

⁸³⁷ Неправилноста најверојатно се должи на прилагодувањето на ориентацијата на базиликата кон протегањето на улицата.

⁸³⁸ Ončevska Todorovska 2011, 371.

⁸³⁹ Ширината на двата премини изнесува 1,50 м.

поситни камења и фрагменти градежна керамика. Поплочување со правоаголни камени плочи со различни димензии е изведено врз подот во делот на олтарот.

Дополнителни градежни интервенции се забележани на две места во градбата. Една е затворањето на влезот од североисточната страна на северниот кораб, а другата е додавањето на југозападната просторија. Со неа е затворен декуманот југозападно од базиликата.⁸⁴⁰ Според приложената основа на објектот може да се каже дека и просторијата северозападно од нартексот е секундарно додадена.

Градба со апсида (крај на V или почеток на VI век – последни децении на VI век)

- план 4, бр.9 -

Градбата со апсида е откриена северно од Доцноримската терма и северозападно од Хореумот. Димензиите на откриениот дел се 22,90 x 8,40 м. Градбата е со ориентација северозапад - југоисток.

Сидовите се изградени од поситни камења и кршена тула поврзани со малтер. Широки се по 0,70 м, а во однос на квалитетот заостануваат во однос на сите останати откриени градби. Влезот во просторијата е од југозапад преку влез влез широк 0,70 м. Сидот на истата страна зајакнат е со четири истовремено подигнати пиластри. Димензиите на пиластрите исто како и опусот на градење не се воедначени.⁸⁴¹ Од надворешната југоисточна страна апсидата е зајакната со сидови градени во ист опус и широки по 0,50 м. Секундарно е преградена со сидови од камења и калов малтер.

Врз некои од сидовите се забележуваат траги од малтерна оплата. Единствено тука се откриени сидови чии лица се од фрагментирани тули. Според наодите и ориентацијата на градбата се претпоставува нејзина сакрална употреба во периодот од крајот на V или 1/2 од VI век.⁸⁴²

Други доцноримски градби

Североисточно од Доцноримската терма напречно т.е. по ширината на хореумот се подигнати два сидови долги по 15,00 м. Едниот е позициониран североисточно, пред и на повисоко ниво во однос на влезот во хореумот т.е. помеѓу пиластрите на таа страна. Во него има премин широк 1,90 м. Вториот е југозападно од него на 5,50 м. Во него има премин

⁸⁴⁰ Ончевска Годоровска 2011, 373-374.

⁸⁴¹ Димензиите на трите пиластри се движат околу 0,60 x 0,46 x 0,50 м.

⁸⁴² Јованова 2008, 44.

широк 1,50 м.⁸⁴³ Тие се градени од покрупни камења, ретко фрагменти од тули поврзани со дебел слој малтер. Во целата висина се градени во ист опус. Единствено во најниските делови од темелните партии се употребувани поситни камења и калов малтер. Како и во случајот на Градба со апсида, намената на овој преграден простор не е јасна. Изнесени се претпоставки во прилог на нивната идентификација како адаптаци во функција на термата.⁸⁴⁴

1.3.3 Бедем

- план 3 и план 4, бр.12 -

Со топографски проспекции е утврдено целото протегање на бедемите. Преку археолошки ископувања е потврдено само протегањето на бедемот на југоисточната, источната и североисточната страна на градот.

Граден е од камења поврзани со варов малтер во техника на лиење и широк е 3,20 м. Пред југоисточниот дел од бедемот имало 60 м широк одбранбен ров со подвид врз надворешниот раб на укопот паралелен со бедемот. Истиот е откриен и покрај североисточниот дел од бедемот.⁸⁴⁵ Со геофизички, топографски и сондажни истражувања утврдено е дека со бедемот е заградена површина од 43 хектари.⁸⁴⁶ Со заштитни ископувања е откриено и протегањето на југозападен бедем, датиран во II век.⁸⁴⁷ *Terminus post quem* за подигањето на бедемот е продорот на Костобоките во 170 год.⁸⁴⁸ Во прилог на таа констатација одат и технологијата на градење и конструкција, со монети на Фаустина Помладата.⁸⁴⁹

Според резултатите од најновите истражувања периметарот на градот бил намален на источната страна со изградбата на нов бедем.⁸⁵⁰ Врз остатоците од раноримскиот град, во југоисточниот дел е подигнат бедем широк 3,60 м. Според тоа се претпоставува негова висина од околу 12 м. Истиот бил засилен со две полукружни кули од кои едната е целосно срушена. Овој бедем ја загубил својата улога при крајот на V век и е прилично уништен со бројни разградувања изведени во VI век, во раниот среден век, но и во модерно време.

⁸⁴³ Кораќевиќ 2002, 139.

⁸⁴⁴ Јованова 2008, 53.

⁸⁴⁵ Mikulčić 1971, 476.

⁸⁴⁶ Јованова 2008а, 205; според публикуваните планови со протегањето на бедемот измерени се 40,43 хектари површина на доцноримскиот град.

⁸⁴⁷ Јованова 2014, (во печат).

⁸⁴⁸ Истата, 2006, 174.

⁸⁴⁹ Истата, 2008а, 206.

⁸⁵⁰ (<http://www.skopjeinfo.mk/gradot/1699117972/novo-soznanija-od-istranzuvanjeto-na-staro-skopje>) – објавено на 11.01.2014, последно посетено на 11.01.2014.

1.3.4 Комуникации и улици

Според резултатите од досегашните археолошки ископувања сигурно е протегањето на само неколку улици. Олеснителна ситуација во проучувањето на уличната мрежа во Скупи е ортогоналниот распоред на улиците и поделеноста на градот на правилни инсули со правоаголна форма. Врз основа на тоа може да се претпостави протегањето на уште неколку други улици.

Со сондажни ископувања изведени во делот северозападно од Базилика II и кон југозапад, потврдено е постоење на улица од кршени и цепени камења со различни димензии. Тие се фундирани врз субструкција од дебел слој чакал и тврдо набиена земја. Во последната сонда на југозапад откриено е поплучување на улицата изведено со големи обработени камени плочи со различни димензии, поставувани без ред. Ова поплучување започнува по крстосницата широка 11,50 м, со улица чија ориентација е северозапад - југоситок. Во овој дел забележано е благо наклонување кон југоисток.⁸⁵¹ Генерално улицата има пад во правец од североисток кон југозапад. Во североисточниот дел е поостар и постепено се намалува како во правец кон југозапад. Се забележува и многу благо свртување кон југ. На улицата не се откриени скалила. На потегот североисточно од крстосницата широка е 9,50 м, а југозападно после неа 6,00 - 8,30 м.⁸⁵² Вкупната откриена должина изнесува околу 130 м.⁸⁵³ Северозападно од солидно сочуваниот поплочен потег се наоѓаат градбите Хореум и Доцноантичка терма, а југоисточно Базилика со атриум и Римска терма.

Во почетокот на современо прокопаниот водоводен канал откриен е плочник на таа улица широк 12 м.⁸⁵⁴ Плочникот веројатно се шири на просторот каде улицата е пресечена од современиот пат.

Во правец кон југозапад улицата излегува од градот кон остатоците од мост на Вардар.⁸⁵⁵

Во првата фаза улицата била разделена од тротоарот поплочен со тули со колонада. Од неа откриени се столбови и бази на растојание од 3,60 м.⁸⁵⁶ Во крајниот југозападен дел од истражениот дел, улицата е одвоена од тротоарот со камени греди широки по 0,34 – 0,40 м.⁸⁵⁷ Северозападниот тротоар делумно е уреден како портик.⁸⁵⁸ Откриените ѕидови (граничници)

⁸⁵¹ Корачевиќ 1988, 161.

⁸⁵² Исто, 160.

⁸⁵³ Јованова 2008а, 207.

⁸⁵⁴ Толку големата ширина може да се објасни единствено со крстосница со друга улица (Корачевиќ 2002, 37, 149).

⁸⁵⁵ Корачевиќ 1977, 150; Ова оди прилог на мислењето на повеќе автори дека улицата е *cardo maximus*.

⁸⁵⁶ Истата, 2002, 145.

⁸⁵⁷ Исто, 145.

⁸⁵⁸ Јованова 2008а, 207.

од двете страни на улицата се поврзуваат со нејзината втора фаза. Сидот кој ја ограничува од северозападната страна е изграден од поситни камења и поретко кршени тули поврзани со варов малтер.⁸⁵⁹ Истиот бил плитко фундиран, а на источната страна е косо малтерисан во висина до 0,25 м. Тоа недвосмислено покажува дека и покрај тоа што носел трем, сидот истовремено функционираше и како заштита од вода. Југоисточниот преграден сид кој се наоѓа од спротивната страна на улицата, исто така е плитко фундиран, речиси до нивото на самиот плочник.⁸⁶⁰ Тој е многу лошо сочуван. На третата фаза од функционирањето на улицата и припаѓаат столпците подигнати врз преградните сидови. Од нив пронајдени се четири досидани и невнимателно изградени столпци од необработени камења, со различни димензии. Само на некои места се употребувани кршени тули, а како врзивно средство е употребен варов малтер.⁸⁶¹ Растојанието помеѓу столпците изнесува 3,60 м. Северозападниот сид заради недоволната ширина за поставување на столпците, на неколку места е проширен. Проширувањето е изведено во ист опус од северозападната страна на сидот, во ширина од 0,23 м.⁸⁶² Некаде проширувањето е изведено со камени блокови или пак столпците почивале директно врз тротоарот.⁸⁶³ Димензиите на столпците изнесувале 0,95 x 0,65 м. Покрај столпците, на растојание од 3,40 м, во малтерот врз самиот преграден сид откриени се три негативи од столбови кои носеле трем.⁸⁶⁴ Сиданите столпци и негативи од столбови се концентрирани само во еден дел и не продолжуваат во правец кон југозапад. Во тој правец откриен е само дел од столб, со идентичен дијаметар, како негативите североисточно. Слична ситуација има на другата страна од улицата. Два столпци врз кои почивале столбови се пронајдени на југоисточна страна и врз југоисточниот преграден сид, а североисточно од влез во градба. Столпците со димензии 1,00 x 0,64 x 0,60 м сидани се од тули и малтер, а се наоѓаат на растојание од 5 м.⁸⁶⁵ Северозападно и југоисточно од преградните сидови се откриени тротоари. Северозападниот тротоар е широк 2,50 м во североисточниот дел, до 2,80 м во југозападниот дел.⁸⁶⁶ Одводен канал кој се протега по должина на термата е откриен помеѓу тротоарот и граничниот сид на улицата. Југоисточниот тротоар во југозападниот дел е широк 3 м. Во североисточниот дел на северозападниот тротоар е откриена малтерна површина со дебелина од 8 см, нанесена во два слоеви. Иста таква површина во должина од 1,80 м е

⁸⁵⁹ Ширината е 0,45 м и е релативно иста со сочуваната висина.

⁸⁶⁰ Неговата ширина изнесува 0,40 м (Корачевиќ 1988, 161).

⁸⁶¹ Димензиите на најдобро сочуваниот столбец се 0,95 x 0,62 x 0,52 м.

⁸⁶² Корачевиќ 1988, 157-158.

⁸⁶³ Истата, 2002, 146.

⁸⁶⁴ Заради тоа сиданите столпци се припишуваат на подоцна преградба врз сидот. (Корачевиќ 1988, 158-159).

⁸⁶⁵ Корачевиќ 2002, 145.

⁸⁶⁶ Гарашанин и Корачевиќ 1987, 92-93; Корачевиќ 1988, 160.

откриена и во југозападниот дел од југоисточниот тротоар.⁸⁶⁷ Врз основа на тоа, како и заради интактно зачуваниот дел на северозападниот тротоар поплочен со тули, изнесена е претпоставка дека тротоарите биле целосно поплочени со тули редени во свеж малтер.⁸⁶⁸ Големата количина на остатоци од градежни урнатини од искршени и цели тули и малтер е откриено врз нивото на тротоарот во североисточниот дел од северозападниот тротоар.⁸⁶⁹ Слична ситуација е откриена и во југозападниот дел на југоисточниот тротоар.⁸⁷⁰ Раководителот на ископувања заради наоѓањето на малтерот на само една страна од тулите, истите го припишува само на поплочувањето со тули.⁸⁷¹ Според други автори улицата била калдрма од валчести камења „белутраци“, а само пред влезовите во градбите покрај нив имало поплочување со тули.⁸⁷² Трасирањето на улицата најверојатно е направено многу рано, уште при крајот на I или почетокот на II век, но поплочувањето, тротоарите и преградните сидови се изградени при крајот на III и почетокот на IV век.⁸⁷³ Според нивелетата на претпоставените подови од градбите под хореумот и нивелетата на поплочувањето на улицата, раководителот на ископувањата претпоставува постоење на главна улица со ист правец и протегање уште од најраниот период од постоењето на градот.⁸⁷⁴ Сепак оваа констатација ја оспоруваат откриените сидови на пониско ниво од поплочувањето покрај и под југозападниот дел на тротоарот. Истиот момент го забележува и самиот автор во еден од постарите трудови.⁸⁷⁵

Североисточно од градбата со апсида и североисточниот влез во хореумот се наоѓа друга сеуште не е отворена улица. Позицијата и правецот на протегање северозапад – југоисток, како и нејзината ширината од 10,50 м, упатуваат на можноста тоа да е *decumanus maximus*.⁸⁷⁶ Фактот што истата е во ист правец со патот кој од северозапад влегувал во градот, оди во прилог на овој став.⁸⁷⁷ Паралелно со претходната, друга улица се протега во делот каде во 1971 год., покрај оградата на Домот за стари лица е прокопан канал. При тоа е дислоциран

⁸⁶⁷ Кораќевик 1988, 161.

⁸⁶⁸ Истата, 2002, 144.

⁸⁶⁹ Истата, 1988, 159.

⁸⁷⁰ Исто, 162.

⁸⁷¹ Не треба да се отфрла и можноста за постоење на аркада кој носела покрив над тротоарот што на друго место го согледува и самиот раководител (Кораќевик 2002, 147). На тоа упатува и непостоењето на канал во деловите каде се откриени тие рушевини. Тоа или се поврзува со покривањето или со намената на градбите Хореум и Доцноантичка терма.

⁸⁷² Јованова 2008, 54.

⁸⁷³ Исто, 55.

⁸⁷⁴ Кораќевик 2002, 55.

⁸⁷⁵ Едниот сид е изграден од мали камења, фундиран е плитко под поплочувањето и ортогонално е залепен на друг поквалитетно изграден и подлабоко фундиран сид со ист правец и протегање, директно под југоисточниот граничен сид (Кораќевик 1988, 161; Кораќевик 1984, 28).

⁸⁷⁶ Јованова 2008, 55.

⁸⁷⁷ Јованова 2008а, 208.

дел од плочник (плоштад или улица) од камени квадари.⁸⁷⁸ На друго место пак оваа улица широка 6 м се третира како *decumanus maximus*.⁸⁷⁹ Оваа улица исто како и *cardo maximus* има странични рабови од камени греди. Под североисточниот дел поминувал канал кој се вливал во клоаката под главната поплочена улица.⁸⁸⁰

На растојание до 20 м северозападно од Цивилна базилика, откриена е само субструкцијата на улицата изведена од толчена тула, чакал и малтер.⁸⁸¹ Откриениот дел бил широк 4, а долг 20 м. Ова е дел од улица паралелна со таа идентификувана како *cardo maximus*. Според правецот на протегање истата поминува северозападно од градбата со апсида.⁸⁸²

Покрај Базилика I откриена е калдрмисана улица од обновата по 518 год.⁸⁸³

1.3.5 Водоводен систем

Во делот северозападно од влезот во нартексот на Базилика со баптистериум, под нивото на одење на улица се откриени три канали.⁸⁸⁴ Тие дивергираат во поглед на правецот на протегање. Каналот I е ѕидан од тули и премачкан со малтер, а дното е од хидростатен малтер. Каналите II и III се градени со тубуси со должина од 0,65 м и дијаметар 0,24 м.⁸⁸⁵ Јужно од Базиликата врз улицата се откриени камени корита. Некој од овие канали се претпоставува дека носел вода до нив.⁸⁸⁶ Во североисточниот дел од откриената улица се споменуваат и оловни цевки како носители на чиста вода до градбите.⁸⁸⁷ Секундарно прокопаниот канал кој носел вода до калдариумот на Доцноримската терма, изграден е од тубуси со исти димензии. Тоа, како и правецот на протегање на каналите укажува на нивна взаемна поврзаност. Со сигурност може да се каже дека претходно споменатата водоводна артерија, во најдоцниот период од функционирање на термата била од керамични тубуси со димензии 0,65 x 0,25 м, а доаѓала од североисток.⁸⁸⁸ При нејзиното поставување оштетени се сите ѕидови на аподитериумот, вклучувајќи ја и апсидата. Се протега во линија паралелна со столпците во неговиот источен дел. Во југозападниот дел излегува надвор од аподитериумот

⁸⁷⁸ Кораќевик, 1977, 152.

⁸⁷⁹ Истата, 2002, 149.

⁸⁸⁰ Јованова 2008а, 208.

⁸⁸¹ Кораќевик 2002, 20.

⁸⁸² Исто, 148.

⁸⁸³ Кораќевик 1977, 149.

⁸⁸⁴ дислоцирањето на камените плочи од улицата покрај каналот со тубуси, веројатно резултат на неговото поставување.

⁸⁸⁵ Гарашанин и Корачевик 1979, 38.

⁸⁸⁶ Истите, 1987, 92.

⁸⁸⁷ Јованова 2008, 55; Јованова 2008а, 207.

⁸⁸⁸ Тубуси со исти димензии се откриени под нивото на улицата северозападно од Базилика II (Гарашанин и Корачевик 1979, 38).

преку пиластерот покрај неговиот југозападен влез. Поминува од надворешната страна покрај периферниот северозападен ѕид од топлиот дел од бањата,⁸⁸⁹ а покрај самиот негов западен агол скршнува и води кон внатрешната страна над префурниумот.⁸⁹⁰

Во североисточниот дел на термата, откриени се остатоци од постара „бронзена“ (веројатно оловна) цевка која носела вода во бањата и била положена на исто ниво со дното на базенот во аподитериумот. Не е јасно дали цевката е пресечена со изградбата на апсидата или е претходно оштетена.

Според сето ова може да се каже дека и во Скупи, исто како и во Хераклеја Линкестис и Стоби користени се системите на довод на вода пропишани со законите на римската архитектура.⁸⁹¹

Без да навлегуваме во подетална анализа во поглед на датирањето на Аквадуктот, тука само ќе го споменеме североисток и падините на Скопска Црна Гора како правец и место од каде Скупи добивал вода. Во прилог на тоа оди и протегањето на турскиот аквадукт. Протегањето на водоводната мрежа северозападно од Базилика II т.е. од правец на Зајчев Рид е само дополнителен, а можеби и главен аргумент во целата ситуација.⁸⁹² И во Скупи како и во Хераклеја Линкестис и во Стоби досега не се откриени елементи кои укажуваат на користење на водата на реката Вардар како техничка вода.

1.3.6 Одводен систем

Со досегашните археолошки ископувања откриени се три главни одводни линии. Кон нив се надоврзуваат повеќе споредни канали кои го изнесувале вишокот вода од објектите внатре во инсулите, до главните одводни канали под улиците.

Првата откриена одводна линија е истражувана во два наврати. Најпрво при сондажни ископувања во 1967 год., а потоа при копање на канал во 1971 год. Откриени се делови од одводен канал покриен со масивни камени плочи.⁸⁹³ Не е јасно дали тоа е идентично градениот канал кој е откриен при сондажни ископувања во 1969 год., во делот јужно од Домот за стари лица. Каналот пронајден во 1969 год. се наоѓал на растојание до 20 м западно

⁸⁸⁹ Тука била поставена врз дебел слој остатоци од гареж и пепел.

⁸⁹⁰ Кораќевиќ 2002, 113; според Л. Јованова, каналот кој ја пробил апсидата и каналот кој води до т.е. од калдариумот, се вливале во базенот во делот на аподитериумот, каде и се мешала топлата и ладната вода (голема благодарност за информацијата добиена при еден разговор).

⁸⁹¹ Vitruvius, knj. VIII, VI, str. 168

⁸⁹² Во отсуство на поконкретни докази, а во прилог на потребата од алтернативно решение за водоснабдувањето на Скупи, не треба да се отфрлаат и изворите на питка вода кај с. Рашче. Ова идеја треба да биде проверена, пред сè заради потребата изворите да се на повисока ката во однос на градот.

⁸⁹³ Кораќевиќ 1977, 153-154.

од Цивилна базилика и носел отпадни води во правец кон југ (југозпад),⁸⁹⁴ под улица паралелна со *cardo maximus*. Сидовите се од една врз друга редени тули и малтер кои најгоре завршувале со свод. Широк е 0,80 м, а длабок 1,40 м. Покриен е со напречно поставени камени плочи. Според начинот градење и употребените градежни материјали датиран е во II – III век.⁸⁹⁵

Клоака е пронајдена под југоисточната половина од поплочувањето на *cardo maximus*. Самиот канал кој е широк 0,70 м и длабок 1,60 м, од двете страни е ограничен со два паралелни зида со ширина од 0,40 м, изградени од кршени камења и малтер.⁸⁹⁶ Дното е покриено со ситен камен и чакал. Клоаката е покриена со напречно поставени плочи. На североисток започнува под крстосницата помеѓу двете главни улици, каде прима друг канал од под *decumanus maximus*.⁸⁹⁷

Сите досега откриени одводни канали кои водат од инсулата северозападно од *cardo maximus* се сливале во главната клоака под неа. Напречно под калдариумот од Доцноримската терма откриени се два одводни канали кои се наоѓаат на меѓусебно растојание од 4,00 м.⁸⁹⁸ Каналот кој е во линија под столпците кои го одделуваат лакониумот од калдариумот, откриен е во должина од 3,50 м. Сидовите кои го ограничуваат се широки по 0,40 м. Во долниот дел се градени од кршен камен, а во горните делови се залиени со варов малтер. Каналот продолжува југоисточно од калдариумот под тротоарот, неговиот граничен ѕид и помладиот канал покрај него. Се наоѓал на пониско ниво и по друга линија ја носел водата кон клоаката под поплочувањето на главната улица. Пресечен е и целосно отстранет при фундаирањето на темелите и хипокаустот на калдариумот. Тули се употребени за поплочување на дното, а фрагментирани тули се користени за негово покривање. Единствено во делот на тротоарот е покриен со три камени плочи. Другиот канал кој е откриен во должина од само 0,60 м, има иста насока и е идентично граден како и претходно дискутираниот канал североисточно од него. Овој, исто така, е сериозно оштетен од источниот ѕид на хореумот и од префурниумот на термата. Врз основа на овие канали се претпоставува постоење на објект од првиот градежен период. Тој е лоциран северозападно од термата, а од него се одведувале поголеми количини вода.⁸⁹⁹

⁸⁹⁴ Кораќевик 2002, 20.

⁸⁹⁵ Исто, 156.

⁸⁹⁶ Исто, 154.

⁸⁹⁷ Јованова 2008а, 207.

⁸⁹⁸ Каналите се наоѓаат на исто ниво со претпоставените подови на градбите од најраниот градежен период на Скупи. Димензиите се преземени од публикации и во дел не одговараат со димензиите на исцртаните планови.

⁸⁹⁹ Кораќевик 2002, 51-53, 156.

Под југозападниот крај на југоисточниот ѕид од базенот во аподитериумот на Доцноантичка бања поминувал канал за одвод на вода со радиус 0,15 м. Тој води кон југоисток под тротоарот и се дели на два краци. Едниот крак директно се влива во главниот канал под улицата,⁹⁰⁰ додека другиот се исклучува пред граничниот ѕид на северозападниот тротоар и се протега паралелно покрај него. На страната на термата е заграден со големи правилно редени тули со малтер. Во него има правоаголни отвори од напречно и под тротоарот поставени канали.⁹⁰¹ Поплочен бил со тули, а широк е колку една тула и не е откриено покривање. По 16,00 м од првото скршнување, во линија со југозападниот крај на термата, повторно врти под прав агол и кон клоаката се протега во должина од 5,00 м.⁹⁰² Во тој дел каналот има пад од 0,44 м на почетокот, до 0,80 м на самиот излив во клоаката.

И од другата страна на улицата е откриен канал сличен на овој. И тука водата од градбата покрај е одведувана со канал под тротоарот. Тој поминувал под фасадниот ѕид на објектот, под тротоарот и под поплучувањето на улицата се вливал директно во клоаката. Неговите ѕидови биле од камења со по некој фрагмент од тула. Како врзивно средство е употребен малтер, а со малтерна оплата е прекриена целата внатрешната страна. Дното и покривот се од тули. Висок е 0,48 м, а широк 0,27 м.⁹⁰³

Одводен канал е пронајден југозападно пред надворешната фасада на скената, во поново време при ревизионите ископувања на Театарот, поточно во делот на улицата или покрај театарскиот плоштад. Тој се протегал паралелно покрај скената на просторот југозападно од централниот ходник. Изграден е од тули и малтер истовремено со скената. Има димензии 0,24 x 0,50 м, а истражен е во должина од 20 м.⁹⁰⁴ Веројатно на истиот канал се однесуваат и информациите добиени со постарите ископувања на театарот.⁹⁰⁵ Градежниот материјал на овој канал е ист само во почетниот дел, каде коритото било формирано со по пет реда тули. Во останатиот дел бил од жлебени камени блокови што не се среќава во описот на поновите истражувачи.⁹⁰⁶ Разлика има и во димензиите. Според постарите истражувачи каналот бил со димензии 0,15 - 0,20 м ширина и 0,32 м длабочина. Овој канал служел за одведување на вишокот вода од Театарот.

⁹⁰⁰ Се наоѓа на еден метар североисточно од оштетениот постар канал (Кораќевиќ 2002, 155).

⁹⁰¹ Кораќевиќ 1988, 161.

⁹⁰² Истата, 2002, 105.

⁹⁰³ Исто, 156.

⁹⁰⁴ Јованова 2008а, 210

⁹⁰⁵ Vulić 1981, 41.

⁹⁰⁶ Оваа ситуација може да се објасни со фактот што поновите истражувачи го отвориле само почетниот дел, т.е. делот помеѓу централниот и југоисточниот латерален ходник.

Одводен канал е пронајден и во подот од хидростатен малтер под јужниот дел од нартексот и западниот дел од јужниот кораб на Базиликата со баптистериум. Информацијата е без поконкретни информации за неговиот изглед и начин на градба.

Најмногу податоци за урбанистичкиот развој и еволуцијата на градот низ вековите се добиени со ископувањата во централната зона од градското подрачје, на просторот од двете страни на главната поплочена улица. Тука се откриени само делови од неколку објекти подигнати во најраната фаза од развојот на раноримскиот град. Во секој случај се насетува ортогоналниот распоред на улиците кои се поставени паралелно на бедемите. Планот на градот е карактеристичен за плански изградените римските градови, особено од највисокиот управен ранг на колонии. Од досега истражениот простор откриени се границите на само една инсула со димензии 74 x 50-56 м.⁹⁰⁷

Резултатите од досегашните ископувања зборуваат за развој на градот во најмалку четири генерални фази со поедини помали во нив вклопени градежни интервенции како дел од нив. Првата фаза изразена е преку сидовите под Хореумот и под улицата. Втората, со изградбата на улицата и објектите Римска терма и Хореум покрај неа. Како подфаза на оваа се гледа подигањето на сиданите столпци врз северозападниот преграден сид. Кон третата фаза се припишуваат објектите од камења и калов малтер.⁹⁰⁸

Во текот на овој период се забележани дополнителни градежни интервенции врз постари римски градби. Во овој степен на истраженост горе наведеното се однесува само на централното градско јадро т.е. на подигањето на хореумот и можеби на некои од остатоците од објекти под градската вила под Базилика II.⁹⁰⁹

Terminus ante quem за втората фаза е продорот на Готите и Роксоланите во 269 год. и трагите од силен пожар врз хореумот и под други објекти од следната фаза.

Третата или периодот на консолидација на империјата од почетокот на IV век изразена е преку неколку откриени објекти. Трагите од силен пожар се откриени на повеќе места и зборуваат за страшно рушење на градот од Готите и Роксоланите во 269 год.⁹¹⁰ Периодот на силната обнова на градот во IV век се поклопува со прогласувањето на градот за главен на новоформираната провинција Дарданија, кога Скупи станува нејзин главен верски, културен, економски и административен центар. Пред се тоа е преку Базилика I (Цивилна Базилика),

⁹⁰⁷ Јованова 2008а, 208.

⁹⁰⁸ Корачевиќ 1988, 163.

⁹⁰⁹ Втора градежна фаза според Корачевиќ 2002, 42.

⁹¹⁰ Откриени се и под термата, под објектите од источната страна на улицата (Корачевиќ 2002, 14-15, 123).

подигната врз слој со траги од интензивен пожар.⁹¹¹ Потоа Градската вила со термален комплекс во делот под југоситочниот дел на Базилика II, како и термата над хореумот.

Покрупните градежни зафати се поврзани со четвртата фаза т.е. подигањето на Базиликата со баптистериум, Базиликата со атриум, градбата со апсида над северозападните делови на хореумот и двата зида што го преградуваат напречно хореумот во делот североисточно од бањата. Градбите од овој период се карактеризирале со полош квалитет. Ова е периодот кој ги зафаќа урбаните трансформации во Скупи хронолошки определени од крајот на IV век до 518 год.⁹¹² Силен удар на градот му нанеле и Хуните во 450 год.⁹¹³ При крајот на овој период, а пред земјотресот започнува непочитувањето на старата улична мрежа. Во прилог на тоа оди градењето на просторија врз декуманот југозападно од Базилика со атриум и спроведувањето на водоводната линија до калдариумот на Доцноримската терма, при што е направено оштетување на поплочувањето на улицата. Сепак до земјотресот во 518 год. ја задржува востановената урбанистичка шема со улици кои се сечат под прави агли. Најголемите урбанистички промени се случуваат внатре, во рамките на самите инсули.⁹¹⁴

Археолошките ископувања на сите сектори зборуваат дека после земјотресот од 518 год., живот во Скупи продолжил со скромн интензитет во форма која е далеку од урбана се до XI век.⁹¹⁵

Констатираните сиромашни остатоци од средновековни градби и некрополи, како и големото количество движен археолошки материјал недвосмислено укажуваат на населување на просторот над Скупи во периодот од IX до XI век. Сепак тие остатоци се откриени на значително повисоко ниво и одговараат на сосема различен хоризонт на живеење.⁹¹⁶

Со поновите археолошки ископувања во делот на Доцноантички источен бедем, пронајдена е раносредновековна некропола, датирана во X–XII век.⁹¹⁷

⁹¹¹ Пожарот се поврзува со разурнувањата од Готите и Роксоланите во 258 год. (Кораќевик 1977, 160).

⁹¹² Кораќевик 2002, 124.

⁹¹³ Исто, 15.

⁹¹⁴ Јованова 2008а, 204.

⁹¹⁵ Сепак прашање е дали, колку и да се скромни, остатоците од петвековно живеење ќе се толку сиромашни.

⁹¹⁶ Кораќевик 2002, 165-166.

⁹¹⁷ (<http://www.skopjeinfo.mk/gradot/1699117972/novo-soznanija-od-istrazuvanjeto-na-staro-skopje>) – објавено на 11.01.2014, последно посетено на 11.01.2014.

2. Промени во урбаниот лик на римските градови Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи во доцноримскиот и рановизантискиот период

Пред подлабоко да навлеземе во анализа на поедини елементи од рановизантиските населби, неопходно е да се осврнеме на развојот на доцноримските градови и на главните носители на нивниот развој и еволуција. Неопходно е и да се утврди позицијата, хронологијата, разликите во квалитетот и квантитетот на изведените градежни интервенции. Како база за тоа ќе бидат искористени деталните согледувања на урбаниот развојот на Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи во претходното поглавје. На тој начин да дојдеме до основата на она што значи рановизантиски град т.е. населба.

Четвртиот е век е време на голема обнова на градовите после консолидацијата на Империјата и обидот за воведување на бројни реформи во сите сегменти на општествен живот.⁹¹⁸ Реформи кои ги опфатиле воениот, финансискиот и административниот апарат, сето надополнето со се произразената христијанизација. Позитивните последици од таквата ситуација се гледаат и во римските градови во Р. Македонија. Ревитализацијата на градовите не одела паралелно, а позитивните ефекти од неа не се чувствувале подеднакво насекаде. Ефектите најпрво ги почувствувале големите, моќните и главните градови на новите провинции.

Несомнено е дека негативните ефекти од кризата и новото присуството на федерати на римска територија почнувајќи од IV век, силно влијаеле на разместеноста на населението и негова концентрација во непосредна близина на побезбедните големи градски центри. Заради тоа, а во склоп на целокупните културно-историски прилики при крајот на III и во IV век, најпрво доаѓа до појава на скромни живеалишта со ѕидови од камења и калов малтер врз остатоците од разрушените раноримски градби. Оваа ситуација е особено индикативна во Хераклеја Линкестис. Концентрацијата на население од пониските социјални класи во непосредна близина на градовите се гледа и преку појавата на субурбани населби со живеалишта од камења и калов малтер во Хераклеја Линкестис и Стоби во 2/2 на IV век.⁹¹⁹ Градскиот живот својата кулминација ја доживува во периодот од последните децении на IV и 1/2 на V век. Тоа е долгиот мирен период од владеењето на императорите Теодосиј I (379–395

⁹¹⁸ Кризата на империјата во III век е проследена со одметнување и непослушност на војската, воени и територијални загуби, слабеење на трговски врски и децентрализација на трговијата и занаетчиството заради намалената безбедност на патиштата, девалвација на монетарниот систем, востанија на робовите и колоните, запустање и пад на градскиот живот (Александровиќ Машкин 1982, 481-484). Што се однесува до Балканскиот Полуостров кулминацијата се достигнува со навлегувањето, грабежите и уништувањето од страна на Готите и Херулите во периодот од 267-269 год.

⁹¹⁹ Во Хераклеја субурбана населба замира во 1/2 на V век, а во Стоби континуирано функционира и во VI век.

год.), Аркадиј (395–408 год.) и Теодосиј II (408–450 год.).⁹²⁰ Генерално сите градежни активности изведени во овој период внатре во самите градови, позитивно влијаеле на урбаниот лик на градовите. Тоа се гледа преку раскошните палати, термалните објекти и полното функционирање на водоводниот, одводниот и уличниот систем. Тука се издвојува сакралната архитектура, чиј развој оди паралелно со архитектонската еволуција на другите објекти. Во текот на IV и особено во V век, се подигнати најголем дел од ранохристијанските храмови во трите градови. Сите објектите подигнати во овој период се изведени со обработени камења со варов малтер како врзивно средство, со или без комбинација со тули. Наменски се користи и хидростатен малтер. Во поглед на архитектонската декорација градбите се декорираат во фреско и секо техника, подни и ѕидни мозаици, камени оплати со плочи од разнобоен камен, а масовно се користи и камена декоративна пластика.

Со минимални и без измени продолжува да функционира уличниот систем поставен уште во раноримскиот период. Улиците исто како и градбите меѓу нив генерално ги задржуваат правците на протегање северозапад – југоисток и североисток – југозапад.⁹²¹ Водоводните и одводните системи од канали и оловни или керамични цевки функционираат беспрекорно. Тоа се гледа во наоѓањето на поголем број базени, фонтани и термални објекти насекаде низ градовите.

Декаденцијата, падот и трансформацијата на доцноримските градови во рановизантиски населби, започнува со потресите предизвикани од нападите на Хуните околу средината на V век и одметнувањето и пустошењата на Остроготите во 8/10 на истиот век. За овој период е карактеристично навлегување на населението од пониските општествени слоеви внатре во самите градови и почеток на т.н. период на субделба на доцноримските станбени објекти. Градежните интервенции изведени внатре во самите резиденцијални градби или врз рушевините од раноримските и доцноримските јавни и приватни објекти, се карактеризираат со употреба на приделкани обработени или аморфни и валчести камења, со фрагменти од градежна керамика и исклучива употреба на калов малтер како врзивно средство. Во изведбата на повисоките партии се практикува бондрук конструкцијата и плитарните тули. Во овој период настанува и генерално подигање на нивоата на подовите во делови од градбите. Ваквиот развој карактеризиран со исклучителна рустикација и реорганизација на градовите продолжува со се понагласен интензитет и во VI век.⁹²²

⁹²⁰ Исклучок се походите на Визиготите во 395 год.

⁹²¹ Протегањето на улиците е зависно од самиот терен. Притоа во теренот во Хераклеја Линкестис е најпроблематичен, а во Скупи најподобен за спроведување на ортогонален распоред на улиците.

⁹²² Повеќе научници го забележуваат дека овој феномен на субделба не е специфичен само за Балканот, туку го има во повеќе градови широко низ Империјата, од Типаса во Алжир, Апамеја во Сирија, Сирмиум, Бутринт

Паралелно со овие случувања се чини уште од 2/2 на V век доаѓа до заминување на поимотните граѓани и локалната аристократија од градовите. Тие своето место го наоѓале полски имоти *villa rustica*, или во поголемите и побезбедни градски центри во други делови од Империјата.⁹²³

Големата концентрација на население градовите, како и зголеменото присуство на воени единици во нивна непосредна околина, ги довело до раб на издржливост егзистенцијалните и елементите неопходни за нормално функционирање на самите градови. Заради постојаните навлегувања на племиња од север, под знак прашалник е и способноста на државните и градските власти да ги одржуваат старите и да спроведуваат нови извори на техничка и вода за пиење, одводни линии и да го организираат производството на храна потребна за издржување на сето тоа население. Градовите на тој начин се трансформирале во места неподносливи за живеење. Со зголемувањето на населението сигурно се зголемил и број на немири кои избувнувале како резултат на незадоволството од општите животни и хигиенски услови. Врв на целата ситуација е страшната чума која го зафатила населението на Источната римска империја во периодот од 541–543 год.⁹²⁴ Недостатокот од воено способно и обучено население потребно за организирање на одбраната, како и на население потребно за организирање на целокупниот живот во населбите, во периодот кој следува само дополнително ја зголемила агонијата во која западнале преживеаните жители во рановизантиските населби. Со тоа, се отворило место за привремено, а некогаш и продолжено престојување на страна популација во внатрешноста на Балканот.

Во шестиот век, како периодот на интензивно раздвижење на племињата од север се појавува и еден нов феномен. Феномен кој во одредена мера сигурно се случил и во останатите делови од Балканот. Тој најпрво се појавува на самиот лимес т.е. на просторот кој бил поблиску до изворот и бил директно на удар на тие походи.⁹²⁵ И таму, слично како и во останатиот дел од Балканот, големите градови го губат значењето и улога која ја имале во

итн. Таквата слика ја има и на Тасос, Тубурбо Мајус (Тунис), плоштадите во Салона и Сирмиум. Просторот околу арената на Амфитеатарот во Тебеса во VI век бил поделен на мали куќи, а во истиот период арената на хиподромот во Сирмиум била испреградена со мали куќарки. Се чини имуни на овој процес не останале ниту вилите надвор од градовите (Герасимовска 2010, 120-121). Сето ова укажува на потреба од пошироки и подлабоки истражувања на овој проблем, а со цел утврдување на корените и причините за вакавата појава.

⁹²³ После владеењето на Диоклецијан (284–305 год.), во IV и V век доаѓа до масовно зголемување на бројот на полски имоти и утврдени палати надвор од градовите (Алексова 1983, 158).

⁹²⁴ Чумата избила во Египет и се проширила низ цела Европа (просторот на денешна Ирска го достигнала во 544 год.) и Блискиот исток (Персија). Повторно се навраќала на секои 9–11 години, уште во осум до тринаесет бранови, но за разлика од првиот бран кога и настанала најголемата депопулација на Балканот, бројот на жртвите бил далеку помал (Soltysiak 2006, 341-342).

⁹²⁵ Таков е просторот на денешна Словенија и целиот регион источно од Алпите кој влегувал во склоп на провинциите Норик и Панонија во 2/2 на V век.

претходниот период. Не се обрнува внимание на одржувањето на бедемите,⁹²⁶ а населението почнува да се повлекува што подалеку од главните комуникации, по реките, долините и низините, кон повисоки и изолирани добро утврдени места. Новите утврдувањата никнуваат врз постари вили рустики, напуштени или постари населби, а се посериозна улога добивале рефугиумите и независните воени кампови кои биле редовно поставени на стратешки позиции.⁹²⁷ Со оглед на тоа што рефугиумите веќе ги поседувале основните елементи за привремено живеење во нив, некои од нив се адаптирале и полека се трансформирале во трајни населби.⁹²⁸ Паралелно во нив се појавува целата инфраструктура потребна за нормално функционирање на една населба, а главниот акцент бил ставен на нивната одбрана и на одбраната на патиштата кои воделе до нив.⁹²⁹

Сепак, не може во целост просто да се прифати ваков развој настаните и во централниот и јужниот дел на Балканскиот Полуостров. Кога се во прашање рановизантиските населби на територија на Р. Македонија, треба да се обрне внимание на неколку елементи. Прво, овој регион влегува во сферата на цврстото дефанзивно делување на државна власт, силно нагласено преку обновата или градењето на вкупно 460 тврдини насекаде низ Балканот.⁹³⁰ На тоа треба само да се додаде и еден многу битен елемент на тоа дефанзивно делување и стратегија. Овој елемент несомнео оди во прилог на генералната слика за случувања и трансформацијата на рановизантиските градови, а е многу близок со претходно споменатите случувања на лимесот. Во прилог на тоа, за градовите Скупи и Хераклеја Линкестис поседуваме со пишани извори потврдено однесување на локалното население во време на опасност.

Првиот е поврзан со земјотресот кој го погодил Скупи во 518 год.⁹³¹ Според Марцелин Комес, жителите на градот не настрадале зашто непосредно пред катастрофата го напуштиле градот, како резултат на опасноста од непријателски напад. Според Малх пак, при престојот на Готите во Хераклеја Линкестис во 479 год., дел од населението го напуштило градот и се сокрило во цврсто соѕидана тврдина.⁹³² Овие два посведочени моменти зборуваат за развиената стратегија на повлекувањето на населението во блиските тврдини, во време на опасност од грабеж и разурнување. Ваквите случувања, надополнети со резултатите од

⁹²⁶ Во Емона една од портите е засидана, а заштитниот ров се полни со отпад.

⁹²⁷ Во некои случаи тие кампови биле сместени и внатре во самите населби.

⁹²⁸ Не сите рефугиуми кои вообичаено се наоѓале во близина на некој голем град прераснале во населби со обезбедено водоснабдување со цистерни, простории за одгледување на домашни животни, работилници за метал, керамика, оружје итн.

⁹²⁹ Slabe 1989, 213-220.

⁹³⁰ Оваа силна граежна активност се спроведувала во периодот помеѓу 530 и 554 год. (Максимовиќ 1980, 37-39).

⁹³¹ Геров, и др. 1958, 316.

⁹³² Malchos, fig. 18, FHG IV, стр. 127 (според Калпакоска и Ѓорѓиевска 2003, 20-21); Бешевлиев 1954, 143.

ископувањата на рановизантиската населба на Маркови Кули, на Водно, фрлаат силна светлина во решавањето на проблемот со запустувањето на големите рановизантиски населби во Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи.

Со цел уште повеќе да се доближиме до решението на проблемот за крајот и замирањето на рановизантиските населби, неопходно е детално да ги проследиме повеќето информации и тези кои се однесуваат на напуштањето на Стоби.

Ц. Васјман смета дека главна причина за пад на статусот на Стоби е подигањето на Јустинијана Прима во 535 год.⁹³³ Ова е еден од факторите кој индиректно придонел во периодот после средината на VI век, градот да е напуштен во голем дел и препуштен на луѓе кои немале почит кон светоста на сакралните објекти.⁹³⁴ Откриените скромни привремени импровизирани живеалишта на Стоби, особено тие внатре и во околина на самите базилики, служеле за привремен престој на страно население кое безмилосно ги сквернавало сакралните објекти.⁹³⁵ Во прилог на повторно враќање на жителите упатува недостигот на неколку архитектонски елементи кои припаѓале на баптистериумот, а кои биле дислоцирани не долго после неговото рушење. Југоисточно од баптистериумот е откриен ѕид во техника на сувосид, а во негова непосредна близина се наоѓале дислоцирани столбови од базиликата, подготвени за реупотреба.⁹³⁶ Според Ц. Вајсман, градот бил напуштан заради привремена заштита на населението на друга локација, а со цел враќање после поминувањето на опасноста.⁹³⁷ Сепак, и покрај тоа што слика на дезертиран град може да се добие и заради претходно споменатата депопулација со чумата како главен фактор, несомнено е дека големи делови од градот останале во рушевини уште додека се живеело во него.⁹³⁸

Бавната смрт на градот после напуштањето ја потврдува слојот песок дебел 0,20 – 0,40,⁹³⁹ донесен со ветер врз подовите и во дупките направени при отстранувањето на оловната водоводна цефка од баптистериумот.⁹⁴⁰ *Terminus post quem* за напуштањето е пронајдената монета под песокот, искована во време на Јустин II во 569/70.⁹⁴¹

Втора предложена причина за замирањето на животот во Стоби е земјотрес. Во прилог на ова мислење одат откриените скелети на повеќе локации низ градот. Скелет на жена и дете

⁹³³ Wiseman 1984, 308.

⁹³⁴ Овој момент е илустриран преку оштетувањето на мозаикот на баптистериумот на Епископската Базилика и грабежот на криптата во јужниот носечки ѕид на базиликата (Wiseman 1984, 309).

⁹³⁵ Wiseman 1984, 309.

⁹³⁶ Исто, 311-312.

⁹³⁷ Последното враќање веќе изгубило смисла и не успеало заради уништувањето на градот во некоја од наездите (Wiseman 1984, 310).

⁹³⁸ Mano-Zissi 1973, 232.

⁹³⁹ Наместа е длабок и до 1,00 м.

⁹⁴⁰ Folk 1973, 47, 55; Wiseman 1984, 310.

⁹⁴¹ Wiseman 1984, 310.

се откриени во кругот на Полукружен плоштад.⁹⁴² Другиот скелет е откриен во т.н. Затвор, во една од просториите со полуцилиндричен свод. Тука покрај човечкиот скелет се откриени и неколку златници на императорот Јустинијан.⁹⁴³ Во просторија во северниот агол на Домус Фулоника се пронајдени скелети на жена и дете.⁹⁴⁴ Од внатрешната страна на Порта Хераклеја, врз поплочувањето на улицата откриен е пригмечен човечки скелет под рушевините од портата. Во непосредна близина се откриени распаднати скелети од коњи, овци и говеда.⁹⁴⁵

Во прилог на откриените скелети на повеќе локации, во поново време е пласирана теза за тоа дека градот не е напуштен. З. Георгиев смета дека во некоја од наездите дел од населението е погубено на лице место, а дел е одведено како робови. Во прилог на тоа се споменуваат претходните, но и поновите досега непознати наоди на скелети низ градот.⁹⁴⁶

Трета наведена причина се големите климатски промени кои го зафатиле регионот во периодот после III и IV век.⁹⁴⁷ Тие се манифестирале преку зголемени сушни периоди, надополнети со постојано дување на ветер и големи повремени поплави. Сушата кулминацијата ја достигнала токму при крајот на VI и почетокот на VII век.⁹⁴⁸

За крај можеме да заклучиме дека секој од претходно наведените фактори во одреден степен влијаел на постепеното замирање на рановизантиските градови. Сиромашните траги од човечка активност по крајот на VI-от и почетокот на VII-от век, се идентификуваат како почеток на т.н. Мрачен раносредновековен период на поширокиот простор на Балканот.

2.1 Станбени објекти

Во текот на долгогодишните ископувања на рановизантиските населби во Хераклеја Линкестис, Стоби и Скупи откриени се голем станбени објекти на повеќе места. Во некои случаи тие се откривани внатре во рамки на доцноримските резиденцијални објекти, некогаш се фундирани врз рушеви од постари градби со различен карактер, а во некои случаи ги користат сидовите на раноримските јавни градби после нивното излегување од употреба. На ова место направен е обид за детално студирање на градбите, нивното опкружување и на нивните составни архитектонски елементи, и покрај генералниот недостаток од конкретни

⁹⁴² Пронајдени се згмечени под една од арките на тремот (Мано-Зиси 1936, 158).

⁹⁴³ Petrović 1943, 477.

⁹⁴⁴ Како датум на земјотресот кој ги затрупал телата се двете монети на Јустинијан исковани во период (518-527 год.), (Микулчиќ 2003, 196).

⁹⁴⁵ Мано-Зиси 1936, 146-147.

⁹⁴⁶ Дел од секелтите се најдени во или покрај економски простории (Георгиев 2013, 43-46, 49-50, сл. 14).

⁹⁴⁷ Folk 1975, 5.

⁹⁴⁸ Wiseman 1984, 313.

информации поврзани со конструктивниот систем, градежните фази, ориентацијата, големината и функционална поделеност на просториите во самите градби, како и поточни информации во врска со нивната хронолошка определба.

2.1.1 Хераклеја Линкестис

Во Хераклеја Линкестис остатоци од рановизантиска профана архитектура се наоѓаат на неколку пунктови. Постарите истражувачи најпрво ги лоцираат тие на просторот над Портикот (План 1, бр. 7). Таму над дебел рушевински слој, пронајдени се остатоци од градби градени од камења поврзани со калов малтер и реупотребени скултури како готов градежен материјал (Фот. 4). Преградувањата на портикот со кои источната просторија била поделена на шест помали, ја зафатиле дури и улицата јужно од него. Поради фактот што во една од просториите се откриени неколку питоси, се претпоставува нејзина складишна намена во служба на Малата базилика или некоја сосема друга градба.⁹⁴⁹ Раните истражувачи на градбата, преградувањата ги припишуваат на Словените т.е. варавари.⁹⁵⁰ Сепак оваа констатација е ставена под знак прашалник, особено ако се знае изгледот и начинот на изградба на раните словенски живеалишта. И други автори не се согласуваат со оваа датација на овие градби.⁹⁵¹ На друго место Г. Томашевиќ го симнува датирањето на овие сидови во IV век и ги припишува на Готите.⁹⁵² Следејќи ја таквата хронологија тврди дека во рановизантискиот период т.е. во време кога југоисточно од Портикот егзистирала Малата базилика, над него немало никакви градби.⁹⁵³ Иако стратиграфски одговара со сидовите под подот на Големата базилика, ниското датирање е многу сомнително. Причина за тоа е фактот што истите сидови би егзистирале цели два века. Тоа е речиси невозможно, особено ако се земат во предвид историските случувања од тие два векови и трошноста на употребениот градежен материјал. Во прилог помладо датирање на комплексот простории врз Портикот, треба да се споменат и рановизантиските монети откриени на тој простор.⁹⁵⁴

Слични на овие се и профаните градби од т.н. Доцноантичка микростанбена целина врз Театарот (План 1, бр.1). Тие се подигнати после неговото излегување од употреба во почетокот на V век,⁹⁵⁵ и неговото разградување во текот на истиот век (Фот. 5, Фот. 6).

⁹⁴⁹ Грбић 1939, 235.

⁹⁵⁰ Томашевиќ 1965, 9, 15.

⁹⁵¹ Во тој случај паганските скулптури би стоеле истовремено со ранохристијанските објекти неколку векови (Јанакиевски 2001, 32).

⁹⁵² Svetković-Tomašević 1976, 34.

⁹⁵³ Цветковић-Томашевиќ 1987, 13 (заб. 6).

⁹⁵⁴ Најголем дел од монетите се откриени на „длабочина“ од 0,50 – 2,00 м над нивото на подот од портикот, како и во просторот „улицата“, со каналот, и тоа 1 м над нивото на улицата (Симоска 1965, 77 (заб. 2), 79-80, Т.II).

⁹⁵⁵ Јанакиевски 1977, 81.

Станува збор за осум радијално распоредени градби врз скената и гледалиштето и една централна подигната над орхестрата (Фот. 7). Градбите во западниот дел лежат директно врз карпа или врз остатоци од периметралниот сид на театарот (Фот. 8, Фот. 9). Некои од градбите во делот на средната зона на гледалиштето лежат директно врз седиштата (Фот. 10). Како се оди кон исток т.е. кон орхестрата слојот ерозивни наноси врз карпата и зачуваниот дел од гледалиштето се повеќе расте и врз орхестрата достигнуваат до 6 метри висина (Фот. 11, Фот. 12).⁹⁵⁶ Градба 8 која се наоѓа во североисточниот дел на гледалиштето, со североисточниот раб е фундирана врз радијални и циркуларни сидови.⁹⁵⁷ Подигањето на градбите врз орхестрата се датира во последните децении на V век т.е. после готската инвазија од 479 год.⁹⁵⁸ На друго место во истата публикација *terminus post quem* за изградбата на микростанбената целина е изградбата на ансамлот на Големата Базилика, при крајот на V и самиот почеток на VI век.⁹⁵⁹ Ова е нешто пониско во однос третата изнесена датација која подигањето на оваа станбена целина го определува во 2/2 на VI век.⁹⁶⁰ Најмладите монети откриени во просторија 5A од микростанбената целина врз Театарот се датирани во втората година од владеењето на Маврикиј Тибериј. Исковани се во 583/84 год.⁹⁶¹ Идентични и веројатно истовремени градби се откриени и североисточно покрај гледалиштето (Фот. 13). Во темелите на еден од сидовите е вграден мермерен импост капител (Фот. 14).

Како што беше погоре споменато, Т. Јанакиевски во релативно исто време ги датира идентично градените објекти откриени под подот на централниот кораб на Големата базилика (План 1, бр.4; Фот. 15). Според тоа истите биле во употреба многу краток временски, зашто претходно како датум за подигањето на базиликата го определува крајот на V и почетокот на VI век. Како *terminus post quem* го употребува рушењето на театарот и употребата седишта од него во изградбата на базиликата.⁹⁶² Сепак ова е целосно неосновано од причини што авторот го зема датумот на изведувањето на мозаикот во нартексот на базиликата како датум за подигањето на целата градба.⁹⁶³ Раководителот на ископувањето на базиликата го датира мозаикот во наосот во 1/2 на V век, а употребата на градбите од камења и калов малтер го

⁹⁵⁶ Janakievski 1978, 696.

⁹⁵⁷ Истиот, 1977, 95, 97.

⁹⁵⁸ Истиот, 2001, 31.

⁹⁵⁹ Исто, 43.

⁹⁶⁰ Јанакиевски 1987, 80; Јанакиевски 1977, 100.

⁹⁶¹ Јанакиевски 1987, 102-103; 2001, 77.

⁹⁶² Јанакиевски 2001, 27, 31.

⁹⁶³ Не секогаш подната мозаична декорација е изведена со самото подигање на градбата. Во поглавје 1.1.2, стр.31 е дадена хронологијата на подните мозаици во различните простории од градбата.

сместува во целиот IV век.⁹⁶⁴ Други автори ги датираат овие сидови помеѓу 1/2 на IV до 1/2 на V век.⁹⁶⁵

При публикувањето на истражувањата на Театарот многу малку внимание е посветено на просториите откриени внатре, во висина на ортостатниот сид околу орхестрата (Фот. 16, Фот. 17).⁹⁶⁶ Според стратиграфските согледувања многу е веројатно тие да се подоцни или најмногу истовремени со тие под подот на наосот од базиликата. Истото го потврдува и Т. Јанакиевски, со таа разлика што хронолошки ги датира во средината или на почетокот на 2/2 на V век. Според се погоре двете градби подигнати внатре во орхестрата би можеле да ги ставиме во најрано во 2/2 на IV век, или уште поверојатно во почетокот на V век. Тие градби биле засипани со ерозивен нанос кој дошол до пониските партии на гледалиштето и скената.⁹⁶⁷ Врз ерозивен нанос од 4 до 6 м над нивото на орхестрата е подигната претходно споменатата микростанбена целина која е истовремена со последната обнова на градот и бедемите, датирана после разурнувањето од Готите во 472 и 479 год.⁹⁶⁸ Некои од сидовите на градбите од т.н. микростанбена целина, фундирани се директно врз тие во орхестрата (Фот. 18, Фот. 19).

Вакви „сидови“ т.е. градби се откриени на поширок простор во делот над епископскиот комплекс, под но и над мозаичните подови (План 1, бр.3). Таканаречената варварска населба над остатоците од рановизантискиот епископски комплекс се споменува на неколку места.⁹⁶⁹ Според пресеците низ наосот на Големата базилика и низ триклиниумот на Епископскиот двор (Црт. 1) може да се каже дека темелните партии на сидовите од тие градби се фундирани на повисоко ниво. Тие лежат на околу еден метар над подот во централниот кораб на Базиликата или околу 1,50 метри над мозаикот во трпезаријата на Епископскиот двор. Во северниот кораб на Голема базилика овие сидови лежеле директно врз мозаичниот под.⁹⁷⁰ како градежен материјал во нив биле употребени камења и калов малтер. Во делот над трпезаријата калта се вадела од непосредна близина, заради што дошло до пореметување на стратиграфијата и на површина бил извлечен праисториски, хеленистички и римски материјал. Тука остатоците од сидови биле мошне сиромашни.⁹⁷¹ Сепак, отуствува прецизна хронолошка детерминација на тие градби. На едно место раководителот на ископувања

⁹⁶⁴ Svetković-Tomašević 1976, 34.

⁹⁶⁵ Ѓорѓиевска 2008, 51.

⁹⁶⁶ Јанакиевски 1987, 69, сл.70.

⁹⁶⁷ Исто, 70.

⁹⁶⁸ Микулчик 1974, 357-360.

⁹⁶⁹ Svetković-Tomašević 1976, 31.

⁹⁷⁰ Цветковић-Томашевић 1987, 12, 13 (заб. 7).

⁹⁷¹ Томашевић Цветковић и други 2002, 86-87.

споменува дека овој слој е хронолошки неидентификуван,⁹⁷² а на друго место се споменуваат монети на Јустин II со Софија (565 – 578 год.), Маврикиј (582 – 602 год.) и Тибериј III (698 - 705).⁹⁷³ Монетите се наведени без поврзување со конкретен археолошки контекст. Врз основа на како што се споменува, бројниот движен археолошки материјал од кујнска керамика, бронзен накит, железни алатки и византиски монети, Е. Манева и И. Микулчиќ ја датираат употребата на овие градби во периодот X - XIII век.⁹⁷⁴

Во текот на сондажните теренски ископувања на секторот „Акропола“, архитектонски остатоци се откриени во само две од десетте сонди (План 1, бр.15; Фот. 20). Целокупниот движен материјал не е помлад од VI век.⁹⁷⁵

Западно и јужно од комплексот на Епископскиот двор, покрај бедемот се наоѓаат неколку простории кои претставуваат периферен источен дел од друг комплекс. Просторот кон запад не е истражуван и поради тоа фондот на информации околу нив е многу ограничен. Тие сигурно се помлади од просториите на дворот, дури можеби и средновековни.⁹⁷⁶ Секундарно подигнати, но прецизно хронолошки неопределени сидови ја преградуваат северозадната половина од дворот. Иако помлади, сепак нивната поставеност укажува на истовремена употреба со некои од постарите сидовите на епископскиот двор.

Во Херклеја Линкестис микростанбената целина врз Театарот е подложна на физичката структура на самиот терен.⁹⁷⁷ Ориентацијата на градбите е североисток – југозапад, со благо отклонување на некои од нив кон правец север - југ. Самата конфигурација на теренот со полукружната форма на гледалиштето, условила циркуларен распоред на градбите околу централно подигнатата и најниско поставена градба врз орхестрата. Посебен проблем претставувало подигањето на градбите врз наталожениот ерозивен материјал. Дополнителен проблем претставувало организирањето на самиот комплекс врз нерамен терен со значителен пад кон југоисток. Како последица на тоа, градбите постојано биле изложени на силни атмосферски и ерозивни влијанија. Обидот за корегирање и насочување на нивниот тек се гледа во бројните, на прв поглед нелогично поставени доградени сидови. Како резултат на тоа

⁹⁷² На истото место авторот го става како *post quem*, ранохристијанскиот период, или поконкретно крајот на VI и почетокот на VII век (Цветковиќ-Томашевиќ 1987, 12, 17, 18).

⁹⁷³ Веројатно станува збор за Тибериј II, 574-582 (Томашевиќ Цветковиќ и други 2002, 87).

⁹⁷⁴ Манева 1986, 197; Манева 1992, 114; Микулчиќ 1996, 140. За неоснован демант види кај Јаканиевски 2003, 25, 27.

⁹⁷⁵ Изведени се во склоп на научно-истражувачкиот проект „Убикација на средновековна Битола (VII-XIV век)“ (Јаканиевски 2003, 58-64, Т. XI-XXVI); Воедно изразувам голема благодарност до научен советник д-р Бранислав Ристески за овозможениот увид во официјалниот извештај од ископувањата.

⁹⁷⁶ Цветковиќ – Томашевиќ 2003, 42.

⁹⁷⁷ Јанакиевски 2001, 43.

загрозена била издржливоста и трајноста на самите градби. На некои од нив се забележува по една дополнителна градежна интервенција.⁹⁷⁸

Во делот на Портикот, градбите се вклопени во претходниот аранжман на просторот. Тие ги користат постарите сидови, а со дополнителните преградувања во рановизантскиот период, просторот е адаптиран и прилагоден за станбено живеење. Од тие причини ориентацијата на комплексот ја следи претходната ориентација постарите градби со правец југозапад – североисток. Во северозападниот дел од просторијата се гледаат сидови подигнати во различно време. Во недостаток на фото и квалитетна техничка документација не можат да се извлечат конкретни заклучоци. Според приложениот план се гледаат само нивните меѓусебни односи.

Површината на градбите врз Театарот варира и е тесно поврзана со бројот на простории. Најголема површина има Градба 7 со вкупно 168 м² и седум засебни простории. Ист број на простории има и Градба 8 но распоредени на површина од 86,26 м². Најмала површина има Градба 9 со само 12 м² и само една просторија. По една просторија имаат и градбите 2, 4 и 6. Просторија со најголема површина од 58 м² е просторијата 7G, додека најмала површина од само 3,25 м² има просторија 8E.

Вкупната површина на комплексот врз Портикот е 206 м². Површината на најголемата просторија лоцирана непосредно покрај улицата изнесува 40,24 м², а на најмалата лоцирана веднаш покрај неа 9,80 м².

2.1.2 Стоби

Поради високиот степен на истраженост, најголем број рановизантски профани градби се откриени во Стоби. Особено што со поновите археолошки ископувања на градот откриен е голем дел од рановизантската населба на просторот северозападно од Via Sacra (Фот. 21). Во следниот дел ќе бидат проследени сите места каде со досегашните ископувања се откриени рановизантски станбени објекти.

Во новоистражениот простор северозападно од Via Sacra, откриени се рановизантски станбени објекти и работилници чии темели лежат врз постари градби (План 2, бр.12; Фот. 22,

⁹⁷⁸ Фондот на достапни информации за фазите на самите градби е многу е ограничен. Врз основа на фотографиите и изведената реконструкција, може да се каже дека различни сидови се фундирани до различна длабочина. Ова можеби зборува за хронолошки разлики помеѓу нив, но може да е и резултат на различната цврстина и различниот состав на подлогата врз која се фундирани. Несомнено сидовите поставени врз рушевинскиот слој во орхестрата имале потреба од подлабоки и поцврсти темели во однос на тие поставени врз карпа или врз некој од елементите на Театарот.

Фот. 23). Подовите се фундирани врз слој кој зборува за катастрофално опожарување.⁹⁷⁹ Историските извори зборуваат за неколку историски потврдени случувања во кои можеби настрадал доцноримскиот град Стоби. Тие се хунската наезда во 450 год. и разурнувањата од Готите во 479 год. Сепак сигурен *terminus post quem* за истражувата населба со сигурност сеуште не може да се постави, главно заради огромниот фонд на движен материјал, кој допрва треба да се конзервира, анализира и обработи.

Градбите се со ориентација северозапад – југоисток и североисток – југозапад и генерално ја следат ориентацијата на истражените раноримски и доцноримски објекти.⁹⁸⁰ Кај некои градби се забележува помали отстапувања од генералната ориентација. Наместа отстапувањата се внатре во внатрешна организација на просториите. Зачуваните делови од станбените објекти се градени од камења и калов малтер, а наместа се употребува и фрагментирана градежна керамика. Ако не се сметаат остатоците од постари поквалитетно изградени сидови од обработени камења и варов малтер врз кои лежат некои од помладите сидови од градбите на рановизантиската населба (Фот. 24, Фот. 25), се забележуваат уште најмалку 2 – 3 дополнителни градежни интервенции (Фот. 26).⁹⁸¹ Бројот на простории во градбите оди од една – две до најчесто три четири простории.⁹⁸² Ретко каде постои можност за групирање на повеќе од четири простории во рамките на една градба. Најголем дел од градбите се со правоаголна форма, но не мал е и делот на градби и простории со неправилна четириаголна форма. Прецизни димензии на градбите во овој степен на истраженост е многу тешко да се одредат.⁹⁸³ Без паралелно разгледување на материјалот и без наменски направени сондирања во и околу самите објекти, некомплетни и дискутабилни би биле резултатите од секоја подлабока анализа на овие објекти.⁹⁸⁴

⁹⁷⁹ Под подовите и нивоата на одење се наоѓа интактен, а наместа и помешан слој од изгорени греди и остатоци од делумно изгорени плитарни сидови.

⁹⁸⁰ Во отсуство на резултати од истражувања на постари објекти под овој рановизантиски комплекс, констатацијата сепак треба да се земе со мала резерва.

⁹⁸¹ Толкав е и бројот на интервенции во сличните градби подигнати во делот на Југозападен субурбиум. *Terminus post quem* за нивното подигање е крајот на IV век и почетокот на V век (Ивановски 1992, 33).

⁹⁸² Големиот број секундарни преградувања, промената на комуникациите преку затворањето на едни и отворањето на други влезови, отвореноста на некои од просторите кон повеќе страни и комплексноста на решавањето на покривните конструкции на секоја градба поединечно се само неколку од факторите кои влијаат на неможността во овој степен на истраженост да се извлечат поконкретни заклучоци.

⁹⁸³ Причина за тоа се неотстранетите профили од квадратната мрежа во голем дел од истражуваниот простор, но и бројните преградби со кои се менувале димензиите и комуникациите во и околу самите објекти.

⁹⁸⁴ Со цел утврдување на стратиграфијата на овој дел од градот од страна на археолог Љубинко Ѓекиќ извршени се сондирања на две места. Едната сонда е позиционирана под магацинот на Куќата со триклиниум, а другата веднаш до главната улица. Под шестовековното ниво на живеење, во двете сонди е откриен постар археолошки материјал. При фундаирањето на темелите на Куќа со триклиниум, направени се сериозни пореметувања на постарите археолошки слоеви. Од тие причини материјалот откриен врз здравицата се датира мошне широко. Во сондата направена покрај главната улица се откриени неколку нивоа на живеење. Низ археолошкиот материјал под најниското ниво на живеење се препознаваат неколку карактеристични доцножелезнодорожни и хеленистички

Во презентирањето на резултатите од најновите ископувања на Стоби,⁹⁸⁵ само се потврдува 584/5 год. како последна година од живеењето на градот. Меѓу позначајните наоди кои припаѓале на жителите што го доживеале падот на Стоби, може да се издвојат неколкуте откриени депоа со бронзени монети со *terminus post quem* 584/85 г.н.е.⁹⁸⁶

Врз слој ѓубриште насипано во југозападниот пародос на Театарот биле подигнати доцноантички или/и визнатиски градби (План 2, бр.18).⁹⁸⁷ Два зида од градбите се паралелни, а еден е ортогонално поставен на аналемата. Широки се по 0,80 м. Помеѓу двата паралелни зида имало питос со камен поклопец.⁹⁸⁸ Сидови од кршен камен без малтер (веројатно со калов малтер) се подигнати и југозападно од влезот во пародосот.⁹⁸⁹ Паралелниот ѕид со влезот во него е широк 1,10 м. Истражувачот врз основа на ширината, градежниот материјал и благото закосување кое не одговара со правецот на протегање на театарските ѕидови, заклучува дека е помлад.⁹⁹⁰ Една просторија со влез од југоисток, слична на претходните градби, подигната е врз североисточниот параскенион.⁹⁹¹ Со оглед на тоа што еден од ѕидовите продолжува во правец кон југоисток, надвор од габаритот на скената, оваа градба е подигната во време кога овој дел од скената бил комплетно срушен. Сидовите биле од камења и фрагменти градежна керамика, без варов и веројатно со калов малтер. Ширината на ѕидовите изнесувала 0,60 – 0,70 м, а градбата е со димензии 5,50 x 6,80 м.⁹⁹² Сидови на градбата биле комплетно изолирани и не биле паралелни со тие на скената.⁹⁹³ Во ист правец со нив се единствено ѕидовите надвор од влезот во југозападниот пародос. Протегањето на овие ѕидови т.е. градби, Б. Сариа го става во релација со правецот на протегање на Епископската

фрагменти керамика. *Terminus ante quem* за затворањето на слојот е движниот материјал датиран во IV век н.е. Овие сондирања не се доволни за да се далаат поконкретни одговори за *стратиграфијата на овој простор*.

⁹⁸⁵ Текстот на Христијан Талевски, Димитар Николовски и Љубинко Ѓекиќ за „Истражувања на рановизантиска населба на Стоби 2009-2010“ презентирани на XXI симпозиум на МАНД одржан во Струмица во периодот 26 - 29.10.2010 год.

⁹⁸⁶ Сепак монетите се само еден од неколкуте еднакво битни елементи врз основа на кои треба да се постави горната граница на живеењето во градот.

⁹⁸⁷ Сариа 1937, 43; североисточниот пародос исто така бил претворен во ѓубриште и исполнет со материјал од крај на IV век. Врз тоа ѓубриште како и врз целиот североисточен параскенион во средина на V век подигнати се скромни станбени објекти и работилници. (Мано-Зиси 1975, 202; Gebhard 1981, 18, 19).

⁹⁸⁸ Сариа 1937, 4, 42, 43.

⁹⁸⁹ Исто, 4, 5, 6.

⁹⁹⁰ Димензиите на ѕидот не се во стопа, како што се останатите ѕидови на градбата. Информацијата дека под него во продолжувала југозападната аналема внесува мала забуна. (Сариа 1937, 6), но според дадената ширина за гледалиштето од 26,50 м, Б. Сариа веројатно не знаел за фасадниот ѕид на гледалиштето откриен под апсидата на Епископската базилика. Со него гледалиштето е широко околу 30,00 м или точно 100 стопа, а станува логично продолжувањето на аналемата под него.

⁹⁹¹ Сариа 1937, 42.

⁹⁹² Врз подот е откриено огниште поплочено со цигли (тули) и рабови од камен и питос. Во аголот покрај јужниот ѕид пронајден е и гроб покриен со плоча од песочник (Сариа 1937, 43).

⁹⁹³ Сариа 1937, 42.

базилика и ги идентификува како византиски.⁹⁹⁴ Во поновата библиографија се споменуваат рановизантиски градби откриени помеѓу периферните делови на радијалните сидови на Театарот (Фот. 27, Фот. 28).⁹⁹⁵ Врз гледалиштето, сцената и деветметарскиот слој рушевини во орхестрата биле подигнати скромни средновековни (раносредновековни) куќи.⁹⁹⁶ Во сумарниот извештај за ископувањата во периодот 1963-1965 год. С. Саржоски споменува касновизантиска зграда (Фот. 29).⁹⁹⁷ Други автори даваат пониско датирање на овие градби. Во орхестратата како и врз седиштата биле изградени „разни бедни згради“ кои припаѓале на сиромашниот слој на населението.⁹⁹⁸ Таков сид откриен е и врз нивото на подиумот, помеѓу првите и вторите скалила од југозападаниот дел од сцената.⁹⁹⁹ Тие т.н. визби за собирање на преживеаното население се датираат после уништувањето од страна на Остроготите во 479 год.¹⁰⁰⁰ Со неправедноста на јасна разлика помеѓу средновековните и градбите од V и VI век кои несомнено постоеле врз Театарот, изгубени се голем број информации за намената на просторот после напуштањето и рушењето на градбата, при крај на IV и почеток на V век.

Идентични такви градби биле подигнати над рушевини од крајот на IV век во Домус Фулоника (План 2, бр.10). Од тогаш, па се до крајот на VI век се забележува изразита декаденција и рустификација на палатата. Преку низа дополнителни доградби и преадаптации, изведени после рушењето на градот од Готите во 479 год., доаѓа до субделба т.е. до сегментација на просториите внатре во самата градбата. Тие се трансформирани во складишни простории или работилници.¹⁰⁰¹ Поради фактот што тука се откриени тегови, алатки за ткаење, глинени калеми, фрагменти од вретена и поголем број пршлени, во тоа време се датира употребата на дел од градбата како текстилна работилница.¹⁰⁰²

Terminus post quem за третата градежна фаза изведена во рамките на објектот Палата на Перистерија е 479 год. Во тој период југозападниот дел на градбата е трансформиран во работилници, складишни простории и скромни живеалишта (План 2, бр.8).¹⁰⁰³ Со тоа комплексот простории покрај Via Theodosia добил населбинско - занаетчиски карактер.¹⁰⁰⁴ Покрај улицата во рамките на оваа градба се наоѓале повеќе дуќани.¹⁰⁰⁵ Позади дуќаните се

⁹⁹⁴ Сариа 1937, 42.

⁹⁹⁵ Герасимовска 2010, 124; Gerasimovska 2012, 109.

⁹⁹⁶ Сариа 1937, 3-4, 42-43; Petrović 1943, 480.

⁹⁹⁷ Saržoski S. 1965, 129.

⁹⁹⁸ Сариа 1937, 15; Mano-Zisi 1981, 4.

⁹⁹⁹ Сариа 1937, 29.

¹⁰⁰⁰ Mano-Zisi 1981, 12.

¹⁰⁰¹ Mano-Zissi 1973, 211.

¹⁰⁰² Мано-Зиси 1936, 164; Mano-Zissi 1973, 211.

¹⁰⁰³ Mano-Zissi 1973, 213.

¹⁰⁰⁴ Исто, 230.

¹⁰⁰⁵ Petrović 1943, 482.

наоѓале складишни простории, а некои од просториите поседувале и довод на вода. Со оглед на тоа што преградбите се изведени внатре во веќе постоечките простории на доцноримската палата, не настанала поголема промена во ориентацијата на објектите.

Во третата фаза на комплексот Палата на Полихармос, после 518 год., во објектот набрзина се изведени повеќе помали адаптации (План 2, бр.5). Тие се одликувале со помалку квалитетна ѕидарија од камења и калов малтер, без обид да се задржи претходниот просторен концепт и организација на градбата. Преградбите се изведени во делот на големата влезна просторија, перистилот, во триклиниумот и во просториите околу него. Во североисточниот дел од перистилот е подигнат ѕид, а потоа со уште еден во лош опус изграден напречен ѕид, перистилот е повторно преграден и делумно претворен во штала.¹⁰⁰⁶ Во тој стил и триклиниумот бил поделен со напречен ѕид, а пробиен бил нов влез на југозападната страна.¹⁰⁰⁷ Во склоп на овие интервенции некои од просториите биле исчистени од рушевини, а некои биле преградени со ѕидови со секундарно реупотребени сполии. Подовите на просториите од помладите градби биле од набиена земја, а се наоѓале на повисоко над мозаичните подови на палатата.¹⁰⁰⁸

Поголем број на станбени објекти, работилници и помошни простории се откриени во субурбаниот дел од градот, во текот на заштитните археолошки ископувања на Стоби изведени во 1992 и 1995 (План 2, бр.14, Фот. 30, Фот. 31, Фот. 32).¹⁰⁰⁹ Пред изградбата на предградието, тој дел долго функционираше како некропола т.н. Западна некропола.¹⁰¹⁰ Населбата се ширела терасесто кон Црна Река, кон просторот каде денес се наоѓаат стопите за аквадуктот.¹⁰¹¹ Низ највисокиот дел од субурбиумот поминувала главната улица која водела директно кон Порта Хераклеја. Ѕидовите биле од камења поврзани со калов малтер и секундарно реупотребени архитектонски елементи. Идентификувани се три градежни фази. Целиот комплекс е датиран во периодот од крајот на IV до крајот на VI век.¹⁰¹² *Terminus post quem* на субурбаната населба е масовната засводена гробница со дури 57 погребувања.¹⁰¹³ Датирана е до средина на IV век, што ја прави една од најраните гробници од ваков тип во

¹⁰⁰⁶ Kitzinger 1946, 134.

¹⁰⁰⁷ Исто, 135.

¹⁰⁰⁸ Пашиќ-Винчиќ 1966, 74-75.

¹⁰⁰⁹ Ископувањата се концентрирани на просторот каде се поминува современиот автопат Скопје – Солун. За жал документацијата од тие ископувања до моментот на пишувањето на овој труд не е достапна. Резултатите од ископувањата на Западната некропола изведени во периодот 2009 - 2013 год. сеуште не се публикувани.

¹⁰¹⁰ Просторот е користен за погребување во период од I век пр.н.е. до 1/2 на IV век (Ивановски 1992, 32-33).

¹⁰¹¹ Во тој дел градбите се посериозно оштетени.

¹⁰¹² Ивановски 1992, 33.

¹⁰¹³ Толкавиот број на скелети во една гробница остава простор за претпоставка за нејзина секундарна употреба после некоја голема катастрофа предизвикана од епидемија или масовно убивање на населението во градот.

Република Македонија според досега обработените примери.¹⁰¹⁴ Остатоци од доцноантички куќарки и колиби, дел од оваа населба, се прилепени веднаш до Југозападен бедем.¹⁰¹⁵ Ниските темелите биле изградени од мали парчиња камен или фрагментирана градежна екрамика, поврзани со калов малтер. Горните делови биле од непечена тула или плитар. Ширината на темелите им изнесувала 1 – 1,5 стапки или 0,30 – 0,45 м. Датирани се помеѓу 2/2 на IV и средина на V век. Под куќите и помеѓу нив се протегал одводен систем. На терасите кон Црна Река е откриен санитарен систем од канали со филтер шахти во служба на градбите од V и VI век на тој простор.¹⁰¹⁶

Во делот спроти Театарот т.е. во делот покрај Внатрешен југоисточен бедем (План 2, бр.20), остатоците од рановизантиска профана архитектура се најсиромашни.

Скромни остатоци од рановизантиски или дури можби и средновековни сидови се откриени на просторот во големата сала на Градба со арки и на просторот северозападно од неа (План 2, бр.21).

Траги од две мали простории изградени од кршени камења и калов малтер се откриени на самиот почеток на тераста каде современиот автопат го сече ридот Орлова Чука. Според наодите на железни алатки со земјоделска намена, градбата била од „привремен“ карактер. Датирана е во V и VI век.¹⁰¹⁷

Во највисокиот северен дел од градот или т.н. Акропола, откриени се населбински слоеви од рановизантискиот период (План 2, бр.26). *Terminus post quem* за рушењето на градбата покриена со лаконски тегули е монета на Јустин II датирана во 569/70 год.¹⁰¹⁸ Целокупниот движен материјал од керамика и монети укажува на подигање на градбата во V, или можеби VI век. Радиокарбон датирањето со резултат 370 - 470 год. оди во прилог на таквото датирање.

2.1.3 Скупи

Кога се зборува за Скупи, секогаш треба да се имаат во предвид извесни разлики во однос на другите два града. Првата и можеби најбитна е тоа што уште од најраниот период на неговото постоење добил висока управна позиција, која во различна форма ја задржал се до VI век, кога во 518 год. е погоден од катастрофален земјотрес.¹⁰¹⁹ После таа година реално

¹⁰¹⁴ Лилчиќ 1987, 146-151.

¹⁰¹⁵ Mikulčić i Dautovska 1965, 128.

¹⁰¹⁶ Шахтите биле изградени од плочи но без поплочено дно (Ивановски 1992, 35).

¹⁰¹⁷ Ивановски 1992, 36.

¹⁰¹⁸ Davis et al. 1973, 33.

¹⁰¹⁹ Бешевлиев 1954, 143.

престанал да дејствува како религиозен и административен центар,¹⁰²⁰ а целосното паѓање во сенка се забележува после подигањето на Јустинијана Прима во 535 год. Земјотресот само ја забрзал и дополнително ја изразил и онака очигледната декаденција и рустификација забележана во сите останати населби од тој период. Позитивна страна е тоа што самиот земјотрес е сигурен *terminus post quem* за новата рановизантиска населба. Терминот *постурбана фаза* или период од развојот на населбите, можеби и најдобро одговара за рановизантиската населба на Скупи, подигната со обновата на градот после 518 год.

Главни карактеристики на градбите е исклучиво користење на калов малтер како врзивно средство во сидовите градени во многу лоша техника од необработени камења со подови од набиена земја. Подигани се врз рушевините од постарите доцноримски градби, а само наместа се искористени сочуваните делови од нивните сидови. Ваква ситуација во различен обем е констатирана на повеќе пунктови.

Најголем дел досега откриените градби се наоѓаат во централното градско јадро и северозападно од улица *cardo maximus* (План 4, бр.10; Фот. 33, Фот. 34, Фот. 35). Групирани се во рамките на една микростанбена целина. На тој простор е откриен комплекс од две градби со 12 простории.¹⁰²¹ Градбите честопати користат подобро сочувани сидови од постарите градби кои егзистирале на тој простор. Покрај евидентниот пад на квалитетот на зидањето и употребените градежни материјали се забележува и промена во карактерот на самите градби. За разлика од јавниот карактер на постарите градби на тој простор, помладите имаат исклучиво станбен карактер. Покрај првата фаза со подигањето на самите градби, наместа се утврдени секундарно изведени адаптации внатре во тие градби. Тие градежни интервенции се во форма на доградување на нови сидови или во подигање на нивото и обнова на подовите. Ориентацијата на градбите кои не се поврзани со сидови на постари објекти, повеќе или помалку се разликува од ориентацијата на раноримските и доцноримските објекти на овој простор. Едноставноста на градбите се надополнува со крајната практичност и рационализација на просторот, воглавно изразени преку меѓусебната комуникација.

Слични на овие сидови од камења и калов малтер се откриени и на тротоарот помеѓу улицата и Хореумот.¹⁰²² Еден е откриен во југозападниот дел од тротоарот, паралелно со преградниот сид покрај каналот (Фот. 36, Фот. 37).¹⁰²³ Врз преградниот сид помеѓу улицата и тротоарот и врз фасадниот сид на самиот објект има дополнителни интервенции со по неколку

¹⁰²⁰ Кораќевиќ 2002, 16.

¹⁰²¹ Бројот на просториите е до моментот на публикување на резултатите (Кораќевиќ 2002, 158). Според Ј. Јованова бројот на просториите во градбите варира од една до неколку простории (Јованова 2008, 40).

¹⁰²² Гарашанин и Корачевиќ 1987, 93.

¹⁰²³ Корачевиќ 1988, 161.

реда камења поврзани со калов малтер, во ист опус како претходните (Фот. 38, Фот. 39).¹⁰²⁴ На тој начин дури просторот на тротоарот бил преграден и веројатно претворен во станбени објекти.

Од тој период откриени се скромни остатоци од станбени објекти во и околу Базилика со баптистериум (План 4. бр.2). Сидови со калов малтер и камења се залепени на надворешниот сид на апсидата и внатре во јужниот кораб.¹⁰²⁵ Еден таков сид ја затворал апсидата од западната страна, а друг е откриен во внатрешноста на централниот кораб. Во тој дел кон западниот сид од нартексот се протегало друго ситче од кршени тули и калов малтер. Во западниот дел од северниот кораб се откриени истовремени сидови од кршени „покривни тули“ и калов малтер (Фот. 40).¹⁰²⁶ Печка е констатирана во близина покрај југоисточниот сид на северниот кораб. Јамите од дрвени греди кои држеле настрешница над печката го оштетиле подот на базиликата.¹⁰²⁷ На повеќе места подот на базиликата е оштетен од јамите ископани во градбите изградени после напуштањето на базиликата. Нивните сидови беа погоре споменати. Сите овие сидови укажуваат на подоцнежен престој на ова место. Престој на население кое немало никаква врска со градската традиција во Скупи и кое немало никаква почит кон сакралноста на просторот. Повисоко над подот од нартексот на базиликата пронајден е фолис на Јустинијан.¹⁰²⁸

Врз театарот се откриени остатоци од сидови кои според квалитетот многу се разликувале од тие на театарската зграда (План 4. бр.1). Тие сидови се припишани на каменоресци кои дошле да делкаат камен после неговото рушење.¹⁰²⁹ Како градежен материјал употребен во сидови на тие градби се користеле валчести камења и калов малтер.¹⁰³⁰ Во источниот дел на скената, како и во една од просториите во нејзиниот централен дел, пронајдени се повеќе фрагменти од доцноантички и фрагменти садова керамика од периодот на преселбата на народите.¹⁰³¹

Стратиграфски над Базиликата со атриум се откриени остатоци од градби кои се дел од друг микростанбен комплекс од крајот на VI и почеток на VII век (План 4. бр.6).¹⁰³² Тие се наоѓаат врз големата сеуште недоистражена југозападна просторија, подигната врз еден

¹⁰²⁴ Корачевиќ 1988, 158.

¹⁰²⁵ Корачевиќ 1977, 159.

¹⁰²⁶ Гарашанин и Корачевиќ 1987, 82.

¹⁰²⁷ Истите, 1979, 36.

¹⁰²⁸ Иако авторот не дава потесна хронолошка датација, според приложената фотографија (Корачевиќ 2002, 134) може да се заклучи дека фолисот е ископан во официна В, во Кизик, во 551/2 год.

¹⁰²⁹ Vulić 1981, 41.

¹⁰³⁰ Јанакиевски 2001, 34.

¹⁰³¹ Rendić-Miočević 1981, 49.

¹⁰³² Ончевска Тодоровска 2011, 374.

декуман (Фот. 41, Фот. 42).¹⁰³³ Истите не се ширеле на просторот над базиликата, а ги има во продолжение кон североисток каде направиле сериозни оштетувања на Римската терма.¹⁰³⁴ Градбите биле со различни димензии, а датирани се од крајот на VI и почетокот на VII век.¹⁰³⁵ Градени се од фрагменти градежна керамика и камења поврзани со калов малтер. На просторот на атриумот и околу базиликата откриени се и раносредновековни погребувања. Паралелно покрај југозападниот ѕид на базиликата се наоѓа канал покриен со камени плочи и резервоар за вода со правоаголна форма (Фот. 43, Фот. 44). Каналот се протега се до улица *cardo maximus*. Неговата функција не е јасна, исто како и неговата датација. Според опусот на ѕидање, каналот и резервоарот многу наликуваат на градбите од микростанбениот комплекс југозападно од базиликата.¹⁰³⁶

Северозападно од Базилика I и објектот до неа, на повисоко ниво се откриени калдрмисана улица и градби од необработени камења и калов малтер. Градбите се поврзуваат со обновата на градот после земјотресот од 518 год.¹⁰³⁷

Траги од рановизантиски градби и слоеви датирани во V и VI се откриени и на просторот на северозападната некропола, но за нив нема никакви поконкретни информации.¹⁰³⁸

И најновите археолошки ископувања во делот на Доцноантичкиот источен бедем откриле повеќе објекти, градени и обновувани во неколку наврати низ целиот VI век (Фот. 45).¹⁰³⁹

При утврдувањето на хронологијата на градбите од постурбаната фаза на Скупи, секогаш треба да се имаат во предвид и помладите, на рановизантиските мошне слични остатоци од ѕидови и подови датирани во средновековниот период.¹⁰⁴⁰

Во прилог на тоа повторно ќе се навратиме на еден станбен објект во делот северозападно од Хореумот, кој преку садовата кермика и монетите е датирани во VI век. Врз него има остатоци од станбени објекти и движен материјал кој зборува за континуитет на живеење од 2/2 на VI, VII до 1/2 на VIII век на овој простор. На тој простор не се пронајдени

¹⁰³³ Овој момент е засега прв и најрано датирани доказ за нарушувањето на урбана улична мрежа во градот.

¹⁰³⁴ Oncevska Todorovska 2009, 77.

¹⁰³⁵ Ончевска Тодоровска 2011, 374.

¹⁰³⁶ За информациите и илустративниот материјал, голема благодарност до кустос советник д-р Марина Ончевска Тодоровска.

¹⁰³⁷ Кораќевик 1977, 147-149; Кораќевик 1984, 14.

¹⁰³⁸ Јованова 2008, 80.

¹⁰³⁹ (<http://www.skopjeinfo.mk/gradot/1699117972/novo-soznanija-od-istravuvanjeto-na-staro-skopje>) – објавено на 11.01.2014, последно посетено на 11.01.2014; изразувам и голема голема благодарност до кустос советник Ленче Јованова за информациите и отстапениот илустративен материјал. Текстот во ќе бидат публикувани резултатите од ископувањата на бедемот е во печат (Јованова 2014).

¹⁰⁴⁰ Кораќевик 2002, 43.

траги од насилно рушење.¹⁰⁴¹ Откриените елементи се долни делови од полуземјанки со приближно правоаголна форма. Под подот на првиот помлад објект, откриени се погребувања распоредени врз подот на вториот постар објект. Првиот објект е со димензии 3,10 x 2,80 м, а вториот со димензии 3,00 x 2,30 м.¹⁰⁴² Влезовите на двете полуземјанки се на источната страна, северно од сиданиот столбец на термата.¹⁰⁴³

Сидовите на помладиот објект биле од хоризонтално поставени греди прикачени врз вертикални греди со дијаметар 0,20 – 0,30 м. Постариот објект имал сидови во плетерна техника. Дијаметарот на носечките вертикални делумно вкопани греди кај него бил 0,18 – 0,20 м, а на помалите 0,03 – 0,05 м. Сочуваните делови од доцноантичките градби се користени за зацврстување на конструкцијата на полуземуните. Во случајот на постарата земунца тие биле и конструктивно поврзани.¹⁰⁴⁴

2.2 Станбено опкружување и просторна организација

2.2.1 Улици

Во делот на микростанбената целина врз Театарот во Хераклеја се откриени две улици. Југозападната улица се наоѓа помеѓу градбите 3, 4 и 5 на една и градбите 6 и 7 на друга страна (План 6). Нивото и било поплочено со камени плочи со неправилна форма и различни димензии (Фот. 46, Фот. 47). Долга е околу 23,00 м, а ширината и варира помеѓу 2,20 и 3,50 м. Улицата има благ пад во правец од северозапад кон југоисток.¹⁰⁴⁵ Североисточната улица од истиот комплекс се наоѓа помеѓу градбите 6 и 7 на една страна и градбите 8 и 9 на друга. Нивото и било во техника на набиена глинеста земја во ширина од 4,00 м.¹⁰⁴⁶ На северозападната страна започнува од поширок отворен простор над градбите 6 и 9. Откриена е во должина од 25,00 м. Во отсуство на поразвиен одводен систем врз гледалиштето и орхестрата, улиците истовремено служеле и како главни носители на атмосферската вода во овој дел.

¹⁰⁴¹ Ристески 2002, 80-81.

¹⁰⁴² Исто, 71, 74.

¹⁰⁴³ Исто, 72, 76.

¹⁰⁴⁴ Исто.

¹⁰⁴⁵ Во делот од Градба 4 до Градба 3 падот на нивото на улицата изнесува околу 0,20 м (Јанакиевски 2001, 50, 54).

¹⁰⁴⁶ Јанакиевски 1987, 79.

Градбите подигнати во делот на Портикот окупирале и дел од уличката југоисточно од него. Под нив останал и одводниот каналот покриен со камени плочи.¹⁰⁴⁷ Несомнено е дека покрај новите, во рановизантискиот период во употреба останале и поголемите главни комуникации низ градот.

Во текот на поновите археолошки ископувања на Стоби откриен е цел систем од улици и сокаци кои се дел станбеното опкружување на рановизантиските станбени објекти (План 9). Најмногу информации за уличниот систем се добиени со истражувањата северозападно од *Via Sacra*. Тука за прв пат е истражувана највисоката улица *cardo* (Фот. 48).¹⁰⁴⁸ Улицата се одделува од *Via Sacra* во правец кон север и се протега источно од широк отворен простор и западно покрај Полукружен плоштад. После протегањето во должина од околу 30,00 м и ориентација север – југ, заобиколувајќи го Полукружен плоштад улицата продолжува во правец кон североисток по средината на највисоката тераса на градот.¹⁰⁴⁹ Откриената должина после скршнувањето изнесува околу 80 м. Ширината и се движи помеѓу 6,00 и 7,80 м, а има пад во правец од североисток кон југозапад. Во најголем дел е паралелна со *Via principalis superior*. Според авионските фотографии може релативно точно да се прати протегањето од нејзиното одделување од *Via Sacra*, до линијата Палата на Перистерија – Северозападен бедем (Фот. 49). Со ортогонално поставените улици формира правилни инсули. На самата крстосница се наоѓа широко поплочување со правилно редени камени плочи и силно набиени речни камчиња (Фот. 50). Во делот после одделувањето е од набиена земја и поретко употребени речни камчиња. Од просторот западно од Просторија 3 на Полукружен плоштад, во целата преостаната откриена должина е од ситни набиени аморфни и валчести камчиња, помешани со мноштво фрагментирана градежна керамика (Фот. 51).¹⁰⁵⁰ Нивото со набиени камчиња недостига покрај периферниот ѕид на Полукружен плоштад во појас широк 0,90 – 2,00 м. Ако ова се протолкува како оштетување при фундаирањето на периферниот ѕид на Полукружен плоштад, тогаш нејзиното подигање во првите децении на V е во моментов единствениот сигурен *terminus ante quem* за нејзиното спроведување. Нивото на улицата наместа е оштетено со ровови од I Светска војна.

На оваа улица се надоврзуваат голем број помали улички и сокаци кои заградуваат засебни станбени целини. Покрај уличките се наоѓаат повеќе премини кои воделе внатре во

¹⁰⁴⁷ Види поглавје 2.1.1.

¹⁰⁴⁸ Применувајќи го принципот на досегашното именување на улиците, сметам дека најсоодветно име за оваа улица е *Via principalis supra superior*.

¹⁰⁴⁹ На југоисток покрај неа ја остава т.н. Куќа со триклиниум и делови од помали станбени објекти, а на северозапад уште неколку рановизантиски станбени објекти и друг широк отворен простор.

¹⁰⁵⁰ Наместа покрај камчињата видливи се и животински коски, но не може со сигурност да се каже дали тие се дел од големата количина отпад откриен врз неа, или тука стигнале при тампонирањето на улицата.

самите градби. Наместа уличките стигнуваат до помали правоаголни отворени простори. Околу некои од нив наоѓаат премини кон околните градби. Споредните улички главно се ориентирани северозапад - југоисток, а се поставени ортогонално на главната улица. Единствено во комплексот откриен во аголот помеѓу Северозападен и Југозападен бедем се наоѓаат две улички со ориентација југозапад – североисток. Нив ги поврзува една мала уличка која се протега паралелно со Југозападен бедем. Без исклучок сите го следат падот на теренот кон југоисток и југозапад, во зависност од правецот на протегање. Речиси сите се протегаат до бедемот, а преку една и директно се влегува во Кула 2 на Северозападен бедем (Фот. 52, Фот. 53). Последната на 13,50 м пред влезот во кулата била затворена со двокрилна врата, носена од масивен камен блок употребен како праг (Фот. 54).

Должината на улиците кои водат кон Северозападен бедем изнесува по околу 32,00 м. Единствено двете последни југозападни улички се долги помеѓу 17,50 - 19,50 м. Должините на двете улици кои водат до Југозападен бедем изнесува 26,00 – 28,00 м. Уличката која е ги поврзува истите е долга 14,90 м. Должината на уличката помеѓу Полукружен плоштад и Куќа со триклиниум изнесува 21,40 м.¹⁰⁵¹ Ширините помеѓу улиците се разликуваат и се движат помеѓу 1,50 и 4,30 м. Ширината и на самите улици во различни делови од нивното протегање е различна.

Во поглед на материјалот од кој се изградени, дел од улиците се поплочени со камени плочи, а дел се во техника на набиена глинеста земја. Доколку се исклучи главната улица, многу мал дел се од набиени ситни камчиња. Североисточната половина од споредната уличка која минува помеѓу Полукружен Плоштад и Куќа со триклиниум, направена е од набиени камчиња измешани со малтер и ситни фрагменти градежна керамика. Линија од вертикално поставени плочи по средината на уличката укажува на канал кој бил исфрлен од употреба и исполнет со отпад во подоцнежна фаза (Фот. 55). Одоводнувањето на атмосферските води е преку самите улици или преку канали кои се во нив вкопани и покриени со камени плочи ().

Во Стоби во најголем дел од случаите распоредот на градбите е подреден на протегањето на улиците околу нив. И покрај тоа повеќето од нив се секундарно делумно или наполно преградени со ѕидови (Фот. 56, Фот. 57).¹⁰⁵² Само наместа е оставан простор за комуникација помеѓу новоформираните станбени простории. Тие се вклучени и станале дел од градбите наоколу. Покрај овие сигурно во употреба останале старите улични комуникации.

¹⁰⁵¹ Оваа уличка најверојатно била покриена со лаконски тегули. Доколку тегулите припаѓаа на соседните градби, ситуацијата и состојбата во која е откриен срушениот покрив ќе беше поинаква.

¹⁰⁵² Под едната водел одводен канал покриен со камени плочи.

Уличниот систем во рановизантискиот период во најголем дел ја наследува уличната шема од доцноримскиот период.

Најмалку информации има за уличниот систем во рановизантиско Скупи. Иако постојат индиции за подигање на нивото на улиците после земјотресот, неспоменувањето на поголемо количество градежен материјал врз нив покажува дека истите биле расчистени после катастрофата и во дел продолжиле да функционираат. За напуштањето на ортогоналаната организација на улиците зборува подигањето на југозападната просторија на Базиликата со атриум врз еден декуман, при крајот на V и почетокот на VI век. Тоа го следеле и скромните градби подигнати директно врз неа после земјотресот.¹⁰⁵³ Во делот западно од Цивилна Базилика откриена е калдрмисана улица која како и градбата покрај неа се датира во време на обновата на градот после земјотресот од 518 год.¹⁰⁵⁴

2.2.2 Отворени простори – плоштади

Со оглед на распадат и рустификацијата на урбанистичката шема на градовите, под знак прашалник останува кои се и каде се местата користени за масовно собирање на луѓето. Неопходноста од такви широки отворени простори и плоштади се гледа во нивната повеќенаменска употреба за:

- групирање на жителите и организација на одбраната на градот;
- собирање на маса на луѓе за соопштување на вести, политички говори;
- сместување на добитокот во време на опсада;
- одржување на пазаришта и панаѓури;

Идејата за наоѓање на широки неизградени отворени простори на прв поглед изгледа контрадикторна со генералните урбанистички случувања по градовите. Особено поради изразената борба за освојување и на најмалиот достапен простор во градот, со цел негово адаптирање за сместување и станбено живеење на големиот број жители. Тој простор најчесто претставува дел од постари градби, но неретко за таква цел се користени улиците и другите отворени јавни површини. Во прилог на обидот да се даде одговор на прашањето за отворени простори или плоштади, повторно ќе се осврнеме на рановизантиската населба во Стоби, поточно на делот од неа северозападно од Via Sacra.

На околу 20 – 25 м после влезот во градот од Porta Хераклеја, северозападно од Via Sacra се отвора широк неизграден отворен простор (Фот. 58). Тој е со направилна правоаголна форма, а дополнително се отвора и кон североисток помеѓу две градби (Фот. 59) и кон

¹⁰⁵³ Ончевска Тодоровска 2011, 374.

¹⁰⁵⁴ Кораќевиќ 1977, 149; Кораќевиќ 1984, 14.

југозапад покрај улицата. Вкупната површина на отворениот простор, заедно со двете проширувања изнесува околу 715,00 м². Нивото на одење на отворениот простор е од нивелирани срушени плитарни сидови. Во текот на археолошките ископувања на неколку места ова ниво е пробиено и пронајдени се интактни или помешани рушевини од делумно изгорени плитарни тули, гареж и помешан фрагментиран движен материјал. Во еден дел со овој слој бил делумно засипан и одводен канал покриен со камени плочи (Фот. 60). Во централниот дел помеѓу помеѓу двете поголеми градби трагите од запечени плитарни сидови се најинтензивни (Фот. 61, Фот. 62).¹⁰⁵⁵ Наместа под изгорените плитарни сидови видливи се камените темели врз кои некогаш стоеле редените плитарни тули. Не е јасна намената на три т.н. подсидови од поситни камења и калов малтер, кои се делумно или целосно вкопани во нивото на одење на широкиот отворен простор (Фот. 63, Фот. 64, Фот. 65).¹⁰⁵⁶ Иако не е откриено дали затвораат простории, правците на протегање одговараат на протегањето на сидовите на околните градби. Падот на отворениот простор е кон југ, кон Via Sacra. Тој ги собирал и кон улицата ги насочувал сите атмосферски води кои доаѓале од околните улички и од покривите на околните градби.

Источно од овој отворен простор, кон Полукружен плоштад се наоѓа дел од највисоката улица *cardo*, за која веќе стана збор во претходното поглавје. Движејќи се по неа се доаѓа до уште еден широк отворен простор, позициониран северозападно од неа (Фот. 66). Од три страни е обиколен со градби, а само на југоиточната е делумно отворен кон улицата.¹⁰⁵⁷ Откриениот отворен неизграден простор се протега на површина од околу 560 м².

Тука треба да се споменат и помалите четириаголни проширувања до кои стигаат некои од улиците (План 5). Не секогаш е правило околу проширувањата да се наоѓаат влезови во објектите околу нив. Во овој степен на истраженост и покрај тоа што се претпоставува токму таква функција на некои од нив, оние кои немаат премини околу нив не оставаат простор за построго дефинирање на намената.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁵ При нивното отстранување во кв. D3 од сектор 88, откриени се голем број железни клинци и неколку фрагменти од плитарни тули премачкани со тенок слој бел малтер. Под срушените силно изгорени плитарни сидови и под неколку сантиметри дебел слој јаглен и pepел, откриено е одлично сочувано поплочување ограничено со сидови од обете страни (). Тоа наликува на тесна уличка. Северозападно од него се наоѓаат сериозно оштетени сидови од просторија. За жал овие појави сеуште не се прецизно датирани.

¹⁰⁵⁶ Идентификувани се како подсидови зашто лице имаат само од едната страна. Само еден од нив е целосно отворен. Во неговиот темел е употребен еден квалитетно изработен јонски капител од бел мермер. Целиот сид е фундиран врз компактна глинеста земја.

¹⁰⁵⁷ На авионските фотографии од 1934 год. (Фот. 49), на овој простор се забележуваат повеќе простории. Во моментот не е јасно дали тие се оштетени при копањето на ровови од I Светска војна или пак се стратиграфски пониско и припаѓаат на постара градба на овој простор.

¹⁰⁵⁸ На локалитетот „Големо Градиште“ кај с. Коњух, сокаци воделе до внатрешноста на инсулите, каде се наоѓале влезовите во станбените објекти или работилници (Snively 2008, 404). Директни влезови од главните улици имало многу малку, што до одреден степен е пракса и во Стоби.

3. Анализа на недвижни архитектонски елементи

3.1 Градежен систем (конструкции, материјали и техники)

3.1.1 Сидови¹⁰⁵⁹

Кога се зборува за сидовите на рановизантиските профани градби, честопати се имаат во предвид само темелите и нивните најниски делови. Зачуваноста на основата на градбите се должи на нејзината поголема трајност и цврстина, како и поради фактот што таа речиси секогаш е целосно затрупана и фиксирана со рушењето на останатите конструктивни елементи.¹⁰⁶⁰ При тоа во никој случај не треба да се заборави дека горните делови од сидовите се сидани од плитарни тули или од набиена земја и засилени со дрвени греди во т.н. бондрук конструкција.¹⁰⁶¹ Во поглед на изгледот и финалната обработка на фасадите и внатрешните лица на градбите не се откриени поконкретни информации. Малтерисувањето т.е. премачкувањето, доколку воопшто постоело, сигурно се изведувало со материјал сличен на земјениот материјал од кој се изградени повисоките сидни маси.¹⁰⁶²

Сите сидови од рановизантиските градби откриени врз Театарот во Хераклеја Линкестис (План 5, бр.1; План 6), изградени се од приделкани речни валчести или приделкани аморфни камења, поврзани со калов малтер.¹⁰⁶³ Поголемите камења најчесто се вградувани во аглите или во темелите на сидовите (Фот. 67). Камењата се со локално потекло. Градежна керамика се употребува исклучително ретко. Фрагменти градежна керамика се употребени во североисточниот сид на Градба 4. Цели тули се употребени во сидот, поточно во довратниците на југозападниот влез на просторија 8С (Фот. 68). Исто така и во т.н. „банак“ – заштитен сид откриен северозападно од просторија 5А, покрај камењата, употребени се и фрагменти од тули поврзани со калов малтер и траги од малтер врз круништето.¹⁰⁶⁴ Темелните делови од сите сидови се изградени во *opus incertum*. Во рамките на целата микростанбена целина, единствено во североисточниот сид на Градба 4 т.е. во сидот со употребени фрагменти од тули, секундарно се реупотребени две мермерни бази (Фот. 69). На одредена висина под

¹⁰⁵⁹ Во ова поглавје детално ќе бидат обработени само сидовите за кои фондот на информации е поголем. За основни информации околу останатите види поглавје 2.1.

¹⁰⁶⁰ Токму од тие причини т.е. заради поставување на стабилна основа која истовремено е отпорна на влага и други физички фактори, долните делови кај овие градби секогаш се градат од камења и калов малтер и се делумно вкопани во земјата.

¹⁰⁶¹ Повеќе за потеклото, изгледот и конструктивните елементи на оваа конструктивна (сидарска) техника види кај (Цветковиќ-Томашевиќ 1987, 18-19; Јеремиќ 1985).

¹⁰⁶² Надворешната оплата од кал или глина може да се сочува единствено во случај кога градбите страдаат во силен пожар, што не е случај кај градбите кои тука се разгледуваат.

¹⁰⁶³ Јанакиевски 1989, 66.

¹⁰⁶⁴ Истиот, 1976, 53.

круништето на истиот сид се забележува хоризонтална нивелација во сидаријата.¹⁰⁶⁵ Единствено во Градба 2 од микростанбената целина, како северозападен сид е употребена субструкцијата од западното крило на гледалиштето т.е. остатоците од западната аналема (Фот. 70).¹⁰⁶⁶ Сидовите во западниот дел од гледалиштето лежат директно врз карпа или врз остатоци од периметралниот сид на театарот. Некои од сидовите во делот на средната зона на гледалиштето лежат директно врз седиштата. Како се оди кон исток т.е. кон орхестрата, слојот ерозивни наноси врз карпата и зачуваниот дел од гледалиштето се повеќе се зголемува и врз орхестрата достигнува длабочина од околу 6,00 метри.¹⁰⁶⁷ Сидовите на градбите подигнати врз самата орхестра се вкопани во тој ерозивен нанос.

Во поглед на фазите на подигањето на микростанбената целина има многу малку информации. Градбата 7 се смета за зачеток и јадро околу кое се подигнати останатите градби. Од тие причини се определува нешто поран датум за нејзиното подигање. Секундарното подигање на сидови во комплексот е правено воглавно од три причини. Првата е заради поделба внатре, во просториите самите градби. Втората е заради проширување на градбите со формирање на нови простории. Третата и најсилно изразена намена е подигањето на преградни сидови, заради заштита и насочување на ерозивните наноси и атмосферската вода. За етапите и редоследот на подигањето на градбите најмногу информации можат да се добијат преку следење на споевите помеѓу заштитните сидови и сидовите на самите градби т.е. дали заштитните сидови се подигнати истовремено или се подоцна прилепени на габаритот на градбата.¹⁰⁶⁸ За секундарното подигање на некои сидови зборуваат и разликите во ширината и длабочината до која истите се фундирани (Фот. 71, Фот. 72, Фот. 73).¹⁰⁶⁹ Според меѓусебните споеви на сидовите, се забележуваат максимум до две дополнителни доградби на сидовите од основната фаза. Просторијата 3В е секундарно прилепена на Просторија 3А, а заради оштетувањето на сидот помеѓу нив не се знае дали воопшто комуницирале.¹⁰⁷⁰ Слична е ситуацијата и со Градба 5. Изградбата на просторијата 5А и претходи на таа на просторијата 5В.¹⁰⁷¹ Јужниот дел од Градба 8 (простории С, Е (D), F и G) е изграден порано, а потоа градбата е проширена кон северозапад со додавањето на

¹⁰⁶⁵ Јанакиевски 2001, 54.

¹⁰⁶⁶ Исто, 47.

¹⁰⁶⁷ Janakievski 1978, 696; види фотографии 8-12 во илустративниот дел на трудот.

¹⁰⁶⁸ Причина за тоа е фактот што со подигањето на секоја наредна градба се променувала насоката на течењето на атмосферската вода и ерозивните наноси. Тоа иницирало секундарно подигање на дополнителни заштитни сидови кај веќе постоечките градби.

¹⁰⁶⁹ Во поглед на длабочината на фундирање на темелите, покрај редоследот на фазите, далеку поважна улога има цврстината и структурата на самата подлога и висината т.е. катноста на самата градба.

¹⁰⁷⁰ Janakievski 1978, 700.

¹⁰⁷¹ Јанакиевски 1987, 77; Јанакиевски 1976, 52.

просториите А и В. Дури потоа заради заштита од поплави се додадени двете ситчиња југозападно над просторија 8А. Просторијата 8Е е добиена со доградување на напречен сид во просторија 8С, слично како и просторија 8D.¹⁰⁷² Помеѓу Градба 6, а како дополнителна интервенција прилепена на сидовите на Градба 7, подигнат е долг сид кој заградува исто толку долг тесен простор над Градба 7. Интервенцијата е направена заради заштита на темелите и влезот во Градба 7. Нема информации за мошне веројатните хоризонтални обнови на сидовите. Хоризонталната нивелација во сидаријата под круништето на североисточниот сид на Градба 4, упатува на негова обнова во висина.¹⁰⁷³

Ширината на сидовите генерално се движи помеѓу 0,60 – 0,85 м, во најголем дел 0,70 – 0,80 м. Генерално земено, секундарно подигнатите сидови во делот на целата населба се со плиток темел, а тие кои ги штитат влезот во Градба 1 и северозападниот раб на Градба 5 се потенки во однос на останатите.¹⁰⁷⁴ Ширината секундарно подигнатиот сид со кој е преградена просторија 8С и е добиена просторија 8Е, изнесува 0,45 м.¹⁰⁷⁵ Нешто пошироки т.е. по 0,50 м се широки „искршениот“ сид кој ја дели фурната 8D од просторија 8F и југоисточниот сид на просторија 8Е. Сидот кој го штити влезот во просторија 5В е широк 0,70 м т.е. одговара на просечната ширина на останатите сидови. Пошироки сидови во однос на останатите се северозападниот сид на Градба 1, широк 1,20 м, југоисточниот сид на Градба 4 широк 1,05 м, исто толку широкиот југоисточен сид на Просторија 8Е и сидот кон улицата во северниот агол на Градба 4 кој широк дури 1,80 м. Сидот северно над Просторија 5А е широк 1,60 м.¹⁰⁷⁶

Во секторот Акропола (План 1, бр.15), остатоци од сидови се откриени само во сондите број 1, 4, 7, 8 и 10.¹⁰⁷⁷ Во речиси сите останати сонди ископувани се само градежни урнатини од валчести камења и фрагменти градежна керамика.¹⁰⁷⁸ Сидовите и тука биле градени од речни валчести камења поврзани со калов малтер. Единствено во сидовите во сондите 1 и 10 има секундарно реупотребени фрагменти од тули. Во сонда 8 која и претходно била истаражувана во 30-тите години на XX век, низ градежните урнатини покрај срушените сидови имало и големо количество растресит малтер. Во сонда 7 е отворен претходно истражениот апсидален сид.¹⁰⁷⁹ Широки се по 0,65 м, а единствено во сонда 10 е откриен

¹⁰⁷² Јанакиевски 1977, 94-95.

¹⁰⁷³ Јанакиевски 2001, 54; Не треба да се изостави можноста на тоа ниво да се наоѓало подното ниво на градбата. Види фотографија 69 во илустративниот дел од трудот.

¹⁰⁷⁴ Ширината им е помеѓу 0,40 - 0,50 м (Јанакиевски 2001, 46, 57).

¹⁰⁷⁵ Јанакиевски 1977, 96.

¹⁰⁷⁶ Исто, 84-90.

¹⁰⁷⁷ Види фотографија 46 во илустративниот дел од трудот.

¹⁰⁷⁸ Јаканиевски 2003, 58-64.

¹⁰⁷⁹ Исто, 62.

поширок сид од 0,95 м. Кај некои од сидовите се забележува благо скршнување од линијата на протегање.

Рановизантиската населба на Стоби (План 2 и 7, бр.12), во поглед на употребените градежни материјали и опуси на зидање е мошне рурална. Сите сидови се изградени од камења и калов малтер како врзивно средство (Фот. 74). Димензиите на употребените камења, како и степенот на нивната обработка варира од градба до градба. Друг фактор според кој се забележуваат разлики во материјалот е и фазата т.е. времето на подигање на некои сидови во склоп на самите градби. Кај некои градби се забележува употреба камења со поголеми димензии на аглите. Јадрото на сидовите секогаш е од поситни камења, некогаш фрагменти градежна керамика и редовно калов малтер. Во јадрото на некои од сидовите како и врз некои од употребените камења се забележани остатоци од парчиња варов малтер. Ова упатува на секундарна реупотреба на некои од нив. Во целиот комплекс единствено т.н. Куќа со триклиниум е градба чии сидови се од обработени камења и варов малтер (План 10, фаза I и Ia; Фот. 75). Ова најверојатно е резултат на поголемата старост на градбата или на економската состојба на нејзиниот сопственик. Целиот североисточен дел на оваа градба е секундарно преградуван во неколку наврати, со сидови од камења и калов малтер (План 10, фаза II, IIa и IIb).

Каменот е локален, цепен во непосредна околина на градот и во најголем дел е зелен песочник со примеси на силикати и кварцити. Во помала мера се употребува и речен камен. Фрагментирана градежна керамика се употребува поретко и речиси редовно се поврзува со секундараните (Фот. 76), а особено со терциерните подоцните градежни интервенции (Фот. 77). Наместа се среќаваат реупотребени архитектонски камени елементи и многу ретко фрагменти од скулптури. Во поглед на опусот на зидање најзастапен е *opus incertum*. Повисоките делови од градбите биле ѕидани со плитарни тули и бондрук конструкција изведена со дрвени греди (Фот. 78, Фот. 79).

Во земја вкопаните темелни партии на сидовите се откриени на само неколку места и во тие случаи не се добиени некои поконкретни информации. Најголем дел од сидовите се фундирани во слој од срушени земјени сидови со интензивни траги од горење.¹⁰⁸⁰ Помал дел од нив се фундирани врз сидови од многу солидно изградени постари градби, изведени со обработени камења и варов малтер како врзивно средство. При подигањето на населбата

¹⁰⁸⁰ Види фотографии 60, 61 и 62 во илустративниот дел од трудот.

делумно се искористени добро сочувваните сидови од претходната фаза и истите се надсидани или досидани.¹⁰⁸¹

За првата фаза од рановизантиската населба се карактеристични сидови изградени од аморфни и кршени камења, поврзани со калов или глинен малтер. Оваа фаза во најголем дел ја дава сликата за последната урбанизацијата на градот. Во и околу подигнатите градби, во најмногу три подфази се вршени дополнителни адаптации, преку серија од доградувања и преградувања.¹⁰⁸² Сите се изведени во мошне тесни временски рамки. Идентификувани и групирани се според неколку сличности т.е. разлики во употребениот градежен материјал и опус на зидање. Врз основа на тоа е можно и нивно генерално хронолошко одвојување. Дополнителните адаптации се изведувани главно со три намени. Најчеста цел е проширување на габаритот на самата градба. Со новоизградените сидови на сметка на околните улици или отворени простори се заградувал нов простор.¹⁰⁸³ Поретко е заради поделба на просториите внатре во самите градби и промена на комуникациите помеѓу нив преку затворање на влезовите (Фот. 80, Фот. 81). Најретко, дополнителните градежни интервенции се во функција на насочување и заштита на градбите од ерозивни наноси и атмосферски води. Со цел отворање на нови премини, забележани се и разградувања на постари сидови.

Сидовите од секундарните градежни интервенции (фаза IIa), се многу слични со сидовите од основната градежна фаза (Фот. 82, Фот. 83). Како градежен материјал исклучиво се користат обработени камења поврзани со калов малтер, со многу ретка употреба на фрагментирана градежна керамика. Квалитетот на зидање варира од едно до друго место.

За терциерните градежни интервенции (фаза IIb) карактеристична е употребата на ситни валчести и аморфни камења, со големо количество на фрагментирана градежна керамика и калов малтер употребен како врзивно средство. Не ретко во сидаријата се забележуваат цели редови од косо редени фрагменти од тули и тегули и делови од сидовите изработени во *opus spicatum* (Фот. 84). Со доградби во овој опус се затворени голем дел од влезовите, а целосно се изградени само неколку простории. Ако како репери за земат опусот на зидање, употребениот градежен материјал и односот помеѓу сидовите, се доаѓа до заклучок дека промените на комуникациите се одвивале постојано. Дури и во време на скромното живеење (фаза IIc) врз остатоците од рушевините на терциерните градежни интервенции

¹⁰⁸¹ Види фотографии 24 и 25 во илустративниот дел од трудот.

¹⁰⁸² Во одредувањето на фазите главен удел имаат квалитетот на градежниот материјал, споевите на сидовите, употребеното врзивно средство и (не)присуството на фрагменти градежна керамика. При одделувањето на фазите неопходно е особено внимание, особено заради можноста од секундарна реупотреба на градежниот материјал. Види фотографија 26 во илустративниот дел од трудот.

¹⁰⁸³ Види фотографии 56 и 57 во илустративниот дел од трудот.

(Фот. 85).¹⁰⁸⁴ Третите по хронолошки редослед изведени градежни интервенции се детектирани само како резултат на следењето на стратиграфијата и односите помеѓу сидовите. Нивна главна карактеристика е тоа што подовите на градбите редовно се на повисоко ниво, врз нивелирани остатоци од земјени сидови.¹⁰⁸⁵

Во поглед на ширината на сидовите, се забележува релативно голема унифицираност. Најголем дел од сидовите се широки помеѓу 0,65 – 0,80 м.¹⁰⁸⁶ Сидовите со помала ширина кој изнесува помеѓу 0,30 – 0,40 м, се поврзуваат со дополнителните преградувања и заградувања или пак припаѓаат на градби кои се многу плитко под површината на теренот.¹⁰⁸⁷ Ова сепак не е правило, зашто меѓу нив има и сидови со ширина 0,65 – 0,80 м, а има и такви кои се пошироки. Со потенки сидови многу често се изведувани затворањата на премините помеѓу просториите.¹⁰⁸⁸ Кај некои од сидовите, особено кај помладите, се забележуваат благи скршнувања од линијата на протегање.

Во некои од сидовите се забележуваат правоаголни ниши. Под претпоставка дека повеќето се наоѓеле во повисоките делови на сидовите изградени од плитарни тули, нивниот број сигурно бил поголем.¹⁰⁸⁹

Достапните информации за сидовите на рановизантиските профани градби во Скупи се далку поскумни. Сидови изградени од тули поврзани со калов малтер се откриени во делот над аподитериумот на Доцноримската бања (Фот. 86, Фот. 87). Пошироко во делот северозападно од термата се градени сидови од необработени камења со различни димензии и калов малтер како врзивно средство, во многу лош опус и без некој определен ред во зидањето (Фот. 88).¹⁰⁹⁰ За нивната изградба се секундарно реупотребувани камења, тули, парчиња малтер и сполии од други постари градби. Просториите поставени во два паралелни реда, се шират на простор со димензии 45,00 x 18,00 м.¹⁰⁹¹ Вкупната површина на која се подигнати рановизантиските градби на просторот северозападно од *cardo maximus* изнесува околу 2870 м². Подигани се врз рушевините од постарите доцноримски градби, а само наместа

¹⁰⁸⁴ На фотографија 84 се забележува дополнително преградување на влезот кој водел до просторијата формирана во фазата IIb.

¹⁰⁸⁵ Со оглед на скромниот движен инвентар откриен во нивни контекст, засега е многу тешко хронолошки да се дефинираат. Иако постојат индикации за живеење и во средниот век, на просторот над рушевините од рановизантиските градби, користењето на нивните сидовите повеќе упатува на континуитет на живеење во краток временски период. Малиот број на откриени сидови на археолошки мошне добро зачуваниот простор, упатува на живеалишта изградени од органски материјали.

¹⁰⁸⁶ Во најголем процент се со ширина од околу 0,70 м.

¹⁰⁸⁷ Најголем процент од овие сидови се широки помеѓу 0,40 – 0,50 м.

¹⁰⁸⁸ Види фотографија 94 во илустративниот дел од трудот.

¹⁰⁸⁹ Во текот на археолошките ископувања честопати низ рушевините од земјените сидови се наоѓаат плочести камења. Тие можеби треба да се идентификуваат како горни делови т.е. покриви на нишите, кои секако можеле да бидат и дрвени.

¹⁰⁹⁰ Кораќевиќ 2002, 159.

¹⁰⁹¹ Исто, 160.

се искористени сочуваните делови од нивните сидови. Со цел формирање на нови простори, се изведувале преградувања на некои од просториите на постарите градби. Темелите на сидовите на различни места биле вкопувани до различна длабочина, што може да е резултат на извесна хронолошка разлика меѓу нив.¹⁰⁹² Покрај основната фаза на подигањето на самите градби, внатре во нив само наместа се утврдени секундарно изведени адаптации.

Ширината на сидовите се движи помеѓу 0,40 – 0,60 м.¹⁰⁹³ Големата концентрација на сидови и простории во делот северозападно од термата, најмногу зборува за карактерот на самата архитектура. Подигани се без притоа да се води грижа за пропорциите, размерот и складноста. Некои од нив дури не го задржуваат ниту правецот на протегање. Во просториите каде на постарите сидови се додадени нови, воопшто не се почитуваат правите агли.¹⁰⁹⁴ Некои од нив според правецот на протегање се со целосно нејасна намена. Во делот северозападно од калдариумот на Доцноримската терма, врз рановизантиските сидови се подигнати нови сидови, чии правци на протегање воопшто не одговараат на постарите сидови. Во североисточниот периферен дел од Хореумот е откриен сид кој според опусот ги надминува сите останатите. Тој е изграден од редови убаво редени поситни камења и фрагменти од тули, со јадро исполнето со измешан материјал. Калов малтер е употребен како врзивно средство во целата негова висина. Несомнено дека горните делови од овие сидови биле изведени со плитарни тули или набиена земја и засилени со дрвена бондрук конструкција.

3.1.2 Подови

И покрај релативно големиот број на истражени рановизантиски профани градби во Хераклеја Линкестис, многу малку информации има за нивните подови. Причините за тоа треба да се бараат во високиот степен на секундарна девастација на градбите, по пат на ерозија, но и во применетата методологија при архелешките ископувања.

Со оглед на малиот број документирани подни нивоа во делот на т.н. Микростанбена целина врз Театарот во Хераклеја, најверојатно голем дел од нив бил во техника на набиена глинеста земја (фот. 89). Единствено во Градба 8, во просторија 8D е пронајден под поплочен со секундарно се реупотребени тули и лаконски тегули (Фот. 90).¹⁰⁹⁵ Оваа просторијата е идентификувана како фурна, заради шесте масивни мелнички камења откриени потпрени врз

¹⁰⁹² Кораќевиќ 2002, 161.

¹⁰⁹³ Исто, 162; Со мерењата на ширините на сидовите според приложената основа, утврдено е дека најголем број сидови се широки помеѓу 0,65 – 0,85 м.

¹⁰⁹⁴ Кораќевиќ 2002, 162.

¹⁰⁹⁵ Тулите се со димензии 29,5 x 29,5 x 5 см.

приферниот сид на Градба 7, спротивно од влезот во Градба 8.¹⁰⁹⁶ Подот во соседната просторија 8E е во техника на набиена глинеста земја (Фот. 91). Се споменува висината на која се наоѓа подот на просторија 3A, но притоа нема информации за неговата структура.¹⁰⁹⁷ Подот на Градба 4 бил од набиена земја.¹⁰⁹⁸ Исто така под од набиена жолтеникава земја е откриен и во Просторија 5B¹⁰⁹⁹ Единствено подот во просторија 5A бил од набиен малтер, со голема количина на песок и ситен камен.¹¹⁰⁰ Подот кон југ што го има подот во оваа просторија е резултат на секундарни стратиграфски и тектонски пореметувања.

Во сонда 5 во Сектор Акропола е откриено подно ниво од црвена набиена земја. Неговата хронолошка определба во рановизантискиот период е дискутабилна, пред сè заради големата длабочината на која истиот е најден.¹¹⁰¹ Сидовите под мозаичните подови на просториите од Епископскиот комплекс најчесто се врзувале со подови од набиена земја, но нема никакви информации за подните нивоа на градбите над нив.¹¹⁰²

По прашањето за начинот на градење на подовите во рановизантиските профани градби, најмногу информации се добиени со најновите ископувања во Стоби. Таму најголемиот процент од подните нивоа се од набиена светлокафеава или кафеава глинеста земја (Фот. 92, Фот. 93, Фот. 94). Ретко каде истите добиле црвеникава боја како резултат на повисока температура. На некои места подовите делумно се поплочени со камени плочи (Фот. 95), а во ретки случаи и тули. Единствен пример каде целиот под е поплочен со тули е триклиниумот на градбата Куќа со триклинум (Фот. 96).¹¹⁰³ Дворот на истата градба е целосно прекриен со камени плочи (Фот. 97). На некои места во рамки на обновите и преградбите на некои од просториите, доаѓало и до подигање на подните нива внатре во самите градбите. Наместа се забележуваат обнови изведени со премачкување и набивање на нов слој глина.

На Стоби е забележана и една мошне интересна појава на нанесување тенок слој вар, врз подови изработени во техника на набиена глинеста земја (Фот. 98, Фот. 99). На таквите подови редовно се наоѓани мелници за жито. Оваа пракса веројатно е поврзана со одржувањето на хигиената во самите простории, преку примената на антибактериските својства на варта.¹¹⁰⁴

¹⁰⁹⁶ Јанакиевски 2001, 41, 66; Јанакиевски 1977, 96.

¹⁰⁹⁷ Јанакиевски 2001, 50.

¹⁰⁹⁸ Исто, 52.

¹⁰⁹⁹ Јанакиевски 1976, 54.

¹¹⁰⁰ Исто, 53.

¹¹⁰¹ Се наоѓа на 2,20 м под површината на теренот (Јанакиевски 2003, 61).

¹¹⁰² Томашевиќ Цветковиќ и други 2002, 93-94.

¹¹⁰³ Сепак, најверојатно станува збор за постара градба која останала во употреба подолг временски период.

¹¹⁰⁴ Во случајов би било премногу премачкувањата со вар да се поврзат со чумата во 5/10 на VI век.

Подови изработени во техника на набиена глинеста земја имале и профаните градби во Скупи, откриени на просторот северозападно од *cardo maximus*.¹¹⁰⁵ Двете градежни фази кои се забележуваат во сидовите, се следат и во подовите на просториите. Документирани се две различни нивоа на подови изработени во техника на набиена глинеста земја, со просечна висинска разлика меѓу нив од околу 0,60 м.¹¹⁰⁶ Во сличен манир, од набиена жолтеникава глина се изведени и подовите на двете полуземјанки врз Доцноримската терма (Фот. 100, Фот. 101). Подот на постарата земјанка бил црвеникав и наместа запечен. Кон сидовите на бањата нивоата на подовите биле незначително подигнати.¹¹⁰⁷ Во северозападниот дел над аподитериумот на Доцноримската терма, во некоја од профаните градби на тој простор, во рановизантискиот период е вкопана јама која го оштетила подот на бањата.

3.1.3 Покривни конструкции

Генерален заклучок е дека при публикувањето на резултатите од ископувањето на рановизантиските профани градби, многу ретко се посветува соодветно внимание на покривните конструкции. Состојбата е толку критична, што за Херклеја Линкестис и за Скупи не поседуваме никакви имформации. За покривање на градбите од рановизантиската населба на Стоби, речиси редовно се употребувани лаконски тегули и имбрекси, редени врз основа од дрвени греди (Фот. 102). На местата каде имало потреба од покривање на поширок простор, носечките греди се премостувале со вертикални потпорни дрвени греди. Тие или стоеле забиени во самите подни нивоа или пак се поставувале врз плочести камења и тули со различни димензии.¹¹⁰⁸ На само неколку места се откриени перфорирани тегули со посебна намена и нагоре извлечен раб (*tegulae caliciares*, Фот. 103, Фот. 104).¹¹⁰⁹ Ваквите тегули не се поврзуваат исклучиво само со огништа, туку служеле и за вентилација и осветлување на просториите под нив.¹¹¹⁰

Голем дел имаат декорирана внатрешна или надворешна страна.¹¹¹¹ Декорацијата од врежани кругови, точки, спирали, плетенки, брановидни и прави линии во различни правци и

¹¹⁰⁵ Кораќевик 2002, 160;

¹¹⁰⁶ Исто, 161.

¹¹⁰⁷ Ристески 2002, 72, 76.

¹¹⁰⁸ За тоа сведочат плитките јамички и плочестите камења и тули наоѓани во и врз подовите во некои од градбите.

¹¹⁰⁹ Лилчиќ 1996, 22.

¹¹¹⁰ За други вакви примери од Стоби (Лилчиќ 1996, сл. 32, Т. 20). Ваква тегула „комина“ е откриена и во Објект II на локалитетот Паприте на Црвено Поле, село Барбарево (Секулов 2008, 191, Сл. 6).

¹¹¹¹ Почесто се јавува врз внатрешната страна. Нема информации дали страната на која се наоѓа декорацијата е поврзана со нивната покривна или гробна намена и дали одредени типови на декорација се врзуваат со простории со специфична намена, што реално е помалку веројатно.

комбинации, изведена е со прсти пред нивното печењето (Фот. 105).¹¹¹² Поретко врежувањето се изведувало со тенки чешлести линии. Откриени се и примери со врежани крстови (Фот. 106). Ексклузивно, во една просторија во кв.В4 од сектор 88 во Стоби, пронајдена е тегула со од обете страни врежани: натпис, христов монограм и сферични форми (плодови или зрна жито).¹¹¹³ Во склоп на една просторија најчесто се наоѓаат тегули со неколку различни типови на декорација. Заради тоа, уште И. Микулчиќ смета дека во изведувањето на покривите за најмладите градби врз Домус Фулоника, се користени тегули извлечени од урантините на други објекти.¹¹¹⁴ Покрај тегули, во доцната куќарка подигната во североисточниот дел од истата градба се употребувале и покривни камени плочи.¹¹¹⁵ Во поновите истражувања на рановизантиската населба на Стоби е откриена само една ситуација со индикации за покривање со камени плочи (Фот. 107, Фот. 108). Не се исклучува можноста одделни простории да биле покриени со органски материјал со т.н. покрив од ржаници.¹¹¹⁶

Во делот на Акрополата на Стоби (План 2, бр.26), откриена е рановизантиска градба со срушен покрив од лаконски тегули.¹¹¹⁷ Целокупниот движен материјал од керамика и монети, исто како и радио-карбон датирањето, укажува на подигање на градбата во V, или можеби VI век. Со археолошките ископувања изведени на овој простор во поново време, пронајдена е градба во која една од просториите служела како магацин за лаконски тегули.¹¹¹⁸

Причината за реткото наоѓање на мерливи примероци од покривна градежна керамика во населбинските слоеви е фрагментираноста, настаната како резултат на нивното рушење.¹¹¹⁹ Димензиите на целосно зачуваните примероци се движат околу 0,75 x 0,43 x 0,025 м за тегулите и 0,66 x 0,18 (0,16 на потесниот крај) x 0,02 м за имбрексите.

Несомнено е дека покривните конструкции од лаконски тегули и имбрекси се поставувале врз носечка конструкција од дрвени греди. Тие се поврзувале со бондрук конструкцијата од сидовите заедно формирајќи цврста скелетна конструкција.

¹¹¹² Речиси да нема просторија во која нема фрагменти со отпечатоци од животински стопала кои настанале во процесот на производство т.е. сушење на тегулите.

¹¹¹³ Во делот на натписот е мошне оштетена, а во текот на ископувањето не се собрани сите фрагменти.

¹¹¹⁴ Единствен начин за сигурно потврдување на неговата констатација е преку физички и хемиски анализи на составот на истите.

¹¹¹⁵ Микулчиќ 2003, 196.

¹¹¹⁶ Наредени претходно врзани снопови од слама од `рж или некое друго житно растение.

¹¹¹⁷ *Terminus post quem* за рушењето на покривот е монета на Јустин II датирана во 569/70 год. (Davis et al. 1973, 33).

¹¹¹⁸ Шурбаноска и др. 2008, 278; Градбата имала три градежни фази: првата од почеток на V век, втората од 2/2 на V век и третата од 1/2 на VI век.

¹¹¹⁹ Најголем дел од целосно зачуваните примероци се откриени на некрополи, употребени во формирањето на гробни конструкции. Сепак постои разлика помеѓу покривните и тегулите специјално изработувани за гробни конструкции. Вторите биле забесто пресечени покрај свиениот раб формирајќи т.н. брава со другата тегула (Лилчиќ 1996, 21-22, 48-77), што не секогаш е правило.

Проблемот со решавањето на покривните конструкции, нивната водност, поврзаност, висина, е многу покомплексно прашање, поврзано пред се со катноста на самите градби. Покрај другите елементи, информациите за отворените непокриени простори во форма на дворови, позицијата на соседните објекти и одводнувањето околу градбите, играат огромна улога во решавањето на покривите. Големата концентрација на градби во кои дополнително се изведувале и по неколку поделби, проширувања и промени во комуникациите, надолнето со недостатокот на квалитетни информации и документација од рушењето на нивните покриви, секој обид за идејна реконструкција на самите градби го сведува на шпекуација.

3.2 Архитектонски содржини и елементи

3.2.1 Отвори во ѕидовите (влезови, премини и прозорци)

Потребата од поврзување на градбите со елементите на станбеното опкружување, како и поврзување на просториите внатре во самите живеалишта го прави неопходно постоењето на влезови и премини. Токму заради неопходноста и логичноста на нивното постоење има многу малку информации кои зборуваат за нивниот број, димензии, изглед, начин на блокирање, позиција итн. Нивната улога во заштитата на живеалиштата, како и во одржувањето на внатрешната температура, ги позиционира меѓу архитектонските елементи чија функција е неосновано занемарена.

Уште помалку информации има за прозорците, еден исто така неопходен елемент за осветлување и проветрување на просториите, особено на катните. Прозорците и повисоките делови на премините се наоѓале во ѕидарија од плитарни тули или набиена земја, а нивните рамки биле комплетно изработени од дрво.

Покрај евидентните разлики во ширината, за висината на влезовите нема никакви информации.¹¹²⁰ Ситуацијата е уште полоша кога се во прашање димензиите на прозорците. Димензиите на премините се поврзани пред сè, со намената на самите простории, нивната големина и позиција.

Влезовите т.е. премините во ѕидовите во Хераклеја се мошне едноставни и ретко каде се забележува употреба на монолитни камени прагови. Порепрезентативен е влезот во дворот помеѓу просториите 3А и Градба 4.¹¹²¹ Истиот е фланкиран и засилен со два правоаголни

¹¹²⁰ Тргувајќи од практични и биолошки причини, најверојатно висината на премините кај живеалиштата се движела помеѓу 1,60 – 2,10 м, поточно околу 1,90 м.

¹¹²¹ Јанакиевски 2001, 42.

столпци. Источно од него, на спротивната страна на уличката, се наоѓал ист таков репрезентативен влез, кој води директно во просторија 7А (фот. 109).¹¹²² Трџот на Градба 7 бил поплочен со секундарно употребени мермерни антички споллии.¹¹²³ Пред столпците се наоѓал хоризонтално поставен столб, а кон вратата и една хоризонтално поставена ара. Прагот е повлечен повнатре и изграден е од неколку масивни камени блокови. Според поставеноста на дупките во страничните камени блокови, несомнено носел двокрилна врата. Според достапната фотодокументација, најверојатно, најголем дел од премините во рановизантиските градби врз Театарот биле во форма на хоризонтално нивелирано ниво од камења (Фот. 110, Фот. 111).¹¹²⁴

Наоѓањето на два масивни мелнички камења, поставени во тесната уличка помеѓу Градбите 6 и 7, упатува на тоа дека тука можеби и тука се наоѓала врата.

Во поглед на ширините на премините се забележува повторување на неколку димензии. Најтесен, широк само 0,95 м е преминот помеѓу просториите 7F и 7G. Потоа со ширина од околу 1,10 се преминот помеѓу просториите 1A и 1B, северозападниот влез во просторија 3A, преминот од просторија 7E во 7F, преминот помеѓу просториите 8C и 8F и влезот во Градба 9. Југоисточниот влезови во просторите 1A и Градба 4, североисточниот влез во просторија 5B се широки по околу 1,30 м. Влезовите во просториите 8A и 8C се широки по 1,45 м, како и преминот од просторија 7A во 7B широк 1,40 м. Североисточниот влез во просторија 1B како и влезот во дворот помеѓу Градбите 3 и 4 се широки околу 1,60 м. Најголема ширина од дури 2,05 м се забележува кај југозападниот влез во Просторија 7A и североисточниот влез во Градба 6.

На планот на рановизантиската населба врз театарот во Херклеја Линкестис (План 6), се забележува засилување со столпци на доворотниците на влезовите во просториите 7A и влезот во дворот помеѓу просторијата 3A и градбата 4.¹¹²⁵ Се чини дека истурањето на столпците напред пред вратите, има повеќе практична функција отколку само нагласување на нивната репрезентативност. На овој начин влезот, а со тоа и целите градби се штитат од атмосферската вода и ерозивните наноси на кои со сигурност биле изложени, со оглед на падот на теренот од гледалиштето кон орхестрата и скената.¹¹²⁶ Во поглед на позицијата на влезовите строго се избегнува северната страна. Единствен влез кој се наоѓа на северозапад, е влезот во просторија 3A. Тој се наоѓа покрај т.н. двор и воедно е заштитен од Градба 4.

¹¹²² Влезот е широк 2,00 м.

¹¹²³ Јанакиевски 1977, 91.

¹¹²⁴ Види фотографија 68 во илустративниот дел од трудот.

¹¹²⁵ Широки се по 1,6 м (Janakievski 1978, 699).

¹¹²⁶ Во таа функција се и масивни мермерни споллии се и мермерните споллии во трџот пред влезот во просторија 7A.

Влезовите воглавно се свртени кон централниот дел на населбата, поточно кон улиците покрај градбите. Единствен случај каде во две градби се влегува индиректно, преку двор, е просторот помеѓу Градбите 3 и 4.

Праговите на влезовите и премините во рановизантиските градби во Стоби се изведени на неколку начини. Притоа се употребувани една или неколку масивни камени плочи, честопати во секундарна употреба, еден или повеќе плочести или аморфни камења со различни димензии, или праговите се само едноставно премачкани со глина (Фот. 112, Фот. 113, Фот. 114).¹¹²⁷ Само во еден случај е откриена ситуација која упатува на постоење на дрвен праг (Фот. 115). Во првите два случаи речиси редовно во праговите има едно или две кружни вдлабнувања за вглавување на носачите на дрвените врати. Во неколку случаи на спротивната страна од вдлабнувањето врежан е хоризонтален жлеб за вглавување на вратата (Фот. 116). Во еден случај врз подот на просторијата е откриен бронзен предмет кој завршува со полукружна кука. За него се претпоставува дека е употребуван како резе за затворање на вратата. Во два случаи масивни камени блокови се употребени како прагови на двокрилни врати кои го ограничувале влезот кон улици. Првиот случај веќе беше споменат и се наоѓа во уличката која води до Кула 2 на Северозападен бедем, на 13,50 м од влезот во кулата.¹¹²⁸ Вториот случај е на почетокот на уличката со одводен канал, северозападно од просторија 6 од Полукружен плоштад. Во првиот случај преминот е широк 2,25 м, а во вториот 1,90 м.

На само едно место покрај Via Sacra, влезот е фланкиран со два масивни сидани столпци (План 12, Фот. 117). Позади едниот од нив, североисточно од влезот се наоѓале и скалите кои воделе до вториот кат.

Во поглед на ширините, влезовите и премините димензиите се движат помеѓу 0,70 – 2,10 м. Само неколку премини се широки околу 0,70 м или помалку. Најголем дел од премините се широки помеѓу 0,80 - 1,30 м, со нешто поголем процент на тие широки до или еднакво на 1,00 м, отколку на тие со ширина помеѓу 1,00 – 1,30 м. Бројот на премини пошироки од 1,30 е многу мал. Единствено главниот влез во триклиниумот на Куќа со триклиниум е широк 2,10 м.¹¹²⁹ Во прагот на преминот кон помалата просторија југоисточно од триклиниумот се забележани два отвори за вглавување на носачите на двокрилна врата. Преминот е широк 1,20 м, а во едниот отвор е сочувана железна алка која служела за прицврстување на носачот.¹¹³⁰

¹¹²⁷ Види и фотографија 94 во илустративниот дел од трудот.

¹¹²⁸ Види фотографија 54 во илустративниот дел од трудот.

¹¹²⁹ Тука треба да се има во предвид поголемата старост на градбата и далеку поквалитетниот употребен материјал. Види фотографија 113 во илустративниот дел од тезата.

¹¹³⁰ Види фотографија 94 во илустративниот дел од тезата.

Многу интересна појава е повеќекратно т.е. двојно стеснување забележано во неколку случаи (Фот. 118). Не се забележани законитости во поглед на поставувањето на премините и истите се наоѓаат на сите страни, свртени кон елементите на станбеното опкружување.

Во Скупи, во делот од рановизантиската населба кој се наоѓа северозападно од улицата *cardo maximus*, не биле забележани комуникации помеѓу просториите. На местата каде рановизантиските градби се вклопени и користат ѕидови од постари објекти, истовремено ги користат и нивните премини.¹¹³¹

На Стоби на само неколку места е откриена поголема концентрација на рамно прозорско стакло. Првото место е најмалата просторија на градбата во аголот помеѓу северозападен и југозападен бедем (План 7, Фот. 119, Фот. 120). Втората позиција е покрај *Via Sacra*, пред влезот во т.н. Работилница за обработна на метал (План 12). За жал освен информацијата за постоењето и приближна позиција на прозорците, нема никакви информации за нивната големина, изглед и висина на наоѓање.

Во Хераклеја Линкестис, голема концентрација на рамно стакло е пронајдена источно од апсидата на Базилика Д,¹¹³² како и во Куќа 2 во делот на Театарскиот плоштад.¹¹³³

Информациите за постоење на стаклени прозорци во Скупи се однесуваат на постарите градби.¹¹³⁴

3.2.2 Огништа и печки

Печките и особно огништата се уште еден мошне битен елемент кога е во прашање станбената архитектура. Наоѓањето на печки се поврзува повеќе со одредена производствена активност, додека огништата имаат повеќе утилитарна намена која произлегува од потребата за пригревање на просториите и приготвување на храната.

Во сонда 1 на Сектор Акропола во Хераклеја Линкестис откриено е огниште со основа од камена плоча и тули.¹¹³⁵ При ископувањето на Куќа 2 од комплексот градби на Театарскиот плоштад, во една просторија се пронајдени остатоци од три огништа (Фот. 121).¹¹³⁶ Огништата биле од тврдо набиена глинеста земја, минимално издигнати над подот. Според формата огниште 1 е правоаголно, огниште 2 е `школкесто`. Огниште 1 било фундирано врз слој градежна керамика, а единствено огниште 3 е изградено од камен. Огниште 1 и 2 се

¹¹³¹ Кораќевик 2002, 162.

¹¹³² Иако е детектирано постоење на прозорски рамки од дрво, гипс или ажуриран мермер, тие се поврзуваат со ранохристијански и византиски цркви (Манева 1989, 53, заб. 4).

¹¹³³ Цидрова 2008, 301.

¹¹³⁴ Јованова 2008, 17.

¹¹³⁵ Јанакиевски 2003, 59.

¹¹³⁶ Цидрова 2008, 296.

поврзуваат со помладата фаза на градбата, додека огниште 3 со постарата.¹¹³⁷ Во прилог на идентификувањето на просторија 8D од Микростанбениот комплекс на Театарот како фурна,¹¹³⁸ логично е постоење огниште или печка. Во достапната фото и техничка документација не е пронајдена потврда за оваа констатација.

Во рановизантиската населба во Стоби, северозападно од Via Sacra, речиси и да не постои градба во која не е откриено огниште. Тие редовно се фундирани врз нивото на подовите во просториите. Изградени се од цели и фрагментирани тули, тегули и поретко камења. Со градежната керамика се формирани минимално над подот издигнати платформи со кружна, елипсовидна, четириаголна или полигонална форма (Фот. 122, Фот. 123, Фот. 124, Фот. 125).¹¹³⁹ Од страните платформите можат, но не мора да се ограничени со вертикално поставени фрагменти градежна керамика или камења (најчесто плочести). Димензиите на огништата варираат помеѓу 0,60 – 1,20 м. Врз и околу нив редовно се откривани траги од пепел и гареж, понекогаш фрагменти од садова керамика, а подните нивоа околу нив најчесто се запечени. Во поглед на позицијата во самите простории, во најголем број случаи тие се или во средишниот дел или пак се залепени за еден од ѕидовите. Од сите простории со огништа, само на едно место е откриена тегула со кружен отвор, како дел од покривната конструкција над нив.¹¹⁴⁰ Со оглед на тоа што не се откриени елементи од ѕидани конструкции за одведување на чадот, истиот веројатно излегувал преку специјално направени подвижни капаци од тегули на покривот. Огништата се наоѓани и во многу мали простории (Фот. 126). Од тие причини се поставува прашањето дали воопшто е возможно палење на оган внатре во самите објекти. Неретко покрај некои од огништата се откривани мали јамички. Тие најверојатно служеле за заглавување на дрвени или метални елементи во улога на носачи на садовите или елементите за насочување на чадот.

Огниште поплочено со цигли (тули) и оградено со камења е пронајдено и во делот на Театарот во Стоби, поточно во источниот дел на градбата пронајдена над североисточната голема просторија на скената.¹¹⁴¹

Во две од просториите од микростанбената целина во Скупи северозападно од *cardo maximus* се откриени две мошне примитивни огништа со различни димензии.¹¹⁴² Изградени биле со врз подот поставени камења и фрагменти од тули, наредени во форма на

¹¹³⁷ Како што забележува и самиот автор, концентрацијата на огништа упатува на производствена намена на просторијата.

¹¹³⁸ Јанакиевски 2001, 41, 66; Јанакиевски 1977, 96.

¹¹³⁹ Види и фотографија 26 во илустративниот дел од трудот.

¹¹⁴⁰ Види фотографија 104 во илустративниот дел од трудот.

¹¹⁴¹ Сариа 1937, 43.

¹¹⁴² Кораќевик 2002, 43.

правоаголник (Фот. 127). Врз постариот под во една просторија од североисточниот дел од комплексот, покрај огништето е откриен дебел слој пепел и фрагменти од два питоси и голем број фрагменти од груба сива кујнска керамика. Слична ситуација со големо количество пепел била откриена и во северозападниот дел на комплексот, врз под од помладата подфаза.¹¹⁴³ Примитивно заградени огништа со камен се откриени и во просториите јужно и југозападно од Доцноантичката терма (Фот. 128).¹¹⁴⁴ Во текот на поновите археолошки ископувања на Скупи, во делот на Источниот бедем, во една од просториите е пронајдено огниште. Формирано е на тој начин што од три страни е заградено со камења. Пред отворањето било целосно засипано со камења и фрагменти од коринтски тегули (Фот. 129, Фот. 130). Иако е непозната хронолошка детерминација на живеењето во градбата, со сигурност се знае дека просторијата е дел од една од најмладите градби на тој простор.¹¹⁴⁵

Во Скупи се откриени неколку печки кои датираат од нешто подоцнежен период во однос на претходно споменатите. Во непосредна близина покрај југоисточниот ѕид во северниот кораб на Базилика со крстилница, констатирана е печка во која од кршени тули е изведена калота со испуштање на редови. Печката имала два отвора на калотата. Печката и јамите од дрвени греди кои носеле настрешница го оштетиле подот на базиликата.¹¹⁴⁶ Траги од ѕидани печки со кружна форма се пронајдени во западниот дел врз подовите на двете земјанки, откриени на просторот над доцноантичката бања. Помладата имала издолжено ложиште на југ, комора на северната страна и била делумно вкопана во подот. Од постарата откриени се камења и јами од дрвената конструкција. Испустот за гасови кај неа бил на запад.¹¹⁴⁷

Слични со огништата пронајдени во Хераклеја, Стоби и Скупи се пронајдени на локалитетите „Венец“ кај с. Миокази,¹¹⁴⁸ и во Објект II на локалитет „Паприте на Црвено Поле“ кај с. Барбареве.¹¹⁴⁹ Двете се од набиена земја со траги од горење. Огништето на локалитетот „Миокази“ било обиколено со камења во круг со обем 1,10 м.

¹¹⁴³ Кораќевик 2002, 161.

¹¹⁴⁴ Исто, 164.

¹¹⁴⁵ Според првичните согледувања, најмладите хоризонти на живеење во тој дел се датирани во V и VI век. За информациите и отстапената фотодокументација многу и благодарам на кустос советник Ленче Јованова.

¹¹⁴⁶ Гарашанин и Корачевик 1979, 36.

¹¹⁴⁷ Ристески 2002, 72, 76.

¹¹⁴⁸ Спасовска-Димитриоска 1989, 44.

¹¹⁴⁹ Секулов 2008, 191, Сл. 7 и 8.

3.2.3 Скали, спратови, подруми

Концентрацијата на населението внатре и во непосредна близина на градовите, со цел брза и ефикасна заштита позади градските бедеми, не останала без последици по организацијата и изгледот на живеалиштата. Ограничениот простор кој бил на располагање станал претесен за големиот број жители. Од тие причини се поставува прашањето дали постојаните дополнителни доградувања и прекрадувања изведени во склоп на самите градби или во нивната непосредна околина, а со цел проширување на просторот за живеење, во иста мера се рефлектирало и во поглед на зголемување на катноста на самите градби.¹¹⁵⁰ Како и дали новите простори кои се јасно видливи во основите на градбите, на крај не биле доволни за сместување на големиот број жители, па градбите започнале да растат и во висина.¹¹⁵¹ Несомнено е дека структурните преградби внатре во самите градби можеле да послужат како дополнителна цврста подлога за поставување на втор кат. Комуникацијата со него, логично е да се остварува со користење на сидани и статични или мобилни скали од органски материјал. Подигањето на катна конструкција наметнува потреба од користење на дополнителни конструктивни и функционални архитектонски елементи.

Во склоп на рановизантиските градби во Стоби, на повеќе места се откриени ниски делови од сидани скали, изградени од камења и калов малтер, со плочести камења поставени на скалилата. Сите завршуваат слепо, на иста или помала висина од круништата на околните сидови. Сепак, висината на сиданите делови е премала за со неа да се совлада висина од еден кат. Од тие причини сиданите скали веројатно се само основа и долен дел од повисока конструкција. Нејзиниот повисок дел сигурно бил изведен од органски материјал кој не е сочуван. Скалите најчесто воделе до простории на кат (Фот. 131, Фот. 132, Фот. 133).¹¹⁵² Во неколку случаи откриените подови на просториите се наоѓаат на пониско ниво во однос на околните простории или околните елементи на станбеното опкружување. Според пониско поставениот под и скалите кои редовно ги поврзуваат со околината, овие простории можеме слободно да ги идентификуваме како подрумски или полуподрумски (Фот. 134, Фот. 135). Скалите се и овојпат изведени од кршени и плочести камења, некогаш со фрагменти градежна керамика и поврзани со калов малтер. Како основи врз кои се изведувале дрвени скали се идентификувани и некои, на прв поглед многу нелогично поставени и секундарно подигнати

¹¹⁵⁰ Пошироко за овој проблем зборуваме во поглавјата 2.1 и 3.1.1.

¹¹⁵¹ Притоа треба да се има во предвид и зголемувањето на бројот на членови во самите семејства во наредните генерации. Тука треба да се постави и прашањето за местото каде бил чуван добитокот во мирни времиња и особено во време на опасност. Животинските остеолошки остатоци се многу чести наоди во текот на археолошките ископувања. Во прилог на идејата за чување на крупен добиток внатре во градот одат и релативно големиот број на масивни железни звона пронајдени на повеќе места низ Стоби.

¹¹⁵² Види и фотографија 28 во илустративниот дел на трудот.

ниски и кратки ситчиња. Има примери и на надворошено, но и на внатрешно поставени такви платформи. Заедничко за сите е што редовно се поставени покрај периферните сидови на градбите (Фот. 136, Фот. 137).¹¹⁵³

Распоредот на градбите од Микростанбената целина врз Театарот во Хераклеја, нуди голем простор за размислување околу можноста за постоење на катови. Преку мошне веројатните катни поврзувања на просториите, веројатно е нивно групирање во поголеми станбени комплекси. Во тој поглед и покрај тоа што на ниту едно место не се откриени сидани скали, сомнителна е причината за поголемата ширина на сидот меѓу Градба 4 и дворот кој ја дели од Просторија 5А. Заради неговата поголема носивост, може да се претпостави постоење на катна конструкција. Од целиот комплекс врз Театарот, единствено Градба 2 може да се идентификува како подрумска или полуподрумската просторија. Во отсуство на сидани скали логично е пристапот до неа да е решен преку скалила од органски материјал. На вакво размислување наведува непостоењето на влез во сидарија од камен, во висина од дури 2,00 м.¹¹⁵⁴

Во рановизантиската населба на Скупи не се пронајдени сидани скали, а комплексниот план на градбите не остава простор за размислувања кои се надвор од шпекулација.

3.2.4 Тремови

Гледајќи ги плановите на рановизантските градови, пред влезовите во некои од градбите се забележуваат помали, делумно заградени простори, идентификувани како тремови.

Во Хераклеја Линкестис според според поставеноста на конструктивните и архитектонските елементи, тремови се идентификувани на неколку места. Таков е просторот западно од Градби 3 и 4 (План 6). Тука од тремот директно се влегува во заедничкиот двор помеѓу просториите 3А и Градбата 4.¹¹⁵⁵ Како тремови слободно можат да се определат и просторот североисточно пред Градба 6. Во одреден степен елементи на трем имаат просторот заграден со лачно изведен сид североисточно пред просторија 5В и на него слично заграден дел североисточно пред влезот во просторија 1В.

¹¹⁵³ Меѓу бројните места на кои се откриени скали во Стоби, тука ќе ги издвоиме просториите Северозападно од перистилот на Палата на Перистерија во кои биле сместени складишта со питоси. Откриените скалила во една од нив, укажува на постоењето на втор кат (Sokolovska 1965, 128). За Палата на Полихармос е сочуван и натпис кој зборува за вториот кат на градбата (Babamova 2013, 26). Тука се споменува и дека Тибериј и неговите наследници ќе се грижат околу одржувањето и набавката на тегули за покривот (Петровиќ 1932, 84).

¹¹⁵⁴ Јанакиевски 2001, 47-49.

¹¹⁵⁵ Раководителот оди до таму што претпоставува некоја роднинска поврзаност на сопствениците на градбите (Јанакиевски 1987, 79; 2001, 42, сл. 26).

Во рановизантиската населба во Стоби, честопати надворешниот раб со кој тремовите се одделени од елементите на станбеното опкружување, е нагласен со вертикални плочи, ниски подзиди или секундарно реупотребени архитектонски или сепулкрални елементи (Фот. 138). Во неколку случаи во Стоби, во непосредна близина се наоѓаат и ниски ѕидани платформи. Тие претходно беа идентификувани како основи на кои биле подигнати ѕидови

Постоењето на тремови кај градбите со елементи на втор кат го отвораат прашањето за просторното и наменско решавањето на горниот кат. Во прилог на тоа може да се претпостави постоење на чарадаци.¹¹⁵⁶ Иако не се откриени никакви елементи за нив, позицијата на ѕидовите пред и покрај главните влезови во некои од градбите, оди во прилог на идејата за нивно постоење. Пристапот до нив и до целиот кат можел да биде решен со надворешни дрвени скали поставени во или од надворешната страна на тремот.¹¹⁵⁷

Тука мора да се истакне дека други автори кои пишуваат за бондрук конструкции со плитарни тули, поставени врз темели од камења со калов малтер, аналогии бараат во традиционалната балканска рурална архитектура. Преку слични архитектонски елементи во хеленистичките и римските градби упатуваат на постоење на тремови на катовите.¹¹⁵⁸

3.2.5 Дворови и прегради

Гледајќи ги плановите на рановизантските градови не може да не се забележи групирање на премините кои водат до некои простории или градби околу еден ограничен заеднички простор во форма на двор.

Во делот на микростанбената целина врз Театарот на Хераклеја Линкестис голем дел од ѕидовите завршуваат слепо. Иако на повеќе места раководителот на ископувањата споменува дека некои ѕидови не можат да се детектираат како резултат на оштетеноста на градбите, не терба да се отфрла и можноста за постоење на ограда т.н. прут во нивно продолжение.¹¹⁵⁹ На тој начин некои од градбите кои во моментов се третираани одделно, би формирале една поголема повеќенаменска целина од двор, трем, станбен, производствен и складишен дел. Не смее да се заборави и дека во тој двор свое место можеле да најдат и домашните животни. Според позицијата и протегањето на ѕидовите претпоставуваме

¹¹⁵⁶ Со оглед на големата хронолошка разлика и потеклото на самиот збор, на ова место попрактична е употребата на терминот трем на кат. Сметам дека користењето на овој термин е пооправдано дури и од термините веранда или тераса. Сепак, треба да се има во предвид дека потребата од трем на кат е тесно поврзана со неговата практична намена, која редовно е тесно поврзани со занимавањето на населението.

¹¹⁵⁷ Маретиќ 1981, 162.

¹¹⁵⁸ Цветковиќ-Томашевиќ 1987, 18.

¹¹⁵⁹ Прегради од полесен органски материјал - гранки и кал (глина) во т.н. плетерна техника.

постоење на такви прегради западно и југозападно од Градбите 3, 4 и 5 и североисточно од Градба 6.¹¹⁶⁰

3.2.6 Водоводен и одводен систем

Според досегашните истражувања водоводните системи, во рановизантискиот период со сигурност функционираше единствено во Херклеја Линкестис.¹¹⁶¹ Потврда за тоа е епиграфскиот споменик за подигањето на чешмата „Во 35 година од владеењето на Флавиј Јустин ...“ (Фот. 139, Фот. 140).¹¹⁶² Позиционирањето на Фонтаната североисточно, непосредно до североисточниот параскенион, најверојатно е потчинето на протегањето на постарата водоводна мрежа во градот.¹¹⁶³ Водата се носела од Баба планина, а водоводниот канал поминувал низ југозападниот пародос, од каде скршнува и продолжува непосредно зад *scenae frons* (План 6, Фот. 141, Фот. 142, Фот. 143).¹¹⁶⁴ Димензиите на каналот се ширина 0,45 м и длабочина 0,55 м, а изграден е од камења поврзани со малтер, од внатрешната страна е обложен со хидростатен малтер, а покриен е со камени плочи. Шахта за негово одржување има во просторијата до североисточниот параскенион, означена како С1. Истиот канал, со вода со сигурност ја снабдувал и фонтаната во северниот дел на дворот до ексонартексот на Големата Базилика.¹¹⁶⁵

На нивото на улиците помеѓу Портикот од една и Малата и Големата базилика од друга страна, откриен е дел од водоводен или одводен канал изграден од камења поврзани со хоросан малтер (Фот. 144). Каналот е сместен во песочно лежиште и покриен со малтерисани

¹¹⁶⁰ Дополнителни претпоставки за постоење на вакви елементи во другите градови нема да бидат изнесени. Причината за тоа е што во моментот и самото нивно споменување, без конкретни теренски докази изгледа премногу. Идејата е изнесена само врз основа на аналогии најдени во современите рурални средини во Р. Македонија. Сепак овие прашање се покомплексни. Развојот на станбената архитектура со сите придружни елементи во руралните средини е резултат на повеќевековни културни, политички, административни, семејни и производствени услови, различни од тие во периодот за кој зборуваме. Од тие причини прашање е колку постоењето на одредени архитектонски елементи е само резултат на континуитет, а колку на практична поврзаност со производствените и животните услови и навиките на луѓето кои секојдневно ги користеле.

¹¹⁶¹ За дополнителни информации во врска со водоводниот систем во рановизантискиот период види поглавје 1.1.5.

¹¹⁶² Точната година на интервенцијата е 562 (Ѓорѓиевска 2008, 41). Во прилог на функционирањето на водоводниот систем во VI век, зборува и обновата на баптистериумот на Малата базилика во почетокот на VI век. Притоа до piscinата била спроведена и нова водоводна линија (Џидрова и др. 2011, 391).

¹¹⁶³ Ваквото тврдење е резултат на практичноста поврзана со чинењето и потребното време за чистењето и обновата на стара линија, во споредба со трошоците и дополнителните инфраструктурни промени потребни за спроведување на нова линија. За спротиставено на ова мислење, според кое водоводната артерија е спроведена кусо пред градењето на Фонтаната види кај (Џидрова и др. 2011, 395).

¹¹⁶⁴ Јанакиевски 1987, 73, сл.79; Види и фотографија 19 во илустративниот дел од трудот.

¹¹⁶⁵ Јанакиевски 1987, 73; Поновите археолошки ископувања на просторот на театарскиот плоштад го негираат ова тврдење на Т. Јанакиевски. Откриено е дека чешмата (фонтаната) во дворот на Базиликата, вода добивала директно од шахта 2, во која се спојуваат двата канали пронајдени во делот на Театарскиот плоштад (Џидрова и др. 2011, 397).

камени плочи.¹¹⁶⁶ Тој е многу сличен со каналите во скената и во делот на Театарскиот плоштад. Во него, исто како и во останатите канали, на одредено растојание се поставувани правоаголни шахти. Позицијата на Фонтаната северозападно, во ист правец со делот од овој канал кој минува помеѓу Портикот и Големата Базилика, недвосмислено ги вклопува во меѓусебна интеракција, било тој да е користен како одвод или како продолжение на водоводната мрежа. Заради тоа што не е со сигурност потврдена неговата употреба во VI век,¹¹⁶⁷ сепак, подигањето на Фонтана само по себе ја налага и потребата од функционален систем за одведување на вишокот вода.¹¹⁶⁸

Во делот на Театарскиот плоштад, северозападно од Големата базилика, во правец од југозапад се протегаат уште два водоводни канали (План 6, Фот. 145, Фот. 146). Двата се спојуваат на две места во правоаголни шахти, а по целата нивна должина се покриени со камени плочи.¹¹⁶⁹ Овој водовод водата ја добивал од северозапад. После вливањето во првата шахта која се наоѓа северозападно од апсидата на триклиниумот од Епископскиот двор, ортогонално свртува кон североисток кон Театарскиот плоштад. Каналот А има голем пад во делот до втората шахта, после што падот му се намалува. Северозападно од него, во искршена линија се протега другиот канал Б. Тој доаѓа во правец од запад, покрај Градба 1 на Театарскиот плоштад и директно се влива во шахта 2. Оттука повторно се одделува и се протега покрај фасадниот ѕид на Градба 2, од каде после нејзиното завршување, повторно скршнува и се влива во шахта 3 (Фот. 147, Фот. 148). После оваа шахта продолжува само првиот канал А, кој воедно се смета дека за постар. Тој пак после шахта 4 (Фот. 149, Фот. 150), во линија на апсидата на Големата базилика ортогонално скршнува во правец кон југоисток, од каде веројатно носел вода до баптистериумот на Големата базилика.¹¹⁷⁰ Двата

¹¹⁶⁶ Џидрова и др. 2011, 392.

¹¹⁶⁷ Една просторија југоисточно од Портикот е подигната директно врз него и врз нивото на улицата под која истиот се наоѓал. Љ. Џидрова настапува со хипотези дека доцноантичкото источно предградите е подигнато во почетокот на VI век, истовремено со Базилика Д, како и дека токму овој канал носел вода до него (Џидрова и др. 2011, 390). Во врска со датирањето на предградието од страна на раководителот на првите истражувања во тој дел, види поглавје 1.1.2, стр. 32.

¹¹⁶⁸ Изнесена е претпоставка дека одводот е спроведен на пониско ниво, по истата линија како и каналот. На истото место се авторот смета дека со подигањето на Фонтаната (веројатно се мисли на втората фаза т.е. на нејзината реконструкција), во линија на потпорниот ѕид на Големата базилика е пресечен доцноантички водоводен канал (Џидрова и др. 2011, 392-394). Најобемна анализа со издржана реконструкција на Фонтаната е направена од (Михајловски и Розпендовски 2011).

¹¹⁶⁹ Љ. Џидрова без никаков сомнеж, трите канали кои се протегаат по улиците ги посочува како дел од водоводната мрежа, за што приложува и одредена аргументација. Покрај внатрешната оплата со хидростатен малтер, најсилна потврда на тезата дека каналите кои водат под Театарскиот плоштад се всушност водоводни, а не одводни е поврзаноста на каналот А со чешмата во Големата базилика и скршувањето на нејзиниот баптистериум (Џидрова 2001, 385 (Сл. 3), 397, 400).

¹¹⁷⁰ Подигањето на баптистериумот слично како и базиликата е непрецизно датирано во средината или 2/2 на V век. Мозаикот во крстилницата, кој секако може да е поставен и подоцна, датиран е во почетокот на VI век (Манева 1993, 19-20).

канали се изградени од тули поставени во лежишта од песок, од внатрешната страна се премачкани со хидростатен малтер и покриени со плочести камења, кои се квалитетно залиени со малтер. Внатрешните димензии на југоисточниот канал А изнесуваат 0,18 x 0,26 м, а на северозападниот и помлад канал Б 0,20 x 0,22 м. Од канал А се одвојува спореден канал кој носел вода до чешмата во дворот на Големата базилика (Фот. 151).¹¹⁷¹

Во поглед на одводниот систем во Микростанбената целина врз Театарот, можеме слободно да кажеме дека улиците се главниот елемент за одведување на водата. Тоа многу влијаело на позиционирањето и ориентацијата на самите градби, нивните влезови и на сидовите околу нив. На повеќе места се забележуваат дополнителни архитектонски интервенции, со преградни сидови чија цел е одведување на водата што подалеку од праговите на влезовите и спречување на поплава во градбите. Такви доградби има источно од просториите 1В, источно пред дворот помеѓу просторија 3А и Градба 4, западно паралелно со просторија 5А, северно над просторија 5В, западно пред просторија 7А, западно над градба 9 и западно над просторија 8А.¹¹⁷² Покрај нив има и серија други, на прв поглед нелогично поставени сидови, чија единствена цел е преградување на отворениот простор и забавување и насочување на текот на атмосферската вода и ерозивните наноси. Таков е сидот кој од исток го заградува просторот меѓу градбите 4 и 6. За таа намена северозападно покрај целата должина на Градба 7, подигнат е сид кој заградува долга и многу тесна просторија. Преградните сидови во делот на целата населба се со плиток темел, а тие кои ги штитат влезот во Градба 1 и северозападниот раб на Градба 5 се потенки во однос на останатите (0,40 - 0,50 м).¹¹⁷³ Сидот кој го штити влезот во просторија 5В е широк 0,7 м т.е. одговара на просечната ширина на останатите сидови. Колку големо внимание е посветено на мерките за заштита од атмосферските и ерозивните наноси покажува и потпорните сидови подигнати над микростанбената целина, северно и северозападно врз надворешниот периметрален сид од гледалиштето.¹¹⁷⁴ Не е јасно дали т.н. банак изграден над просторија 5А е дел од тој периметрален сид. Тој во дел е широк дури 1,60 м.¹¹⁷⁵

Во својство на заштита на североисточниот периферен сид на Градба 7, од надворешната страна покрај просторијата 7В и спротивно од влезот во просториите на Градба 8 се поставени шест масивни мелнички камења.¹¹⁷⁶

¹¹⁷¹ Цидрова и др. 2011, 395-401; Види и фотографија 145 во илустративниот дел од трудот.

¹¹⁷² Види План 6 во илустративниот дел од трудот.

¹¹⁷³ Јанакиевски 2001, 46, 57.

¹¹⁷⁴ Исто, 67.

¹¹⁷⁵ Јанакиевски 1976, 53; Јанакиевски 1977, 90; види поглавје 3.1.1 за повеќе информации околу сидовите.

¹¹⁷⁶ Според цртежот бројот на мелнички камења е девет. Види и фотографија 68 во илустративниот дел од трудот.

Во поглед на водоснабдувањето на рановизантиската населба во Стоби, северозападно од Via Sacra, не е откриен ниту еден водоносен канал. Прашање е и дали во пораните периоди од постоењето на градот, до оваа тераса допирал развиениот водоносен систем на градот. Во прилог на тоа треба да се имаат во предвид три алтернативни решенија. Првото е можноста за користење на бедемските кули како резервоари за вода, втората е копање на бунари или пак поставување на масивни питоси на отворен простор за собирање на водата од покривите.¹¹⁷⁷

Спротивно на ситуацијата со водоводниот систем, се насетува релативно развиен одводен систем. Одоводнувањето на атмосферските води се изведувало или преку самите улици или преку канали под нивните нивоа на одење. Каналите се градени од тенки камени плочи и редени плочести камења и се наоѓаат под нивото на улиците (Фот. 152, Фот. 153, Фот. 154). Иако исклучително ретко, наместа во градбите се употребувани и фрагменти од покривна градежна керамика, особено обратно поставени имбрекси. Одводниот систем во Просторија 8 на Куќа со триклиниум во дел е изведена со масивни имбрекси свртени со конкавната страна нагоре (Фот. 155).¹¹⁷⁸ Одводниот систем ефикасно функционираше додека улиците ја имале својата примарна функција. Во последните децении од егзистирањето на населбата со нивното преградување и трансформирање во станбени објекти каналите излегле од употреба. Линија од вертикално поставени плочи се наоѓа по средината на уличката помеѓу Просторија 6 од Полукружен плоштад и Куќа со триклиниум (Фот. 156). Несомнено покрај североисточниот раб на улицата се протегал одводен канал, кој бил исфрлен од употреба и исполнет со отпад во некоја подоцнежна фаза. Во секој случај максимално се користи гравитацискиот пад на водата, диктиран од падот на теренот и самите улици. На местата каде нема канали, атмосферската вода е одведувана и насочувана подалеку од влезовите и сидовите на градбите со подигање на ниски заштитни сидови. Тие вклучувале секундарно реупотребување на архитектонски или сепулкрални камени споменици или едноставно вертикално вкопани долги камени плочи (Фот. 157, Фот. 158).

Во пониските делови од некои сидови се забележуваат отвори кои служеле за одведување на водата (Фот. 159). Ваква пракса е забележана и на две места во Хераклеја Линкестис (Фот. 160, Фот. 161).¹¹⁷⁹ На само две места меѓу срушени плитарни сидови од рановизантиските градби во Стоби се откриени фрагменти од мали тубуси (Фот. 162).

¹¹⁷⁷ Во текот на ископувањето на повеќе места во градбите се пронајдени ниски кружно заградени простори со дијаметар од околу 1,00 м и нејасна намена. Оградата е со камења поврзани со кал.

¹¹⁷⁸ Имбрекси со ваква намена се пронајдени и во одводот на атриумот на Епископската базилика во градот (Лилчиќ 1996, 74); Види и фотографии 57, 60, 75 и 135 во илустративниот дел од трудот.

¹¹⁷⁹ Првата фотографија е од делот источно од периметралниот сид на Театарот, а втората е од Микростанбената целина.

Веројатно имале истата функција како и отворите во сидовите, но биле вградени во повисоките земјени сидни маси.

Развиен одводен систем во се протегал под и покрај станбените објекти откриени во делот на Југозападен субурбиум, на терасите кон Црна Река. Каналите имале и филтер шахти изградени од плочи без поплочено дно. Системот бил во санитарна функција на градбите од V и VI век.¹¹⁸⁰

Според досегашните истражувања во Скупи, постариот водоводен систем не бил функција во рановизантискиот период. Од тие причини жителите биле приморани да бараат алтернативни начини за водоснабдување. За таа намена во микростанбениот комплекс северозападно од *cardo maximus* се ископани два бунари за вода (Фот. 163, Фот. 164). Еден од нив се наоѓа во делот помеѓу калдариумот и сидот на хореумот.¹¹⁸¹ Бунарот бил со димензии 1,00 x 1,00 м, со сидови дебели 0,40 м, изградени од камења и поретко фрагменти од тули поврзани со калов малтер.

3.3 Функционални карактеристики и типологија на градбите

Непознавањето или непочитувањето на правилата и законитостите на кои се засновале резиденцијалните градби во раноримскиот и доцноримскиот период, создаваат големи проблеми во дефинирањето на функцијата на поголемиот дел од просториите на рановизантиските живеалишта. Уште повеќе што фондот на движен археолошки материјал кој е неопходен за утврдување на намената на градбите и на просториите во нив е многу мал.¹¹⁸² Сепак, кај мал дел од анализираните градби се пронајдени доволно елементи за дефинирање на функција која различна од станбената. Различната функција на градбите или просториите внатре во нив, во различен степен е директно или индиректно поврзана со основната станбена функција на разгледуваните рановизантиски комплекси.

Во делот на Микростанбената целина врз Театарот во Хераклеја, врз надворешната страна на североисточниот сид од централната Градба 7, спротивно од влезовите во просториите на Градба 8, поставени биле шест масивни мелнички камења. Подот на просторијата 8D која се наоѓа во нивна непосредна близина, бил поплочен со секундарно реупотребени тули и фрагменти од лаконски тегули, а врз него е пронајден дебел слој гарез и

¹¹⁸⁰ Ивановски 1992, 35

¹¹⁸¹ Кораќевиќ 2002, 164.

¹¹⁸² Во откриениот движен археолошки материјал има пред сè масивни, фрагментирани, заборавени или предмети со ниска вредност.

траги од горење.¹¹⁸³ Тоа го навело раководителот на ископувањето до заклучок дека поплочената просторија е всушност фурна, а улогата на мелница во која се употребувале мелничките камења ја имала некоја друга просторија од градбата. Со тоа на дел од овој објект ми се дава занаетчиска т.е. производствена намена.¹¹⁸⁴ Сепак поставеноста на дури шест мелници врз сид покрај улица, повеќе асоцира на употреба на мелниците како негова заштита, отколку како место за складирање на мелниците.¹¹⁸⁵ Сепак, останува отворено прашањето за потеклото и причината за трагите од горење врз единствениот поплочен под во микростанбениот комплекс.

За централно поставената Градба 7, раководителот на ископувањата смета дека е постара, повредна, функционално посложена и тесно поврзана со социјалната и економската издиференцираност на нејзиниот сопственик. Според него и сите околни градби се подложни на исполнувањето на одредени урбанистички услови кои одат во нејзин прилог.¹¹⁸⁶ Сепак не треба да се заборава на практичната страна т.е. на фактот дека заради ширината и рамниот терен, орхестарата е најпогодна за подигање на градба со поголеми димензии.

Откриените девет питоси во латералната просторија Е на североисточниот крај на скената од Театарот, несомнено укажуваат на нејзина секундарна складишна намена (Фот. 165).¹¹⁸⁷ Датирањето на просторијата е мошне широко, после излегувањето од употреба на Театарот.

Во поглед на намената на поедини градби и просториите во нив, во Стоби се идентификувани неколку различни ситуации. Притоа може да се забележи разлика во намената на цели градби, но и специјализирање на намената на различни простории внатре во самите градби. Покрај станбената функција, врз основа на движниот материјал и контекстот во кој истиот е откриен, можат да се одделат неколку градби со различна функција (План 11). Тие се:

- работилница за обработка на метал;
- складови за жито;
- дуќан;

¹¹⁸³ Јанакиевски 2001, 41, сл. 24, 25; 66; Јанакиевски 1977, 96; Види фотографии 69 и 90 во илустративниот дел на трудот.

¹¹⁸⁴ Јанакиевски 1977, 97.

¹¹⁸⁵ Самиот раководител претходно истакнува дека позиционирањето на самите градби е функционално и тесно поврзано со заштита од ерозивни и атмосферски наноси. Во случајот на уличката која поминува покрај оваа градба истото не е докрај испочитувано. Улицата е подолга, без препреки и со пад во правец од северозапад кон југоисток. Сите овие елементи укажуваат на потреба од дополнителна заштита на темелите на градбите покрај неа.

¹¹⁸⁶ Јанакиевски 1987, 77, 79; Јанакиевски 1989, 66.

¹¹⁸⁷ Јанакиевски 1987, 73, сл. 77,78.

- просторија со малтерни кадички ;

Градбата која работно е наречена Работилница за обработка на метал се наоѓа североисточно од Полукружен плоштад, непосредно покрај Via Sacra, во делот каде таа скршнува кон Via principalis superior (План 12, Фот. 166). Во склоп на објектот се наоѓаат три простории, со можност како дел од него да е и малата просторијата североисточно од просториите 1 и 2 ().¹¹⁸⁸ Во нејзина непосредна близина се наоѓа густо населениот рановизантиски комплекс. Врз подното ниво на Просторија 3 пронајдени се: коринтски капител секундарно употребен како наковална, парчиња сулфур со примеси на арсен, поголем број парчиња црна смолеста супстанца, дел од плетена панцирна кошула од железна жица, полукружна структура од вар и печка. Врз подот на Просторија 1 низ дебелиот слој пепел, пронајдени се и фрагментирана амфора со ребресто обработена горна половина, мало грне и железно своно.

Во поглед на складишната намена, речиси и да нема градба во која не е откриена просторија со еден или повеќе питоси. Меѓу сите нив се издвојуваат две складишни простории откриени покрај Porta Хераклеја. Во нив се пронајдени вкупно 10 питоси од кои само два се целосно вкопани во подот од набиена глинеста земја (Фот. 167, Фот. 168).

Врз подот на тремот пред градбата во аголот помеѓу Северозападен и Југозападен бедем, пронајдени се: осум ексагии, фрагменти од поголем кантар, мала вага, држач за кандило и неколку монети (Фот. 169). Сите овие наоди како и платформата во нивна непосредна близина зборуваат за трговската дејност која се одвивала во тремот од оваа градба.

На повеќе локации во некои од просториите се пронајдени мелнички камења со различни димензии. Тие упатуваат на можност некои од просториите да функционираше како мелници за жито или за дробење на некои други суровини.¹¹⁸⁹

Во делот северозападно од малата апсида на Домус Фулоника, во една просторија се откриени малтерни кадички и канал (Фот. 170). Нивната функција останува непозната поради недоистраженост на просторот.

Североисточно од Полукружен плоштад, откриена е најлуксузната и најголема градба во рановизантискиот комплекс, работно именувана како Куќа со триклиниум. За разлика од претходно споменатите градби, тука се среќава функционална поделеност на просториите во

¹¹⁸⁸ Ваквата претпоставка се базира на позицијата на скалите, чиј дрвен дел можеби водел до таа единечна просторија.

¹¹⁸⁹ Види фотографии 98 и 99 во илустративниот дел од трудот.

самата градба. Од просториите чија намена може со сигурност да се дефинира идентификувани се: отворен двор, магацин, кујна и трпезарија (План 13).¹¹⁹⁰

Целиот северозападен и југозападен дел на Палата на Перистерија го заземале работилници, а во една просторија дури е откриена керамична печка со остатоци од сива добро испечена керамика.¹¹⁹¹

Според сето ова можеме да кажеме дека внатре, но и помеѓу рановизантиските станбени објекти во Стоби, лоцирани се делови со занаетчиска, производствена, складишна и трговска намена. Тоа укажува на една мултифункционална намена на градбите со нагласен станбен карактер.

Кога станува збор за рановизантиските градби во Скупи е тешко да се зборува за намена различна од станбената.¹¹⁹² Врз основа на пронајдениот движен археолошки материјал може да се каже дека покрај основната, извесно е користење на некои од просториите за преработка на житни и прехранбени продукти како и за производство на занаетчиски производи.

Со оглед на тоа што се работи само за сочувани основи на градбите, невозможно е да се изведе типологија врз основа на градежниот систем, катноста и артикулацијата на градбите.¹¹⁹³

До извесен степен може да се изработи типологија според употребениот градежен материјал, но истиот е повеќе поврзан со градежните фази отколку со самите градби. Друг елемент според кој би можела да се изведе типологија е (не)симетричниот распоредот на просториите. Исто така типологија може да се изведе и според концепциската организација и (не)присуството на архитектонските елементи двор, трем, подрум итн.

Сепак на ова место нема да биде направена типолошка класификација на рановизантиските профани градби. Причините за тоа се неколку. Како прво, за такво нешто е потребен значително поголем број на анализирани примери во повеќе градови. Како второ, секоја изработена типологија на градбите која притоа не го вклучува движниот археолошки материјал, ја прави дискутабилна оправданоста, прифатеноста и практична примена на истата.

¹¹⁹⁰ Види фотографија 75 во илустративниот дел од трудот.

¹¹⁹¹ Sokolovska 1965, 128.

¹¹⁹² Јованова 2008, 42.

¹¹⁹³ Артикулација во смисла на обликување, подредување и симетрија на фасадните елементи.

ЗАКЛУЧНИ РАЗГЛЕДУВАЊА

Надворешниот изглед, распоредот и изведбата на конструктивните елементи, употребените градежни материјали за подигање на станбените објекти најмногу зависат од природните климатски услови, но и од достапноста на квалитетен градежен материјал во поблиската околина на населбата. Исто така, не помалку битни се економските и социјалните прилики, како и занимањето на самото население. Во тој поглед овој труд колку што одговара, толку и отвора голем број прашања, чиј одговор треба да го дадат идните ископувања и истражувања на археолошките локалитети.

Преку овој труд се чини дека доста се доближивме до одговорите на прашањата за трансформацијата на доцноримските во рановизантиски населби, како и до одговорите на прашањата поврзани со напуштањето и опустошувањето на истите. Сепак прашање е дали заклучоците добиени од спроведената анализа на досега истражените делови, може да се аплицираат и подигнат на ниво на заклучоци за целите населби. Притоа треба да сме свесни дека се истражени само микростанбени комплекси. Со оглед на степенот на истраженост и ограничениот фонд на информации тие само во одреден степен ги носат белезите и одговараат на прашањата поврзани со целите населби. Во прилог на тоа треба само да се спомене авионската фотографија од 1934 на Стоби, на која врз највисоката тераса на градот се гледаат голем број на градби со белези слични на тие на Куќа со триклиниум. Спротивно на тоа, во анализираниот комплекс северозападно од Via Sacra не постои ниту една градба која барем во дел наликува на внатрешната па и целокупната организација на неистражените градби во останатиот дел од терасата. Спротивно на нив, истражениот рановизантиски комплекс во Стоби е далеку порурален според карактерот и покажува многу низок степен на организација, надополнет со голема слобода во секундарното адаптирање на просторот. Истиот според градежните материјали, техники, организација и карактер повеќе наликува на градбите во субурбиумот, надвор од Porta Heracleja. Тоа уште повеќе оди во прилог на сомнежот дека анализираниот дел од рановизантиската населба на Стоби е посебен и заради социо-економската состојба на населението кое живеело во него. Во моментот, на просторот северозападно и западно од Полукружен плоштад, сидови со малтер како врзивно средство не се гледаат ниту во основите на рановизантиските градби. Сето ова зборува за социо-економската структура на населението во овој дел, и веројатно за функцијата на самите градбите во пораните периоди.

Иако степенот на истраженост на урбанистичките развои на градовите Хераклеја, Стоби и Скупи е далеку од задоволителен, досегашните сознанија зборуваат за релативно исти манифестации. Доцноримските обнови на градови врз остатоците од раноримските објекти, во најголем дел ја следат раноримската урбана мрежа од градби и нивно опкружување. Тоа не може да се каже и за развојот на тие населби во рановизантискиот период. Рановизантиската профана архитектура не се потпира на правилата и моделите на хеленска и римската станбена архитектура. Нејзиниот карактер е исклучително рурален и од тие причини очигледна е големата слобода во примената на архитектонските решенија. Истото важи и за самиот урбан развој и еволуција на истата. Станува збор за т.н. искуствена архитектура, која воглавно е зависна на природните и основните животни законитости. Заради непостоењето на организирано урбано планирање од повисок степен, инфраструктурните проблеми се решаваат секундарно. Сите дополнително изведени решенија се поврзани со решавање на поедини проблеми и ситуации внатре и во непосредната околина на самите градби. Од тие причини е исклучително тешко е да се бараат законитости во просторна организација и распоред на содржини и простории. Особено кога притоа не се вклучени и двијните наоди пронајдени во нив.

Не може да се зборува за урбаната трансформација на градовите, а без притоа да се земат во предвид нејзините носители. Честите напади и силната раздвиженост на надворешни племенски групации од средината на V век, сериозно влијаеле на безбедноста на градовите и нивните жители. Од тие причини дел од населението ги напушта градските средини. Тоа е пред сè населението кое било во позиција финансиски да го издржи преселувањето. На нивното место, во градовите и во нивната непосредна близина се концентрира население од околните рурални средини, кое со себе ги пренесло и старите животни навики.¹¹⁹⁴ На тој начин започнува изразена рустикација и дезинтеграција на градовите. И покрај изразениот обид за следење на постариот урбанистички план, доцноримскиот урбанистички систем и уредување на градовите полека се напушта. Така, по се изгледа потребата од сместување на големиот број жители и нивните секојдневни и лични потреби повеќе влијаеле на решавањето на просторот, отколку некој урбанистички план. Со бројните градежни интервенции врз доцноримскиот урбанистички план истиот е разобличен заради лични, семејни, политички, градски па дури и државни потреби. Останува отворено прашањето за тоа според кој принцип е вршена распределбата на просторот, наменет за подигање на станбени објекти. Дали притоа улога играла борбата за добивање на политичка моќ во градовите или можеби бројноста на

¹¹⁹⁴ Корените за овој феномен треба да се бараат многу порано уште во историските случувања од III и IV век.

мажи во семејството неопходни за обезбедување на одбраната на самиот град. Дали произведувачите на занаетчиски производи и храна или пак своја улога како исклучително значаен фактор во периодот кој се разгледува одиграла и самата црковна организација. Во секој случај, насекаде се гледа крајна рационализација на средствата и просторот преку брзо и евтино решавање на станбените прашања.

Големината на населбите во рановизантискиот период е уште еден многу значаен фактор. Причина за тоа е потребата од минимум достапни војници или мажи и оружје за организирање на нејзината одбрана. Една од причините за намалувањето на периметарот на бедемите во некои рановизантиски населби се гледа во необученоста, а со тоа и неможноста на жителите да се вклучат во ефикасната одбрана. Со слична цел т.е. заради зголемување на ефикасноста, бедемите на многу рановизантиски градови се обновуваат во време на императорот Јустинијан. Идните археолошки ископувања треба да покажат дали во Хераклеја, Стоби и Скупи, во периодот пред нивното замирање, дел од населението, на чело со управниот апарат и свештенството се повлекол во некој повисок и добро утврден, помал и полесен за одбрана простор, во склоп на самиот град. Позицијата на акрополата на Хераклеја Линкестис нуди најповолни услови за такво нешто.

Градењето на станбени објекти врз испразнетите резиденцијални или јавни градби кои излегле од употреба, оставило силен печат на градските средини. Дотолку што во одредени случаи дури и постарите комуникации се запоседнуваат и се трансформираат во живеалишта. Со бројните градежни интервенции кои вклучувале преградувања на постарите или подигање на нови градби, целокупниот достапен простор се адаптира на бројот, начинот на живот и потребите на новото население. Со тоа секој станбен објект станува уникатен и приказна сама за себе. Подигањето на објектите врз остатоците од масивни градби е директно зависно од нивната ориентација и од конфигурацијата на самиот терен. Од трите градови единствено во Скупи се забележува промена на ориентацијата на рановизантиските објекти, веројатно како резултат на комплетното рушење на градот од земјотрес. Во сите три градови поставеноста на станбените објекти и станбеното опкружување е во правци северозапад – југоисток и североисток - југозапад. Тоа овозможувало максимално осветлување и користење на топлината од сонцето и до одреден степен се оневозможувало слободното дување на студените северни ветрови. Овие три елементи се и тоа како изразени во Хераклеја Линкестис и Стоби, пред сè заради падот на теренот на кој се подигнати градовите во правец кон југ и југоисток.

При разгледувањето на градбите не може, а да не се забележат дијаметрално спротивните разлики помеѓу сакралната и станбената архитектура. Големината,

архитектонските решенија, богатството и раскошот на архитектонската декорација во сакралните градби, покажува дека воопшто не е доведено во прашање познавањето и способноста на градителите. Ако тука се додадат и врвните практични решенија во прилог на обновата и зголемувањето на цврстината на бедемите во VI век, како и градењето на масивни резервоари за вода на релативно недостапни позиции, се доаѓа до заклучок дека рурализацијата и дезинтеграцијата на станбената архитектура е тесно поврзана со нејзините носители. Едноставно кажано, ситуацијата во станбените објекти е резултат на тоа што нивните корисници не влегувале во сферата на потесните интереси на државата или на интересите на црковната организација. За разлика на рановизантиските станбени објекти, целото внимание е свртено кон сакралната и дефанзивната архитектура, каде се применува цело знаење и искуство на римската и доцноримската архитектура.

Многу интересен заклучок донесува споредувањето на бројот на фази т.е. дополнителни градежни интервенции изведени во склоп на обработените станбени објекти. Во рановизантиската населба на Скупи со сигурниот *terminus ante quem* во 518 год., има информации за по само една дополнителна градежна интервенција и преадаптирање во градбите. Тоа наместа вклучувало и подигање на нивото на подот во некои простории. Во микростанбената целина врз Театарот во Хераклеја се детектирани до две дополнителни градежни интервенции, изведени во период од околу деведесет години. Аналогно на тоа, според трите дополнителни градежни интервенции детектирани во Стоби, може да се претпостави нешто порано датирање на основната рановизантиска градежна фаза.

Информации за бројот на станари во градбите, како и за нивната мошне веројатна роднинска поврзаност не се пронајдени. Дополнителните доградби и проширувања упатуваат на период на зголемување на бројот на жителите, веројатно во склоп на самите семејства, поради што се појавила потребата од одделување на возрасните членови од следната генерација. Сепак и покрај овие претпоставки, прашање е дали е воопшто возможно да се добијат некои статистички валидни информации. Особено кога се имаат во предвид бавното замирање на градовите преку напуштање на градбите, изразениот недостаток на движен археолошки материјал и изразитиот демографски пад заради чумата после 543 год. Дури и самиот Н. Кахил предупредува на потребата од особено внимание при анализата на градбите во случите на нивно мирно напуштање.¹¹⁹⁵ Причина за тоа е фактот што од целокупниот движен инвентар во градбите, за анализа остануваат само наодите кои се оставени: невредни, заборавени, неупотребливи и оштетени, преголеми и тешки или предмети чие

¹¹⁹⁵ Tsakirgis 2003, 511-513.

транспортирање не е безбедно. Како резултат на тоа постои голема опасност од погрешни заклучоци. Дури и да ги имаме, ситните, мошне битни предмети и целиот инвентар во куќата, прашање е колку се тие присутни како резултат на секојдневните активности во куќата, или нивната присутност е само резултат на активностите во периодот во кој истата е срушена. Претходната констатација е причина повеќе во прилог на сериозноста на прашањето за функционалната поделеност на градбите и просториите во нив. Дури и да имаме ситуација во која животот замрел одеднаш, прашање е колку сопствениците на градбите биле економски моќни да си дозволат одредени продукти т.е. кои од продуктите се резултат на домашно производство, а за што имало централизирано производство.

Подигањето на катови може да е резултат и на секундарна функционална поделба во самото живеалиште. Во тој поглед, приземните простории веројатно добивале целосно економска функција и се користеле како кујни, магацини, работилници, а просториите на спратот за спиење. Со оглед на преголемата населеност, при која дури и улиците се запоседнуваат и се адаптираат за живеење, потребата од подигањето на катови може да се гледа и преку претходно споменатиот недостиг на слободен станбен простор.

Демографската кулминација на населението во првите неколку децении од VI-от век, несомнено предизвикало дополнителни проблеми во поглед на достапноста на минимум основни ресурси за одржување на населението во живот. Тука, пред сè, се истакнува достапноста на питка вода и вода потребна за одржување на основната хигиена.

Во поглед на уличниот систем во рановизантискиот период, со помали промени сеуште се користат старите раноримски и доцноримски комуникации. Нивната ориентација е северозапад – југоисток и североисток – југозапад, со многу ретки исклучоци. Промените во уличниот систем се резултат на дополнителните градежни интервенции, изведени директно врз некои од улиците, со цел проширување на просторот за живеење или заштита на живеалиштата покрај нив. Како последица на тоа се напушта одржувањето на одводните канали кои се протегаат под нив. Вакви случаи се пронајдени во сите три градови. Ова зборува за делумното напуштањето на стариот уличен систем, започнато уште при крајот на V век. И покрај сондирањата во деловите на улиците во Скупи и Стоби, нема конкретни информации за тоа дали истите го менувале нивото во подолгата историја на нивната употреба.¹¹⁹⁶ Најголем дел од рановизантиската улична мрежа е од набиена земја, наместа поплочена со камени плочи или ситни набиени речни камчиња. Поплочувањето на улиците не

¹¹⁹⁶ На некои места од улицата *cardo maximus* во Скупи, нивото на живеење во ранвизантискиот период било подигнато на повисоко ниво (за информациите им благодарам на кустос советник Л. Јованова и кустос советник д-р М. Ончевска Тодоровска).

е никаква новост со оглед на тоа што камени плочи биле наједноставен и најпрактичен начин за изведување на улиците широко низ Империјата уште во раноримскиот период.

Тешко да се генерализира кога е во прашање употребата на градежен материјал за изградба на сидовите на градбите. Квалитетот на употребениот материјал и опус на зидање се многу тесно поврзани со сопственоста, намената и времето на подигање на самиот објект. Згора на тоа треба секогаш да се има во предвид и секундарната реупотреба на градежниот материјал, како најлесно и најекономично решение за снабдување со истиот. Сепак и покрај тоа можат да се изнесат неколку генерални законитости кога се во прашање рановизантиските станбени објекти.

Пониските и темелните делови од сидовите се подигани во *opus incertum*, со редовно користење на повеќе или помалку обработени или необработени камења и калов малтер. На некои места, особено во подоцнежните градежни интервенции се користат и фрагменти градежна керамика. Сидовите најчесто се подигани врз рушевини од постари градби, а неретко како темел се користат и до различна висина сочувани сидови од тие градби. Со цел отворање на нови комуникации, некогаш сидовите на постарите градби во делови се рушени. Повисоките делови од сидовите редовно биле изведувани од плитарни тули засилени со дрвена бондрук конструкција. Присуството на хронолошки порана садова керамика во рушевините од земјени сидови, упатува на можноста некои од градбите да се подигани врз принцип на набиена земја.¹¹⁹⁷ Со оглед на тоа што при ископувањата ретко кога се откриени или се споменуваат железни клинци, најверојатно гредите од бондрук конструкцијата се поврзувале со дрвени чивии, набивани во претходно отворени дупки низ гредите. Овој еднакво ефикасен принцип на поврзување на дрвената носечка конструкција на сидовите, е далеку поефтин и ослободен од производството и употребата на железни клинци и други метални врзувачи. Во VI век се датирани и сакрални градби изградени на ист начин како и станбената архитектура т.е. без употреба на варов малтер.¹¹⁹⁸ Со оглед на тоа што ретко кога се достапни информации за страната на рушењето на сидовите, само врз основа на количината на срушен материјал од плитарни сидови е тешко да се утврди точната висина на таваните.

Кога е во прашање заштитата и декорацијата на сидовите, не се откриени никакви податоци. Може само да се претпостави дека внатрешните и надворешните лица на сидовите веројатно биле малтерисани со истиот материјал употребуван како врзивно средство. Од тие

¹¹⁹⁷ Овој начин на подигање на земјени сидови е познат како *pisè de terre*. Принципот на изработка е на тој начин што мешавина од глина, песок и чакал (во случајов претпоставуваме и фрагменти од садова керамика), се нанесува во слоеви од 10-25 см и силно се набива во дрвената рамка или калап, која пак е поставен врз темелите од камења и калов малтер.

¹¹⁹⁸ Манева 1989, 52.

причини при археолошките ископувања е многу тешко да се открие и документира премачкување на сидовите, освен ако сидот не бил изложен на температура, а премачкувањето со каловиот малтер запечено. Тука не смее да се изостави и можноста за подигање на преградни сидови во внатрешноста на поголемите простории, изработени од земја или органски материјал, поставени без темели и директно врз подовите. Треба да се очекува и дека на ист начин во одредени периоди се затворале и некои од премините.

Поголемата ширина на некои од сидовите упатуваат на потребата од поголема заштита или нивна зголемена носивост. Катовите на градбите треба да се бараат на местата каде ширината на сидовите е поголема од таа на останатите. Поголемата ширина на еден средишен носечки сид, или на сите четири сидови на една просторија сигурно се повразни со поголемиот терет од подот, сидните платна и покривот на вториот кат.

Длабочината до која се фундирани темелите на сидовите е различна. Истата зависи од цврстината на подлогата во која е поставена и од носивоста на самиот сид.

Иако користењето на камења и калов малтер во темелите и глина со дрво во повисоките делови од сидовите, не влијаело толку многу на статиката на самите градби, сепак тоа несомнено ја покажува слабата економска моќ на населението. Користење на лесно достапни евтини материјали од непосредната околина е со цел на зголемување на економичноста и намалување на времето потребно за подигање на градбите. Како градежен материјал се користи локален камен, секундарно реупотребен материјал добиен со разградување на постари градби, секундарно употребени архитектонски елементи, сепулкрални споменици, скулптури и епиграфски споменици, фрагментирана градежна керамика, плитарни тули и дрвена бондук конструкција. Употребата на поситни камења и ситно фрагментирана градежна керамика во терциерните градежни интервенции во Стоби, несомнено укажува на недостаток од квалитетен градежен материјал.

Позицијата на влезовите во Хераклеја Линкестис редовно се должи на ориентацијата на градбите и на позицијата на станбеното опкружување, како улиците или дворовите помеѓу градбите. Честопати влегувањето во градбите е преку трем или двор. Тремовите редовно вклучувале приземни елементи во форма на подсиди, секундарно реупотребени камени елементи или вертикално вкопани камени плочи. Тие редовно се во улога на заштита на градбите од поплава. Пронајдени се ситуации кога во самиот трем, или покрај некој од периферните сидови на градбите се поставени кратки и ниски подсиди. Овие елементи се идентификувани како бази за дрвени скали кои воделе до вториот кат на градбите. И покрај навидум непосточките правила, во Хераклеја се забележува тенденција на избегнување во северозападната страна за поставување на влезовите. Тоа веројатно е резултат на

минимализирањето на можноста за поплава во објектите, пред сè заради падот кој го има целиот комплекс во правец од северозапад кон југоисток. Не помалку значаен елемент е и одбегнувањето на студените северни ветрови. Со одредени исклучоци, се забележува поголема ширина на влезовите поставени на југозападната или североисточната страна.

Овие појави не се забележани во Стоби, каде влезовите се наоѓаат на сите страни и генерално се подложни на протегашето на станбеното опкружување. Можноста за промена на главната комуникација на градбата со една или друга улица, или промената на внатрешното уредување, не треба да ја отфрла можноста за секундарно затворање или отворање на одредени отвори. Тие адаптации се изведувале со сидарија од камења, фрагменти градежна керамика и калов малтер или само со плитарни тули и калов малтер.¹¹⁹⁹

Врз основа на бројните примери од премини со зачуван праг во кој има отвори за носачи на еднокрилни или двокрилни врати, може да се заклучи следното. Еднокрилни врати со сигурност имале премините со растојание помеѓу доворотниците до 1,00 м. Растојанието помеѓу 1,00 – 1,20 м е дискутабилно, а премините со ширина еднаква или поголема од 1,20 м најверојатно имале двокрилни врати. Сепак треба да се очекува извесна толеранција во однос на наведените ширини, особено што блокирањето на премините со врати, зависи пред сè од карактерот на самата градба, сопственоста и намената на просторијата кон која преминот води.

Покрај надворешните отвори и застаклените прозорци, за осветлување на градбите сигурно се користеле керамичните и бронзените светилки. Керамичните светилки се меѓу најчестите наоди во градбите, после садовата керамика и монетите.

Покривните конструкции на градбите биле од лаконски тегули и полукружни имбрекси, положени врз конструкција од дрвени греди. Поради фактот што фрагменти со различна декорација се наоѓани во склоп на една просторија, постои голема веројатност за секундарна реупотреба на некои од нив. Во текот на археолошките ископувања многу ретко се наоѓани ситуации кои укажуваат на покриви изведени од органски материјал т.н. ржаници, или покриви од редени камени плочи.

Решавањето на покривните конструкции врз база на основата на градбите е релативно комплексна работа, која бара доста време, информации и секако искуство. Притоа еден од главните елементи е сведување на објектот на неговата прва градежна фаза, од причини што секоја наредна интервенција која не вклучува рушење на градбата, по правило би се прилагодувала на првичното решение на покривот од првата фаза. Многу значаен елемент е и

¹¹⁹⁹ Со оглед на трошноста на материјалот, вториот случај е потешко археолошки да се документира.

утврдувањето на одводнувањето на покривот врз основа на падот на околниот терен, станбеното опкружување и ред други елементи. Утврдувањето на точниот изглед на покривите и тоа дали биле поставени на една, две или четири води бара продлабочено проучување на самите градби, нивните фази и катност. Со моменталниот квантитет и квалитет на информации, решавањето на покривните конструкции во најголем дел од откриените рановизантиски комплекси е речиси невозможно или решенијата би биле изведени на база на шпекулации.¹²⁰⁰ Најголем дел од одговорите по прашањето за решението на покривот, лежат во распоредот и организацијата на внатрешните сидови, како и во наоѓањето на хоризонтални долги или кружни јами во подовите, позицијата на камените потпирачи и подлоги за вертикалните греди употребувани како потпори за пренесување на теретот. Не помалку битни елементи се и остатоците од пиластри, сидови, носачи, столпци итн.

Најголем дел од подовите на рановизантиските градби се во техника на набиена глинеста земја. Наместа земјените подови се делумно поплочени со тули или камени плочи, а исклучително ретки се подови комплетно поплочени со тие материјали. Нема информации за постоење на дрвени подови во приземните простории, но не треба да се отфрла нивната употреба во изградбата на подовите на катовите.¹²⁰¹ Во некои случаи, во склоп на обновите или реорганизацијата на просторот внатре во самите градби, доаѓало и до промена на нивото на подовите во просториите. При нивелирањето на новите подови, во одредени случаи тие се фундирани на повисоко ниво врз рушевини од постари земјени сидови, а некогаш рушевините биле расчистувани. Неретки се и обновите на подовите изведувани едноставно, со полнење на нерамнините, премачкување и набивање на нов слој глина.

Во текот на археолошките ископувања на приземните простории на градбите, во ниту еден случај не се откриени елементи на кревети. Тоа се должи или на органскиот материјал при нивната изработка, или на употребата на покривки за спиење врз подовите, плетени од органски материјал. Не е јасно ниту на кој кат се одвивал овој дел од животот на луѓето. Дали тоа бил катот заради поголемата заштита и топлина, или пак постоело некое друго алтернативно решение.

Остатоците од огништата се во форма на платформи изработени од фрагменти градежна керамика или камени плочи, целосно обиколени со помали камења или фрагменти градежна керамика и залиени со глина. Истите се редовно фундирани директно врз подовите на просториите. Наједноставните се изведени со обично заградување со камења на дел од

¹²⁰⁰ Дефинитивно најмногу информации во тој прилог ни дава техничката, фото и пишана документација од поновите археолошки ископувања во Стоби.

¹²⁰¹ Во текот на ископувањето тие се детектираат како рамномерно распореден тенок слој јаглен или гараж врз цврсто набиена земја, а под рушевините од покривните и сидните конструкции.

подот од набиена глина. Според формата се кружни, елипсовидни или полигонални, а димензиите им се движат помеѓу 0,60–1,20 м. Од сите простории со огништа, само на едно место е откриена тегула со кружен отвор, како дел од покривната конструкција над нив. Со оглед на тоа што не се откриени елементи од сидани конструкции за одведување на чадот, истиот излегувал по слободен пат, низ специјално изработени подвижни капаци од тегули на покривот. Кон тие места веројатно се насочувал со дополнителни елементи од органски материјал.¹²⁰² Со оглед на големината на некои од просториите во кои се откривани огништата, се поставува прашањето дали во нивната внатрешност постоеле основни услови за горење на оган. За таквите случаи поверојатно е алтернативно затоплување преку внесување на жар, од огништа кои гореле надвор од градбите.¹²⁰³ Во поглед на позицијата, огништата најчесто или се прилепени за еден од сидовите или се поставени во средишниот дел на просторијата.¹²⁰⁴

Откриените делови од сидани скали на повеќе локации во Стоби недвосмислено укажуваат на спратовите или подрумите до кои истите воделе. Според зачуваната висина на некои од сиданите скали, која е недоволна за совладување на висината од еден кат, истите несомнено имале и горен дел изработен од органски материјал. Најголем дел од нив се внатрешни, но откриени се и примери од надворешно поставени скали. Во Хераклеја Линкестис и Скупи не е откриен ниту еден таков случај. Заради тоа не треба да се изостави можноста од користење на мобилни дрвени скали како врската помеѓу приземјето и катот.

Во делот на микростанбената целина врз Театарот во Хераклеја не се откриени никакви елементи за водоснабдување. Згора на тоа, прашање е колку и самиот простор со остар пад на теренот нудел можност за поставување на резервоари или бунари за акумулирање на техничка вода. Со пуштањето во употреба на Фонтаната североисточно од североисточниот параскенион, се чини дека бил решен проблемот со водоснабдувањето на тој дел од градот.

Во истражениот дел од рановизантиската населба на Стоби северозападно од Via Sacra, не се откриени елементи кои зборуваат за водоснабдувањето во тој дел од населбата. Претпоставката за користење на кулите на Северозападен и Југозападен бедем како резервоари за вода сеуште не е со сигурност потврдена. Не е јасно ниту до кога останал во функција водоводниот систем или делови од него. Прашање е дали истиот воопшто функционираше во текот на VI век.

¹²⁰² Можеби конструкција од штици над огништето или черен, со која чадот се насочувал директно во отворот на покривот.

¹²⁰³ Во текот на ископувањата не се откривани никакви траги од горење на отворен простор.

¹²⁰⁴ Таквата поставеност сигурно е и заради полесно изнесување на чадот.

Бунари се откриени две места во микростанбениот комплекс северозападно од *cardo maximus* во Скупи. На тој начин било решено водоснабдувањето на жителите на комплексот. Копањето на бунари несомнено зборува за излегување од употреба на градскиот водоводен систем од претходниот период.

Идните археолошки ископувања и истражувања треба да одговорат на повеќе прашања поврзани со овој проблем кој е од егзистенцијално значење за самите населби. Во прилог на тоа, треба да се утврди дали и до кога функционираше водоводните мрежи во градовите. Функционален водоводен систем е единствениот начин кој овозможува централизирано решавање на водоснабдувањето, преку подигање на јавни фонтани градени директно на водоводната линија или во нејзина непосредна близина. Бунарите, цистерните и под отворено небо поставените питоси покрај линиите на одводнување на покривите, користени се за акумулирање на атмосферска вода. Бунарите кои се наоѓале во близина на самите реки, или на терасите блиску до нив, се користеле за акумулирање на подземна вода. Не треба да се исклучуваат тековите на блиските реки, кои во моментите кога отсутствувал ефикасен водоводен систем, играле голема улога во одржувањето на основната хигиена. Во ниеден од градовите не се откриени елементи за решавање на проблемот со техничката вода преку каптирање на блиските реки. Овој многу ефикасен систем за снабдување со вода за одржување на хигиената и чистење на фекалната канализација, функционираше на тој начин што со брана се кревало нивото на водата во форма на мало вештачко езеро. Насобраната вода преку истекување и слободен пад низ канали се спроведувала до самиот град. Поминувајќи по одредени линии, техничката вода на крајот повторно да се враќала во реката. Во текот на проучувањето на одводните системи на градовите не се пронајдени елементи кои укажуваат на одделување на атмосферската од фекалната канализација и останува комплетно неодговорено прашањето на места за извршување на физиолошки потреби.

Во најголем дел од истражените рановизантиски населби во Хераклеја, Стоби и Скупи откриените се објекти со доминантно станбена намена. Сепак судејќи според материјалот кој е пронајден во нив, просториите во овие градби се повеќенаменски. Адаптирањето и пренаменувањето на одредени простории од живеалиштата за производствена или трговска намена, укажува на децентрализација на производството на одредени продукти. Тоа секако е поврзано со безбедносните услови во самата држава, што несомнено многу влијаело на трговијата и размената на стоки помеѓу соседните населби и провинции. Поголема специјализираност во намената на просториите е откриена единствено во склоп на најголемата и најлюксузна градба откриена на Стоби т.н Куќа со триклиниум. Наменската поделеност била овозможена заради големата површина на објектот во кој се наоѓале поголем

број простории. Градбата со сигурност припаѓала на жител на градот од повисоките општествени слоеви.

Занаетчиска т.е. производствена, складишна и трговска намена се споменува и за рановизантиските градби сместени во рамки на доцноантичките палати во Стоби, исто како и за рановизантиските градби во Хераклеја Линкестис и Скупи. Според тоа, мултифункционалноста се должи повеќе на други покомплексни и глобални социоекономски, културни и историски процеси отколку само на економската состојба на населението.

Во моментот нема посигурни елементи врз основа на кои може да се дефинира отвореноста на станбените објекти и на станарите кон околниот простор. Според досегашните согледувања се наметнува нивна екстривертност.

Несомнено е дека појавата на чумата, намалувањето на безбедноста преку се почестите напади на племињата од север, намалувањето на безбедноста внатре во самите градови, надополнето со постојаната борба за простор и ресурси, го зголемиле нивото на напнатост и стрес кај жителите и значително го намалиле квалитетот на живеење во самите населби.

На ниту едно место од истражуваниот простор не се откриени траги од голем пожар кој би ги зафатил целите населби. Со тоа комплетно се отфрла можноста за насилно уништување на рановизантиските населби во Хераклеја, Стоби и Скупи.

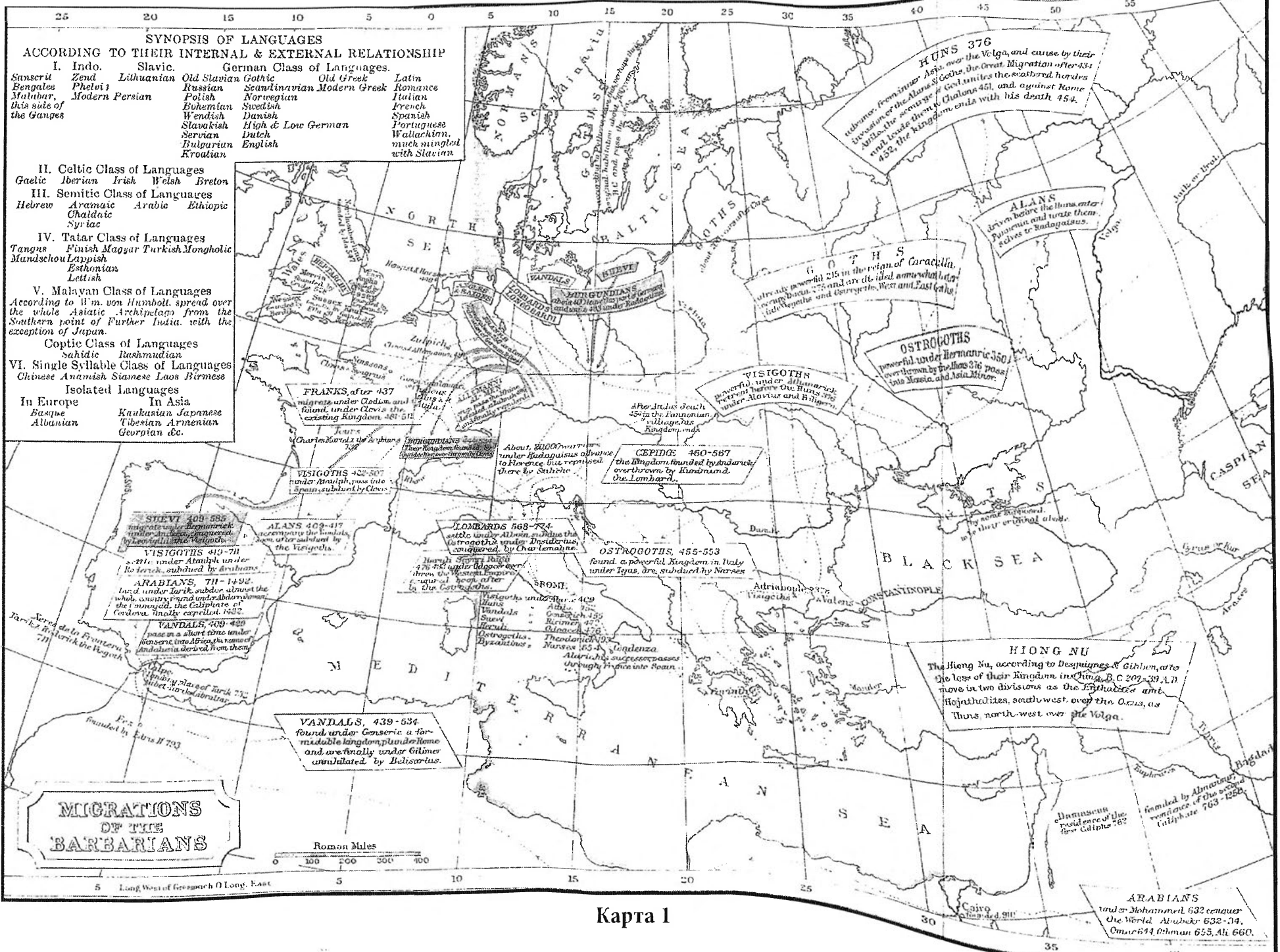
За бавното и долго распаѓање на напуштените куќи зборуваат рушевинските слоеви од камен, кои редовно се наоѓаат покрај ѕидовите и под површината на теренот, исто како и празните градби во Стоби, исполнети со слој песок помеѓу срушените покриви и подовите на градбите. Тоа го прави определувањето на времето на напуштањето на градот многу тешко.

Присуството т.е. отсуството на пари, повеќе се поврзува со функционалноста на државниот систем кој во себе вклучува војска, трговија, економија, централизирано производство итн. Во отсуство на монети кои покажуваат продолжено живеење во населбите и после кобната 585/6 год., неопходно е да се согледаат и другите, хронолошки релевантни репери. Тоа се садовата керамика и стратиграфската слика која зборува за траги од човечко делување на повисоко ниво, врз рушевините од рановизантиските градби.

Причината за тоа се наоѓа во фактот дека дури и во времињата кога целокупниот државен апарат ќе престане да функционира, луѓето и понатаму ќе продолжат да користат засолништа, да бараат и да произведуваат храна, и да произведуваат садови за чување и приготвување на храната. Живеењето и храната се основните човечки егзистенцијални

фактори за продолжување на животот, дури и во моментите кога ќе престанат да функционираат најголем дел од општествените механизми.

ИЛУСТРАТИВЕН ДЕЛ

**SYNOPSIS OF LANGUAGES
ACCORDING TO THEIR INTERNAL & EXTERNAL RELATIONSHIP**

- I. Indo-Slavic German Class of Languages.**
 Sanscrit Zend Lithuanian Old Slavonic Gothic Scandinavian Old Greek Latin
 Bengales Helvi Russian Norwegian Modern Greek Italian
 Malabar Modern Persian Polish Norwegian French
 this side of the Ganges Bohemian Swedish Danish
 Wendish Slavonic High & Low German Portuguese
 Servian Dutch Wallachian, Wsch mngol
 Bulgarian English with Slavian
 Kroatian
- II. Celtic Class of Languages**
 Gaelic Iberian Irish Welsh Breton
- III. Semitic Class of Languages**
 Hebrew Aramaic Arabic Ethiopic
 Chaldaic Syriac
- IV. Tatar Class of Languages**
 Tangut Finnish Magyar Turkish Mongolic
 Mandschou Lappish Estonian
 Lettish
- V. Malayam Class of Languages**
 According to Wm. von Humboldt, spread over
 the whole Asiatic Archipelago from the
 Southern point of Further India, with the
 exception of Japan.
 Coptic Class of Languages
 Sahidic Bashmudian
- VI. Single Syllable Class of Languages**
 Chinese Anamish Siamese Laos Birmeese
 Isolated Languages
 In Europe In Asia
 Eusyae Kaubasian Japanese
 Albanian Tibetan Armenian
 Georgian &c.

HUNS 376
 driven from the Volga, and cause by their
 invasion of the Alps & Goths, the Great Migration after 431
 which the emperor Valentinian II. and his brother Valens
 and his brother Chludius 451, and against Rome
 452, the kingdom ends with his death 454.

ALANS
 driven before the Huns into
 France and were then
 driven to Badagassus.

GOths
 already powerful 215 in the region of Caracalla,
 occupied Bactria 275 and are divided some what later
 into West and East Goths.

OSTROGOTHs
 powerful under Hermanric 550
 overthrown by the Huns 568 pass
 into Asia, and Asia Minor.

VISIGOTHs
 powerful under Athalarick
 overthrown before the Huns 568
 under Alaric and his son
 Athalaric.

CEPIDE 460-567
 the Kingdom founded by Andarick
 overthrown by Kaimurid
 the Lombard.

FRANKs after 437
 migrate under Clovis and
 Chlodwig, under Clovis the
 existing kingdom 481-511.

VISIGOTHs 429-507
 under Athalaric pass into
 Spain, subdued by Clovis.

SIeVI 408-585
 migrate under Attila
 under Attila, subdued
 by the Visigoths.

ALANS 409-417
 migrate under Attila
 under Attila, subdued
 by the Visigoths.

LOMBARDs 568-724
 migrate under Alboin
 into Italy, subdued
 by Charlemagne.

OSTROGOTHs 455-553
 found a powerful Kingdom in Italy
 under Theodoric, are subdued by
 Justinian.

VISIGOTHs 410-711
 migrate under Attila
 under Attila, subdued
 by the Visigoths.

ARABIANs 711-1492
 land under Arab, subdued almost
 the whole country, found under
 the name of the Caliphate of
 Cordova, finally expelled 1492.

VANDALs 429-439
 migrate into Africa, the name of
 and others derived from them.

VANDALs 439-534
 found under Genseric a formidable
 kingdom, finally under Gelimer
 annihilated by Belisarius.

HIONG NU
 The Hiong Nu, according to Dequignes & Gibbon, after
 the loss of their Kingdom in China, B.C. 207-209 A.D.
 move in two divisions as the Erphathites and
 Hephthalites, south west over the Oxus, as
 thus north-west over the Volga.

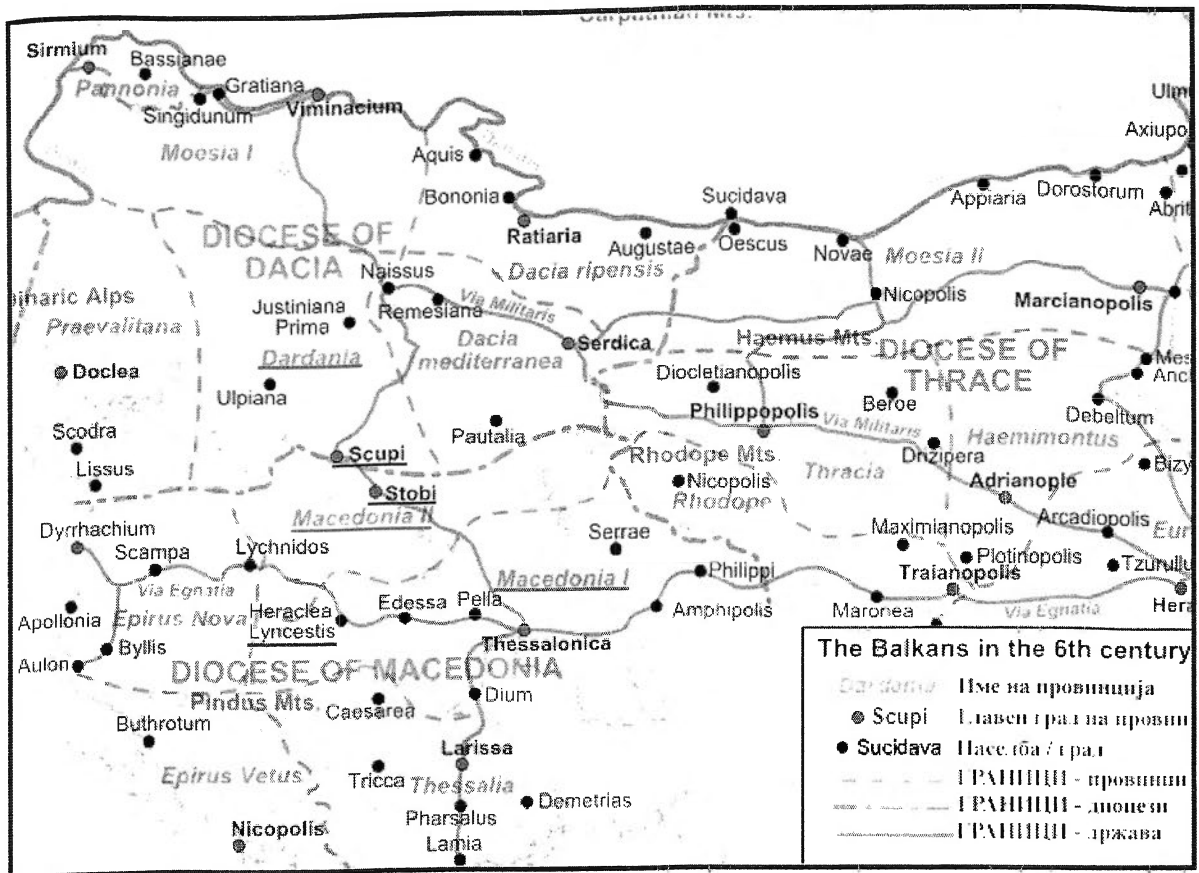
**MIGRATIONS
OF THE
BARBARIANS**

Roman Miles
 0 100 200 300 400

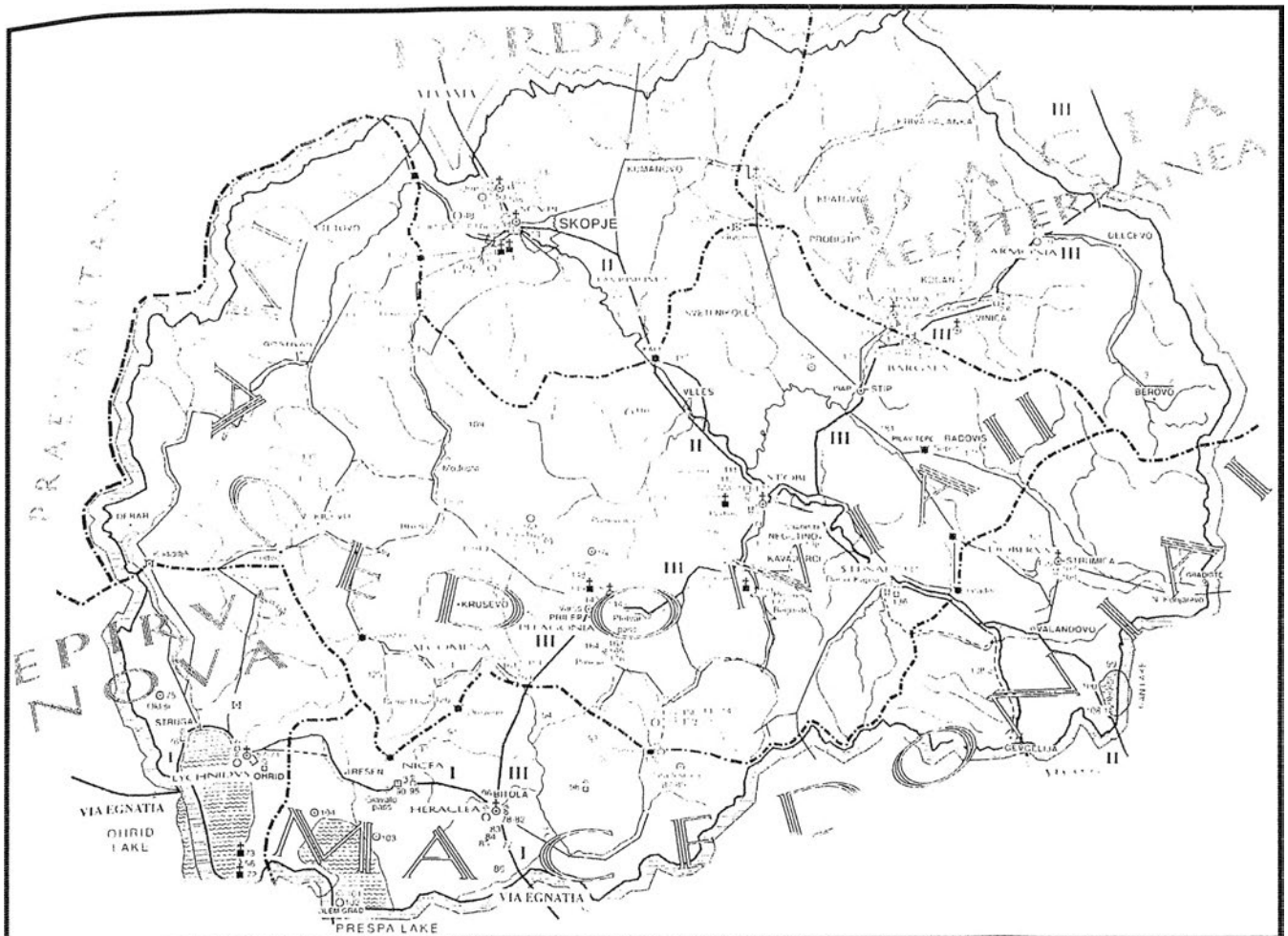
5 Long West of Greenwich 0 Long East

Kapra 1

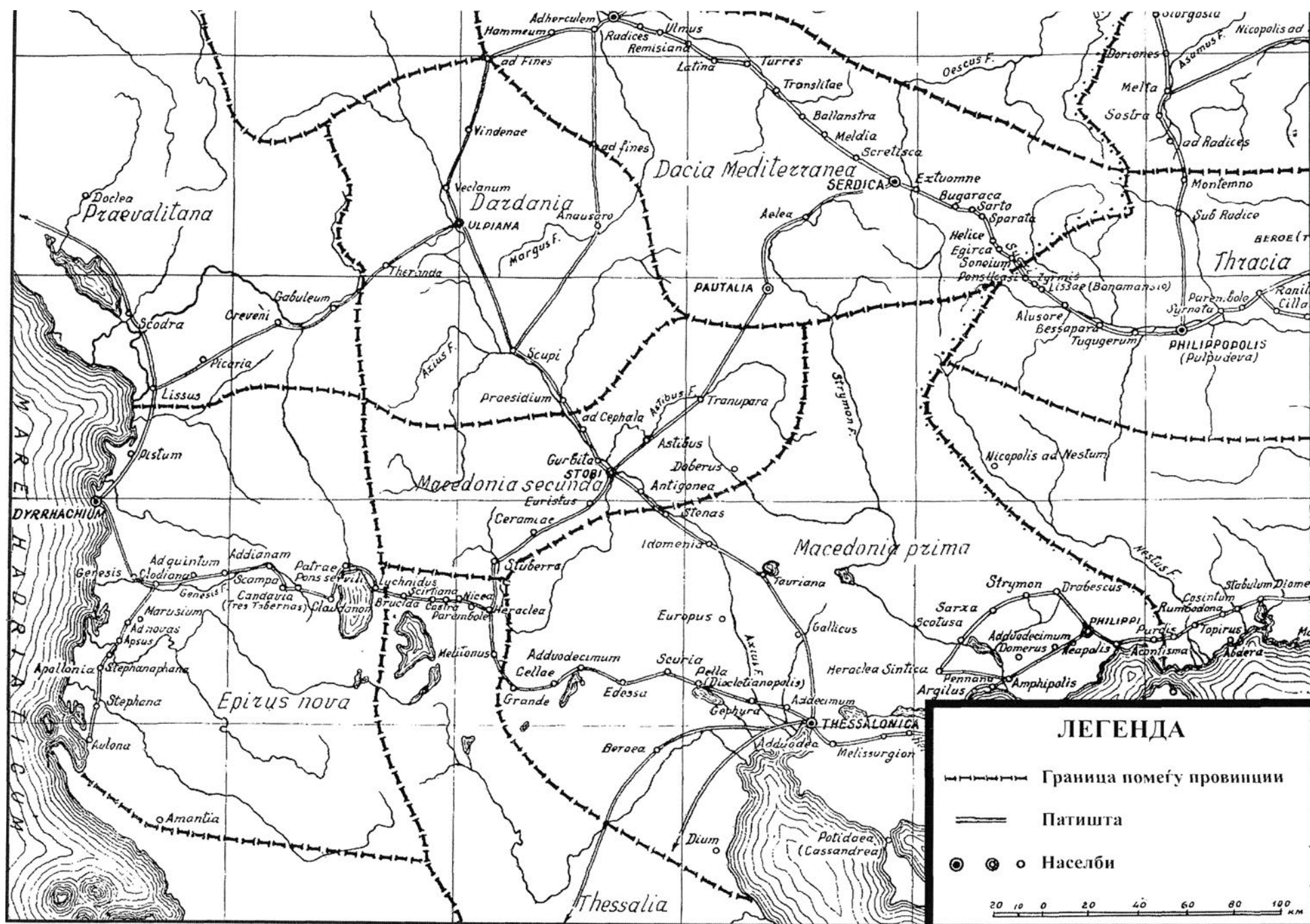
ARABIANs
 land of Mohammed, 632 conquer
 the World, Abubakar 632-34,
 Umar 634, Osman 644, Ali 656, Mu'awiya 661.

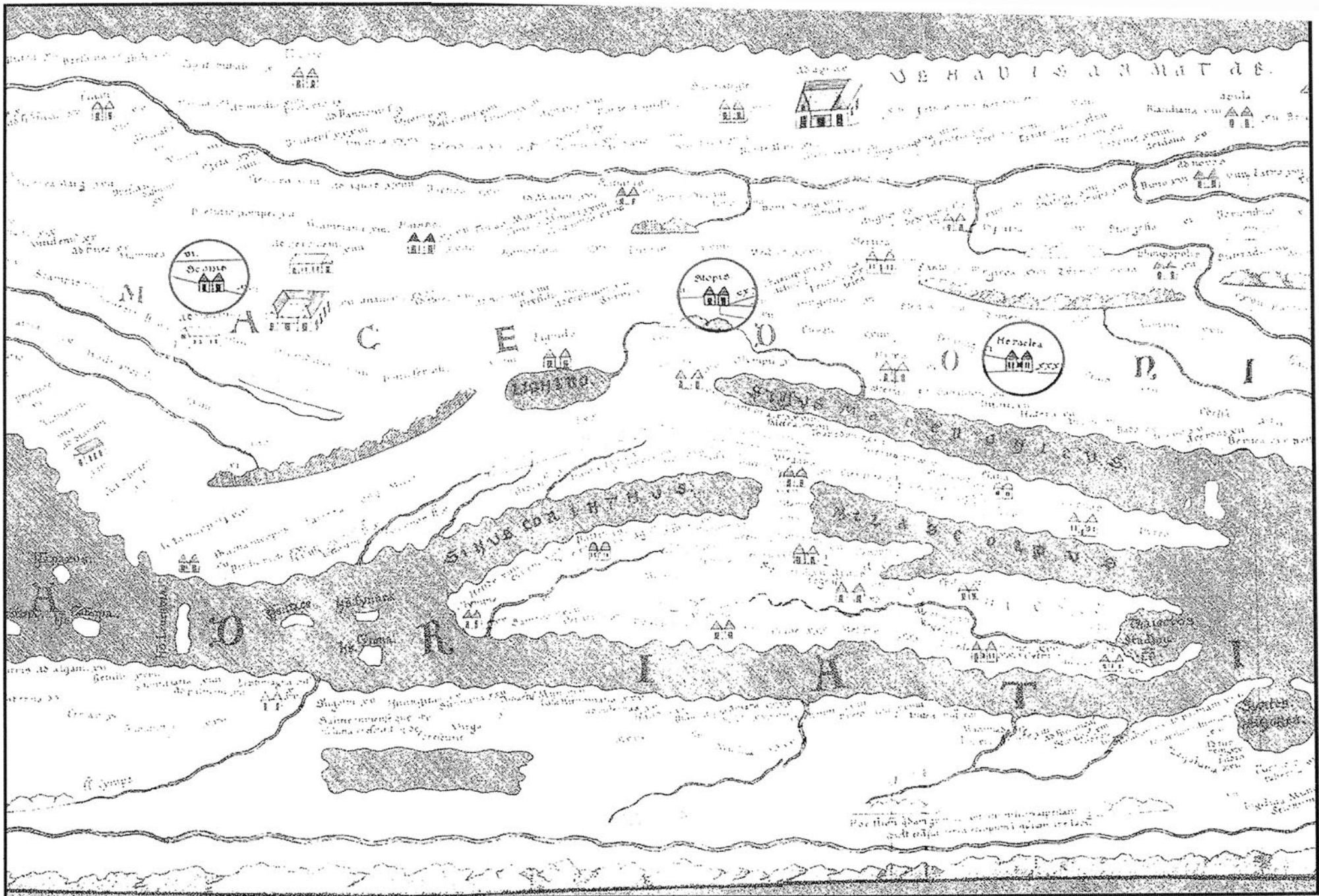
Карта 3

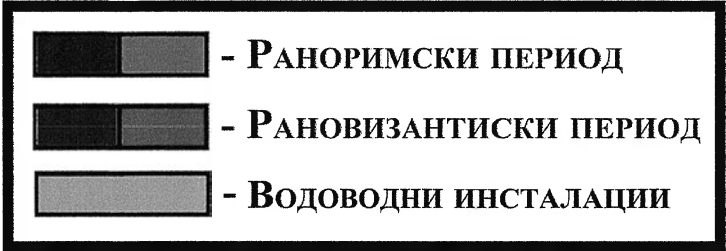
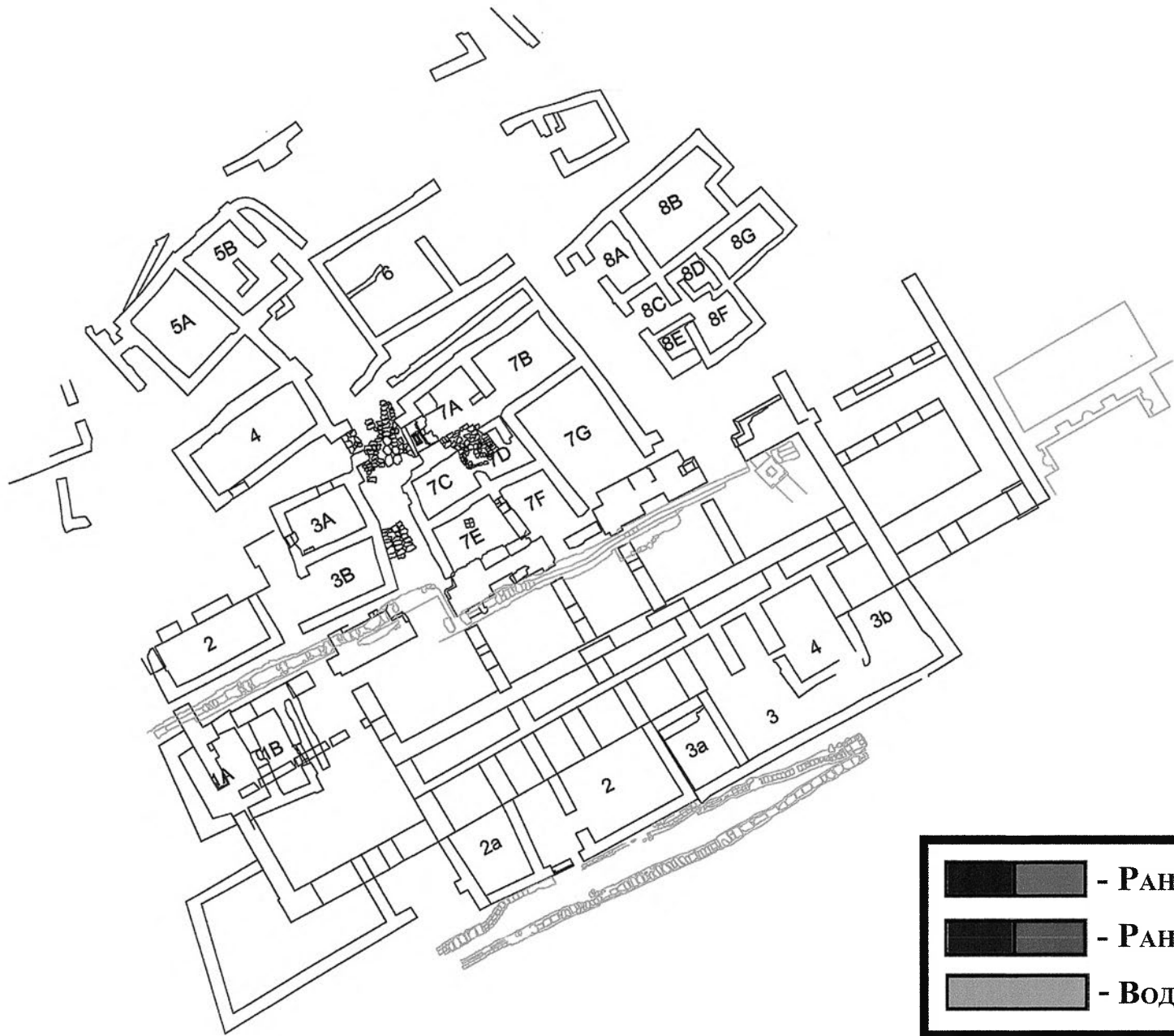
Карта 4 (според Лилчиќ 2002, Карта 3)

Карта 5

Καπα 6

0

50

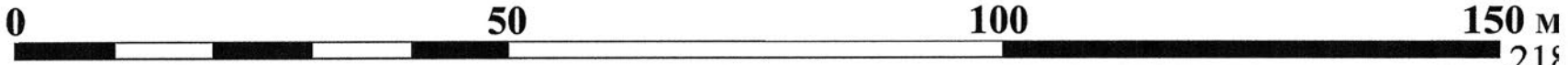
100 М

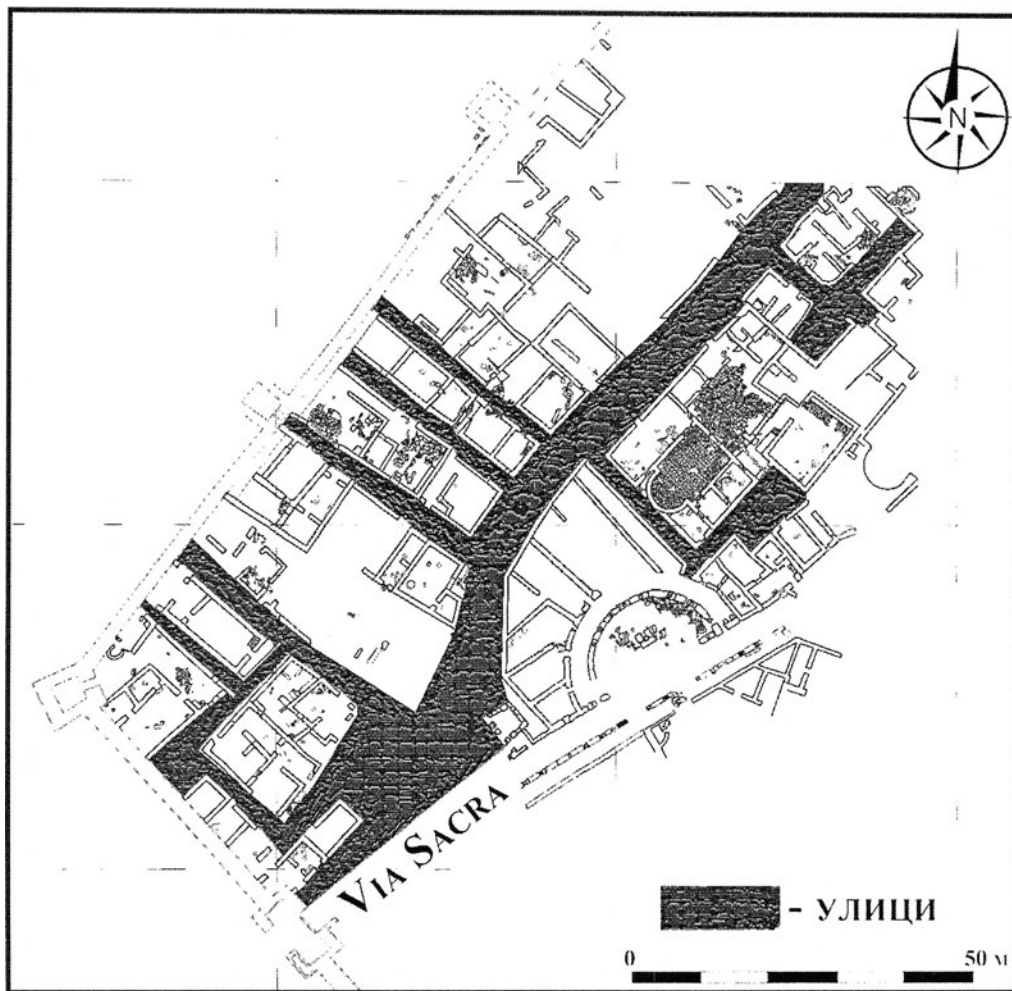

- Раноримски период
- Доцноримски период
- Рановизантиски период

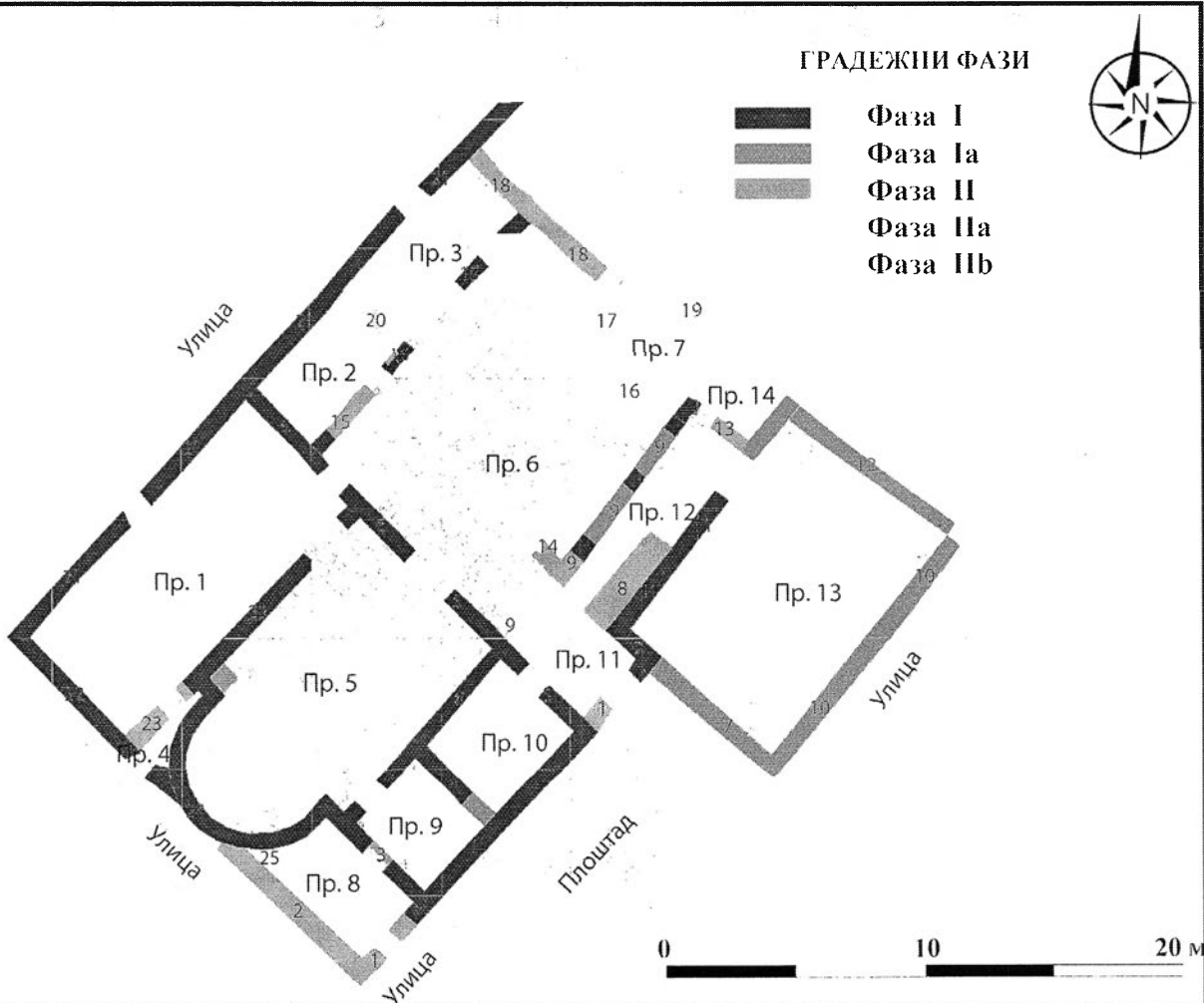
0 50 100 150 м

ПЛАН 7

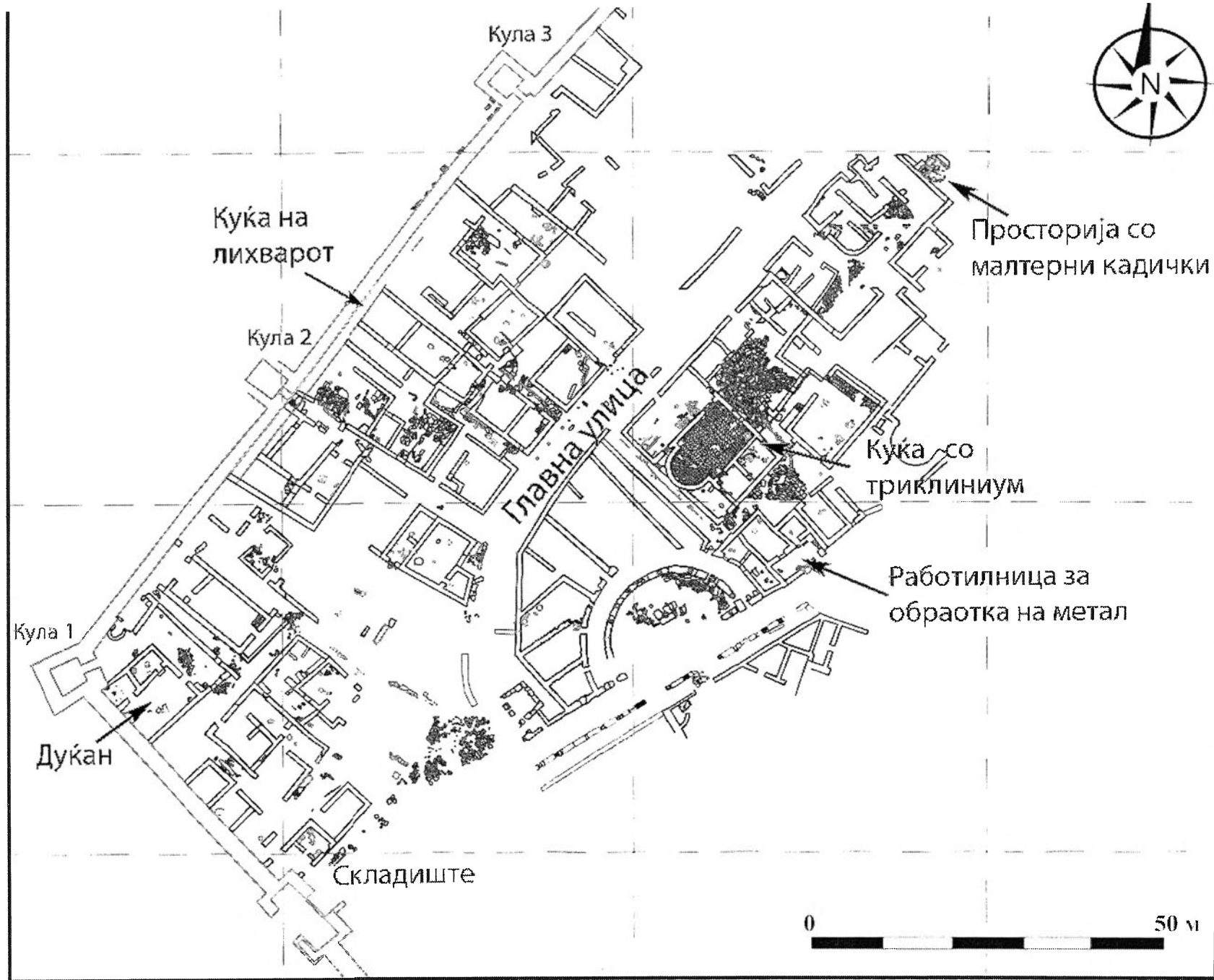

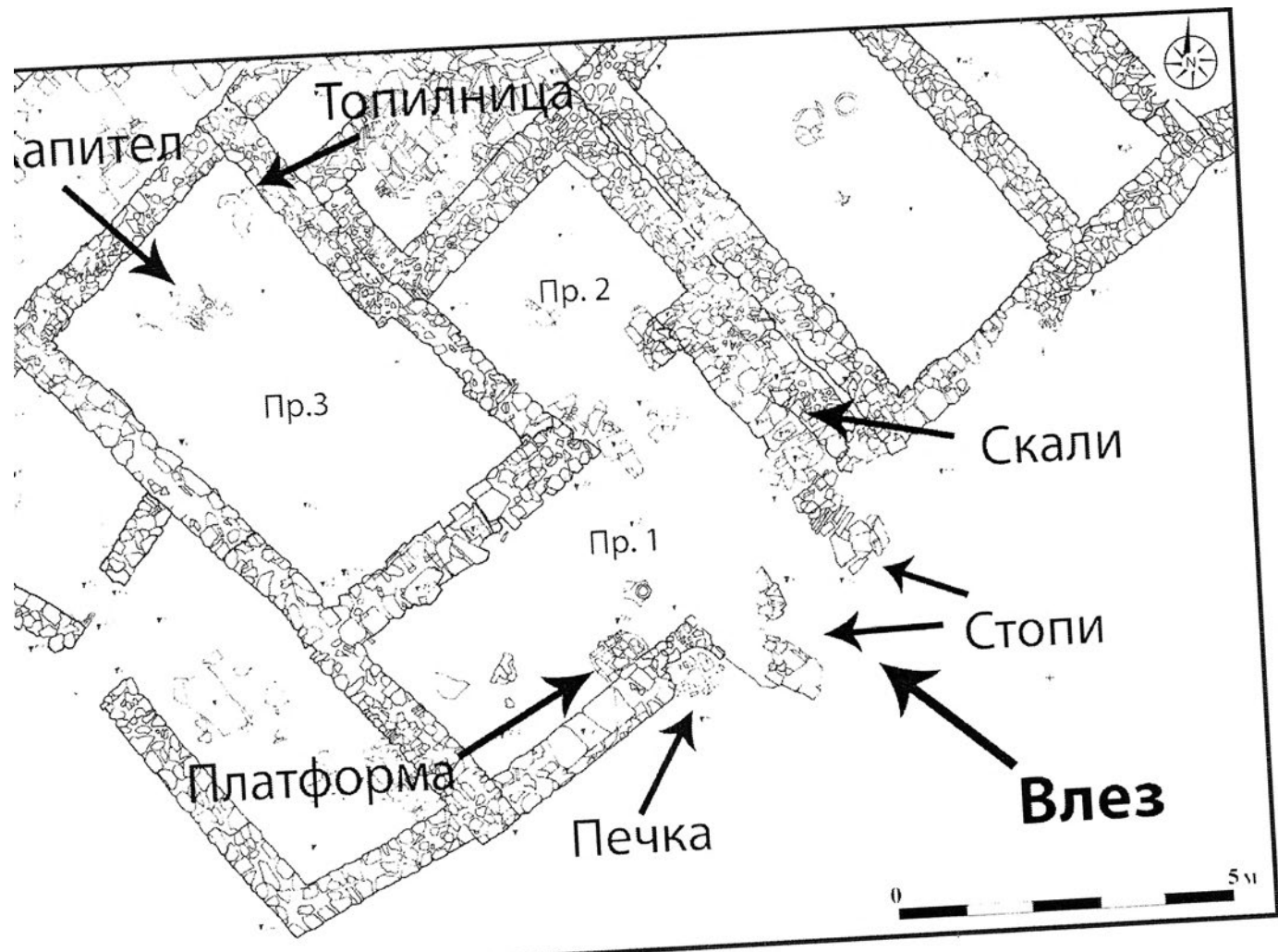
План 9

План 10

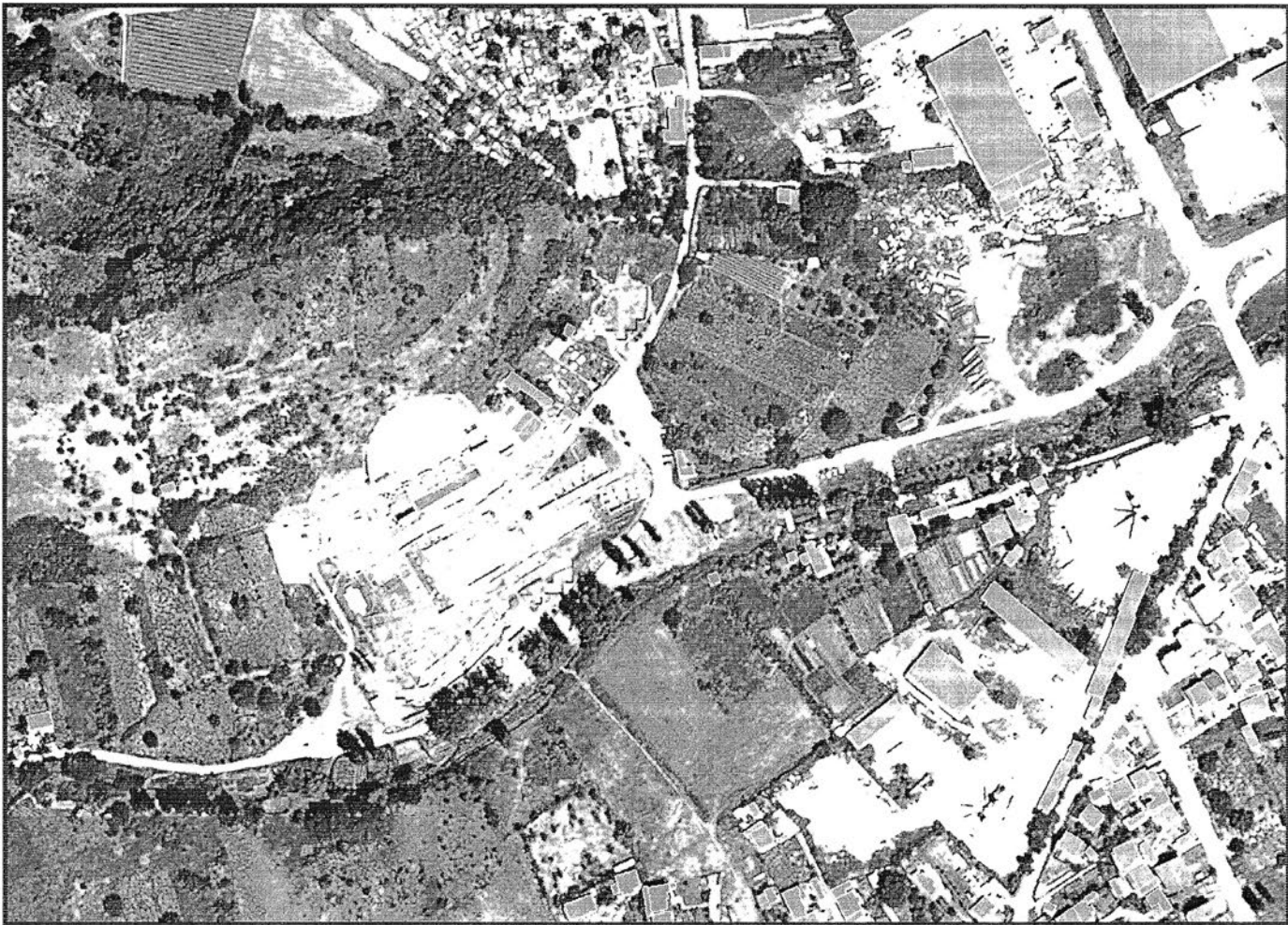
План 11

План 12

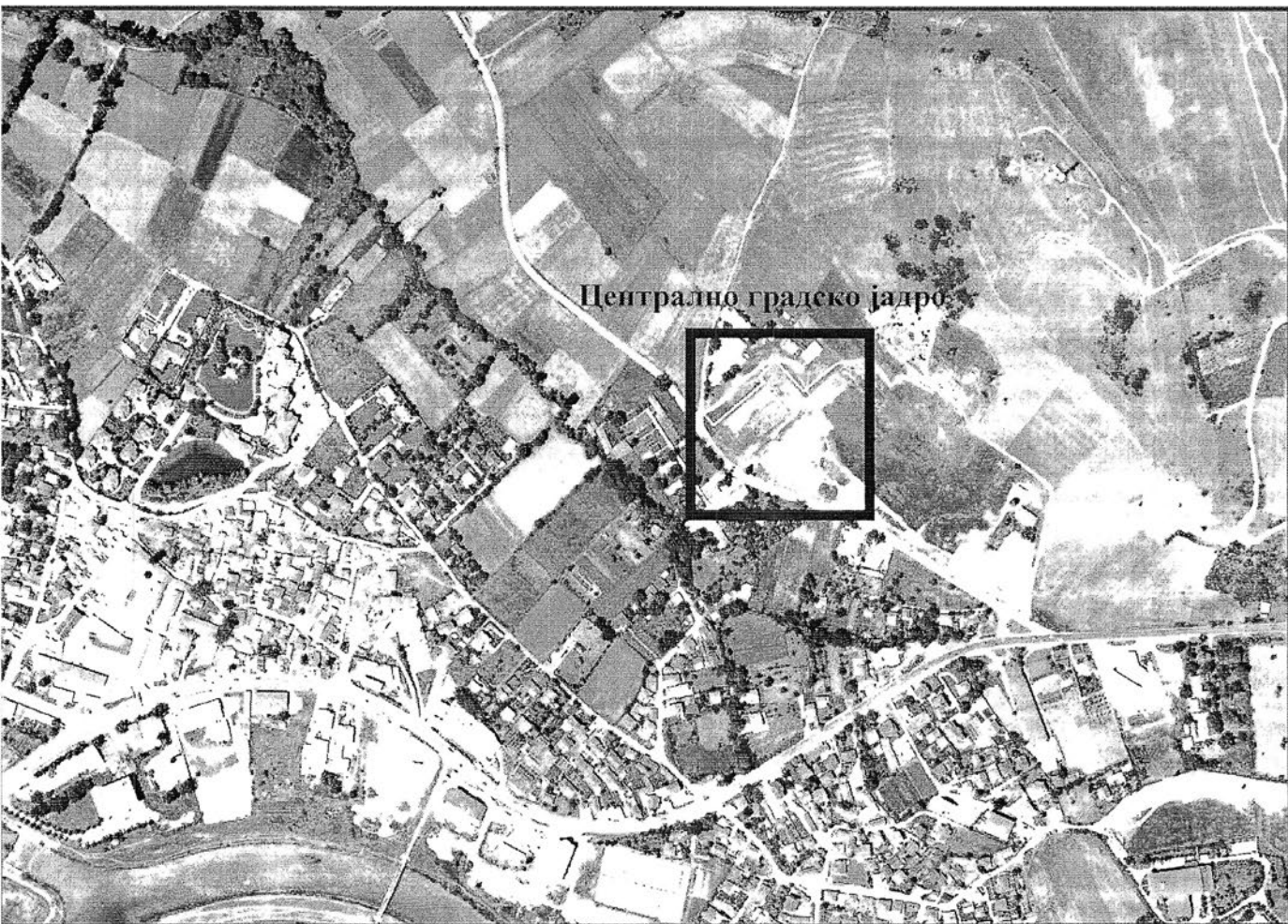
План 13

Φοτ. 1

Φοτ. 2

Фот. 3

Фот. 4

Φοτ. 5

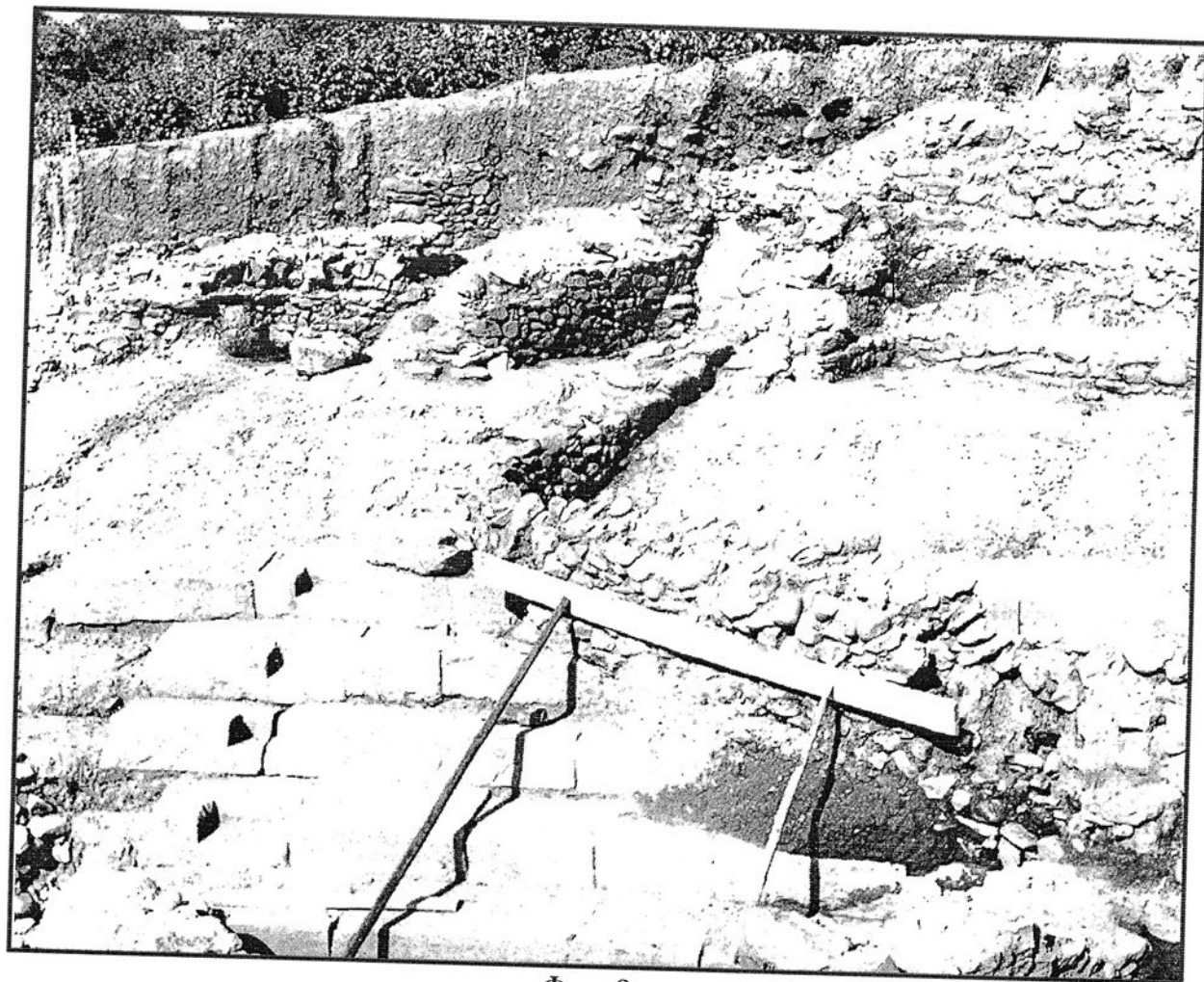
Φοτ. 6

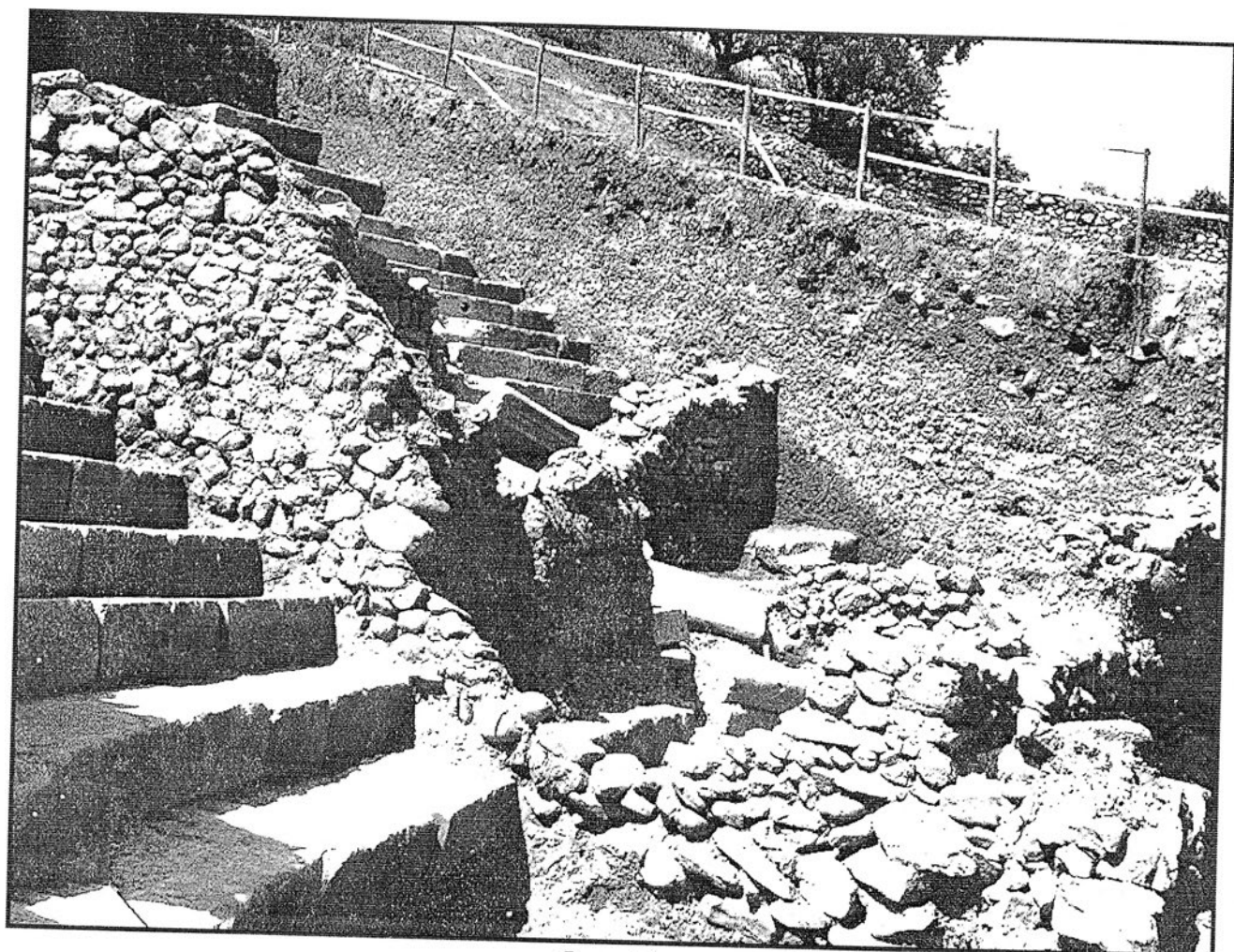
Φοτ. 7

Φοτ. 8

Φοτ. 9

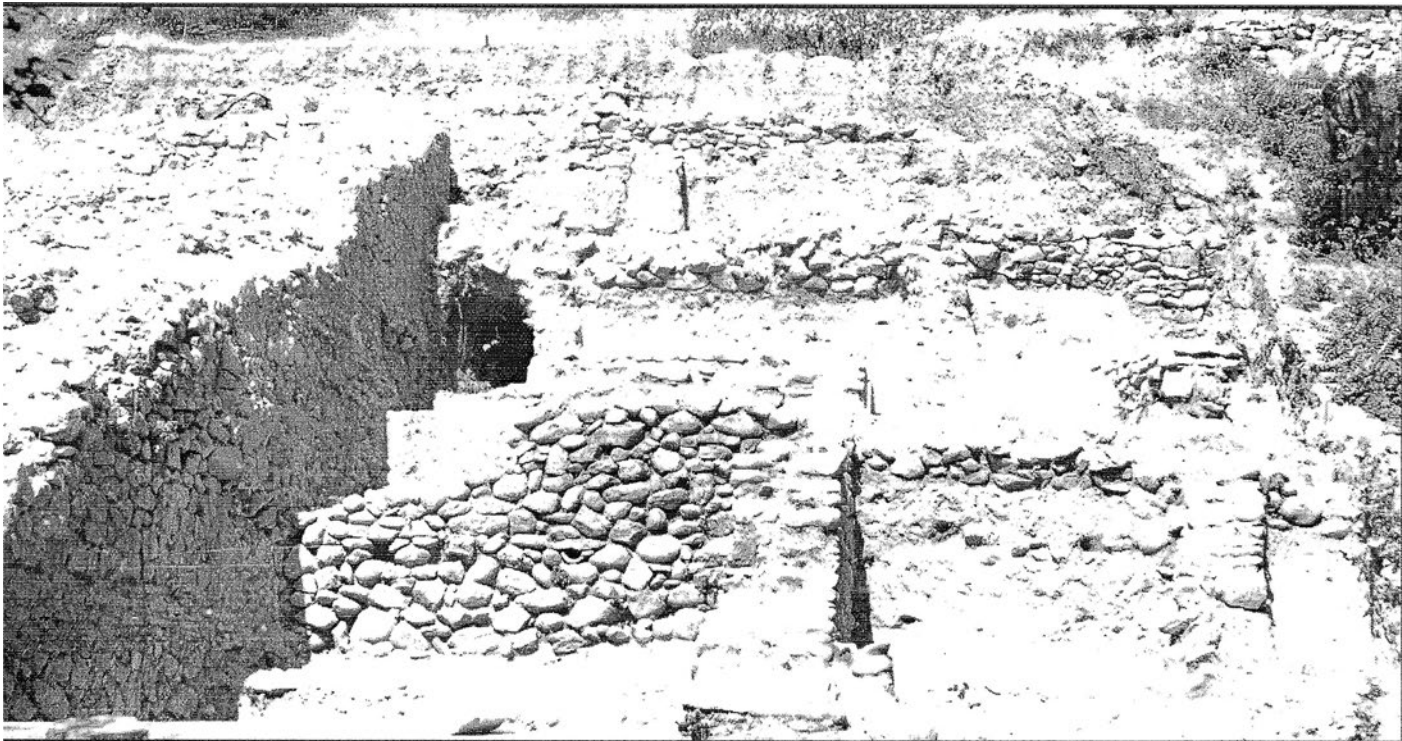
Φοτ. 10

Φοτ. 11

Φοτ. 12

Φοτ. 13

Φοτ. 14

Φοτ. 15

Φοτ. 16

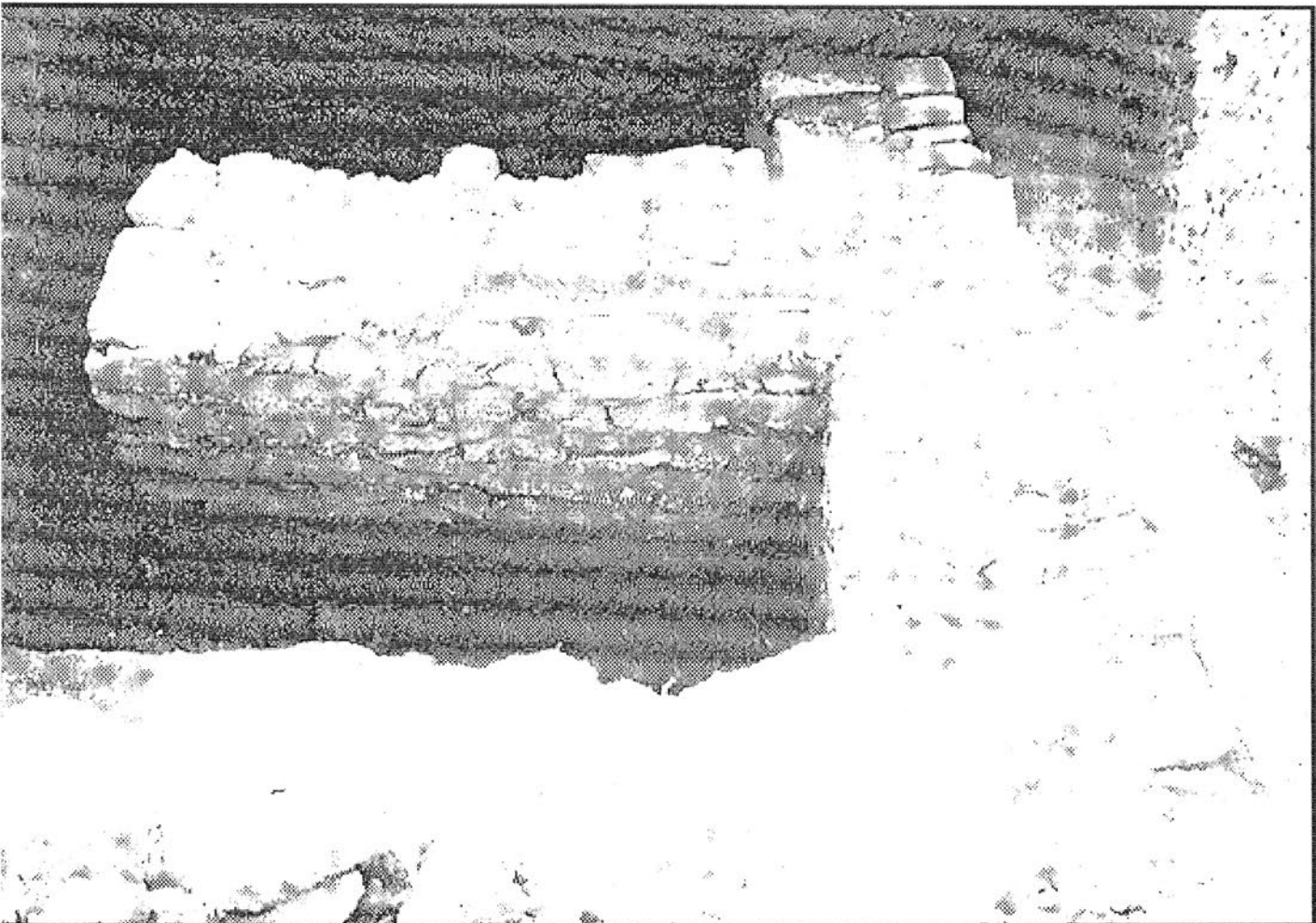
Φοτ. 17

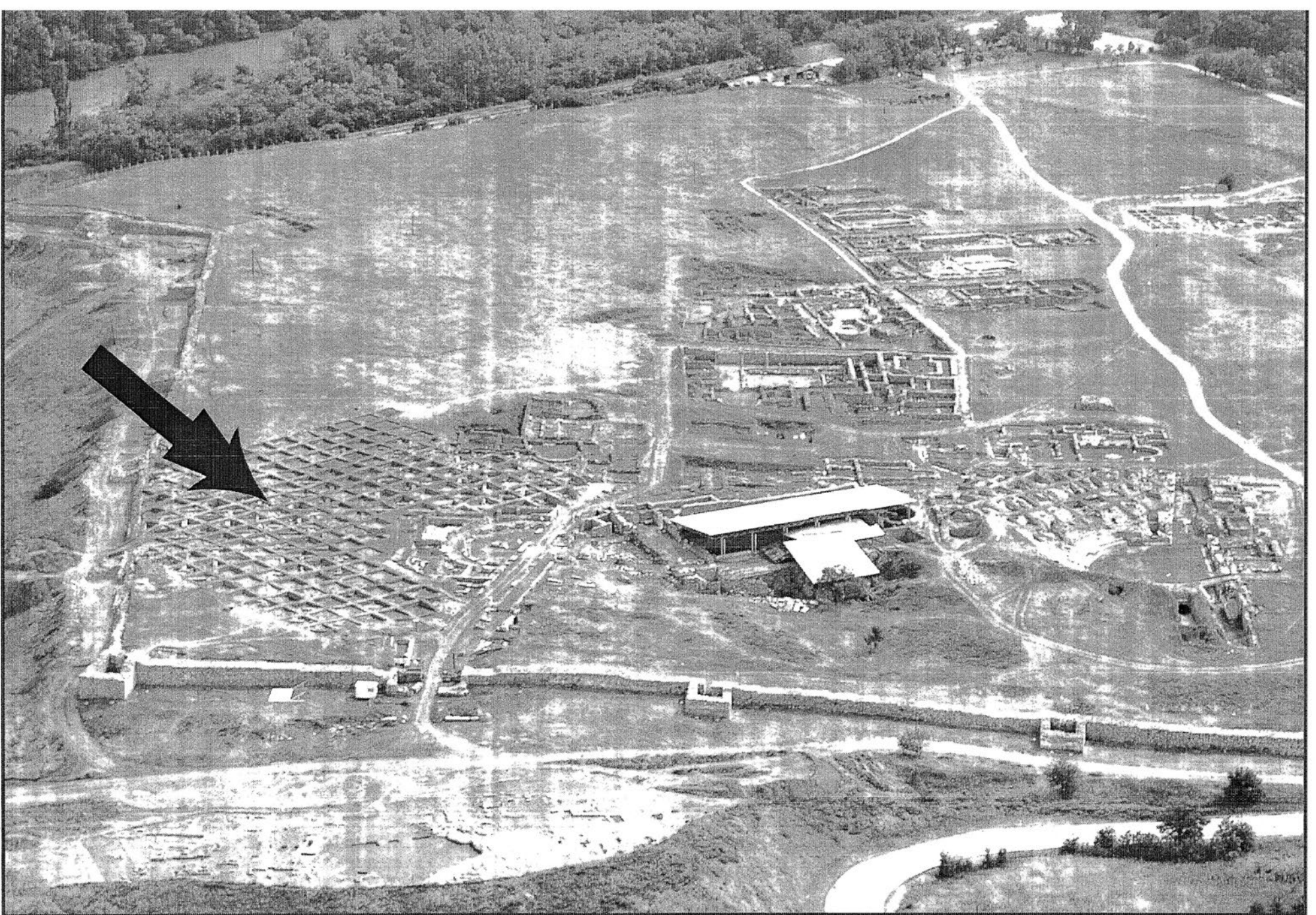
Φοτ. 18

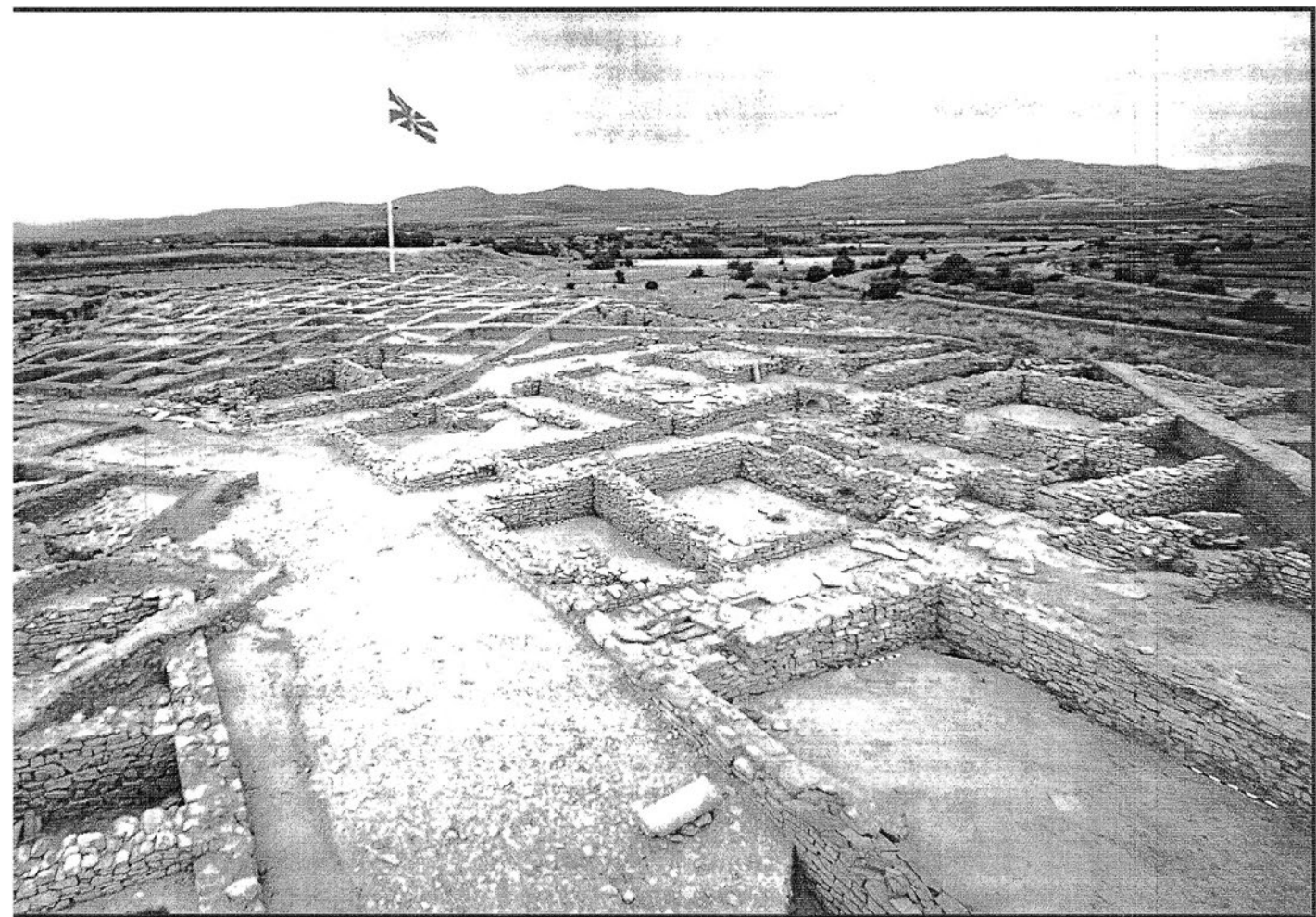
Φοτ. 19

Φοτ. 20

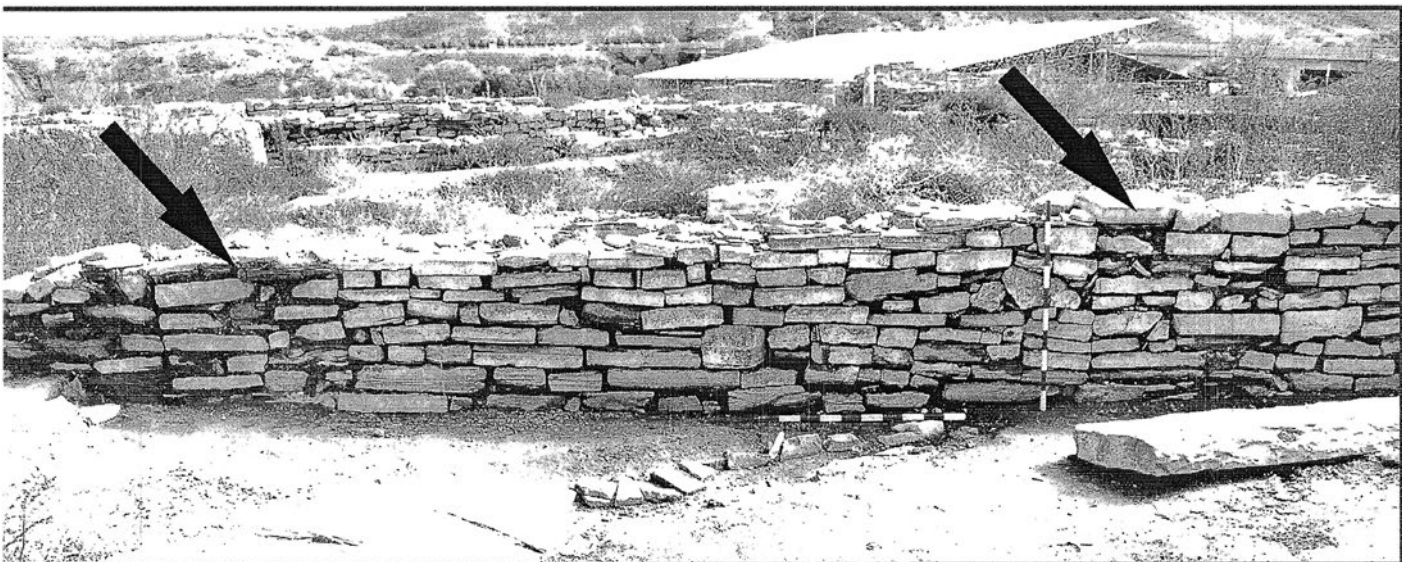
Фот. 21 (www.stobi.mk)

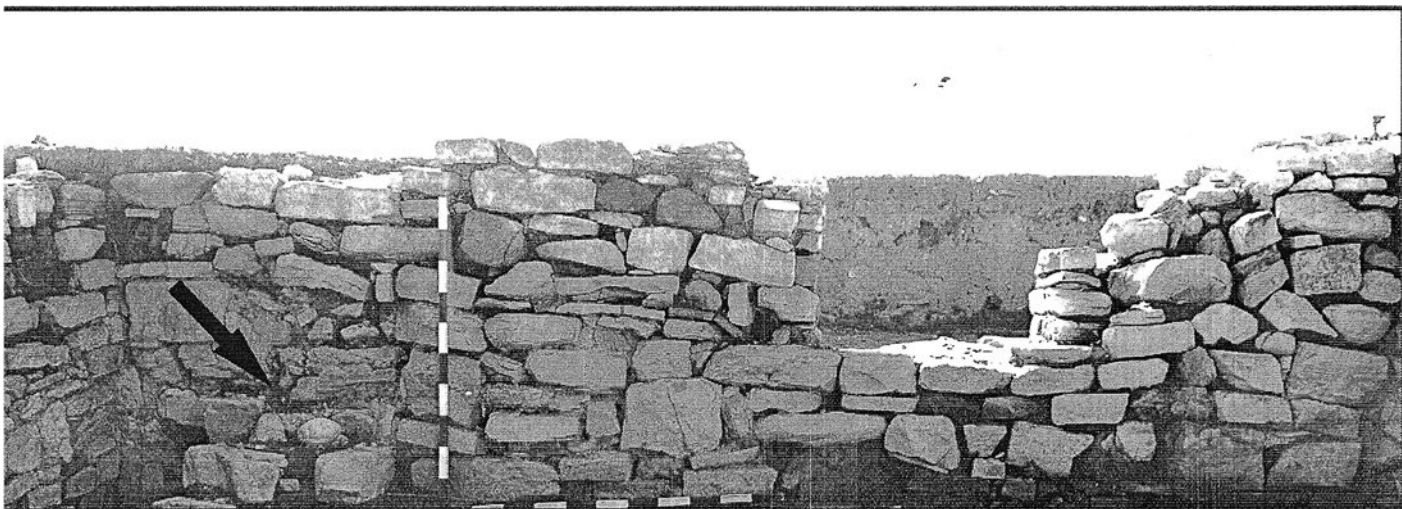
Φοτ. 22

Φοτ. 23

Φοτ. 24

Φοτ. 25

Φοτ. 26

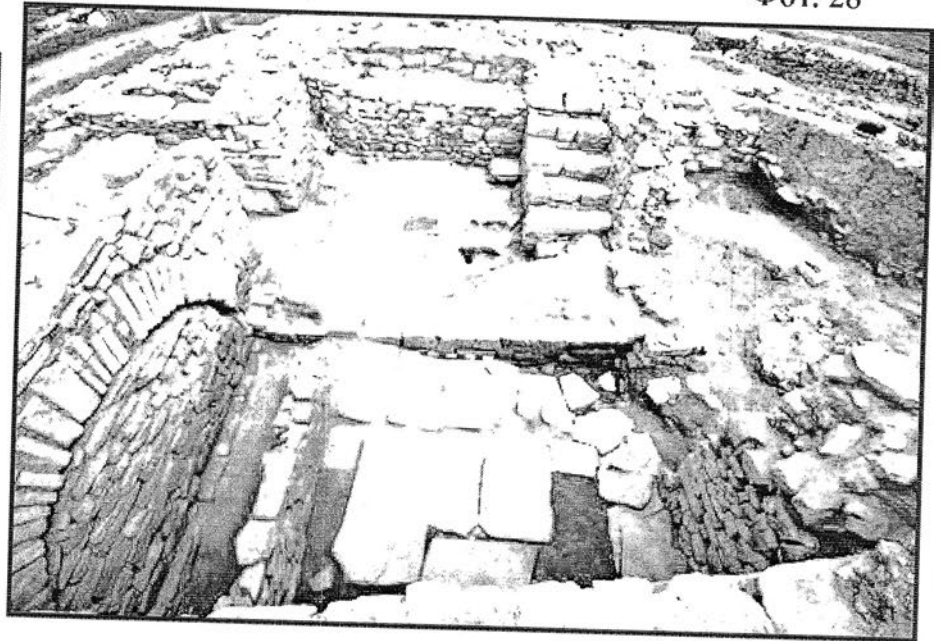

Фот. 27

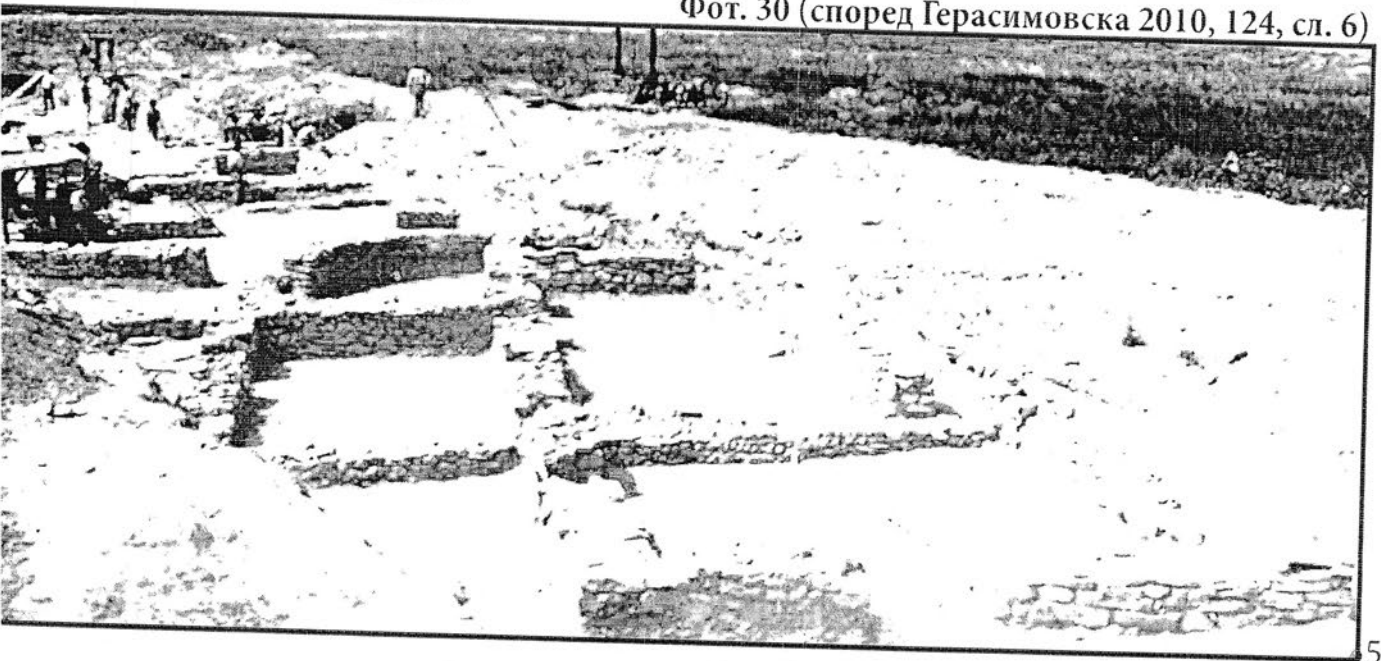
(www.stobi.mk)

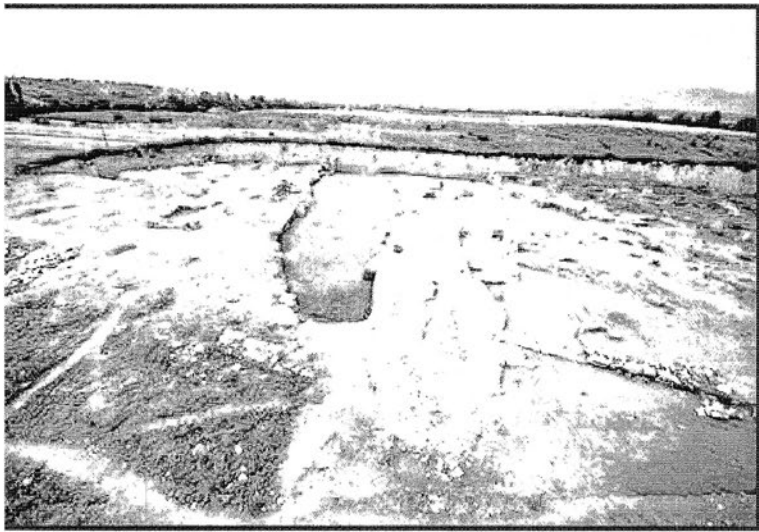
Фот. 28

Фот. 29

Фот. 30 (според Герасимовска 2010, 124, сл. 6)

Φοτ. 31

(www.stobi.mk)

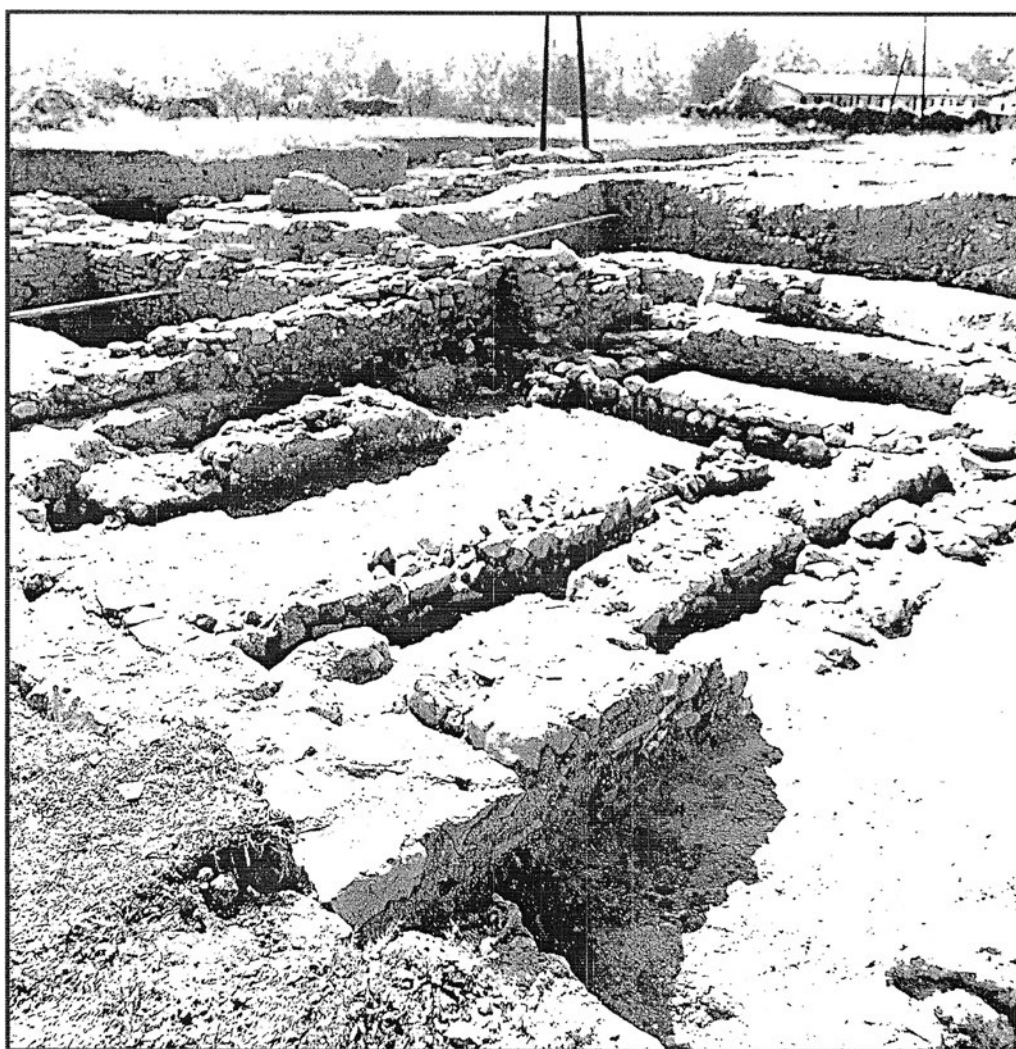
Φοτ. 32

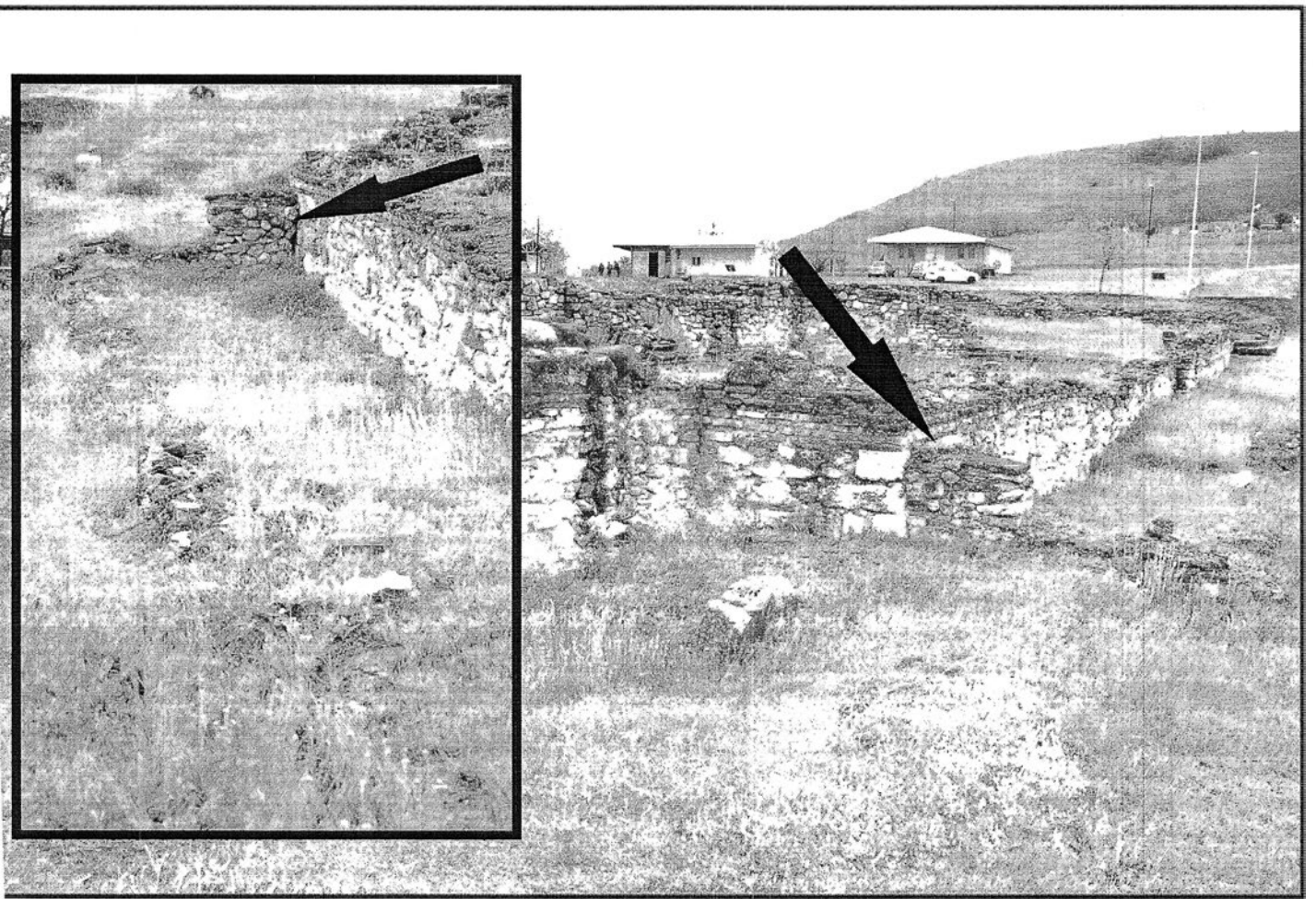
Φοτ. 33

Фот. 34

Фот. 35

Φοτ. 36

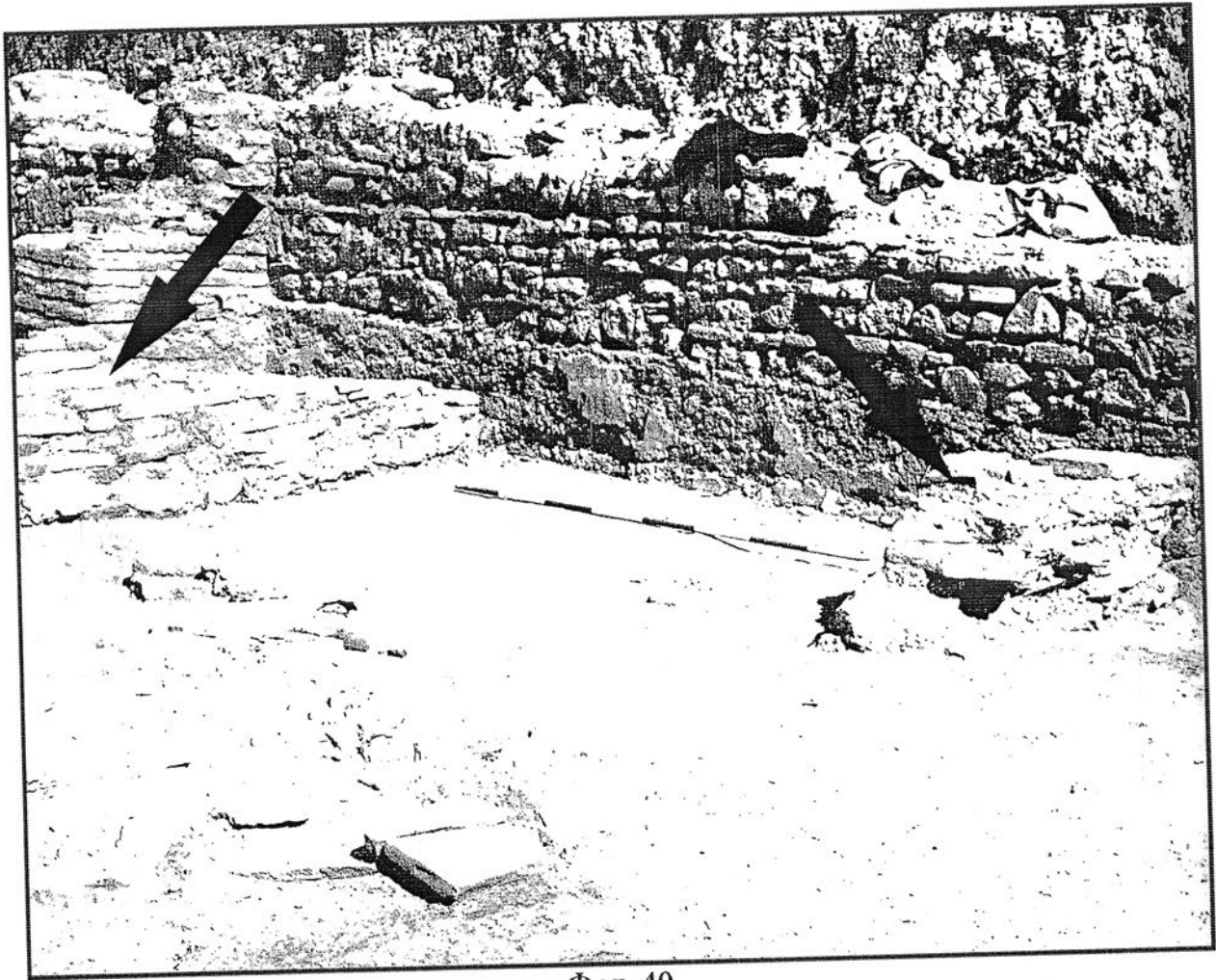
Φοτ. 37

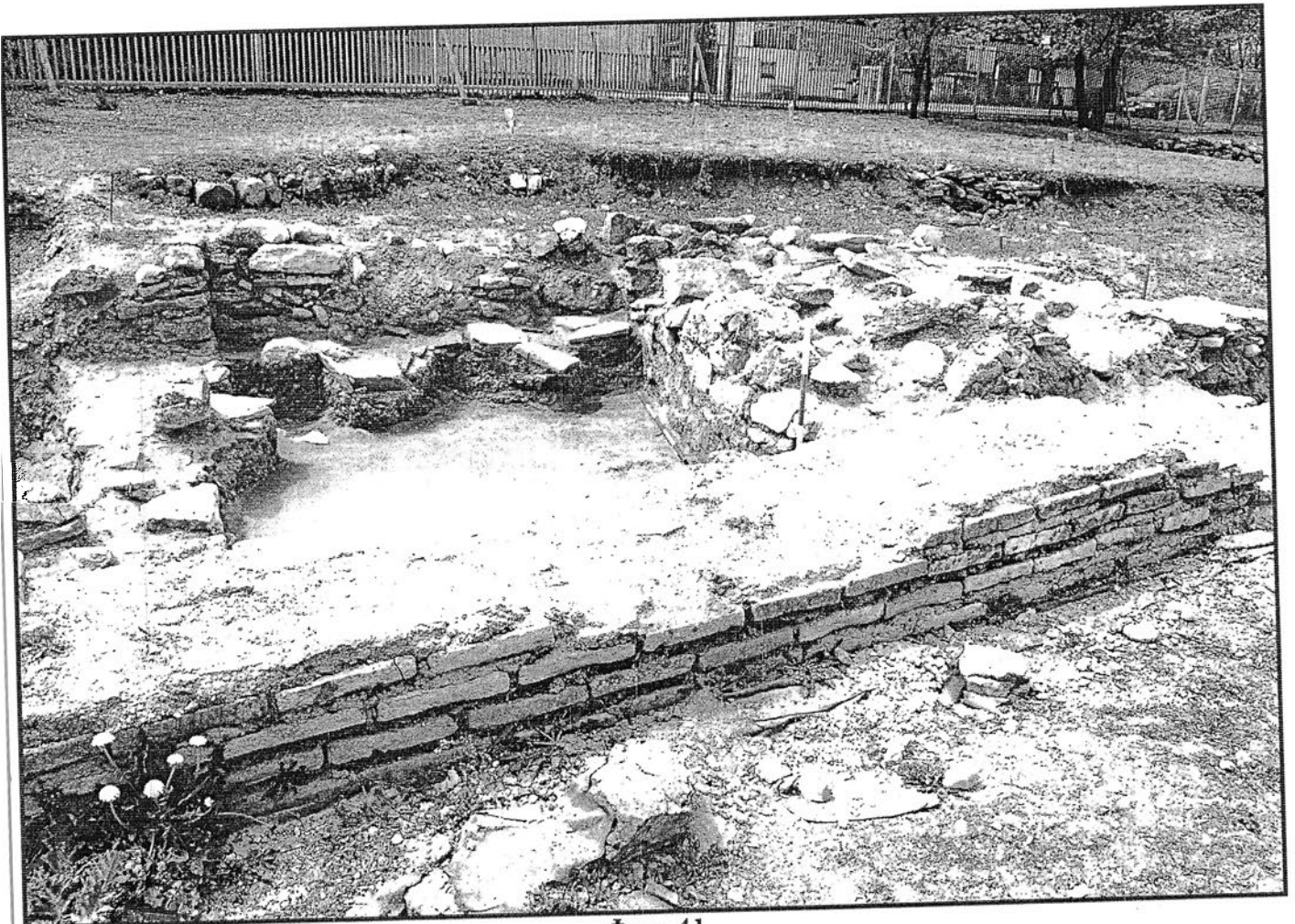
Φοτ. 38

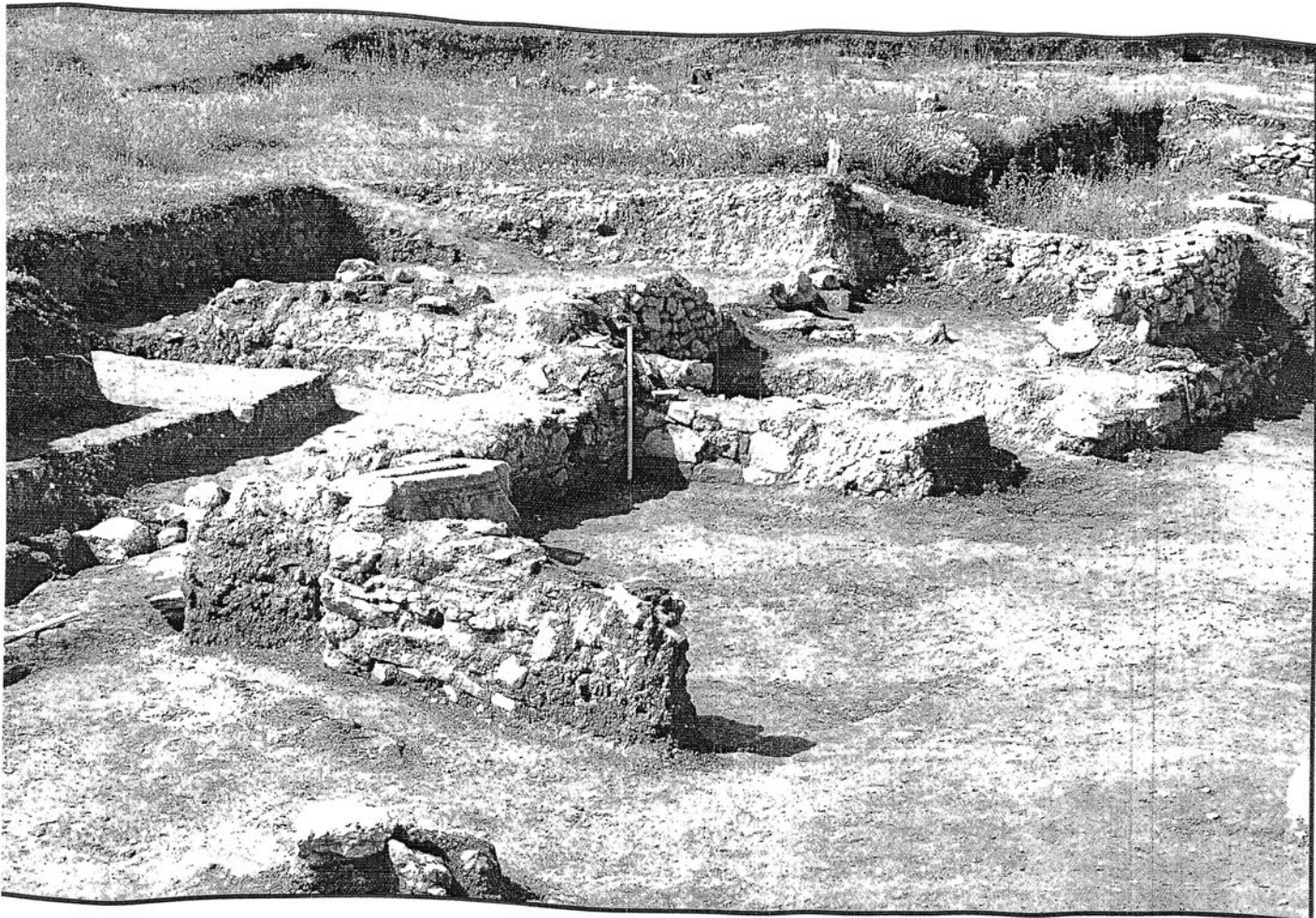
Φοτ. 39

Φοτ. 40

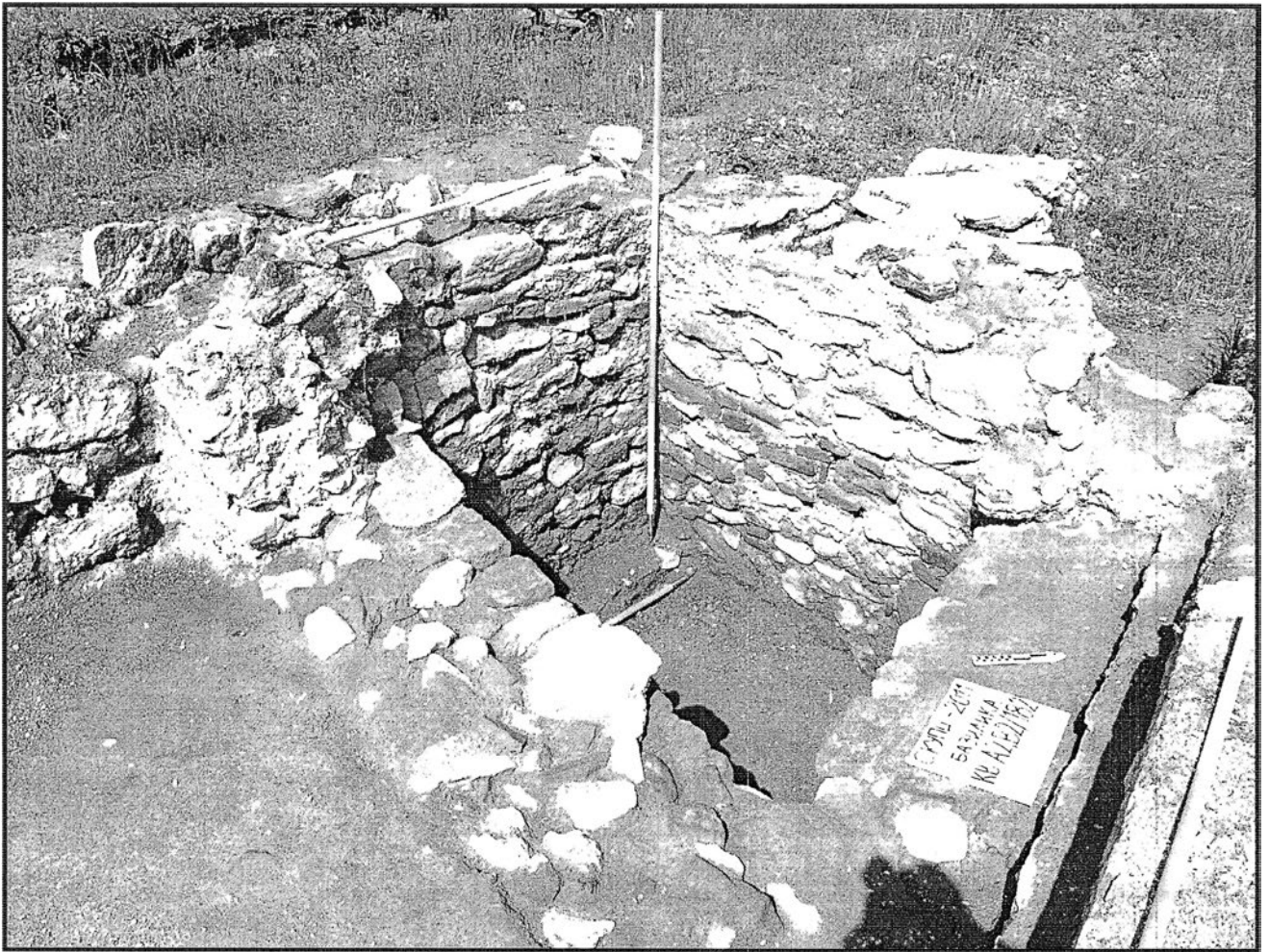
Φοτ. 41

Φοτ. 42

Φοτ. 43

Φοτ. 44

Φοτ. 45

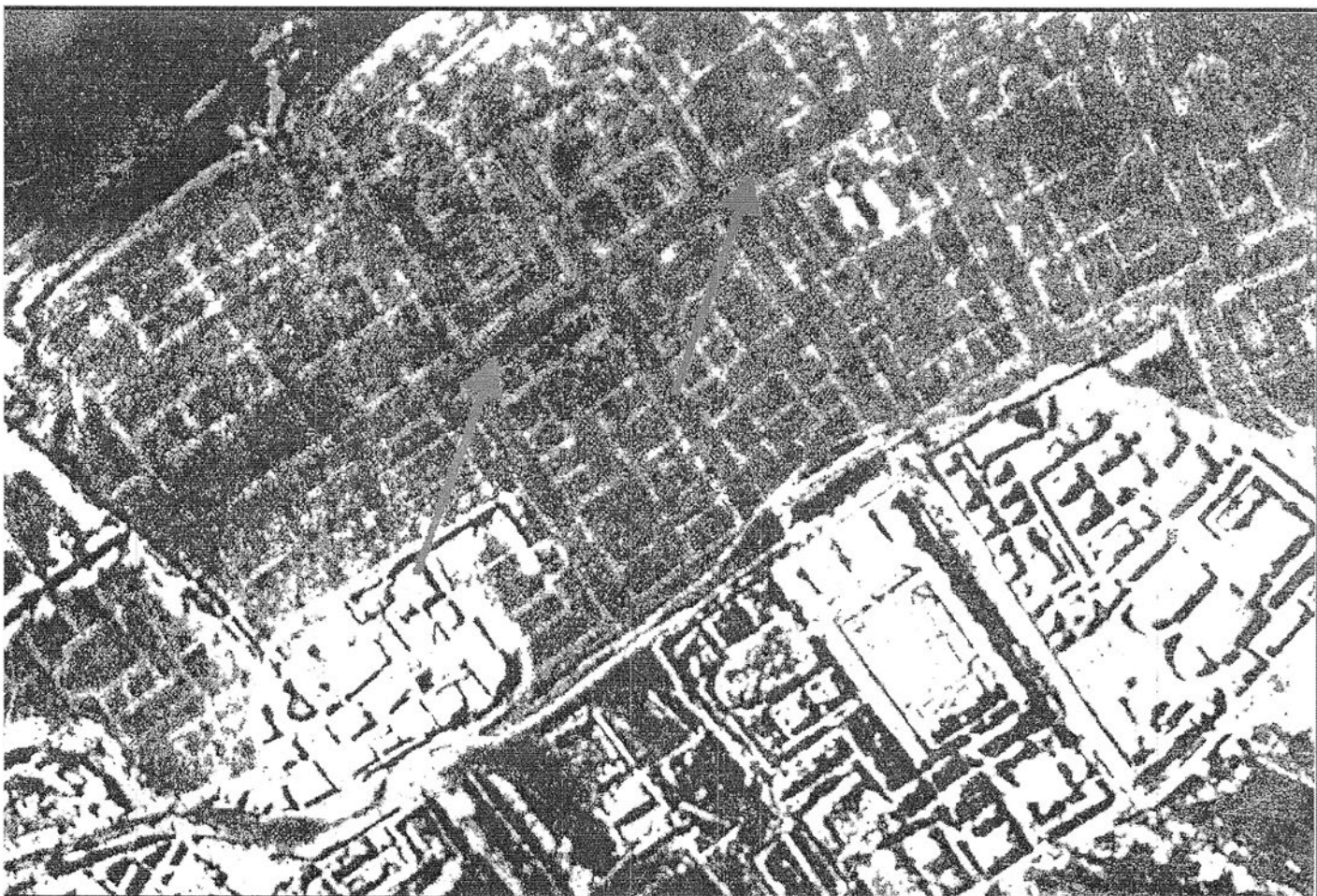
Φοτ. 46

Φοτ. 47

Φοτ. 48

Φοτ. 49

Φοτ. 50

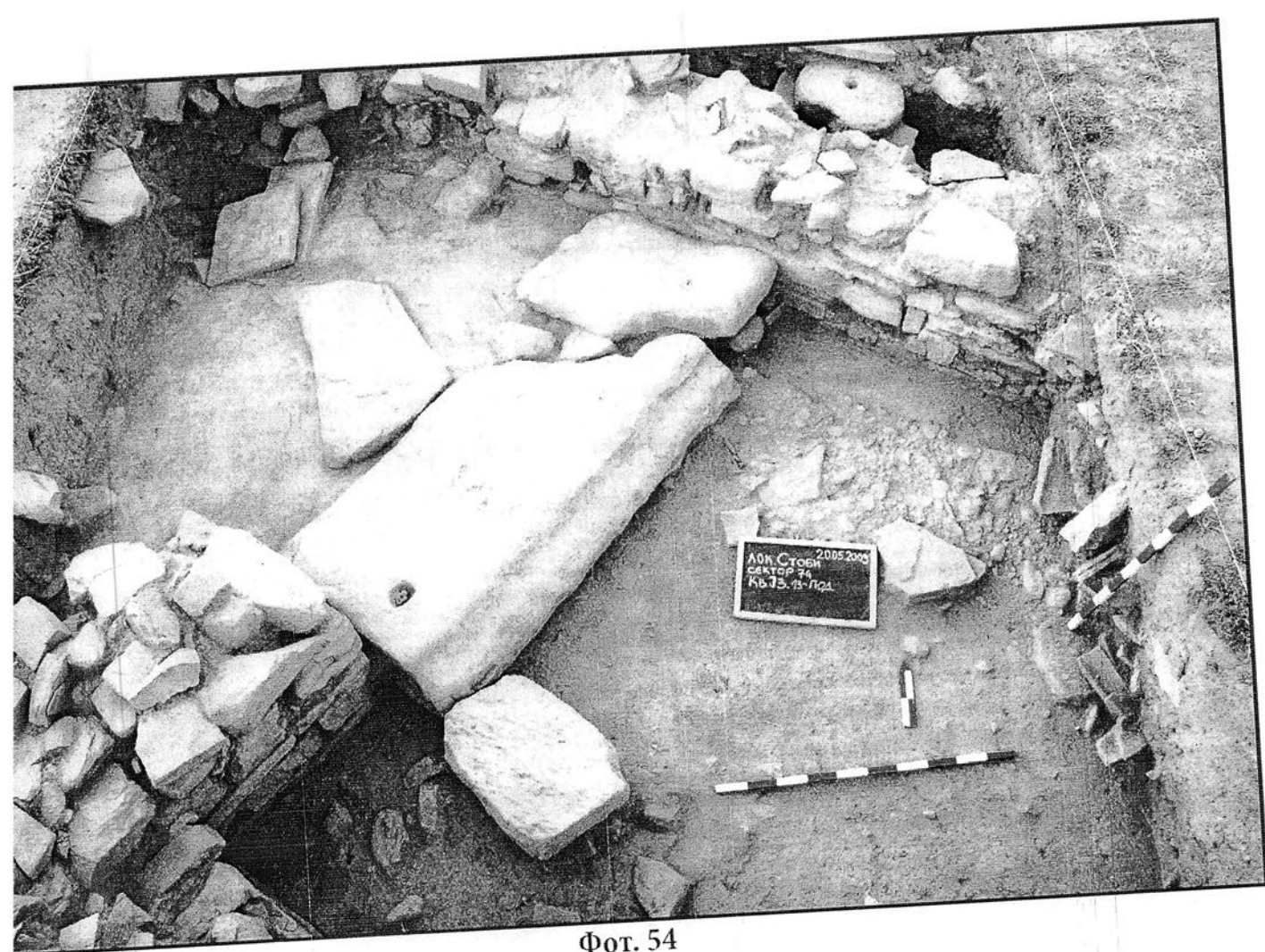
Φοτ. 51

Φοτ. 52

Φοτ. 53

Фот. 54

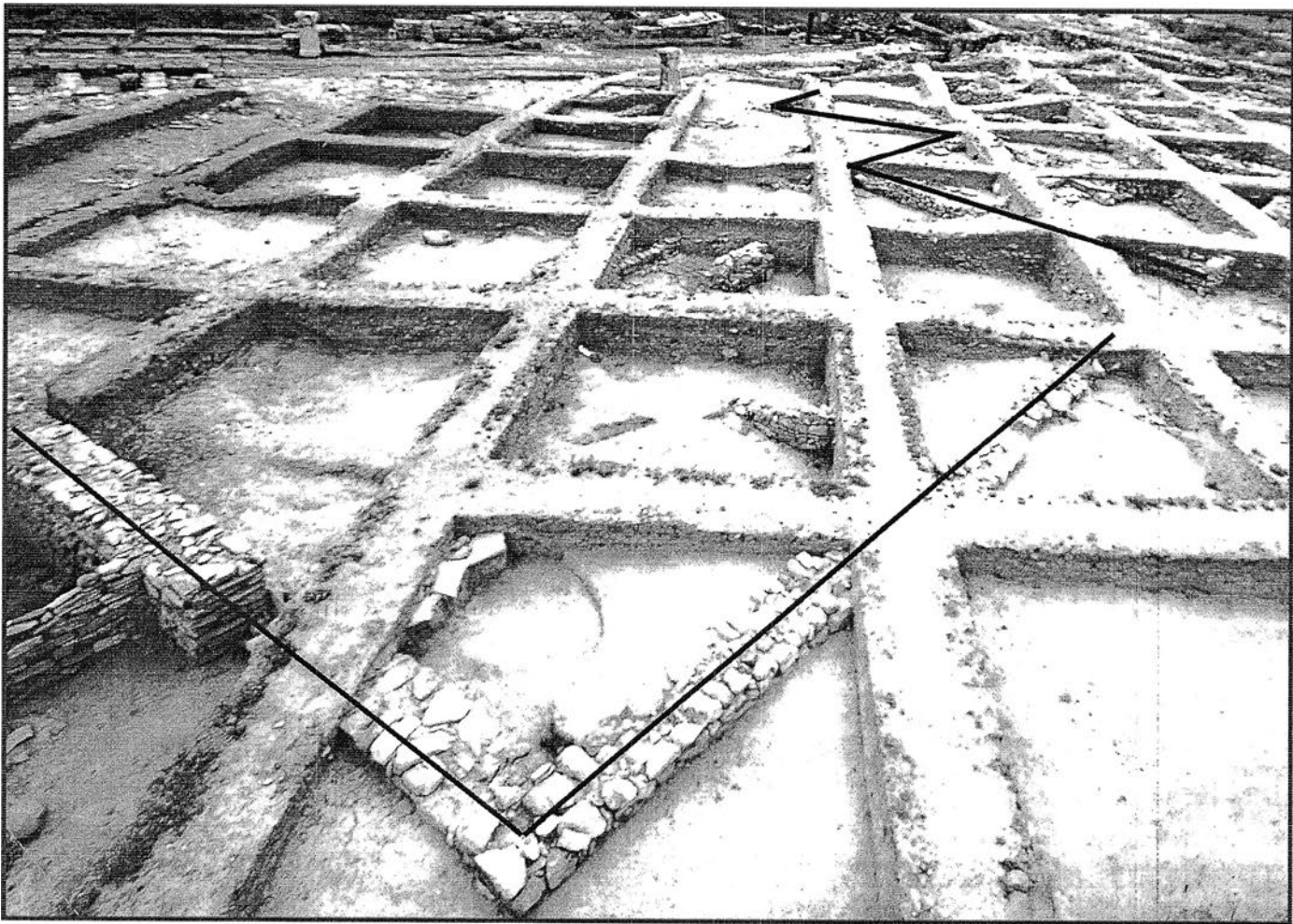
Фот. 55

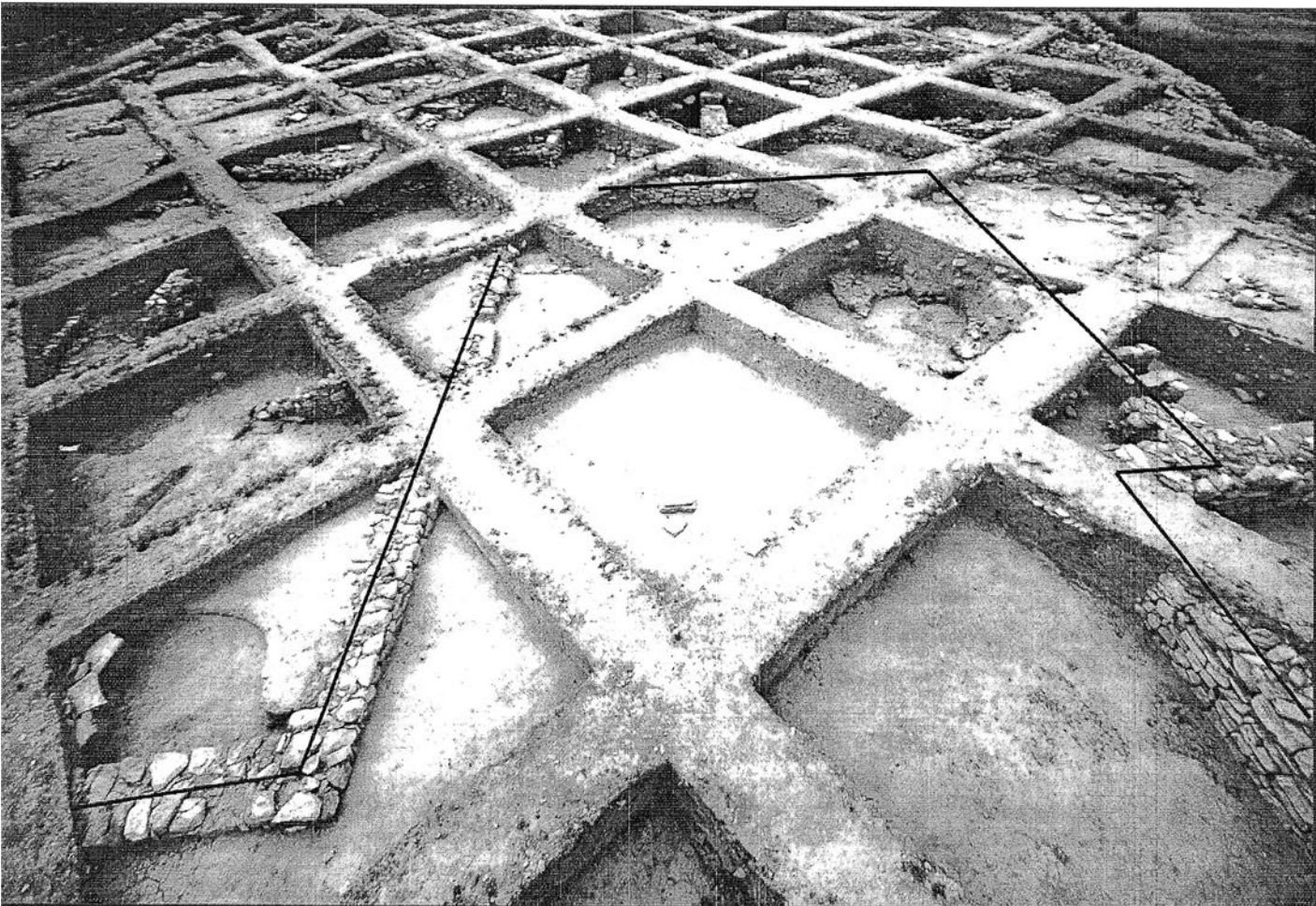
Φοτ. 56

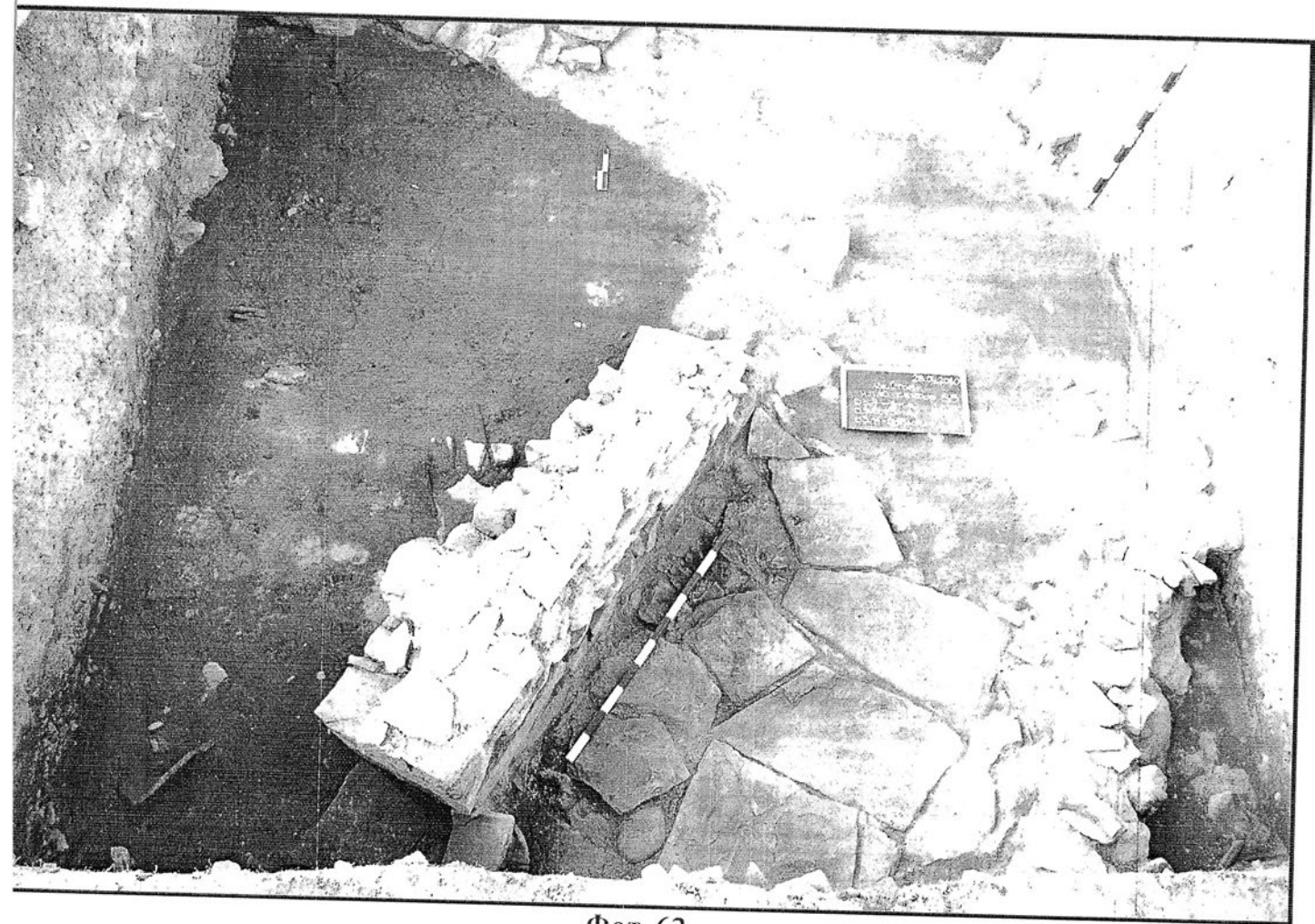
Φοτ. 57

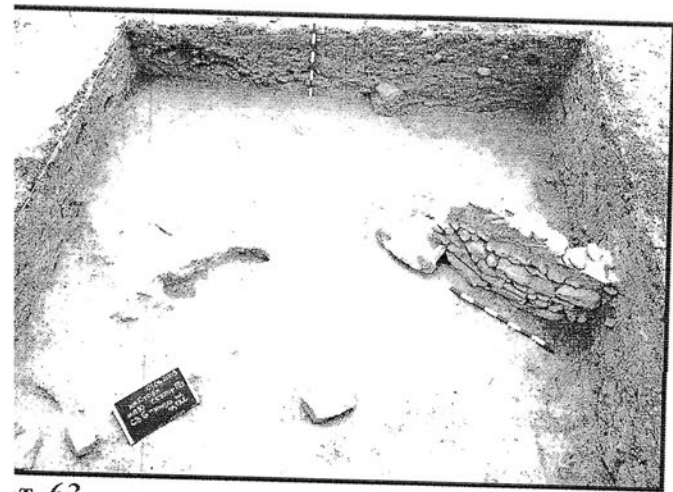
Φοτ. 58

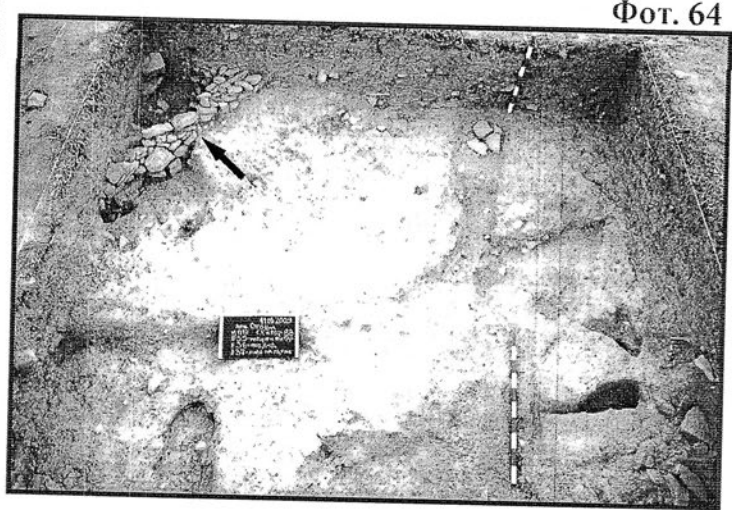
Φοτ. 59

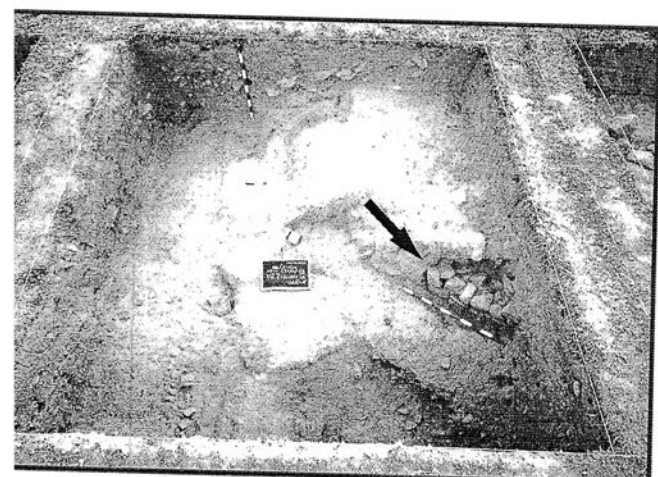
Φοτ. 62

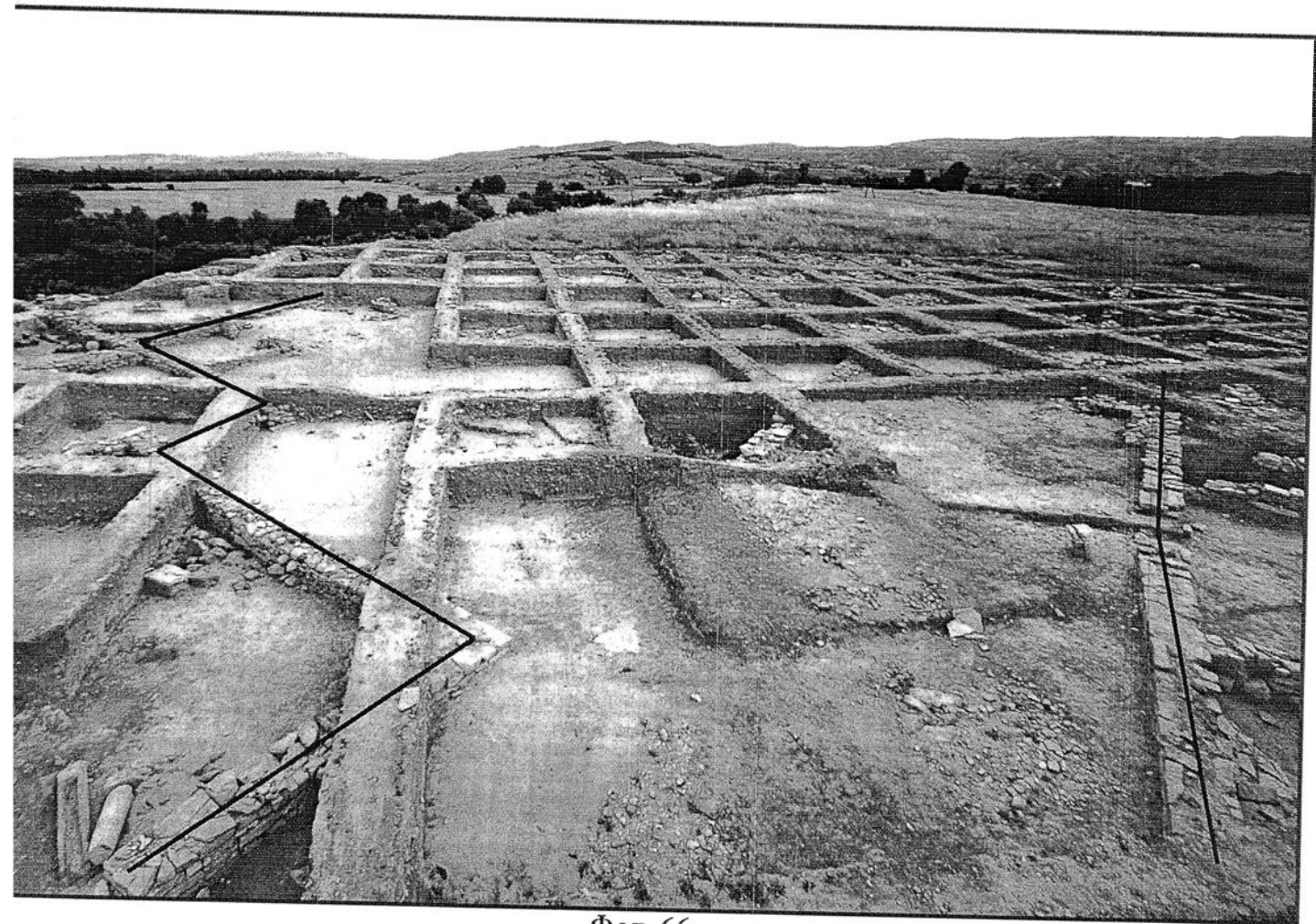
Φοτ. 63

Φοτ. 64

Φοτ. 65

Φοτ. 66

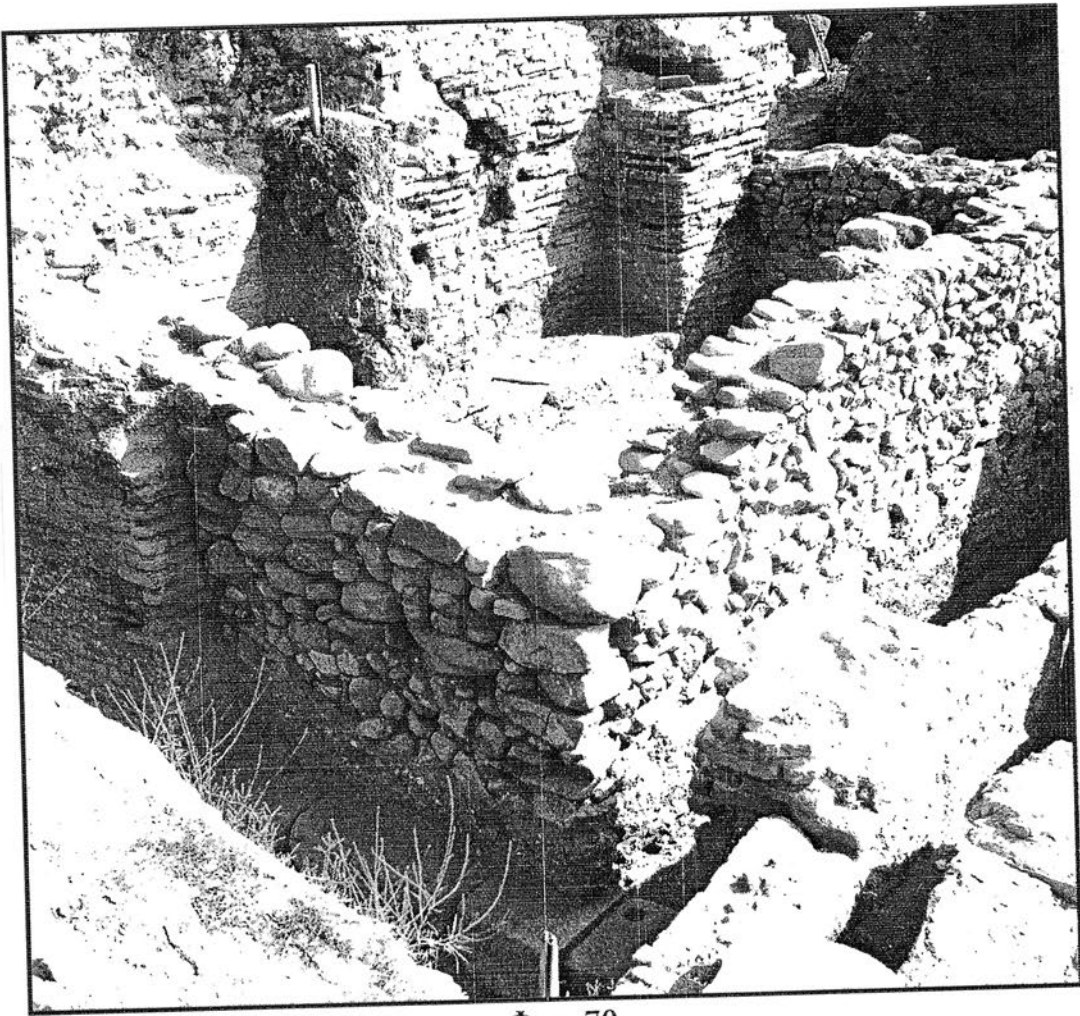
Φοτ. 67

Φοτ. 68

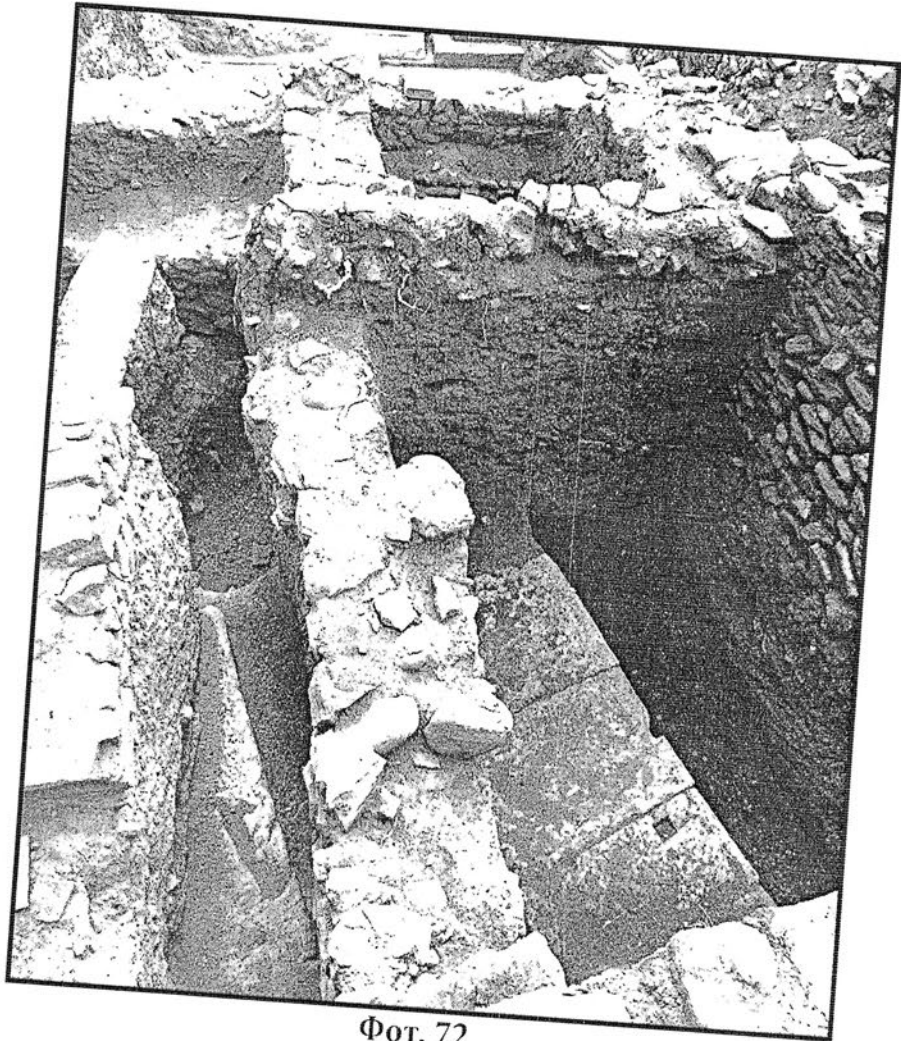
Φοτ. 69

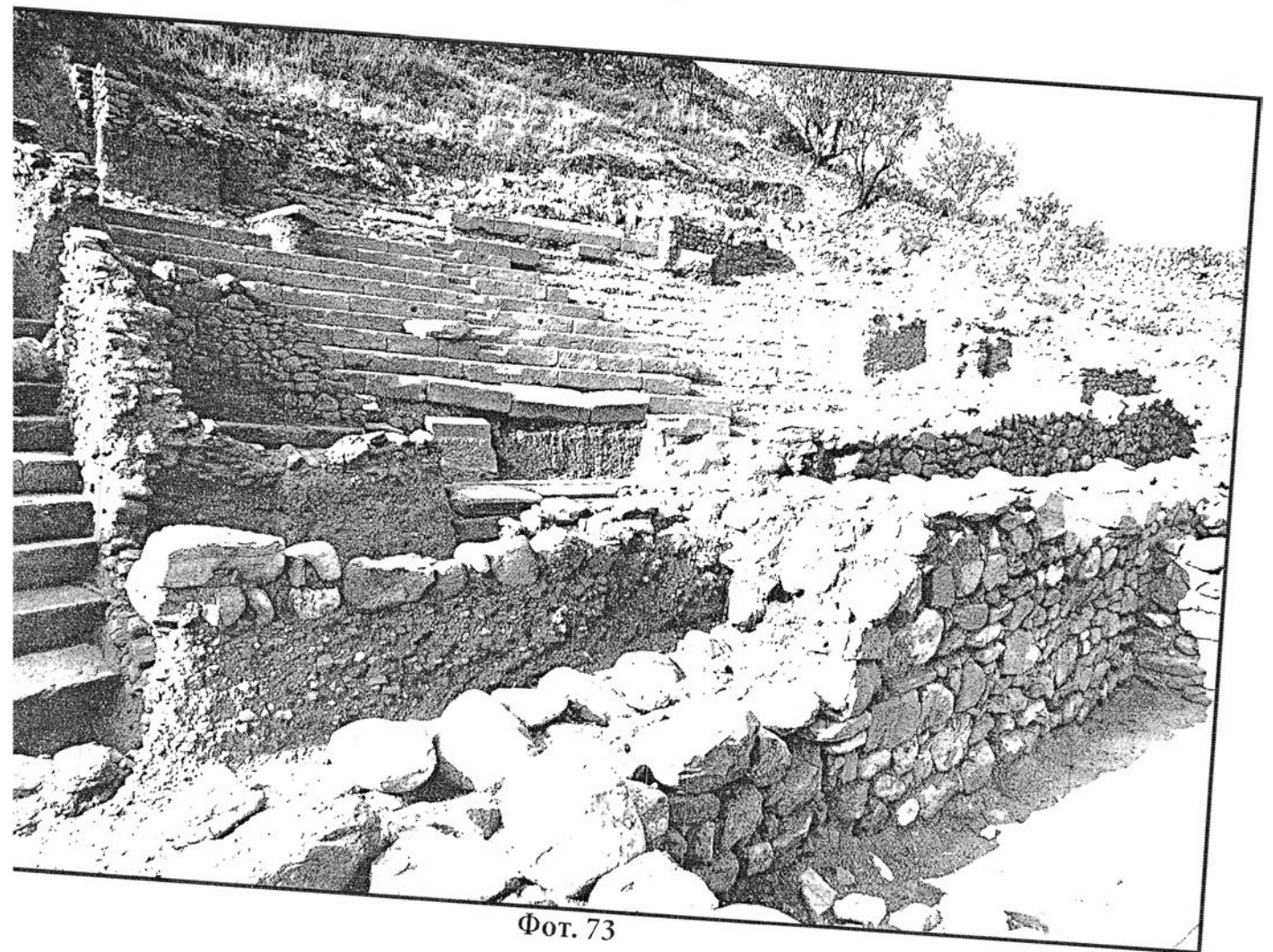
Φοτ. 70

Φοτ. 71

Φοτ. 72

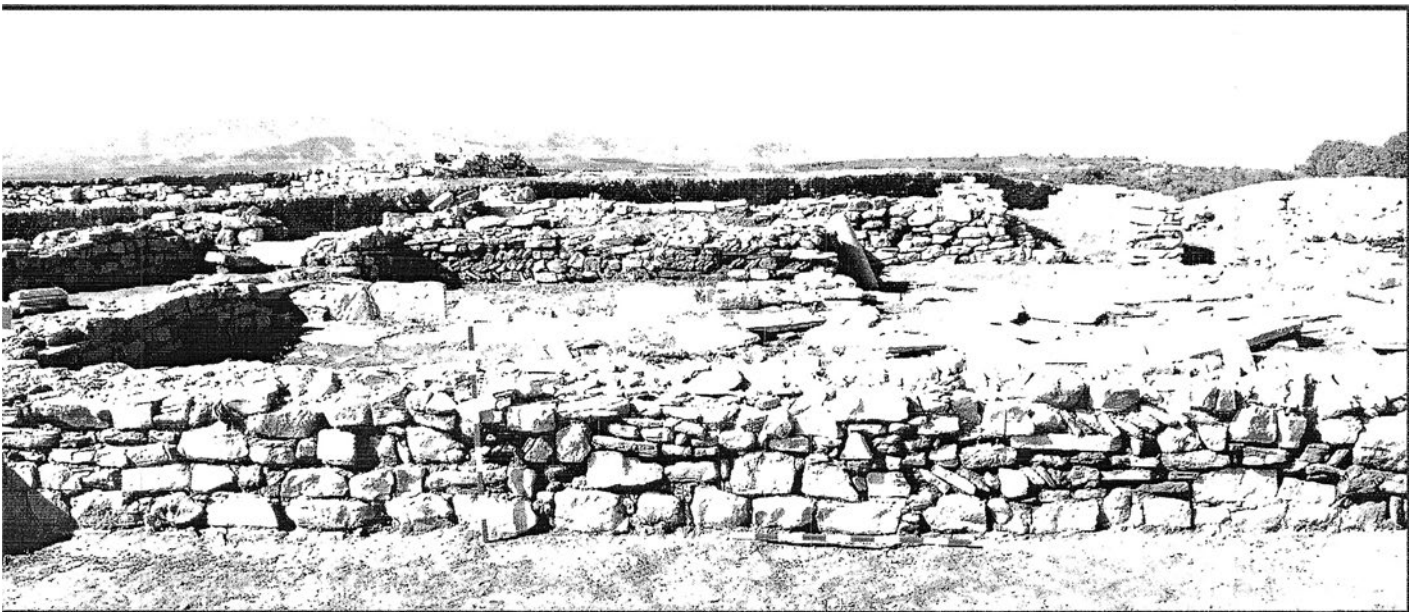
Φοτ. 73

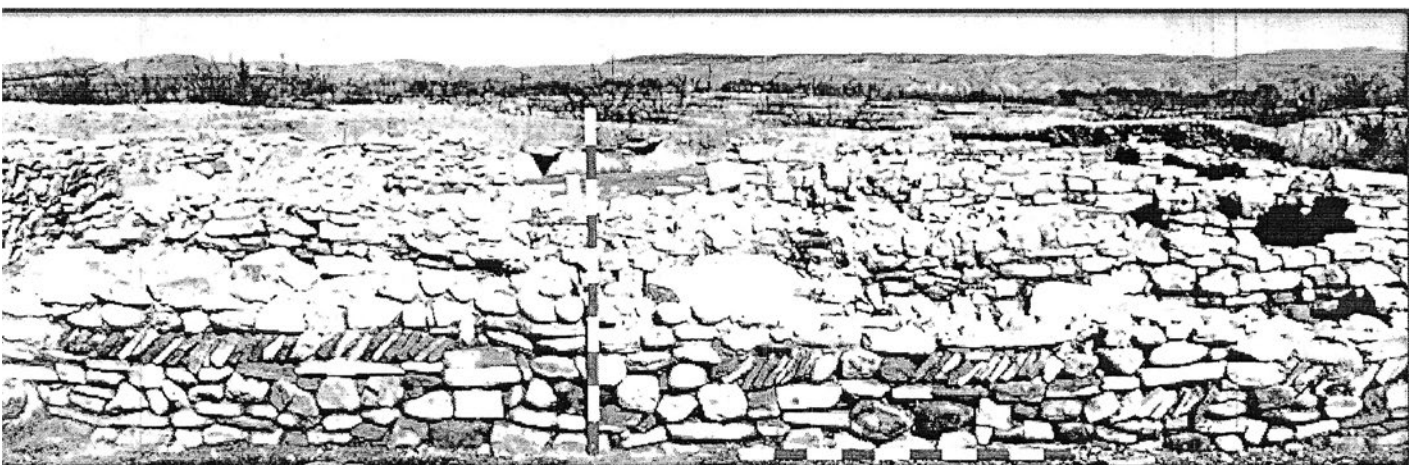
Φοτ. 74

Φοτ. 75

Φοτ. 76

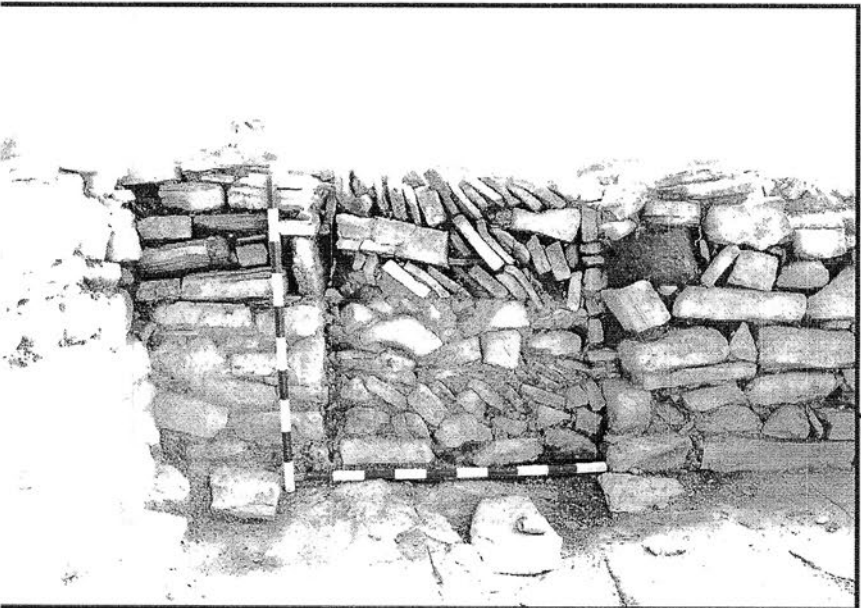
Φοτ. 77

Φοτ. 78

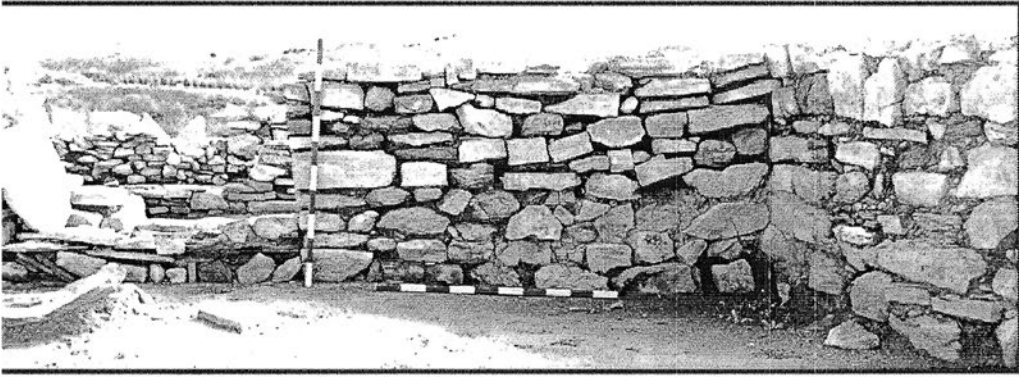
Φοτ. 79

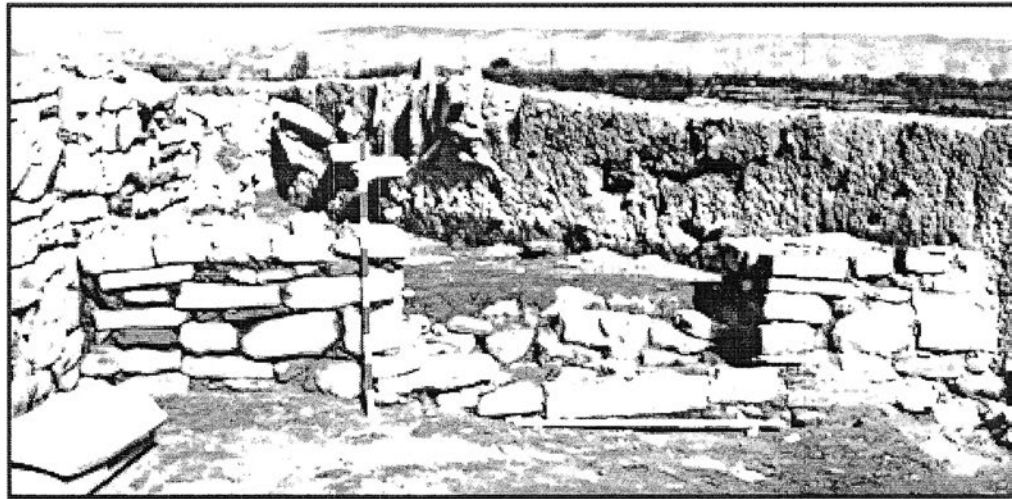
Φοτ. 80

Φοτ. 81

Φοτ. 82

Φοτ. 83

Φοτ. 84

Φοτ. 85

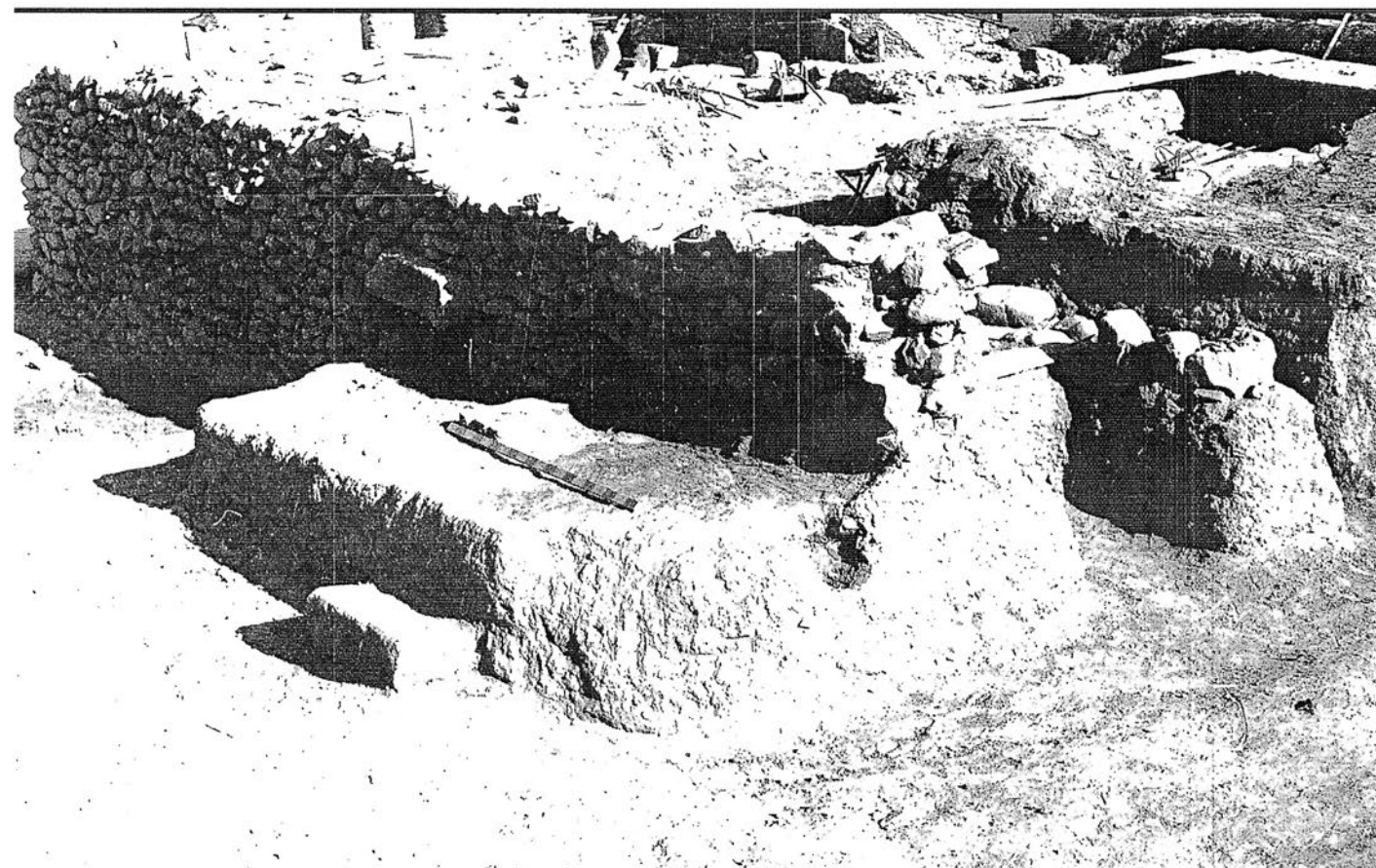
Фот. 86

Фот. 87

Φοτ. 88

Φοτ. 89

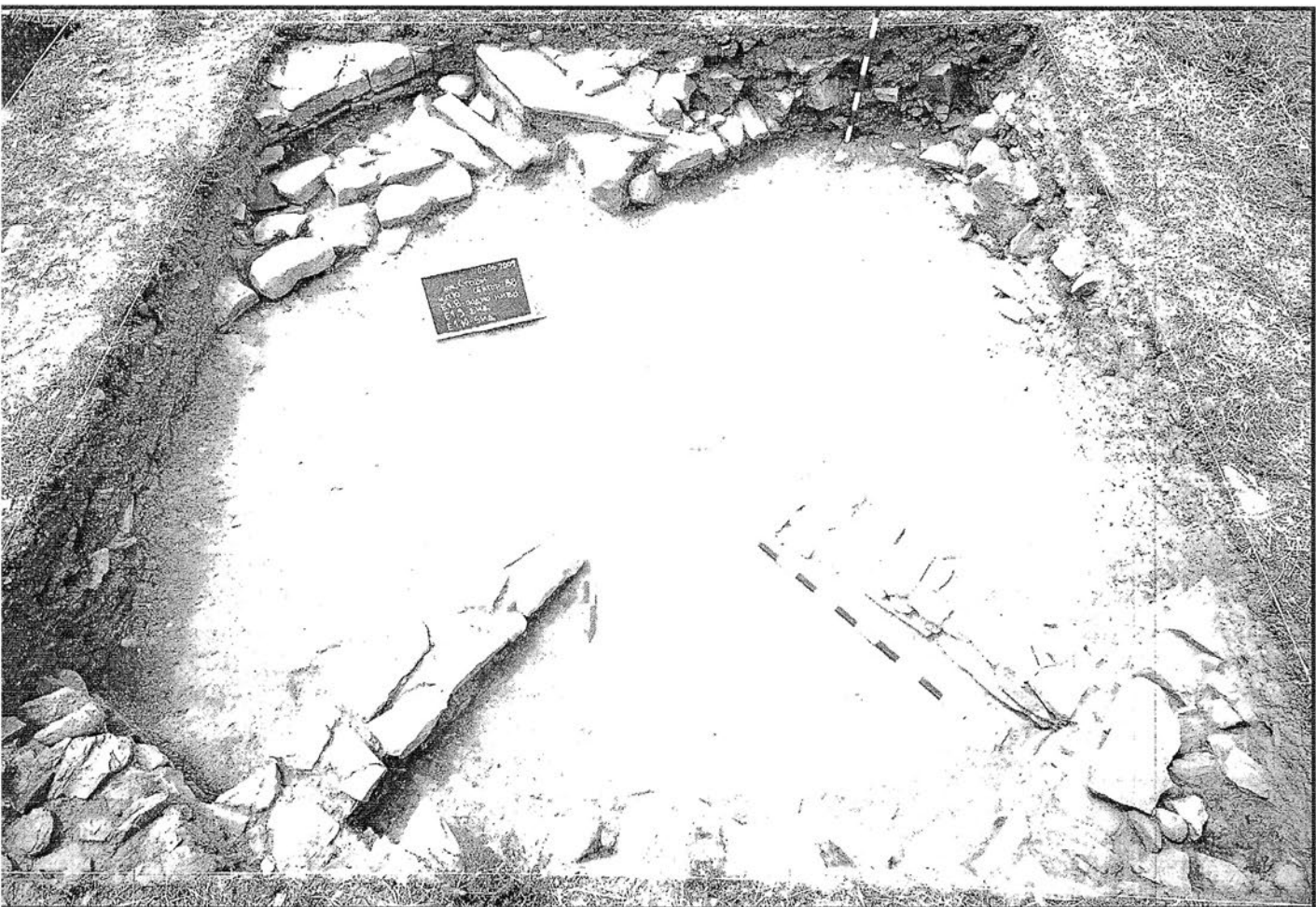
Φοτ. 90

Φοτ. 91

Φοτ. 92

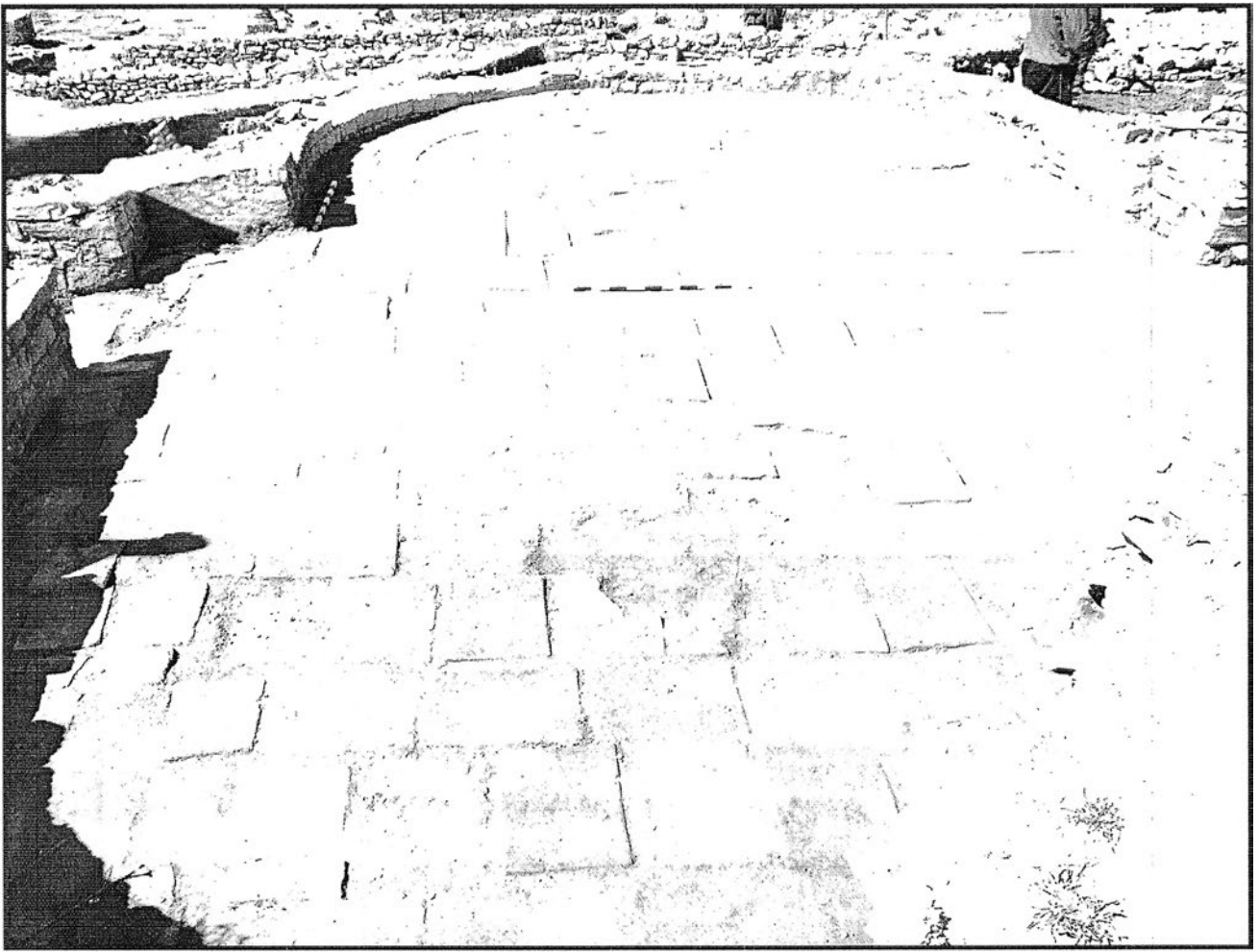
Φοτ. 93

Фот. 94

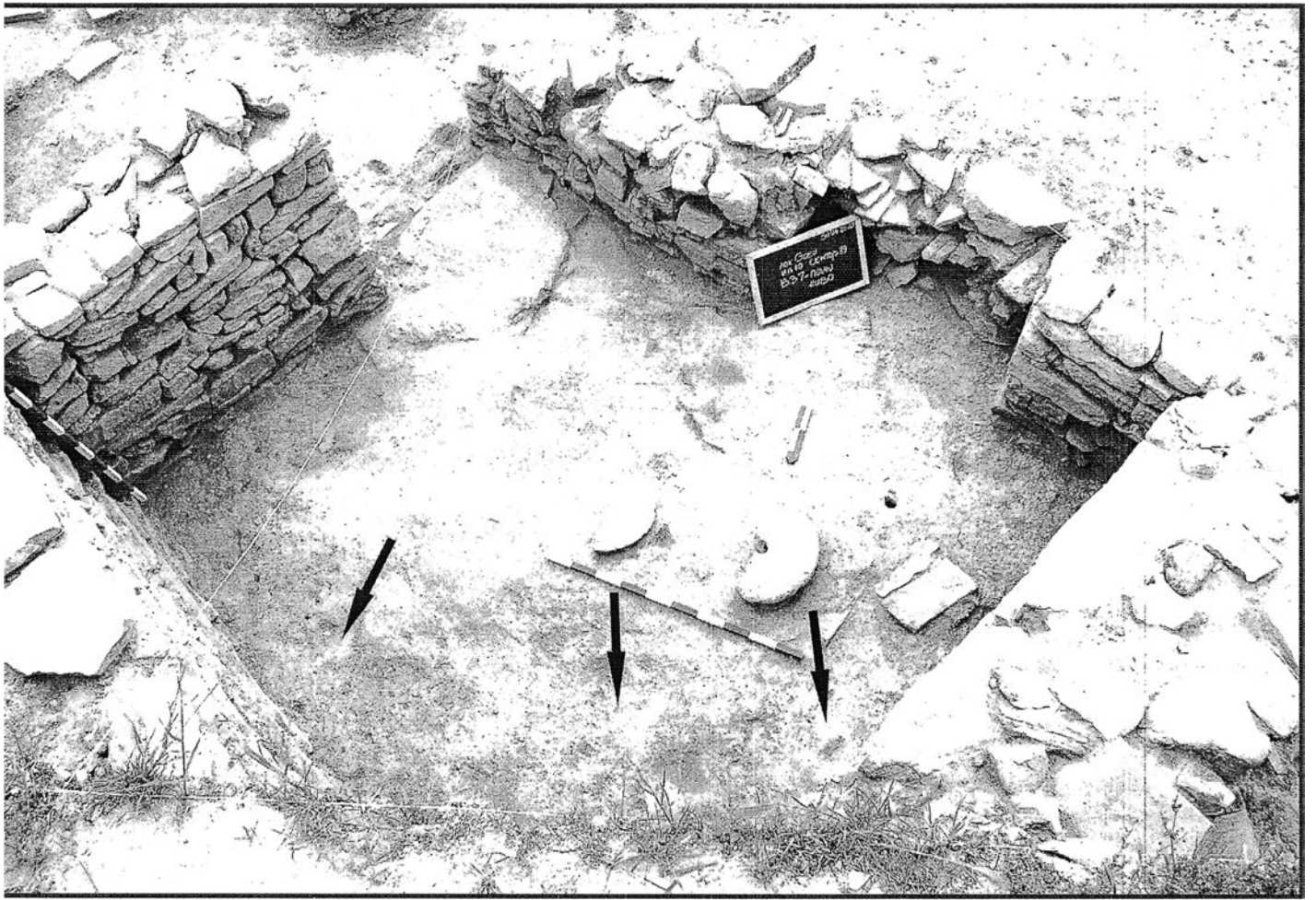
Фот. 95

Φοτ. 96

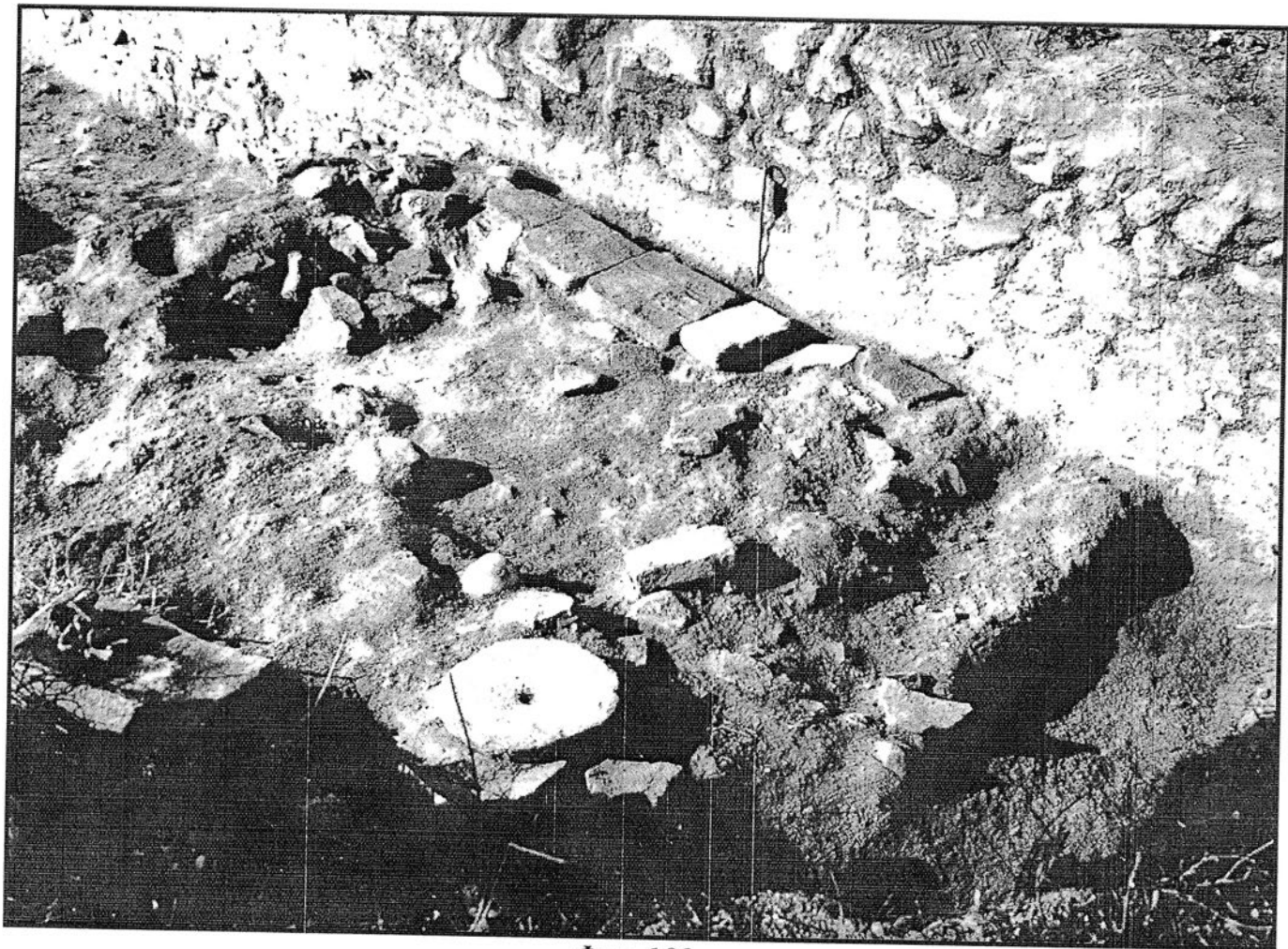
Φοτ. 97

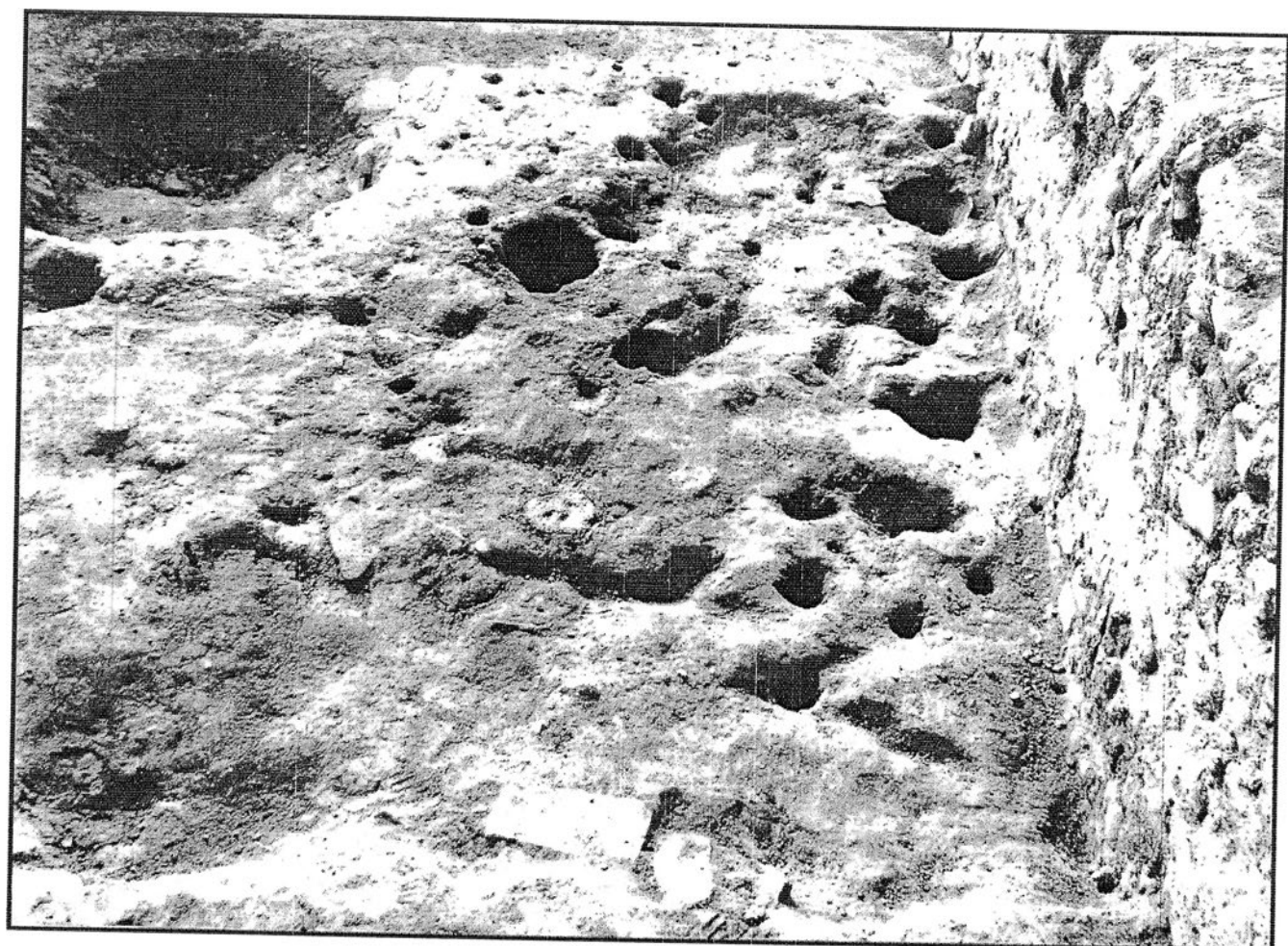
Φοτ. 98

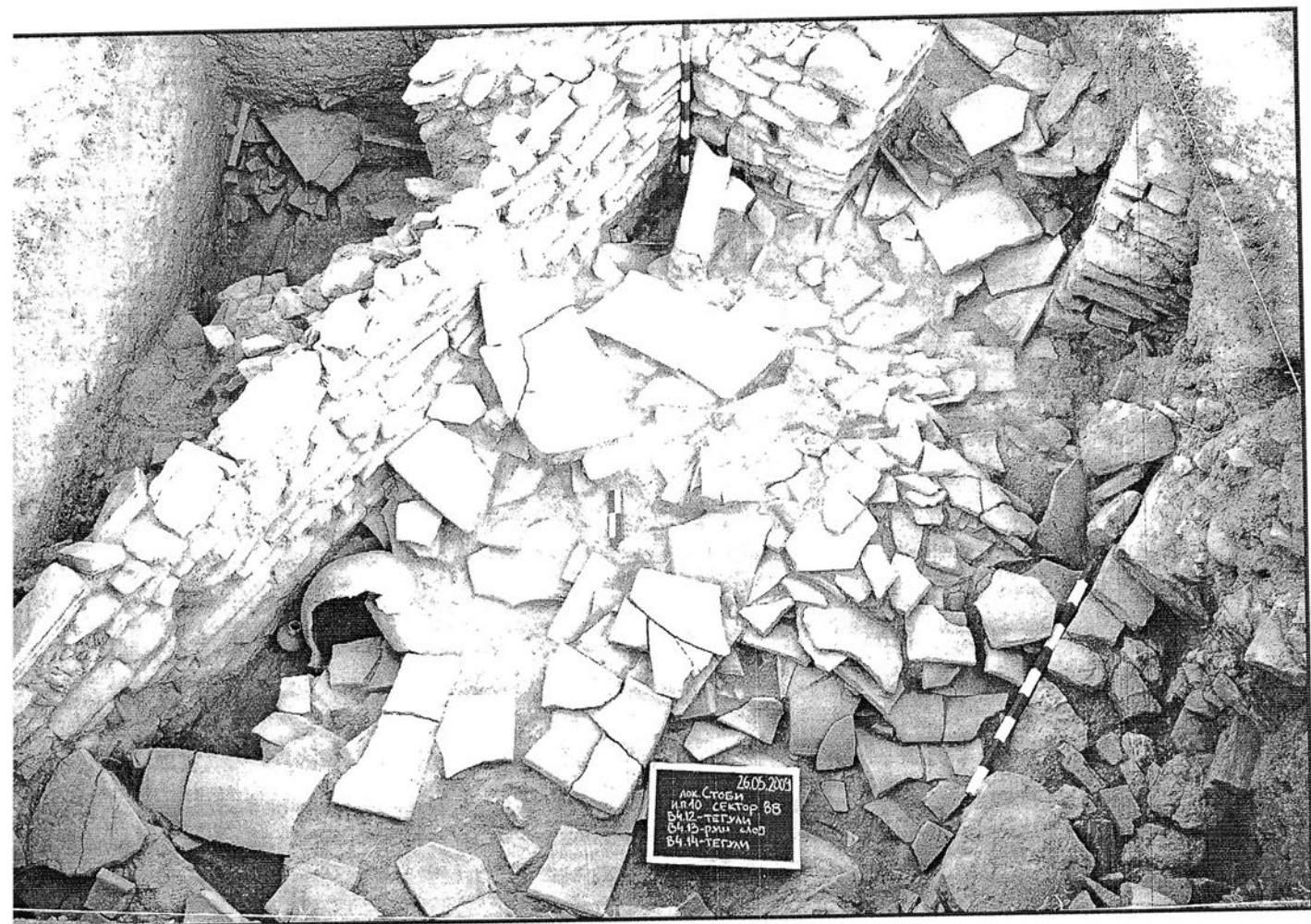
Φοτ. 99

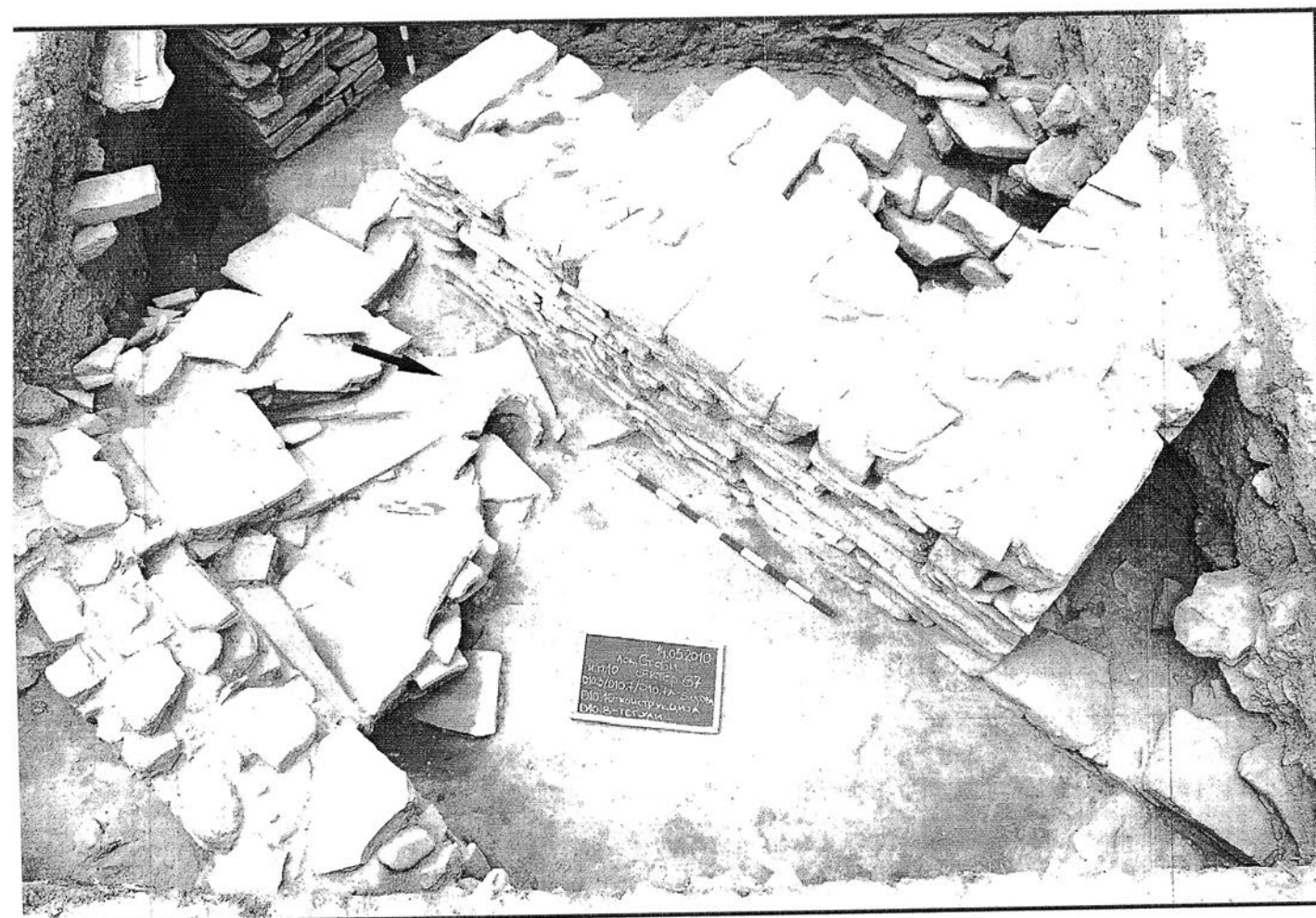
Φοτ. 100

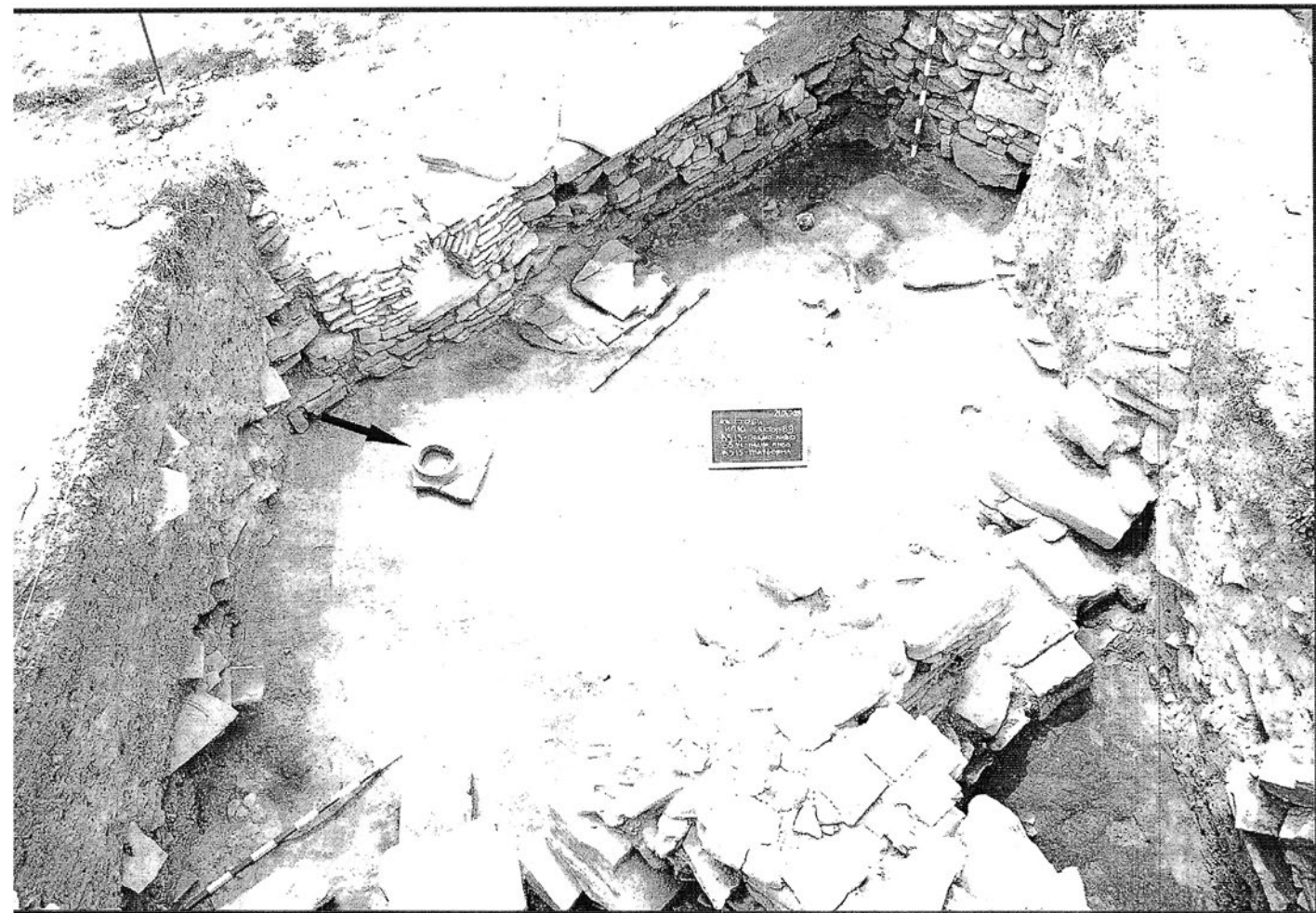
Φοτ. 101

Фот. 102

Фот. 103

Φοτ. 104

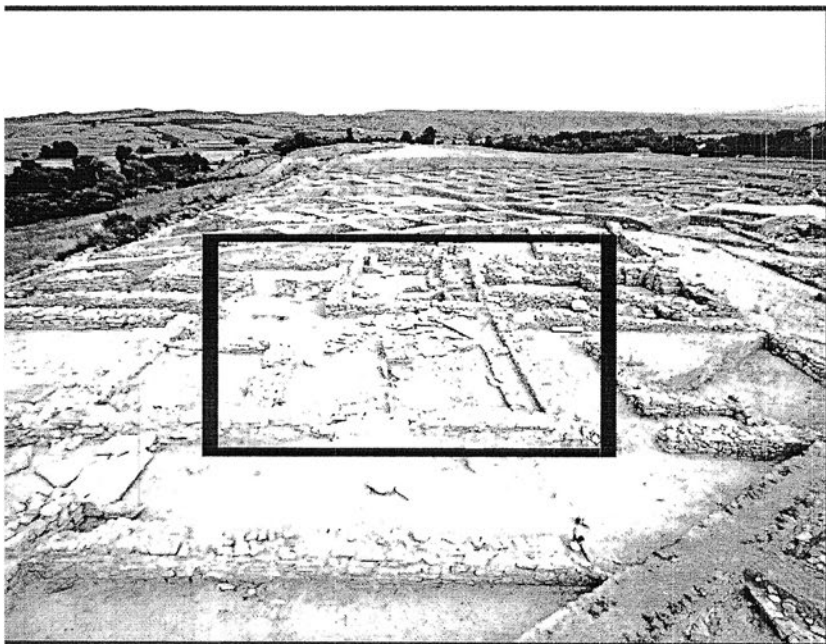

Φοτ. 105

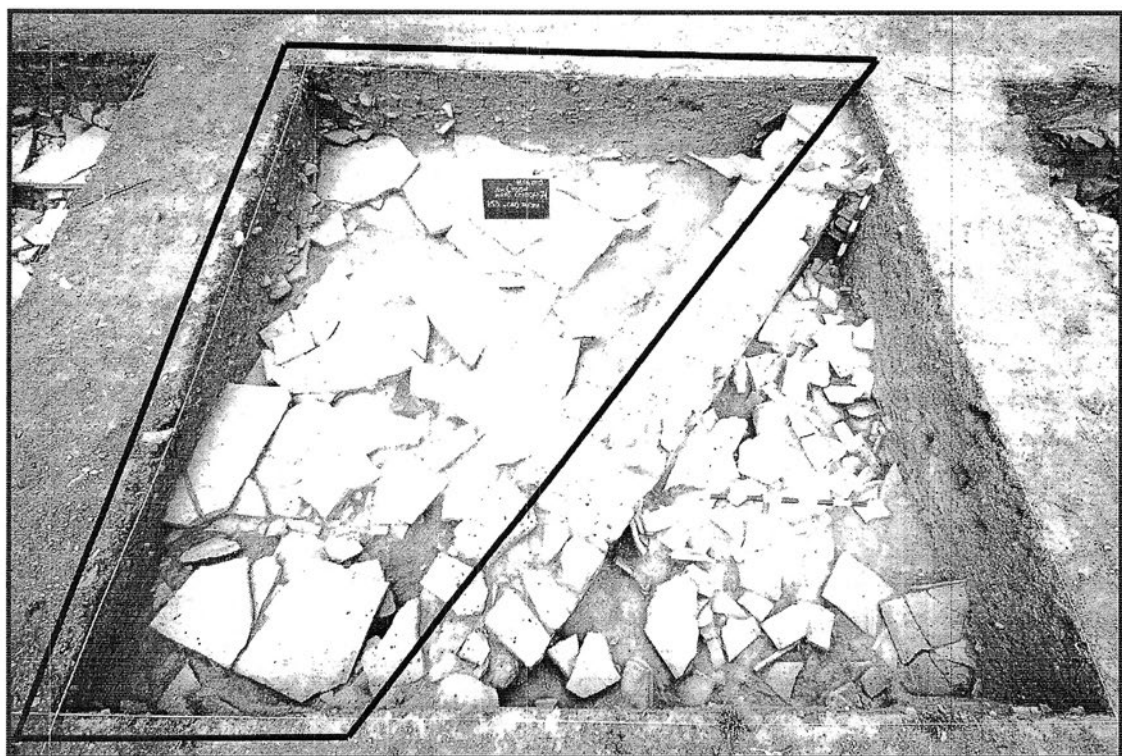
Φοτ. 106

Φοτ. 107

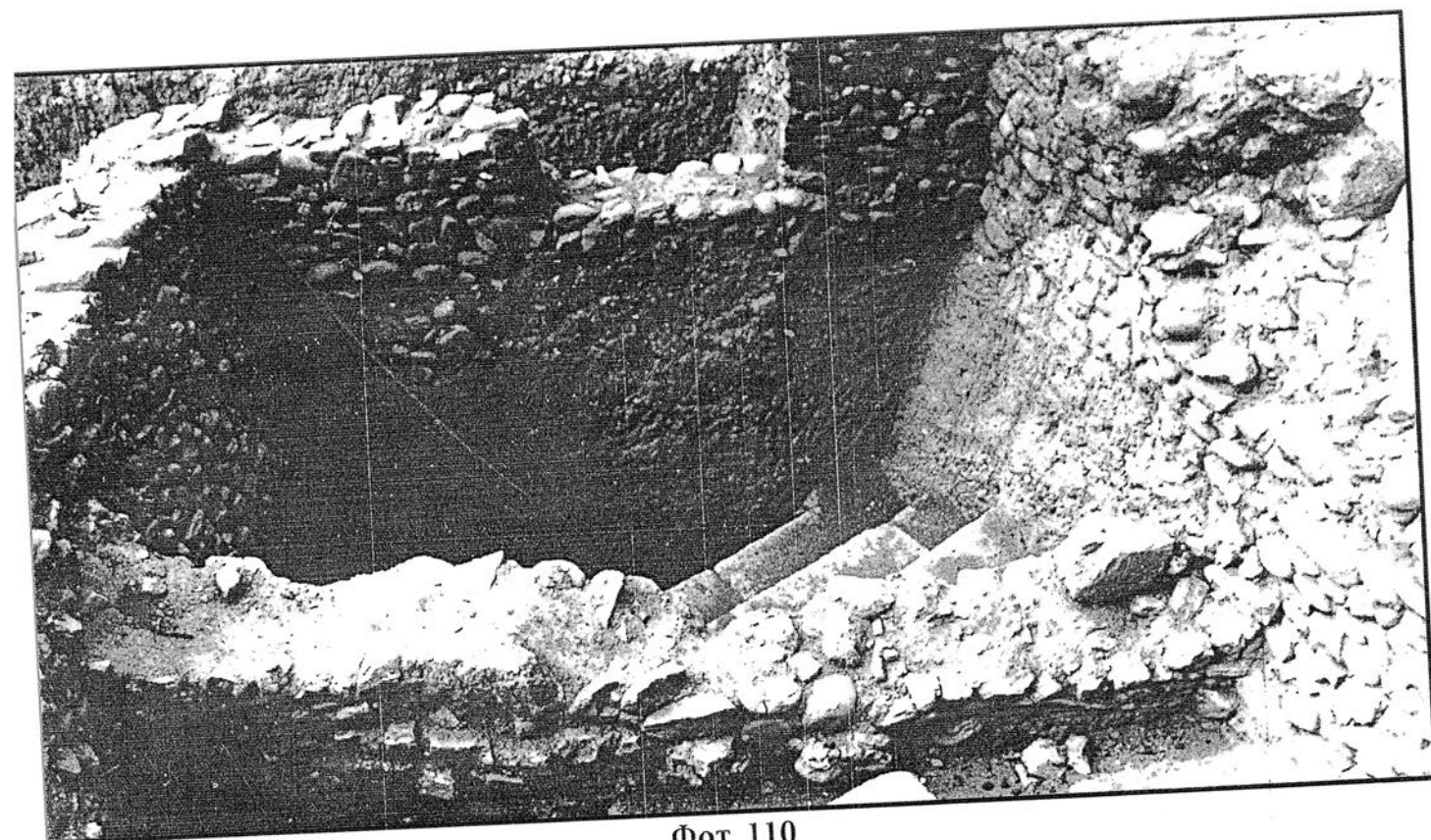

Φοτ. 108

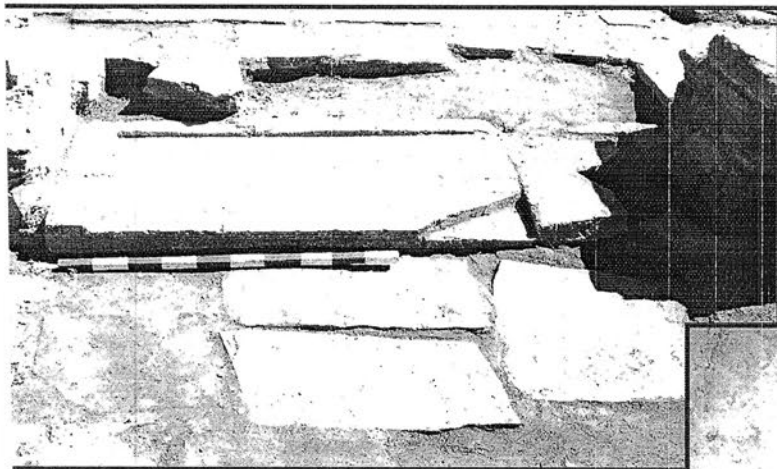
Φοτ. 109

Φοτ. 110

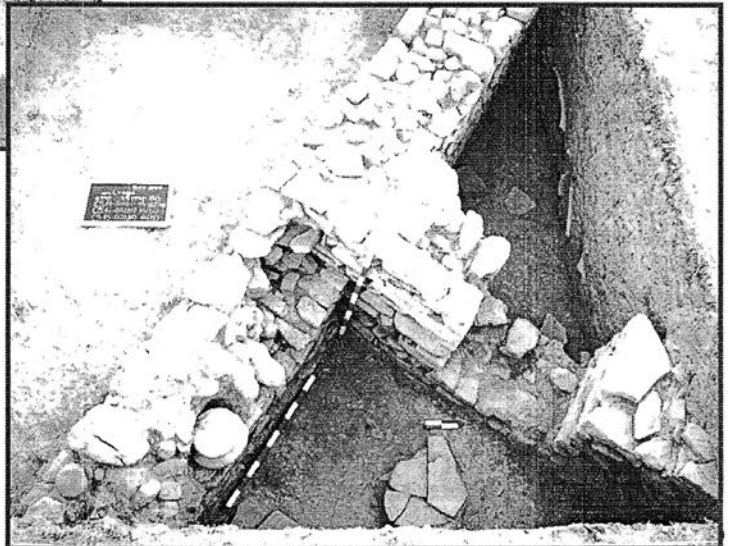

Φοτ. 111

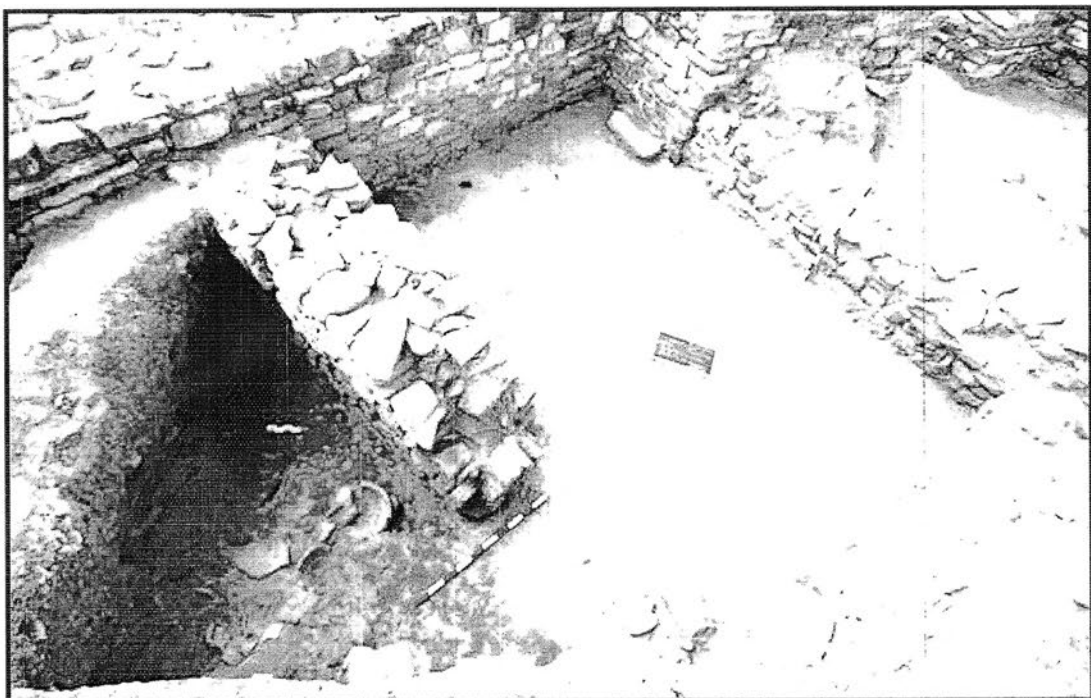

Φοτ. 113

Φοτ. 112

Φοτ. 114

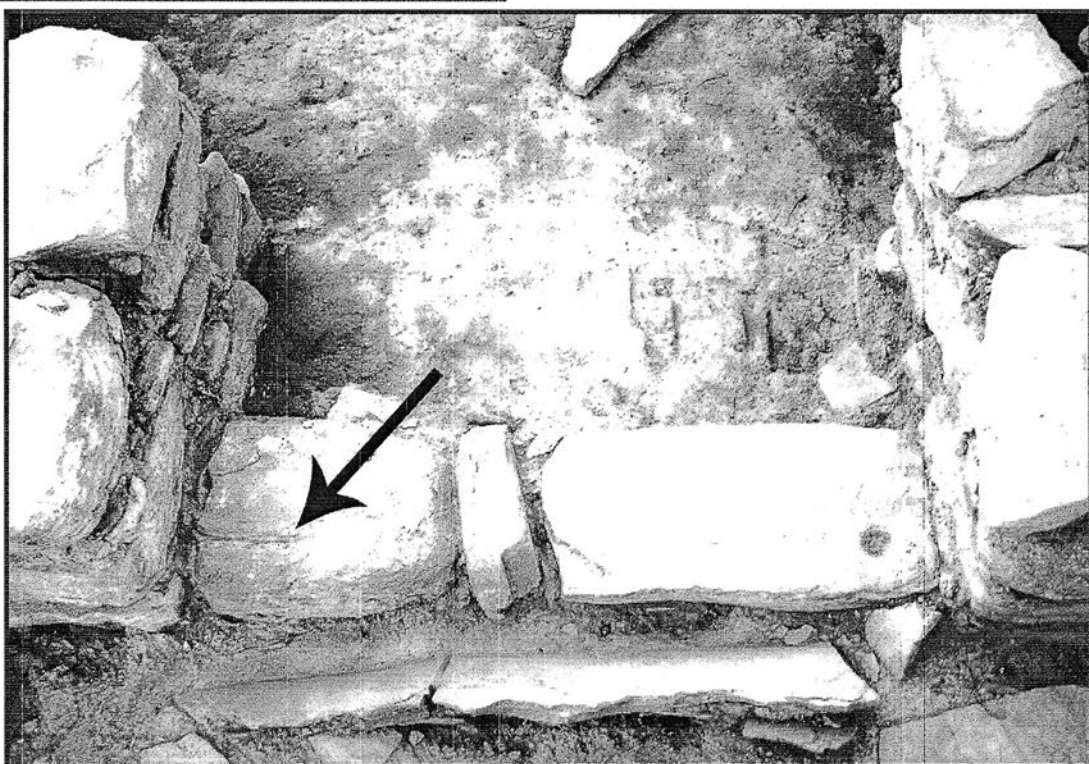

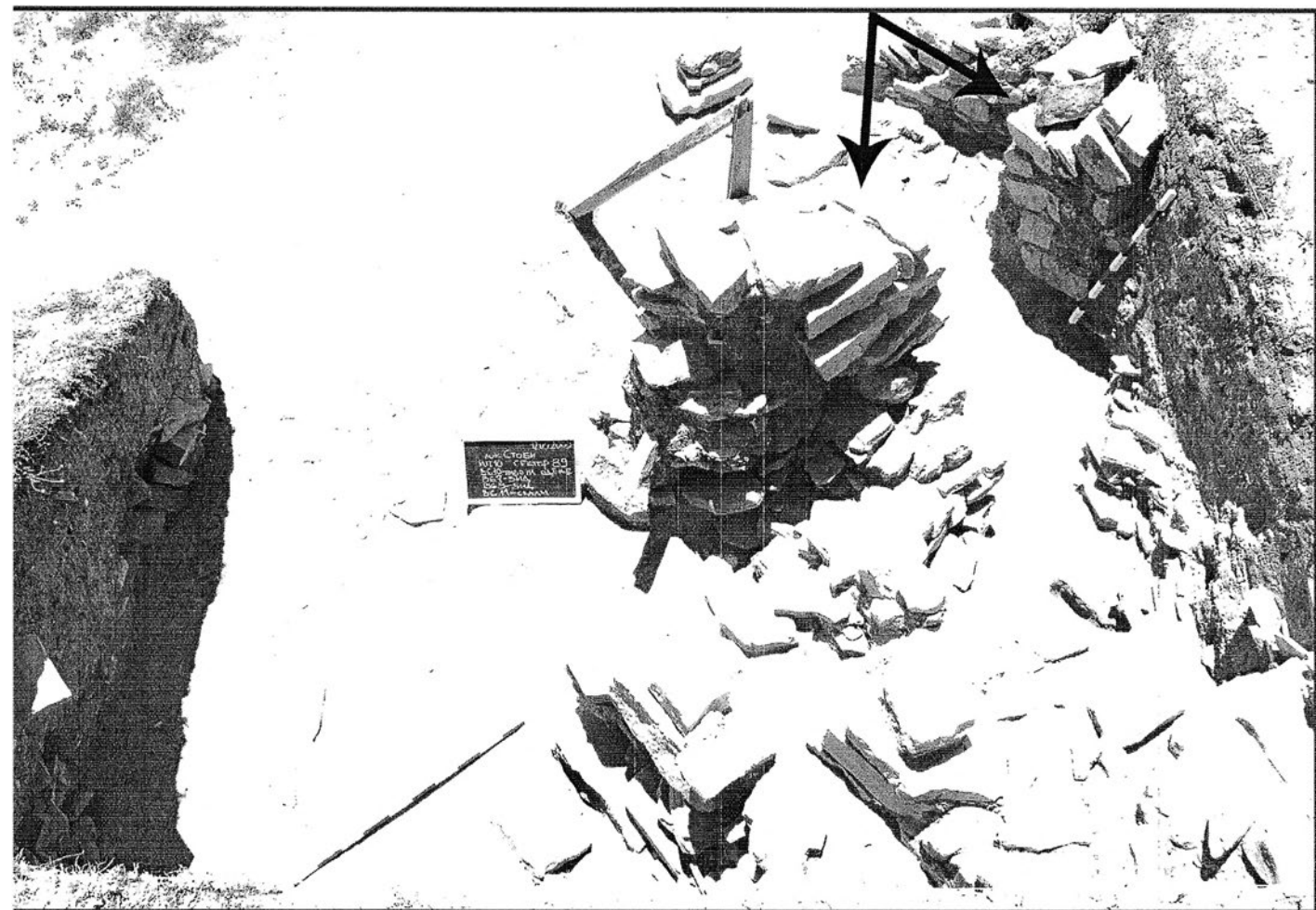
Φοτ. 115

30.04.2009
10κ ΓΟΕΔ
1110 ΣΕΚΤΟΡ 89
ΕΒ 7-ΠΡΑΓ

Φοτ. 116

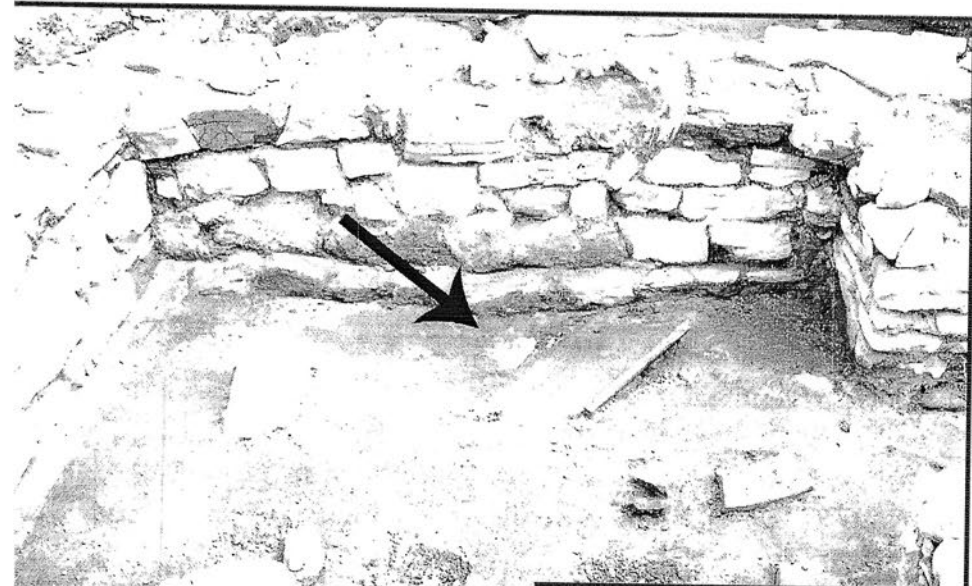

Φοτ. 117

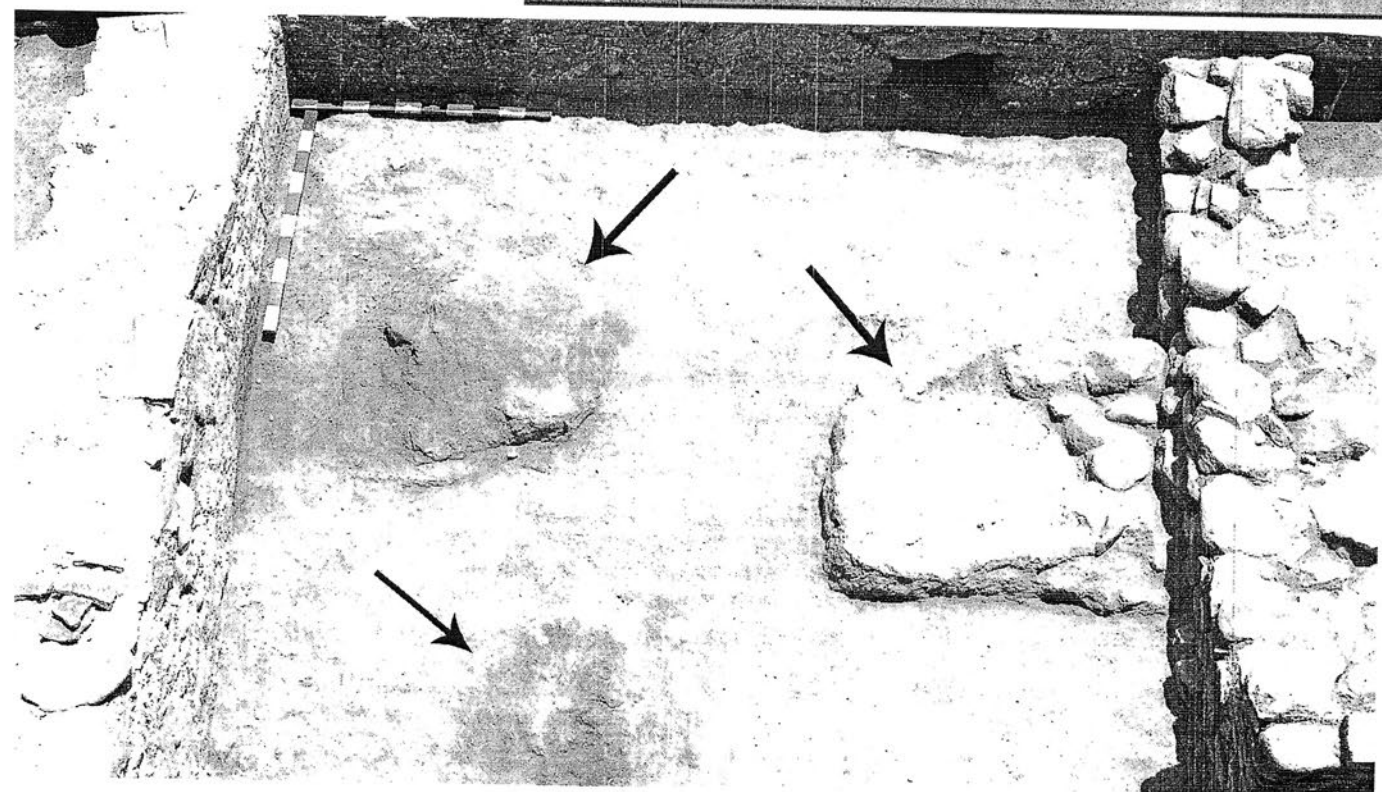
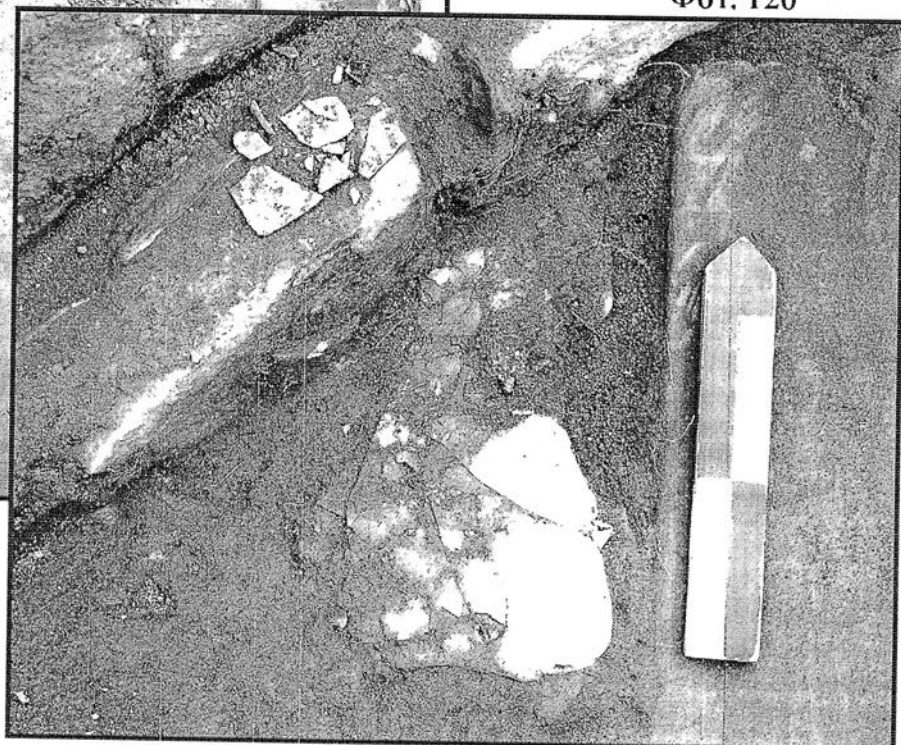

Φοτ. 118

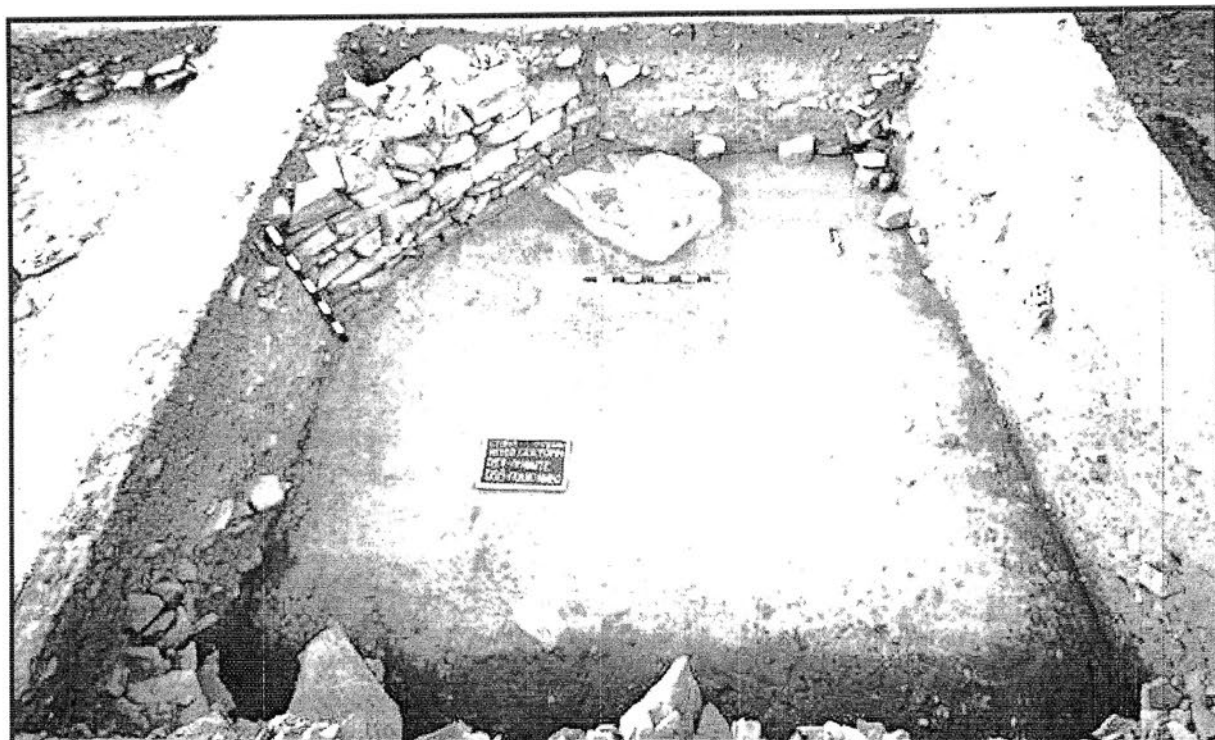
Φοτ. 119

Φοτ. 120

Φοτ. 121

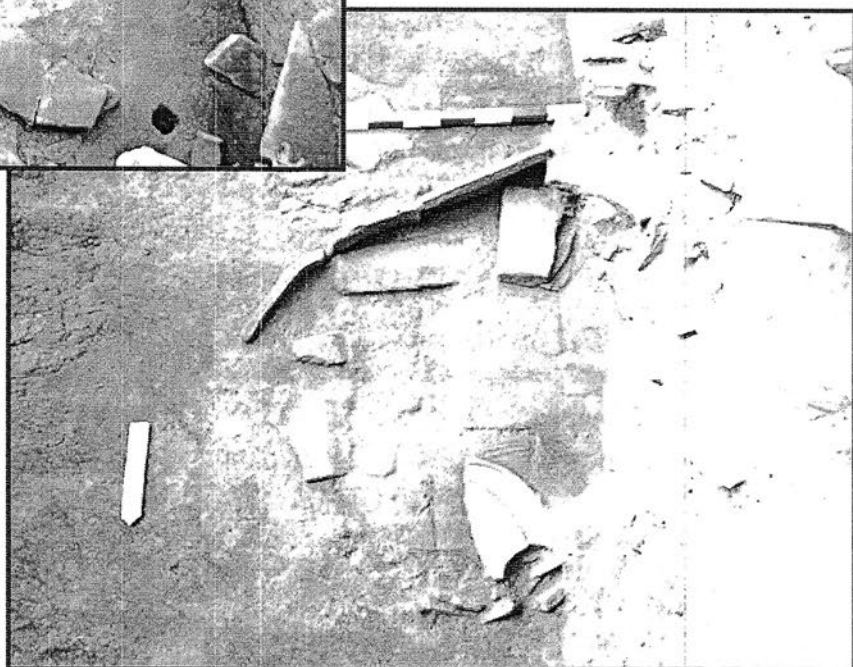

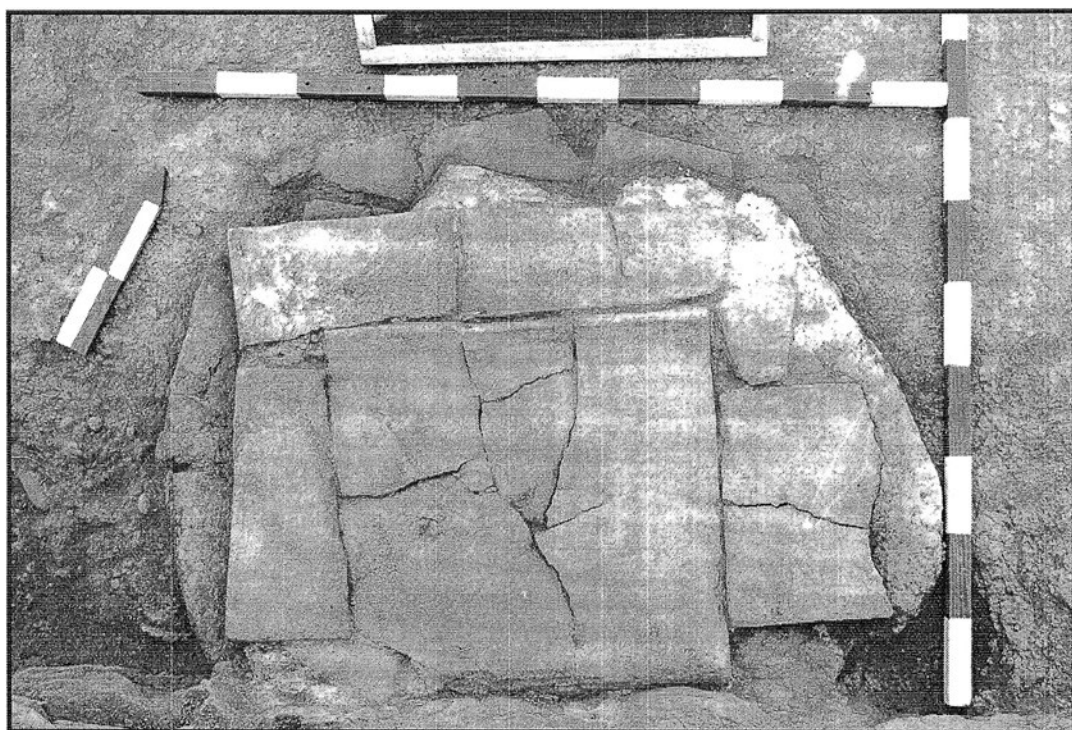
Φοτ. 122

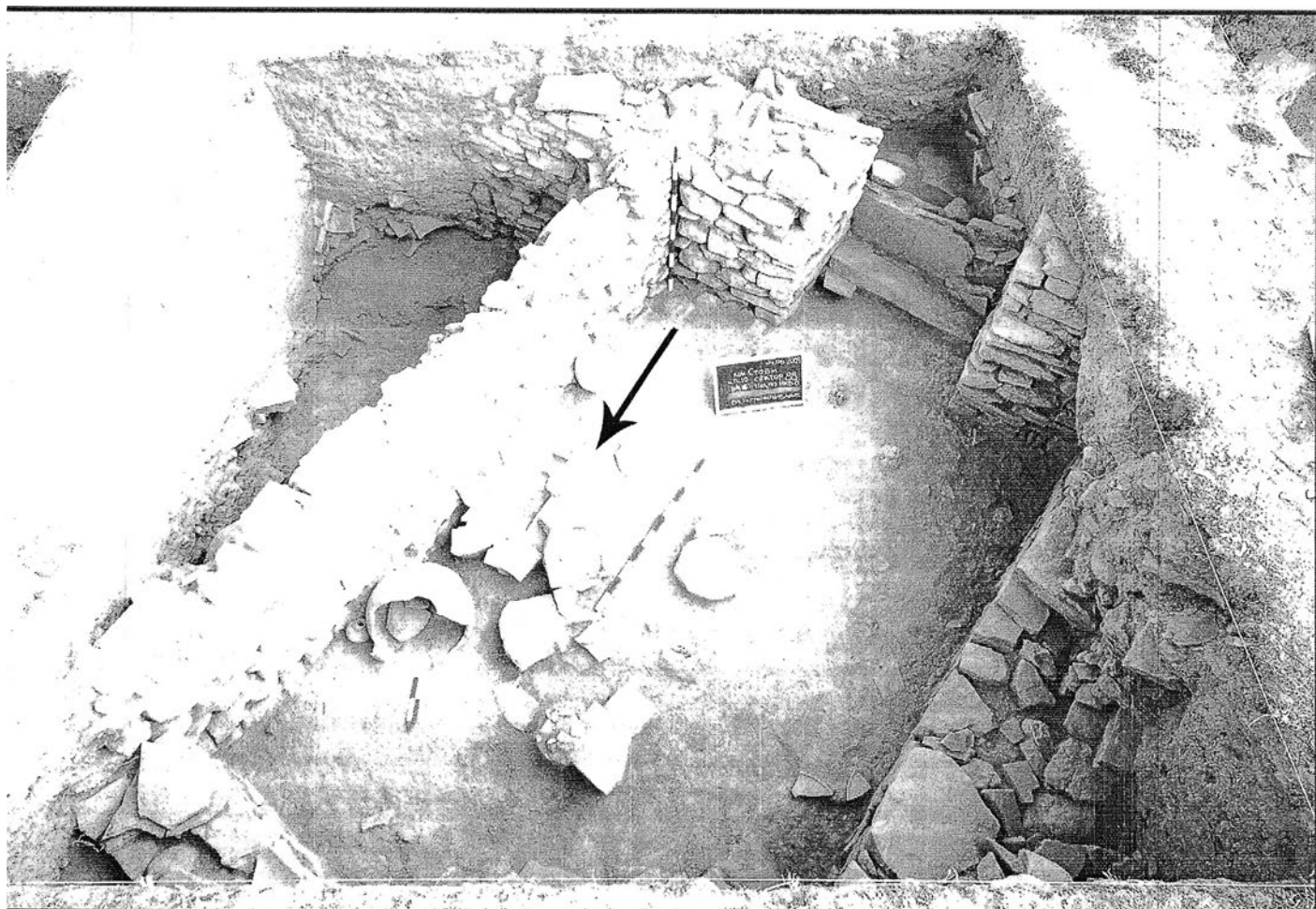
Φοτ. 123

Φοτ. 124

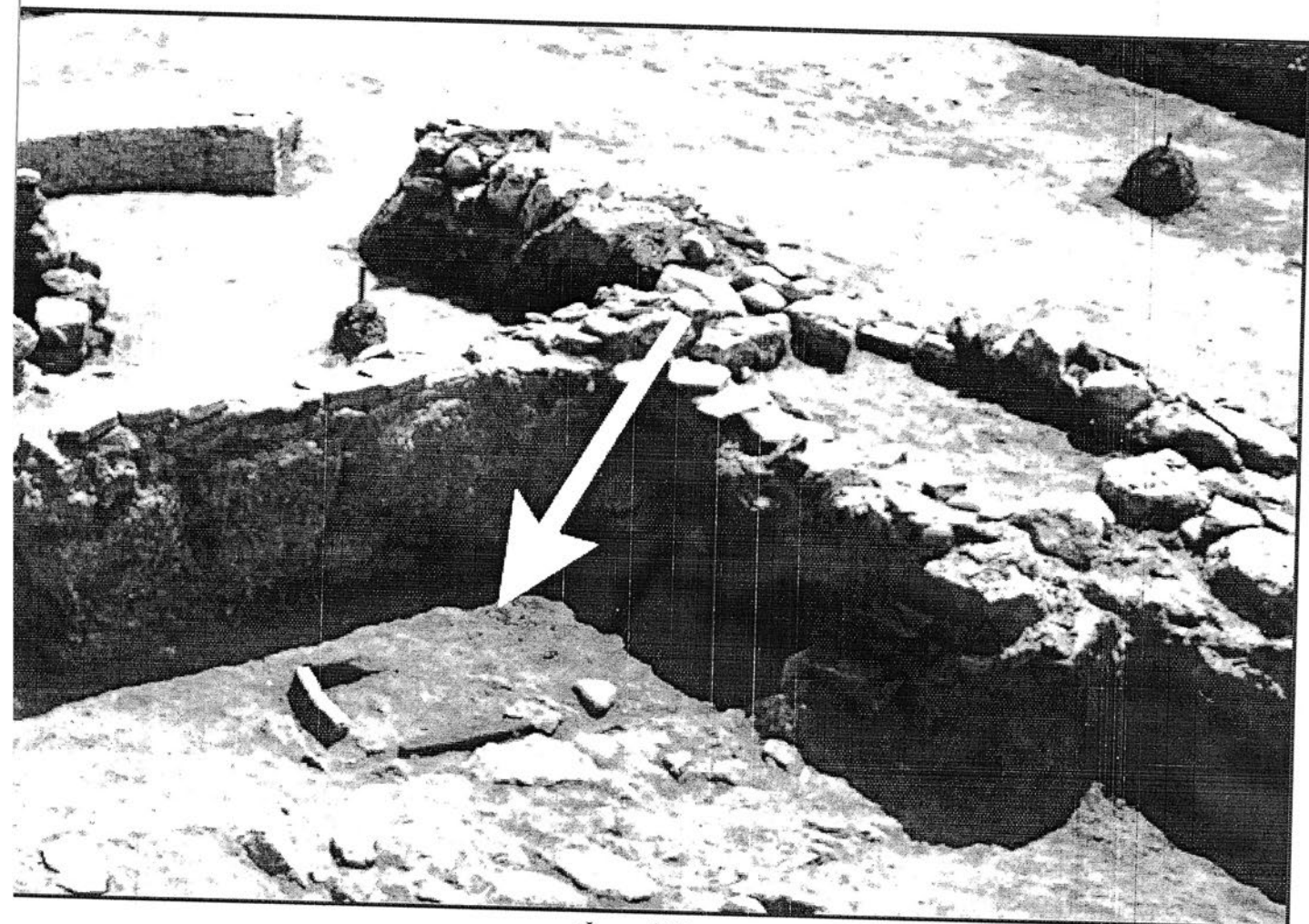

Φοτ. 125

Φοτ. 126

Φοτ. 127

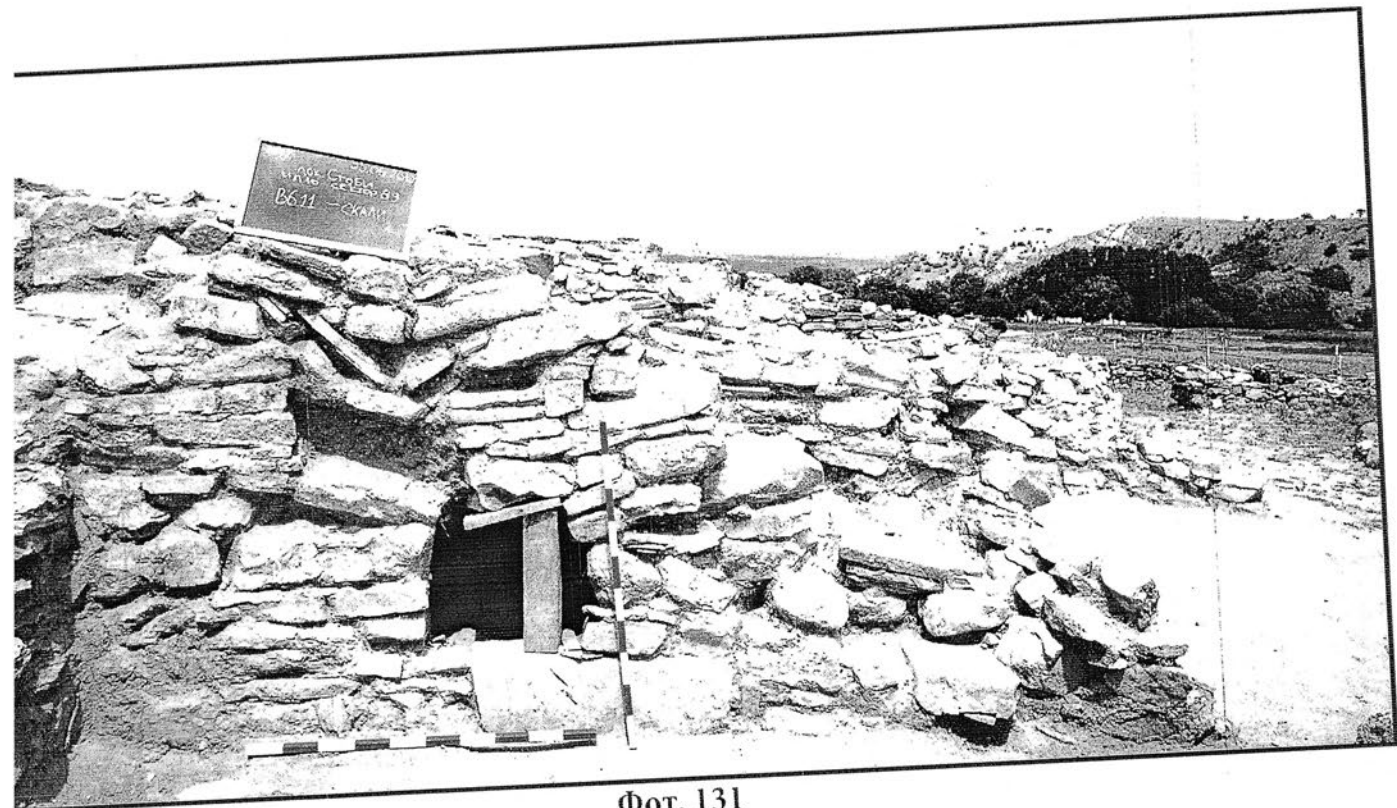
Φοτ. 128

Φοτ. 129

Φοτ. 130

Фот. 131

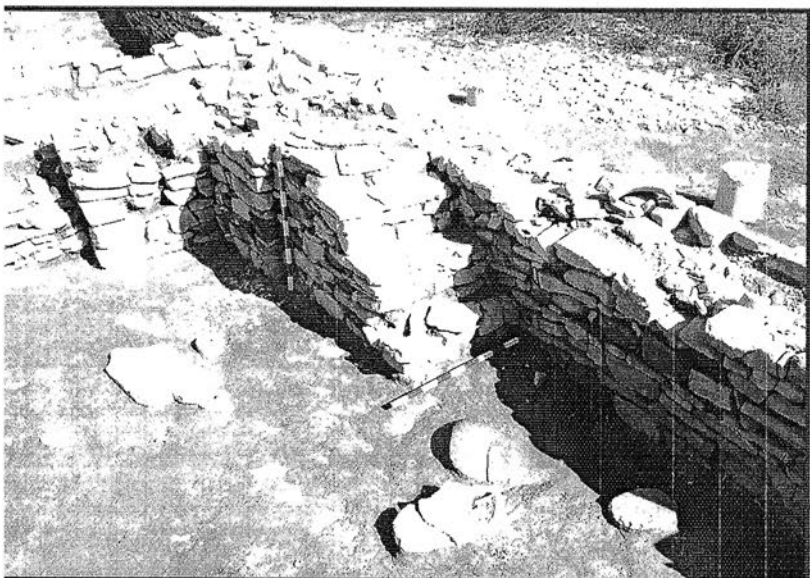

Фот. 132

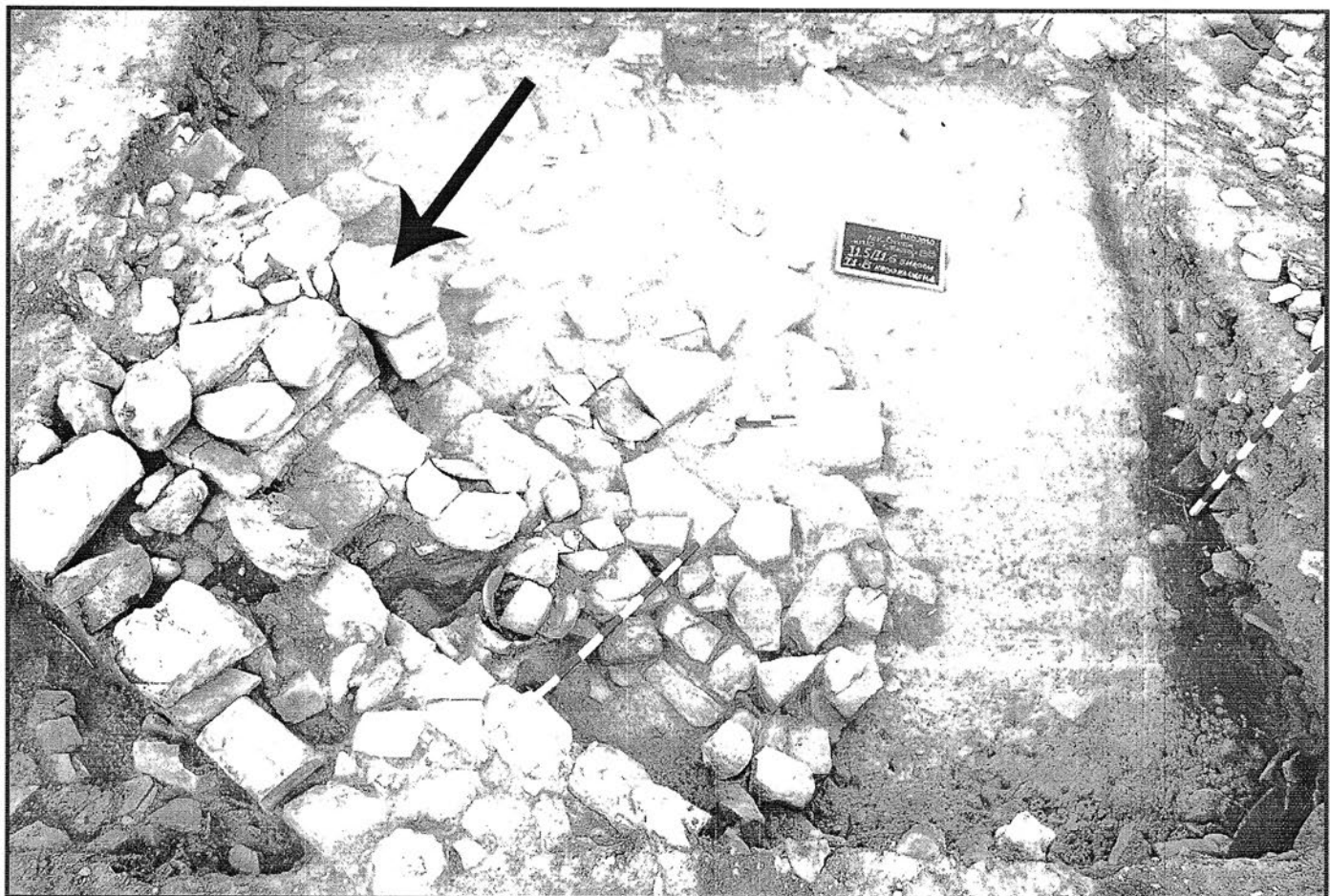
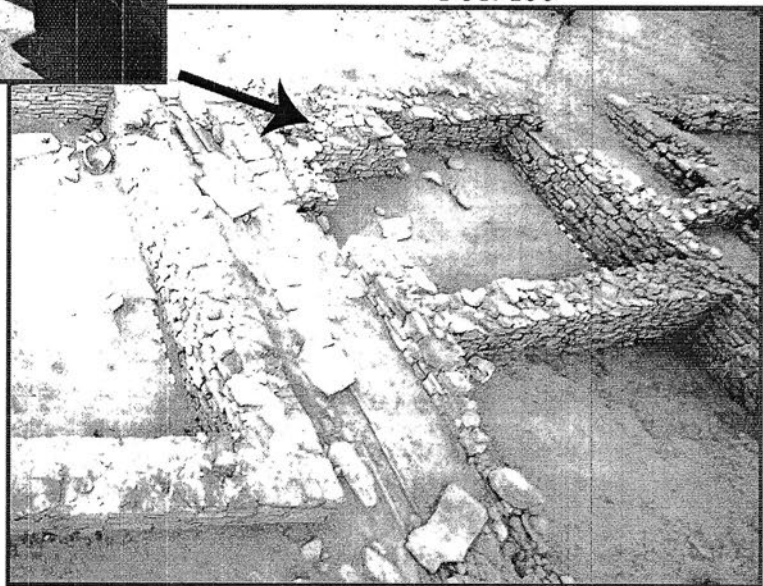

Фот. 133

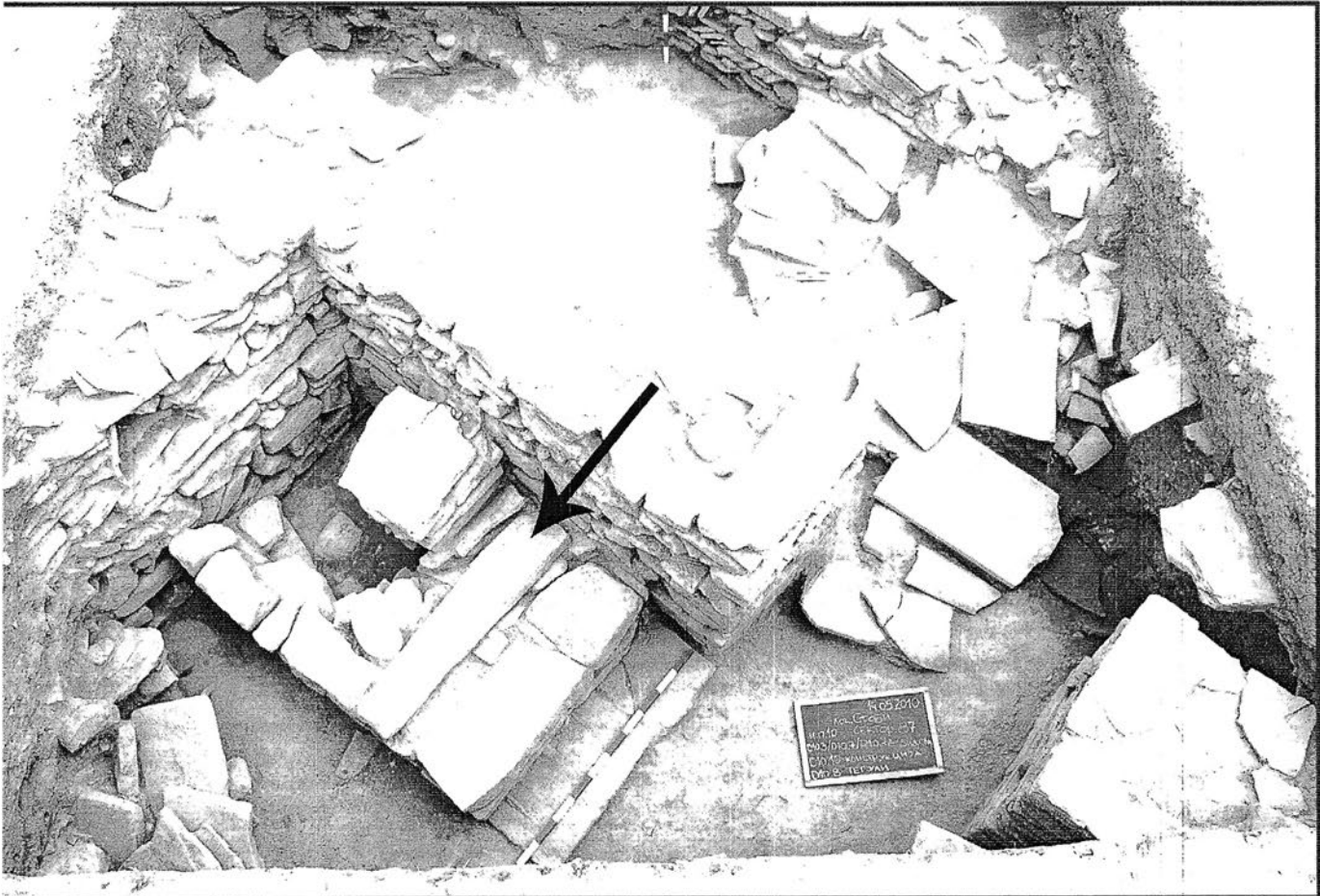
Φοτ. 134

Φοτ. 135

Φοτ. 136

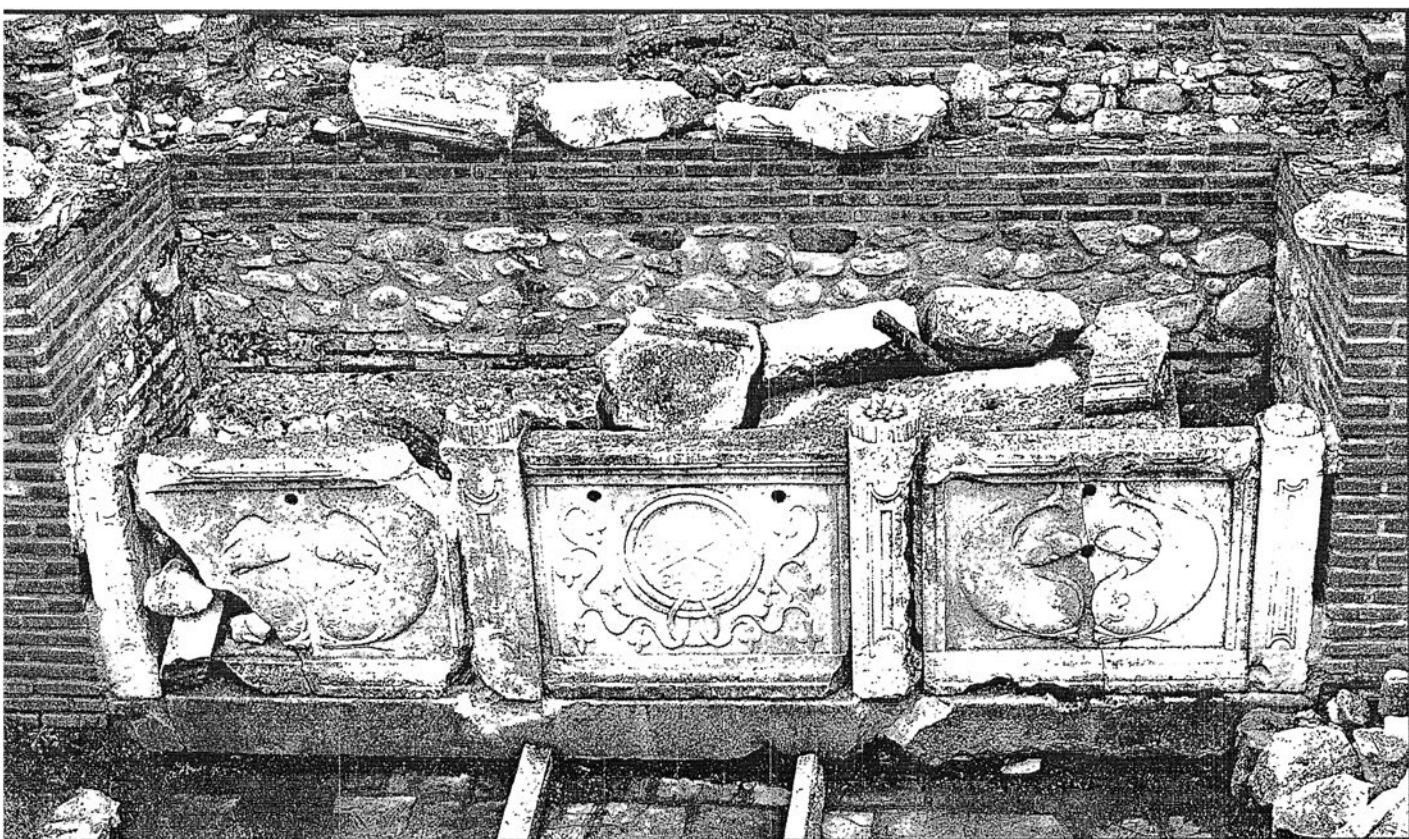
Φοτ. 137

Φοτ. 138

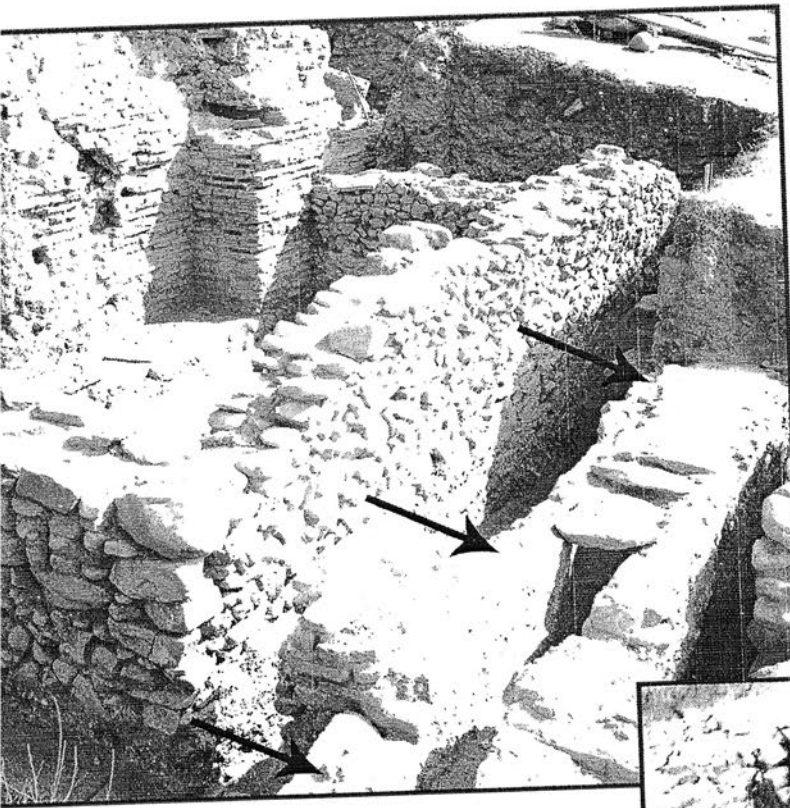

Φοτ. 139

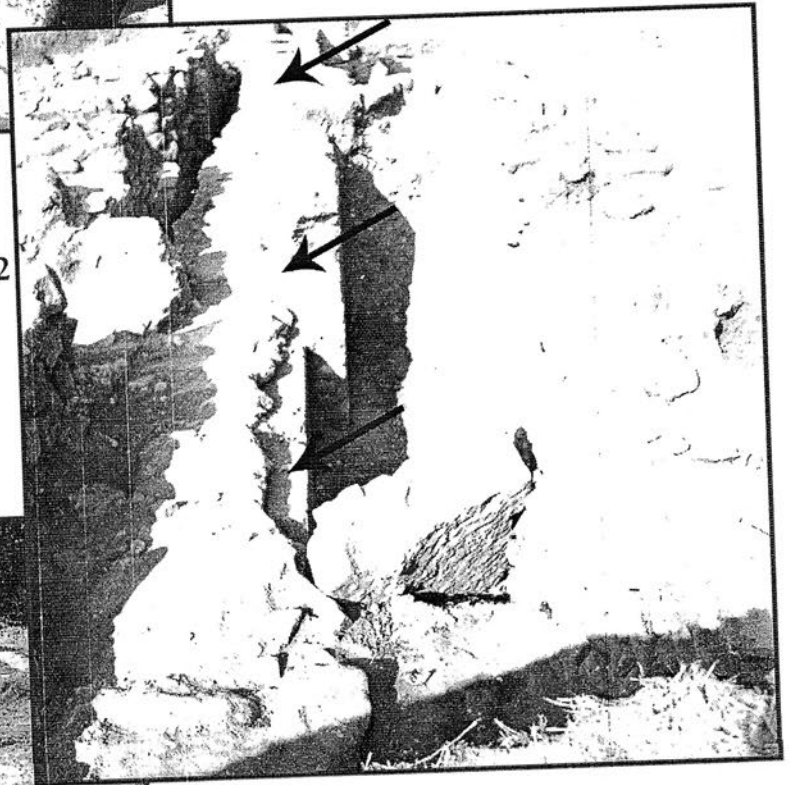

Φοτ. 140

Φοτ. 141

Φοτ. 142

Φοτ. 143

Φοτ. 144

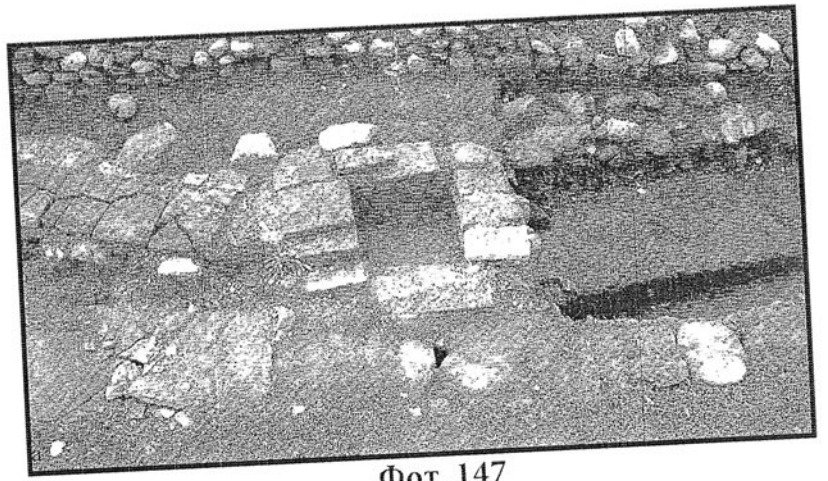
Φοτ. 146

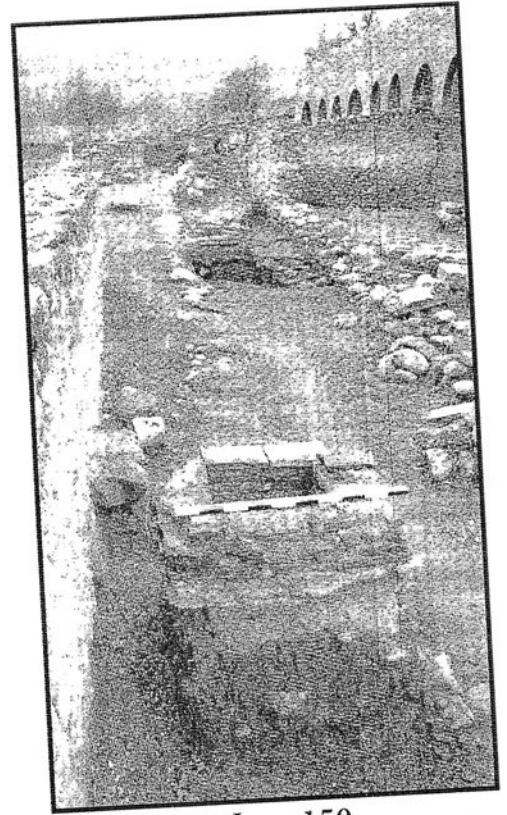
Φοτ. 145

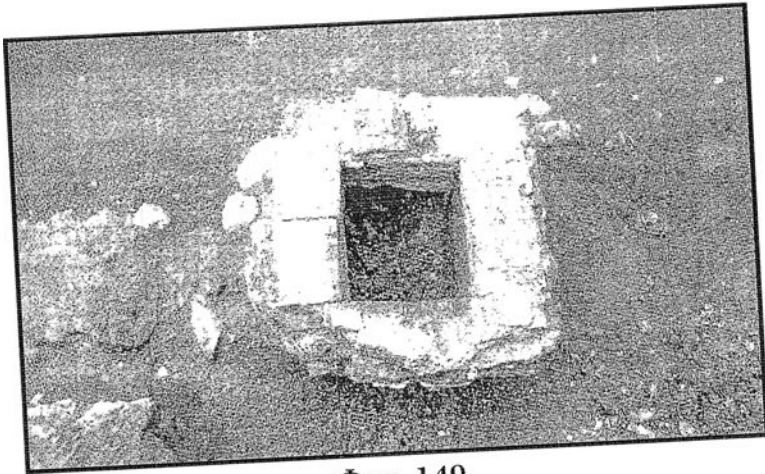
Φοτ. 148

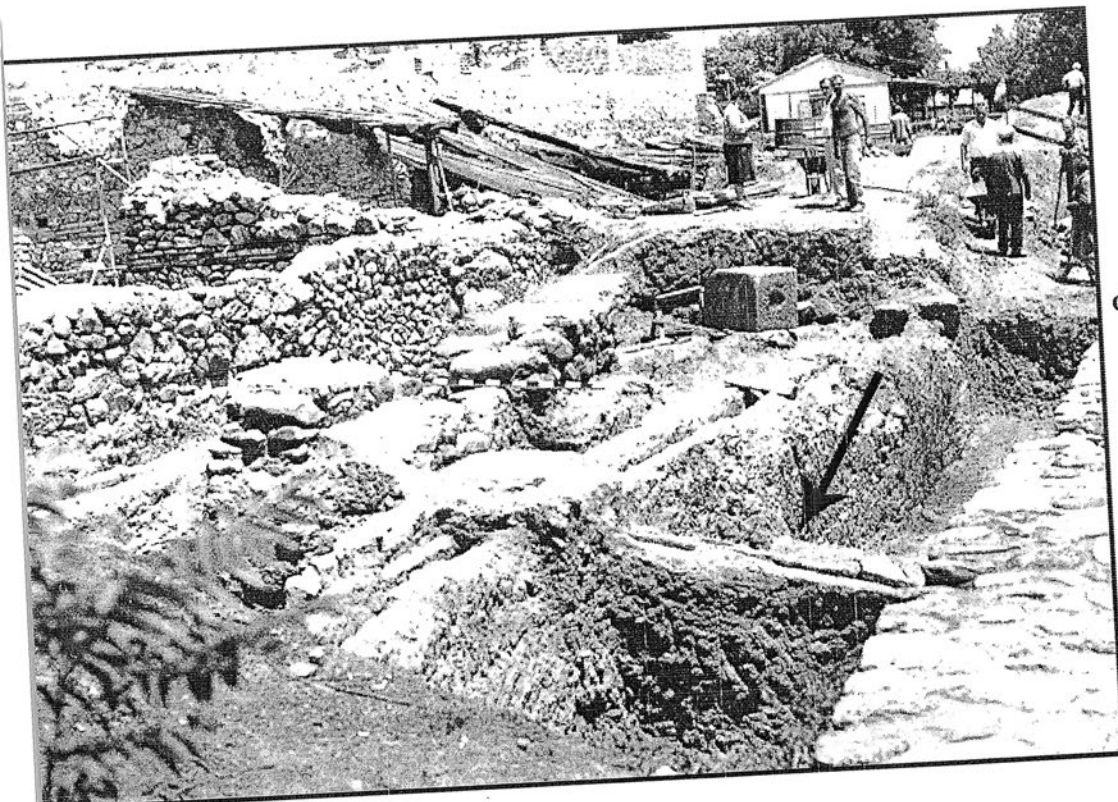
Φοτ. 147

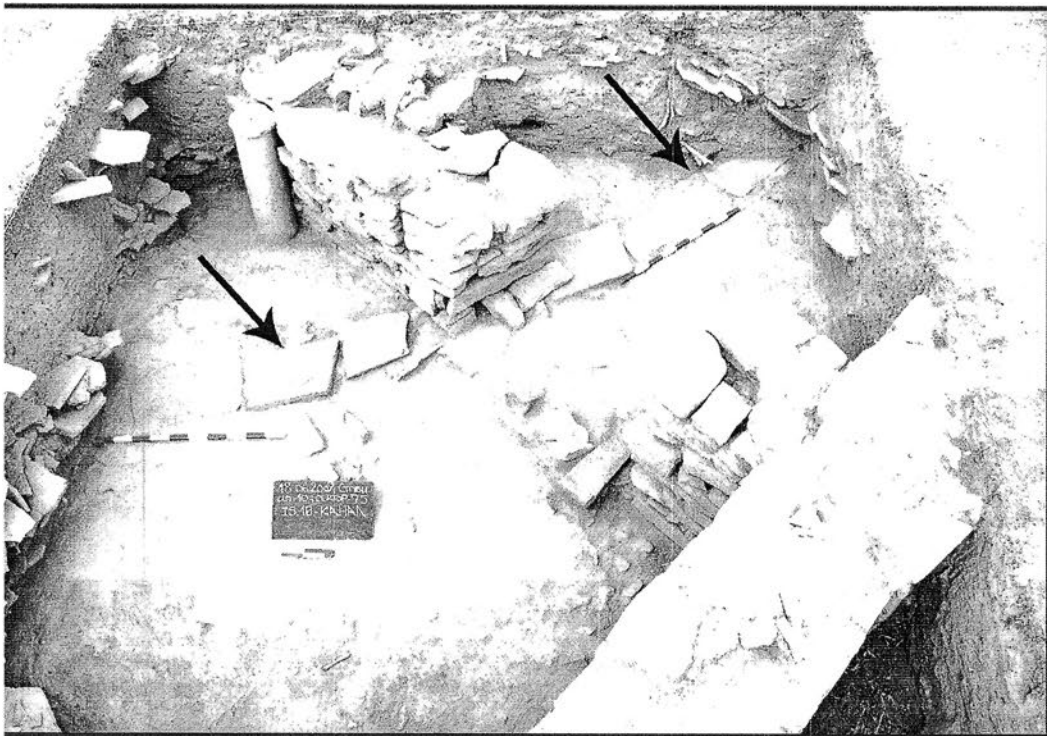
Φοτ. 150

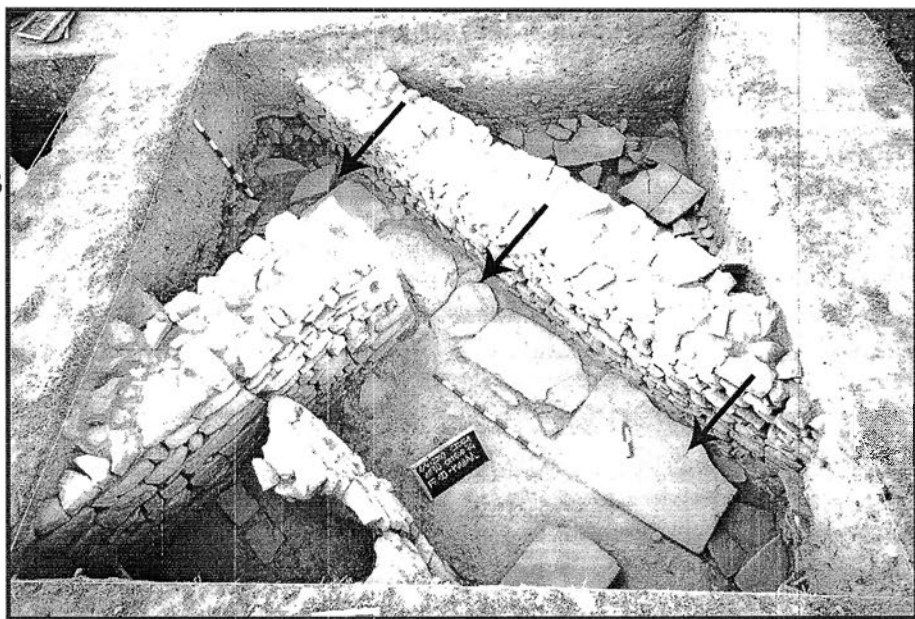
Φοτ. 149

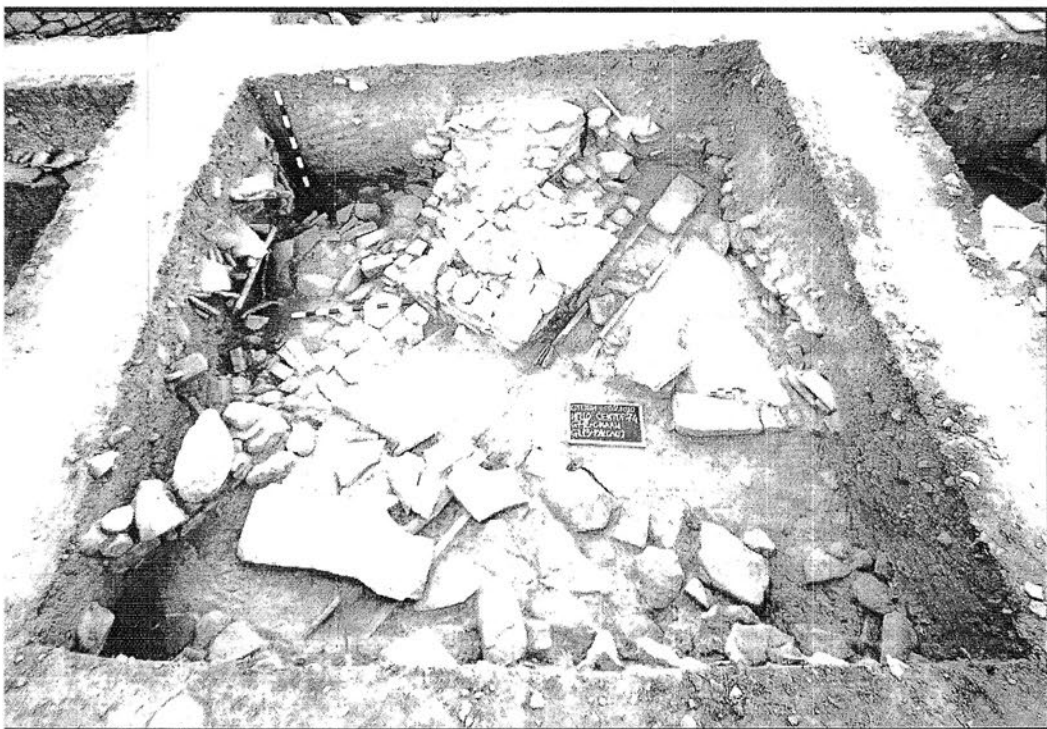
Φοτ. 151

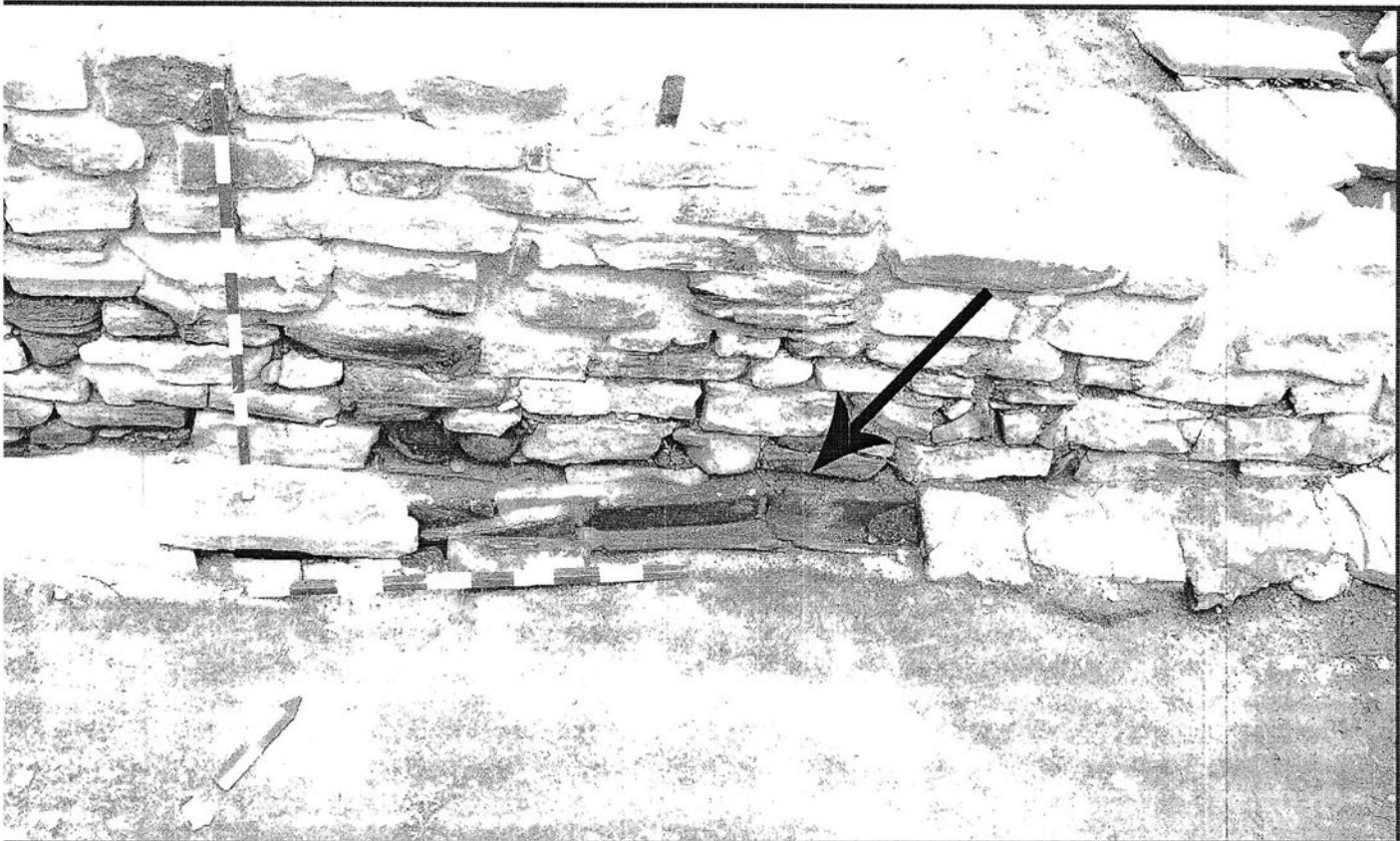
Φοτ. 152

Φοτ. 153

Φοτ. 154

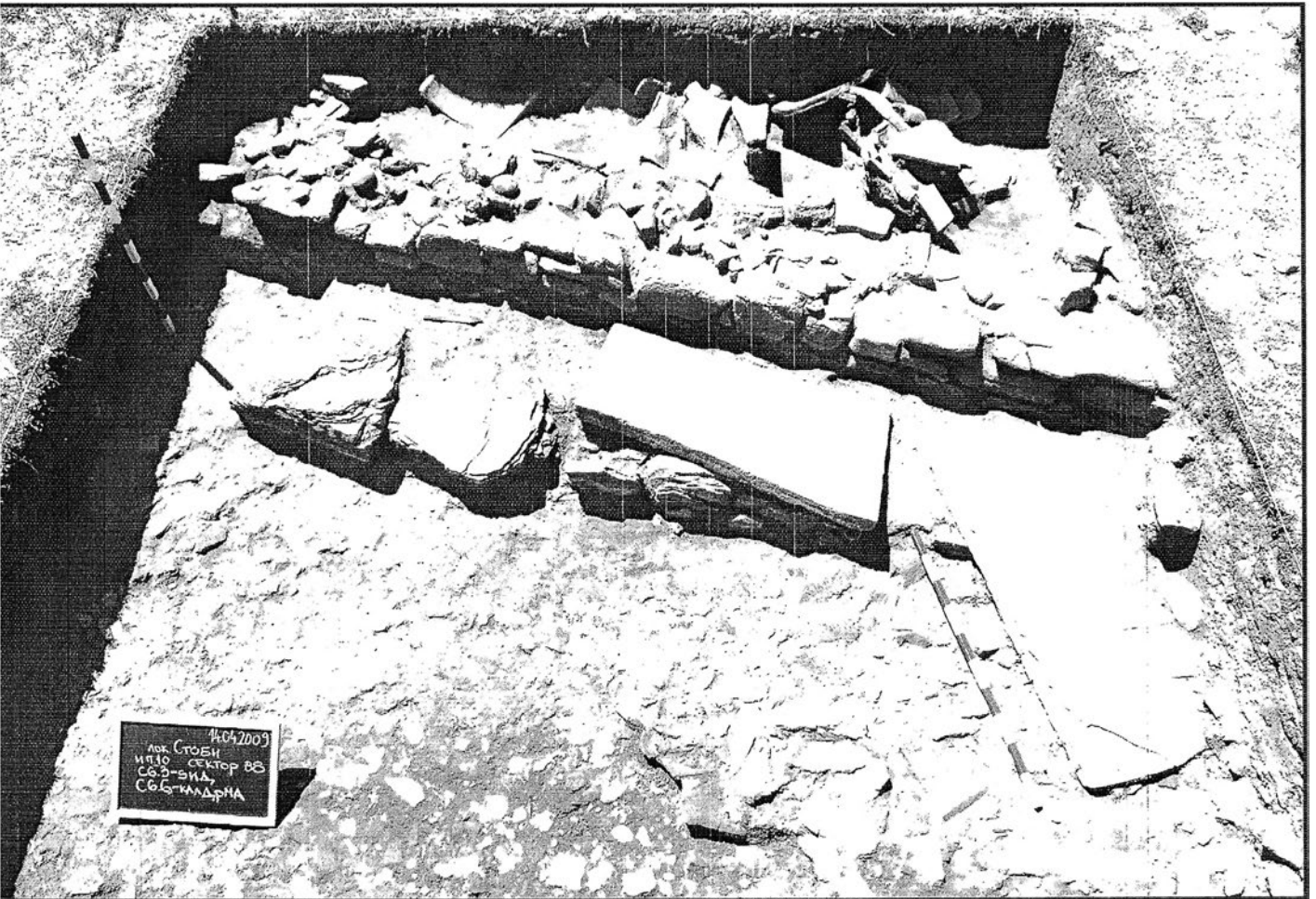
Φοτ. 155

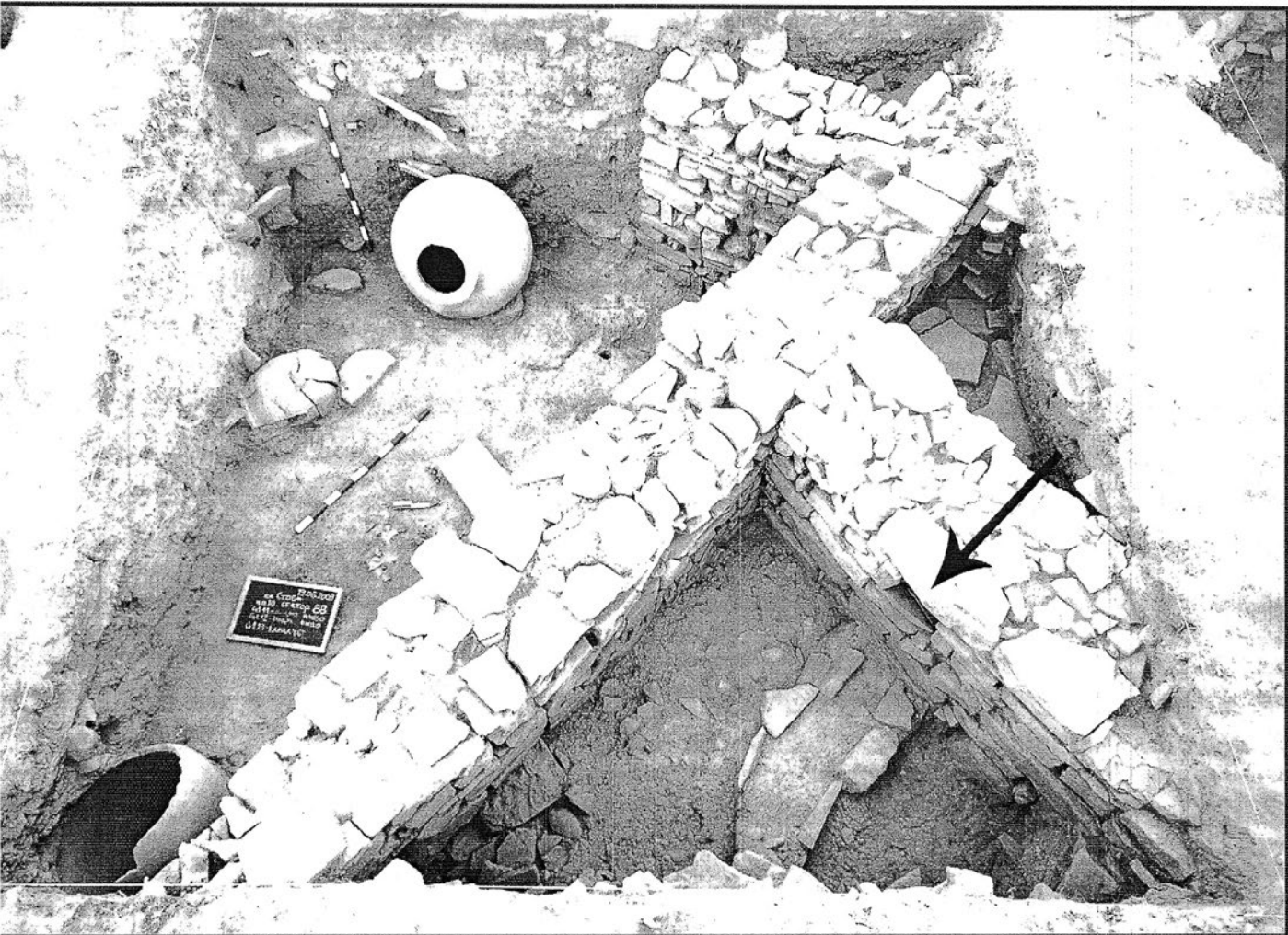
Φοτ. 156

Φοτ. 157

Φοτ. 158

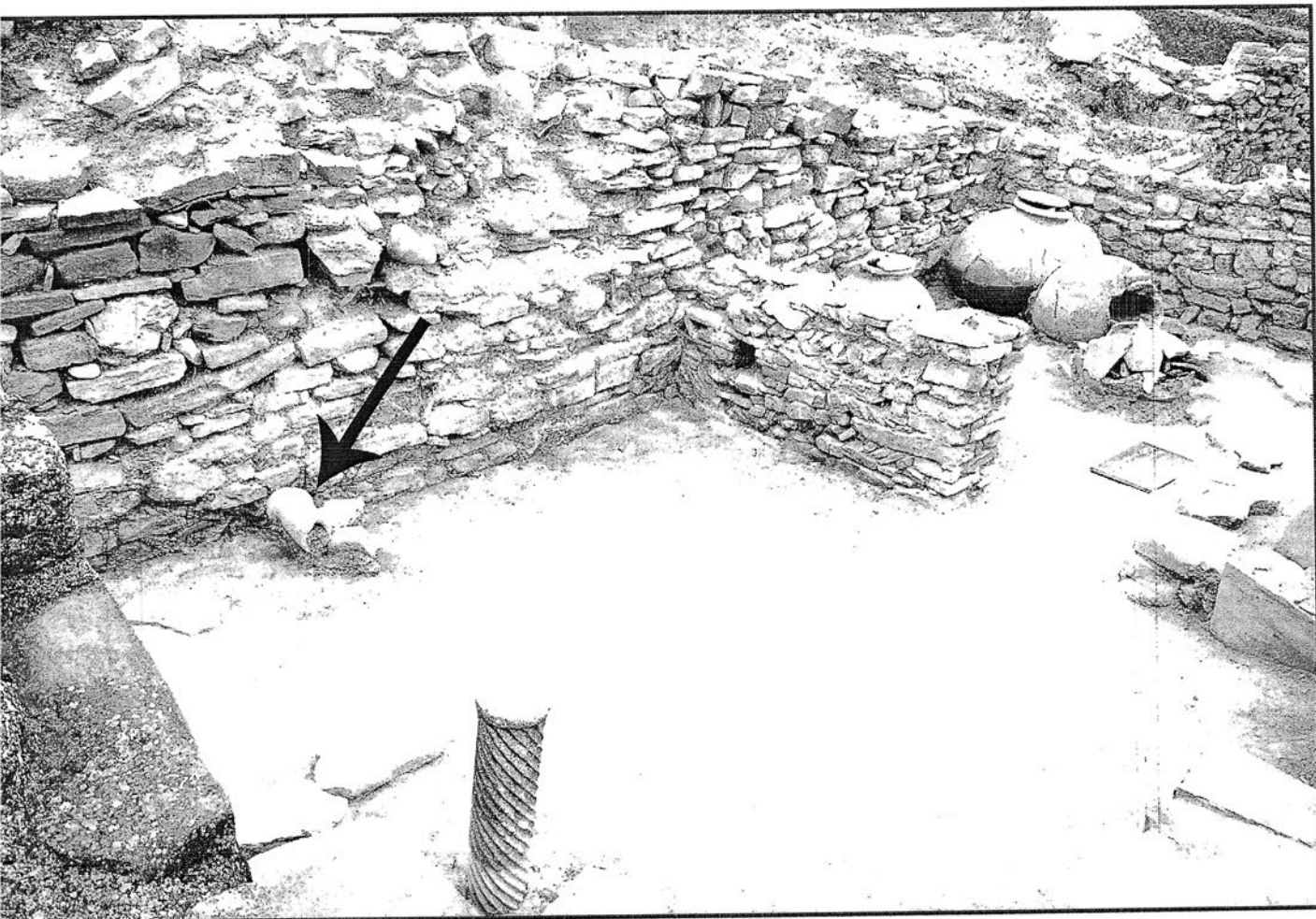
Φοτ. 159

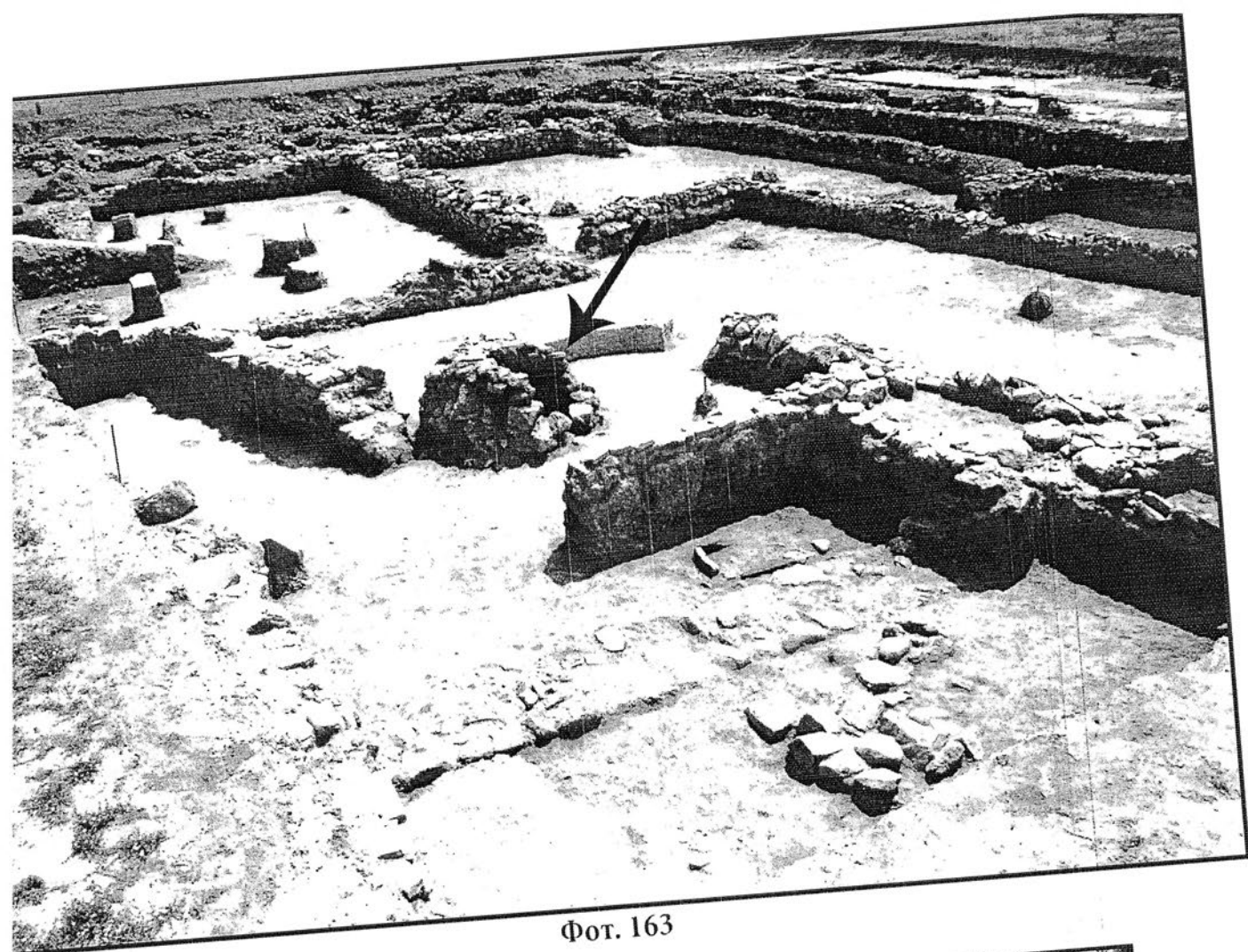
Φοτ. 160

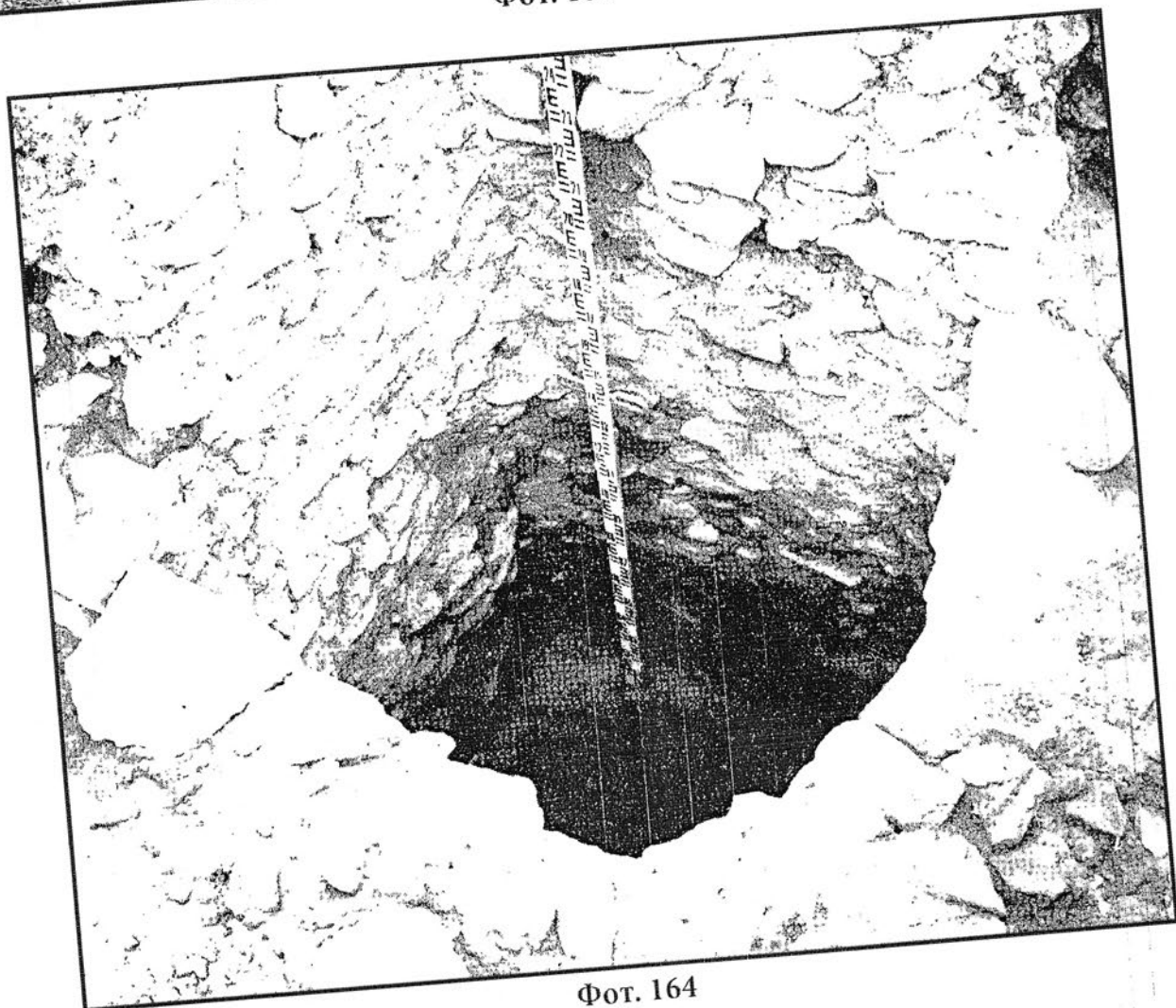
Φοτ. 161

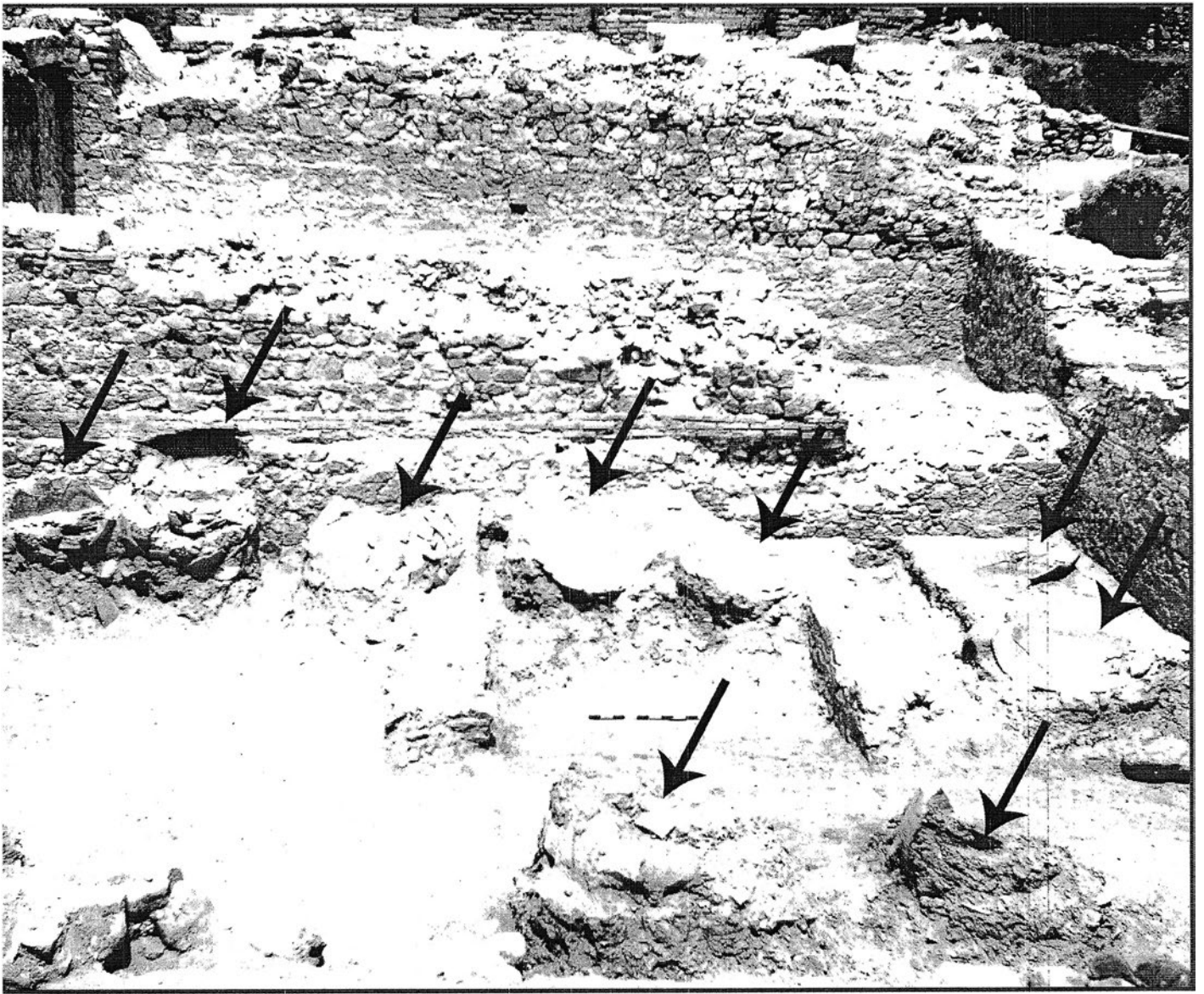
Φοτ. 162

Φοτ. 163

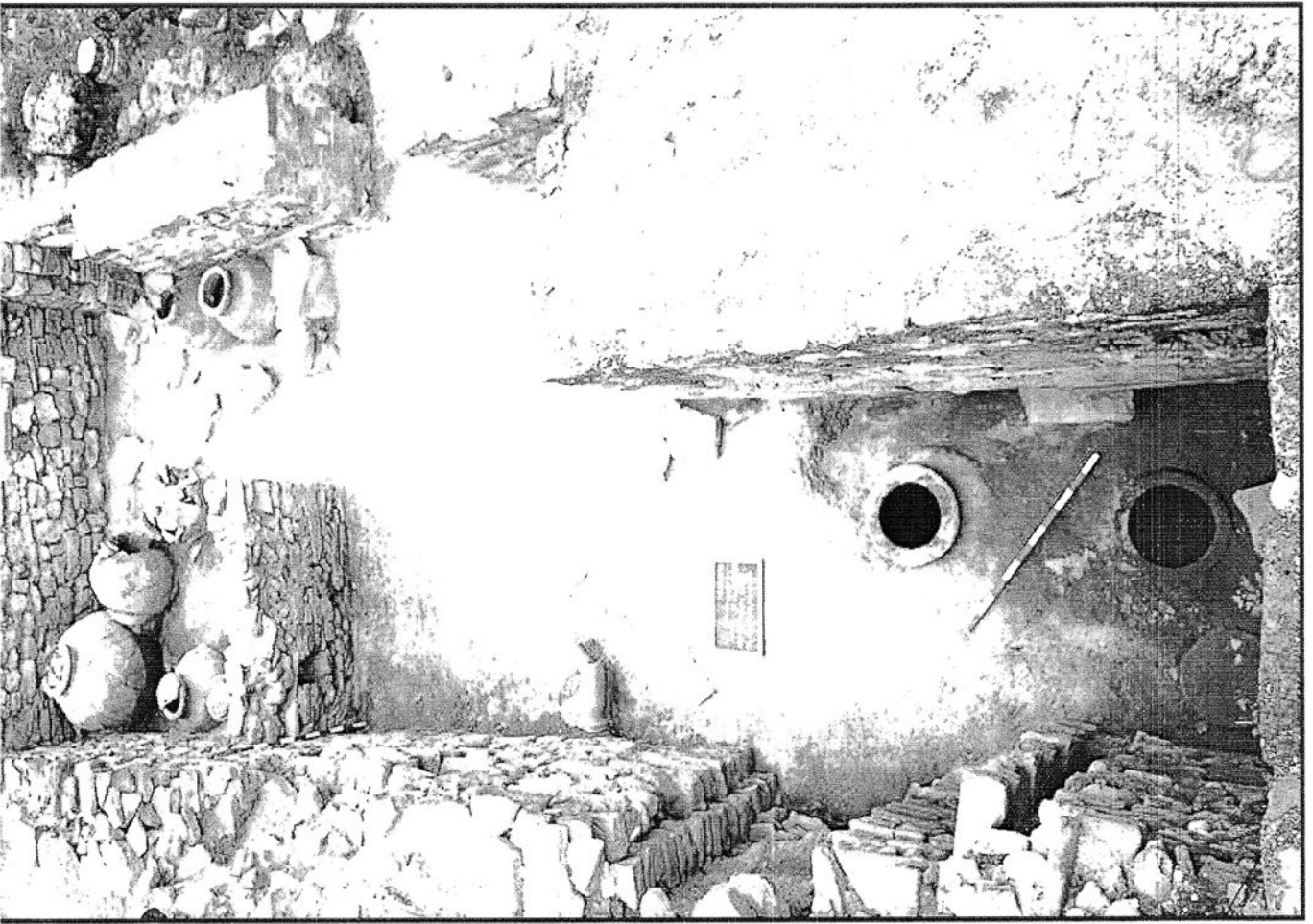
Φοτ. 164

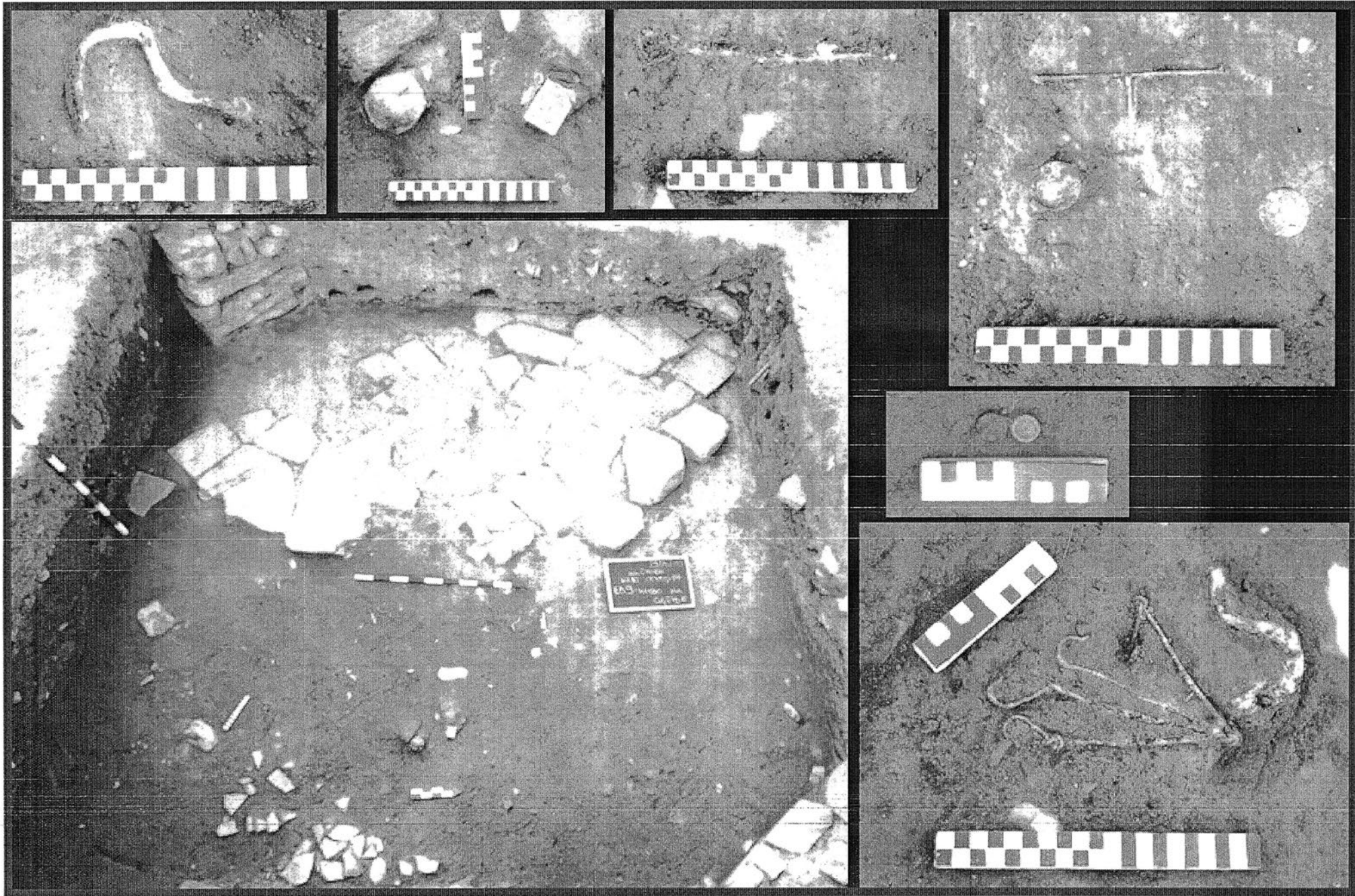

Φοτ. 165

Φοτ. 166

Φοτ. 169

Фот. 170

Списанија и кратенки

- *AIU* - *Archaeologia Iugoslavica*, Beograd/Ljubljana
- *AJA* - *American Journal of Archaeology*, Boston
- *Archaeologia Polona*, The Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, Warsaw
- *AP* - *Arheološki pregled*, Beograd/Ljubljana
- *AV* - *Arheološki vestnik*, АСТА ARCHAEOLOGICA, Ljubljana
- *ГИНИ* - Гласник на институтот за национална историја, Скопје
- *Годишњак СКА* - Годишњак Српске Краљевске Академије, Београд
- *ГМЈС* – Годишњак музеја Јужне Србије, Скопје
- *ГСНД* - Гласник Скопског научног друштва, Скопје
- *ГЗФФ* - Годишен зборник на Филозофскиот факултет, Скопје
 - *GCBI* – Godišnjak centra za balkanološka istraživanja, Sarajevo
- *GZM* - *Glasnik zemaljskih muzeja u Sarajevu*, Sarajevo
- *GHZM* - *Glasnik Hrvatskih Zemaljskih muzeja u Sarajevu*, Sarajevo
- *DOP* - *Dumbarton Oaks Papers*, Trustees for Harvard University
- *Environmental Geology*, Springer, Berlin/Heidelberg
- *ЖА / ЖА* - Жива Антика, Филозофски факултет, Скопје
 - *Živa Antika*, Filozofski fakultet, Skopje
- *ЗАМ* - Зборник на Археолошкиот музеј, Музеј на Македонија
- *ЗРHM* - Зборник радова Народног музеја у Београду
- *ЗРВИ* - Зборник радова Византолошког института, Београд
- *JFA* - *Journal of field archaeology*, Boston University
- *Култ. Насл.* - Културно наследство, РЗЗСК/НКЦ, Скопје
- *Култ. жив.* – Културен живот, Културно-просветната заедница на Македонија, Скопје
- *Maced. acta archaeol.* - *Macedonia acta archaeologica*, Прилеп/Скопје
- *МАП* – Македонски археолошки преглед, Скопје
- *Македонско наследство*, Македонска цивилизација, Скопје
- *Materijali* - *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*, Beograd
- *MNJ / MHГ* - *Macedonian Numismatic Journal*, Museum of Macedonia, Скопје
 - Македонски нумизматички гласник, Музеј на Македонија, Скопје
- *Нумизматичар*. Народни музеј - Београд; Српско нумизматичко друштво, Београд
- *SAS* - *Studies in the Antiquities of Stobi*, Beograd/Veles
- *Старинар Н.С.* - *Старинар*, Нова Серија, Београд
- *Уметнички преглед* - Издање Музеја Кнеза Павла, Београд
- *Haemus*, Center for scientific research and promotion of culture, Skopje
- *Hesperia*, American School of Classical Studies at Athens, Athens

Користена литература:

Александровиќ Машкин, Николај. *Историја Старог Рима (четврто издание)*. Београд: Научна книга, 1982.

Алексова, Блага. “БАРГАЛА: Археолошки истражувања 1966-1976.” *ЗАМ* (Археолошки музеј - Скопје), кн. *VIII-IX* (1978): 75-92.

Алексова Блага. “Стоби: Епископска базилика, Централна базилика и Синагога археолошки ископувања во 1977 година.” *Maced. acta archaeol. 1981-1982* (Здружение на археолозите на СР Македонија), бр. 5 (1979): 83-98.

Алексова, Блага. “Стоби, базилика во Паликура, 1981 година.” *ГЗФФ* (Филозофски факултет на Универзитетот во Скопје), кн. 10 (36) (1983): 135-170.

Aleksova, Bлага. “The old Episcopal Basilica at Stobi – archaeological excavations and research.” *Starinar N.S. 1989-1990* (Археолошки институт, Београд), кн. *XL-XLI* (1991): 291-294.

Антолјак, Стјепан, и др. *Историја на Македонскиот народ том први - Македонија од праисториското време до потпаѓањето под турска власт (1371 година)*. уредник Бранко Панов. Vol. I. Скопје: Институт за национална историја, 2000.

Атанасовски, Александар. “Преодот од античката кон средновековната римска историја.” *Зборник. Транзициите во историјата и културата. (Прилози од Меѓународната научна конференција одржана во Скопје на 30-31 октомври 2006 година)*. Скопје, 2008.

Babamova, Slavica. *Inscriptiones Stoborum, Studies in the antiquities of Stobi, Monograph series - book I*. Стоби: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби, 2013.

Бешевлиев, Веселин, ур. *ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЈА*. Том I. Софија: Българска Академия на Науките; Институт за Българска Историја, 1954.

Bury, John Bagnall. *History of the Later Roman Empire, from the death of Theodosius I. to the death of Justinian*. Toronto: Dover Publications Inc. New York, 1923.

Vinčić, Živojin, i Radmila Vinčić. “Stobi IV - Sinagoga bazilika.” *AP* (Arheološko društvo Jugoslavije), br. 7 (1965): 129-131.

Vitruvius, Marcus Pollio. *Deset knjiga o arhitekturi*. Ljubljana: Izdavačko preduzeće “SVJETLOST” Sarajevo, 1990.

Винчиќ Живојин, и Милан Ивановски. “Стоби – акведукт.” *Култ. Насл. 1987 - 88* (Републички завод за заштита на спомениците на културата Скопје), бр. *XIV – XV* (1990): 63-74.

Вулић, Никола. “Територија римског Скопља.” *ГСНД* (Скопско научно друштво – оделење друштвених наука), бр. 1 (1925): 1-4.

Vryonis, Speros Jr. "The evolution of Slavic society and the Slavic invasions in Greece." *Hesperia* (American School of Classical Studies at Athens), vol.50.4 (1981): 378-390.

Vulić, Nikola. "Rimsko pozorište kod Skoplja." *Antički teatar na tlu Jugoslavije. (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980)*. Novi Sad, 1981: 37-44.

Гарашанин, Милутин, и Душанка Корачевиќ. "Базиликата II во Скупи." *Maced. acta archaeol.* (Археолошко друштво на СР Македонија, Прилеп), бр. 5 (1979): 31-46.

Гарашанин, Милутин, и Душанка Корачевиќ. "Ископувања во Скупи 1978-1981." *Maced. acta archaeol.* (Здружение на археолозите на СР Македонија), бр. 7-8 (1987): 79-96.

Gebhard, Elizabeth. "The scaene-frons in the theater at Stobi." *SAS vol. III*, 1981: 197-203.

Gebhard, Elizabeth. "The theater at Stobi: a summary." *SAS vol. III*, 1981: 13-28.

Gebhard, R. Elizabeth. "Evidence for an Earthquake in the Theatre at Stobi, c. AD 300." *Occasional Papers of British School in Athens, Archeoseismology* (British School at Athens, Institute of Geology & Mineral Exploration), no. 7 (1996): 55-62.

Георгиев, Зоран. "Протејхизмата на Стоби." *Култ. Наслед. XXVIII-XXIX (2002/2003)* (Републички завод за заштита на спомениците на културата Скопје), бр. 28-29 (2004): 243-258.

Георгиев, Зоран. "Casino / Коцкарница" – Стоби, Археолошко истражување во 2005 година." *Култ. наслед. XXII - XXXIII (2006 - 2007)* (Национален конзерваторски центар Скопје) бр. 32-33 (2007): 155-156.

Георгиев, Зоран. "Тези и аргументи за некои моменти од историјата на Стоби." *Култ. наслед. XXXVIII (2012)* (Национален конзерваторски центар Скопје), бр. 38 (2013): 35-55.

Герасимовска, Дафина. *Антички куќи во Македонија*. Скопје: Македонска цивилизација, 1996.

Герасимовска, Дафина. *Улогата на живеалиштето во културата на живеење низ антиката во Р. Македонија*. Скопје: Каламус, 2009.

Герасимовска Дафина. "Контрасти меѓу станбените објекти во доцната антика во Република Македонија", *Патримониум* (Центар за културно и духовно наследство „Каламус“), год. 3, бр. 7-8, (2010): 119-126.

Gerasimovska, Dafina. "House development in the Cities of the Republic of Macedonia through Antiquity." *Haemus* (Haemus - Center for scientific research and promotion of culture), no. 1 (2012): 101-119.

Геров, Борис, Иван Дуйчев, Михаил Войнов, Борислав Примов, и Велизар Велков. *ЛАТИНСКИ ИЗВОРИ ЗА БЛГАРСКАТА ИСТОРИЈА*. Том I. Софија: Българска Академия на Науките; Институт за Българска Историја, 1958.

Грбић, Миодраг. "Откопавања у Херклеји." *Уметнички преглед* (Музеј Кнеза Павла), год. I, бр. 11 (1938): 351.

Грбић, Миодраг. "Откопавања у Херклеји Линкестис код Битоља." *Уметнички преглед* (Музеја Кнеза Павла), год. II, бр. 8 (1939): 231-235.

Gregory, E. Timothy. *A history of Byzantium*. Oxford: Blackwell, 2005.

Grierson, Philip. *Byzantine coins*. London: Methuen & CO LTD London; University of California press Berkley and Los Angeles, California, 1982.

Grierson, Philip. *Byzantine coinage*. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1999.

Davis, E. Mott, Dušan Srdoč, and Salvatore Valastro Jr. "Radiocarbon dates from Stobi: 1971 season." *SAS vol. I*, 1973: 23-36.

Ѓорѓиевска, Аниса. *Хераклеа Линкестис – водич 2007/2008*. Битола: НУ Завод и Музеј, Битола, 2008.

Ђурић, Милан. "О скидању зидних сликарија у Стоби." *Starinar* (Српско археолошко друштво), том VII (1932): 86-87.

Ивановски, Милан. "Стоби, Западна некропола, 1992." *Културен живот* (Културно-просветната заедница на Македонија), бр. XXXVII, Скопје (1992): 32-36.

Ивановски, Милан. "Археолошки локалитет Стоби, Цивилна базилика, 2005 година." *Култ. наслед. XXII - XXXIII (2006 - 2007)* (Национален конзерваторски центар Скопје), бр. 32-33 (2007): 160-161.

Ивановски, Милан, и Владо Маленко. "Археолошки локалитет Стоби, Епископска базилика, 2005 година." *Култ. наслед. XXII - XXXIII (2006 - 2007)* (Национален конзерваторски центар Скопје), бр. 32-33 (2007): 162-163.

Јанакиевски, Томе. "Две градби од доцноантичката микростанбена целина лоцирана врз римскиот театар во Heraclea Lyncestis." *Naseljavanje i naselja u antici - MATERIJALI XV*. Prilep: Arheološko društvo Makedonije; Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1976. 51-57.

Јанакиевски, Томе. "Доцноантичка микростанбена целина врз римскиот театар во Heraclea Lyncestis." *Maced. acta archaeol.* (Археолошко друштво на СР Македонија, Прилеп), бр. 3 (1977): 81-102.

Јанакиевски, Томе. "Наоди на византиски монети во градбите 5А и 5В од доцноантичката микростанбена целина врз римскиот театар во Heraclea Lyncestis." *Maced. acta archaeol.* (Археолошко друштво на СР Македонија, Прилеп), бр. 4 (1978): 189-203.

Janakievski, Томе. "Heraclea Lyncestis – Tri objekta iz kasnoantičke mikrostanbene celine iznad rimskog teatra." *AV* (Slovenska akademija znanosti in umetnosti), br. XXIX (1978): 694-707.

Јанакиевски, Томе. *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. Битола: Завод за заштита на спомениците на културата природните реткости, Музеј и Галерија - Битола; Одбор за Хераклеја, 1987.

Јанакиевски, Томе. "Доцноантички градби од речни мазни камења поврзани со кал." *Лихнид* (Завод за заштита на спомениците на културата и Народен музеј - Охрид), бр. 7 (1989): 65-68.

Јанакиевски, Томе. *Антички театри во Република Македонија*. Битола: Завод за заштита на спомениците на културата и природните реткости, Музеј и галерија - Битола; Одбор за Хераклеја, 1998.

Јанакиевски, Томе. *Доцноантичка микростамбена целина над театарот во Heraclea Lyncestis*. Битола: Институт за старословенска култура - Прилеп; Завод за заштита на спомениците на културата и природните реткости, Музеј и галерија - Битола, 2001.

Јанакиевски, Томе. *Убикација на средновековна Битола (VII - XIV век)*. Битола: Институт за старословенска култура - Прилеп, 2003.

Јеремић, Мирослав. "Дрвени скелет у архитектури Сирмијума I-IV века." *Старинар Н.С. 1985* (Археолошки институт у Београду), књ. XXXVI (1985): 69-90.

Јованова, Ленче. "Кога било изградено првото камено утврдување во Скупи." *Maced. acta archaeol.* (Македонско археолошко научно друштво), бр. 17 (2006): 163-178.

Јованова, Ленче. *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum (водич)*. Скопје: Музеј на град Скопје, 2008.

Јованова, Ленче. "СКУПИ – (COLONIA FLAVIA SCUPINORUM) – топографија и урбанистичка структура на градот I-III век." *Maced. acta archaeol.* (Македонско археолошко научно друштво), бр. 18 (2008): 197-222.

Јованова, Ленче. "Скупи - Сектор југоисточен бедем културна стратиграфија (2008 – 2010 година)." *Maced. acta archaeol.* (Македонско археолошко научно друштво), бр. XXI (2014): (во печат).

Калеова, Василка. "Епископска резиденција - археолошки истражувања во 2005 година." *Култ. наслед. XXII - XXXIII (2006 - 2007)* (Национален конзерваторски центар Скопје), бр. 32-33 (2007): 157.

Калпакоска, Весна, и Аница Ѓорѓиевска. *Животот во Heraclea Lyncestis преку епиграфските споменици*. Битола: Завод за заштита на спомениците на културата, природните реткости, Музеј и Галерија - Битола, 2003.

Кепески, Костадин. "Рановизантиска остава на бронзени монети." *Maced. acta archaeol.* (Археолошко друштво на СР Македонија, Прилеп), бр. 3 (1977): 181-193.

Kitzinger, Ernst. "A survey of the early christian town of Stobi." *DOP (Dumbarton Oaks USA)*, vol. 3 (1946): 81-162.

Kolarik, Ruth, and Momčilo Petrovski. "Technical observations on mosaics at Stobi." *SAS vol. II*, 1975: 65-109.

Кондијанов, Јован. "Две остави со палеовизантиски пари од с. Секулица – Кратовско." *Maced. acta archaeol.* (Здружение на археолозите на СР Македонија Скопје), бр. 11 (1990): 199-213.

Кондијанов, Јован. "Прилог за упадот на Кутригурите на територијата на Илирик во 540 година." *МНГ* (Музеј на Македонија), бр. 1 (1994): 75-83.

Коракевиќ, Душанка. “Состојба на археолошките ископувања на античко Скупи.” *Maced. acta archaeol.* (Археолошко друштво на СР Македонија), бр. 3 (1977): 143-180.

Коракевиќ, Душанка. *Античко Скупи – резултати од досегаините археолошки истражувања – каталог*. Скопје: Музеј на град Скопје, 1984.

Корачевиќ, Душанка. “Археолошките истражувања во Скупи во 1982 година.” *Maced. acta archaeol.* (Здружение на археолозите на СР Македонија, Скопје), бр. 9 (1988): 155-163.

Коракевиќ, Душанка. *Скупи - градска територија* - Скопје: Музеј на град Скопје, 2002.

Коцо, Димче, Блага Алексова, Константин Петров, Петар Миљковиќ и Иван Јанковиќ. “Извештај за ископувањата во Стоби во текот на 1955 година.” *ЗМ* (Археолошки музеј - Скопје), кн. III (1961): 69-76.

Кузмановски, Игор. “Сидното сликарство од Градската вила во Скупи.” *Maced. acta archaeol.* (Македонско археолошко научно друштво), бр.19 (2010): 225-235.

Crawford, H. Michael. “The Stobi hoard of roman republican denarii.” *SAS vol.I*, 1973: 1-22.

Curta, Florin. *The making of the Slavs - History and archaeology of the Lower Danube Region c.500-700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Лилчиќ, Виктор. “Ранохристијанската засводена гробница кај с. Орман, скопско, и преглед на другите македонски наоди.” *Maced. acta archaeol.* (Здружение на археолозите на СР Македонија - Скопје), бр. 7-8 (1987): 143-151.

Лилчиќ, Виктор. “Античка патна мрежа.” Во *Археолошка карта на Македонија - том I*, 112-118. Скопје: Македонска академија на науките; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1994.

Лилчиќ, Виктор. *Античка градежна керамика во Република Македонија*. Скопје: Македонска Цивилизација, 1996.

Лилчиќ, Виктор, и Иван Станчевски. “Осврт на историската заднина за настаните во регионот на Скопје во 6 век.” *Македонско наследство* (Македонска цивилизација Скопје), год. III, бр. 8 (1998): 45–57.

Лилчиќ, Виктор. *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за живот по животот - том II*. Скопје: Македонска Цивилизација, 2002.

Максимовиќ, Љубомир. “Северни Илирик у VI веку.” *ЗРВИ* (Византолошки институт Српске академије наука и уметности), књ. XIX (1980): 17-55.

Маленко, Владо. “Нови антички наоди во Охрид и Охридско.” *ЖА* (Филозофски факултет - Скопје), год. XXVIII, sv. 1-2 (1978): 339-350.

Malenko, Vlado. “Antički teatar - Ohrid.” *Antički teatar na tlu Jugoslavije. (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980)*. Novi Sad, 1981: 17-36.

Манева, Елица. *Неколку типови и форми на елинистичка и римска керамика од Хераклеја*. Битола: Одбор за Хераклеја, 1979.

Манева, Елица. “Средновековна некропола кај Базилика Де во Хераклеја.” *Историја* (Сојуз на друштвото на историчарите на СР Македонија), год. XXII, бр. 1 (1986): 169-199.

Манева, Елица. “Резултати од заштитните ископувања Extra Muros во Хераклеја.” *Maced. acta archaeol. 1981-1982* (Здружение на археолозите на СР Македонија), бр. 7-8 (1987): 125-142.

Манева, Елица. “За карактерот на времетраењето на источното, доцноантичко предградие од Хераклеја.” *Maced. acta archaeol.* (Здружение на археолозите на СР Македонија, Скопје), бр. 9 (1988): 175-186.

Манева, Елица. “Базилика Де од Хераклеја Линкестис.” *Лихнид* (Завод за заштита на спомениците на културата и Народен музеј - Охрид), бр. 7 (1989): 51-63.

Манева, Елица. *Средновековен накит од Македонија*. Културно - историско наследство на Република Македонија. Кн. XXVIII. Скопје, 1992.

Манева, Елица. “Хераклеја во раното христијанство.” *Култ. Наслед. XVI 1989* (Републички завод за заштита на спомениците на културата Скопје), бр. 16 (1993): 17-25.

Мано-Зиси, Ђорђе. “Хисториско-уметнички музеј у 1932 – Рад изван музеја.” *Годишњак СКА 1932* (Српска Краљевска Академија), бр. XLI (1933): 234-242.

Мано-Зиси, Ђорђе. “Мозаици једне куће у Стобима.” *Starinar* (Српско археолошко друштво), том VIII-IX, (1934): 249-254.

Мано-Зиси, Ђорђе. “Ископавања у Стобима 1933 и 1934 године.” *Starinar* (Српско археолошко друштво), том X-XI (1936): 145-170.

Мано-Зиси, Ђорђе. “К питању стратиграфије у Стобима.” *ЗРHM* (Народни музеј Београд), том II (1959): 355-357.

Мано-Зиси, Ђорђе. “Пролегомена уз проблеме касноантичког мозаика у Илирикуму.” *ЗРHM* (Народни музеј Београд), том II (1959): 83-111.

Mano-Zissi, Djordje. “Stratigraphic problems and the urban development of Stobi.” *SAS vol. I*, 1973: 185-232.

Мано-Зиси, Ђорђе. “Стоби 1970-1971.” *Maced. acta archaeol.* (Археолошко друштво на СР Македонија, Прилеп), бр. 1 (1975): 199-211.

Мано Зиси, Ђорђе. “Стоби 1970-1976.” *Maced. acta archaeol.* (Археолошко друштво на СР Македонија, Прилеп), бр. 4 (1978): 81-92.

Mano-Zisi, Đorđe. “Antički teatar u Stobima.” *Antički teatar na tlu Jugoslavije. (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980)*. Novi Sad, 1981: 3-16.

Маретиќ, Здравка. “Анализа на архитектонското и руристичкото наследство на селата Свињишта и Стрежево, загрозени со изградбата на ХМС „Стрежево“ – Битола.” *Зборник на трудови Битола 1980/81* (Завод за заштита на спомениците на културата, природните реткости и Музеј - Битола), бр. 2-3 (1981): 159-193.

Медиќ, Милорад. “Испитувањата и работите на конзервацијата на мозаикот во Базилика „А“ во Хераклеја Линкестидска.” *Хераклеја II*, 1965: 67-76.

Mikulčić, Ivan, i Velika Dautovska. “STOBI – I Antička nekropola.” *AP* (Arheološko društvo Jugoslavije), br. 7 (1965): 126-128.

Mikulčić, Ivan. “STOBI – (Peristerija) – kasnohelenistički grobovi.” *AP* (Arheološko društvo Jugoslavije), br. 8 (1966): 113-114.

Микулчиќ, Иван. “Непознат антички град кај Мојно.” *ГЗФФ* (Филозофски факултет на Универзитетот во Скопје), кн. 22 (1970): 325-347.

Mikulčić, Ivan. “Teritorija Skupa.” *ŽA* (Филозофски факултет - Скопје), god. XXI, sv. 2 (1971): 463-486.

Mikulčić, Ivan. “The West cemetery, excavations in 1965.” *SAS vol. I*, 1973: 61-95.

Микулчиќ, Иван. “За големината на доцноантичките градови во Македонија.” *Историја* (Сојуз на друштвото на историчарите на СР Македонија), год. X, бр. 2 (1974): 347-368.

Микулчиќ, Иван, и Нада Никуљска. “Рановизантискиот град на „Маркови Кули“ на Водно кај Скопје.” *Maced. acta archaeol.* (Археолошко друштво на СР Македонија, Прилеп), бр. 4 (1978): 137-151.

Микулчиќ, Иван, и Нада Никуљска. “Рановизантискиот град на Маркови Кули на Водно кај Скопје - истражувања 1977 година.” *Maced. acta archaeol.* (Археолошко друштво на СР Македонија, Прилеп), бр. 5 (1979): 65-75.

Микулчиќ, Иван. “Стоби во предримско време - топографски осврт.” *ГЗФФ* (Филозофски Факултет на Универзитетот - Скопје), кн. 12 (38) (1985): 101-117.

Микулчиќ, Иван, и Милош Билбија. “Маркови Кули, Водно, Скопје, 1979 и 1980.” *Maced. acta archaeol.* (Здружение на археолозите на СР Македонија - Скопје), бр. 7-8 (1987): 205-221.

Микулчиќ, Иван. “Варвари во Македонија во доцната антика.”, *ГЗФФ* (Филозофски Факултет на Универзитетот - Скопје), кн. 22 (48) (1995): 239-254.

Микулчиќ, Иван. *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. Макпроект „Историјата на културата во Македонија“. кн. 5. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1996.

Микулчиќ, Иван. *Антички градови во Македонија*. Скопје: Македонска Академија на Науките и Уметностите, 1999.

Микулчиќ, Иван. *Стоби антички град*. Скопје: Магор, 2003.

Михајловски, Роберт, и Јержи Розпендовски. “Јустинијановата епископска фонтана во Хераклеја Линкестис.” *Maced. acta archaeol.* (Македонско археолошко научно друштво), бр. 20 (2011): 405-420.

Несторовиќ, Н. Богдан. “Ископавања у Стобима.” *Starinar* (Српско археолошко друштво), том VI (1931): 109-114.

Николајевиќ-Стојковиќ, Иванка. *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*. Београд: Српска академија наука - посебна издања књ. ССLXXIX, Византолошки институт књ. 5, 1957.

Никуљска, Нада, и Иван Микулчиќ. "Маркови Кули, Водно, Скопје, 1978." *Maced. acta archaeol.* (Здружение на археолозите на СР Македонија - Скопје), бр. 6 (1980): 123-135.

Ончевска-Тодоровска, Марина. "Остава на монети од Скупи." *Македонско наследство* (Македонска цивилизација Скопје), год. VIII, бр. 23 (2004): 29-42.

Oncevska Todorovska, Marina. "Thermal facility in Skupi." *Зборник на трудови од симпозиумот „Вода, живот и задоволство“ во 2008 г.* Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Струмица, 2009: 75-84.

Ончевска Тодоровска, Марина. "Новата ранохристијанска базилика од Скупи." *Maced. acta archaeol.* (Македонско археолошко научно друштво), бр. 20 (2011): 365-379.

Острогорски, Георгије. *Историја на Византија*. Скопје: Наша книга, 1992.

Papazoglu, Fanula. "Natpis iz Nemezejona i datovanje stobskog pozorišta." *ŽA* (Филозофски факултет - Скопје), год. I, sv. 2 (1951): 279-293.

Папазоглу, Фанула. *Македонски градови у римско доба*. Жива Антика - посебни изданија - књ. I. Скопје, 1957.

Папазоглу, Фанула. "Хераклеја Линкестидска во светлината на книжевните и епиграфските текстови." *Хераклеја I*, 1961: 7-35.

Papazoglu, Fanula. "Dedicaces Deo Caesari de Stobi." *Zeitschrift fur papyrologie und epigraphic*, 1990: 213-221.

Пашиќ-Винчиќ, Радмила. "Археолошки испитувања на „Полихармосовата палата“ – резиденција на црковните великодостојници, во Стоби." *ЗАМ* (Археолошки музеј - Скопје), кн. IV-V (1966): 67-75.

Петковиќ, Р. Владимир. "Историско-уметнички музеј у 1929 години." *Годишњак СКА 1929* (Српска Краљевска Академија), бр. XXXVIII (1930): 231-238.

Петковиќ, Р. Владимир. "Античке скулптуре из Стобиа." *Starinar* (Српско археолошко друштво), том XII (1937): 12-35.

Петров, Константин. "Еден нов податок за Хераклеја Линкестис." *ЗАМ* (Археолошки музеј - Скопје), кн. I (1956): 108-110.

Петров, Константин. "Смешано зидање во неколку згради во Македонија од III до VI век." *Зборник (1955-1956)* (Археолошки Музеј - Скопје) I (1956): 71-78.

Петров, Константин. "Истражувања на водоводниот систем во рановизантискиот Стоби." *ГЗФФ* (Филозофски факултет на Универзитетот во Скопје), кн. 19 (1967): 267-304.

Петров, Константин. "Кон отвореното прашање на шестата базилика во Стоби." *ГЗФФ* (Филозофски факултет на Универзитетот во Скопје), кн. 22 (1970): 307-318.

Петров, Константин. “Ревидираната основа и архитектонските особености на Гробишната базилика во Стоби.” *ГЗФФ* (Филозофски факултет на Универзитетот во Скопје), бр. 1 (27) (1975): 153-175.

Петровић, Јозо. “Ископавање у Стобима 1931.” *Starinar* (Српско археолошко друштво), том VII (1932): 81-86.

Петровић, Јозо. “Стоби 1932” *Starinar* (Српско археолошко друштво), том VIII-IX (1934): 169-191.

Петровић, Јозо, и Ђорђе Мано-Зиси. “Музеј Кнеза Павла, Изложбе Пољске уметности – Откопавања у Стобима.” *Уметнички преглед* (Музеј Кнеза Павла), год. I, бр. 2 (1937): 62.

Petrović, Jozo. “U Stobima danas.” *GHZM 1942* (Hrvatski zemaljski muzeji), god. LIV (1943): 461-525.

Поповић, Владислав. “Римски новац из Царичиног Града.” *Нумизматичар* (Народни музеј - Београд; Српско нумизматичко друштво), бр. 3 (1980): 121-128.

Popović, Vladislav. “Une invasion slave sous Justin II inconnue des sources écrites.” *Нумизматичар* (Народни музеј - Београд; Српско нумизматичко друштво), бр. 4 (1981): 111-126.

Ристески, Бранислав. “Раносредновековни наоди од Скупи.” *Македонско Наследство* (Македонска цивилизација Скопје), год. VI, бр. 19 (2002): 71-81.

Rendić-Miočević, Duje. “SCUPI Istraživanja Rimskog teatra 1959-1961. godine.” *Antički teatar na tlu Jugoslavije. (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980)*. Novi Sad, 1981: 45-52.

Сариа, Балдуин. “Позориште у Стобима.” *ГМЈС* (Музеј на Јужна Србија), кн. I (1937): 1-69.

Saržoski, Saržo. “STOBI – III Antičko pozorište.” *AP* (Arheološko društvo Jugoslavije), br. 7 (1965): 129.

Секулов, Ване. “Паприте на Црвено Поле – Објект II, с. Барбарево.” *МАП* (Министерство за култура на Република Македонија; Управа за заштита на културно наследство), бр. 1 (2008): 190-200.

Симоска, Драгица. “Монети најдени во Херклеја Линкестидска за време на археолошките ископувања и конзерваторските работи во годините 1959 - 1961.” *Хераклеја II*, 1965: 77-81.

Slabe, Marijan. “O naselbinski strukturi ob zatoni antike na Slovenskem (5 – 6. stol.)” *Лихнид* (Завод за заштита на спомениците на културата и народен музеј - Охрид), бр. 7 (1989): 213-220.

Snively, S. Carolyn. “Archaeological investigation at Konjuh, Republic of Macedonia, in 2000.” *DOP* (Dumbarton Oaks USA), vol. 56 (2003): 297-306.

Snively, S. Carolyn. “Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia: Prolegomena to the study of a late antique fortification.” *Ниш и Византија - зборник радова IV*. Ниш: град Ниш, 2006. 229-244.

Snively, S. Carolyn. "Golemo Gradishte at Konjuh: An unidentified late antique city and its churches." *XV CONGRESO INTERNACIONAL DE ARQUEOLOGÍA CRISTIANA*. Toledo: Universidad de Castilla-La Mancha - Tolède, 2008. 403-414.

Snively, S. Carolyn. "Archaeological excavations on the Acropolis of Golemo Gradište, Konjuh, Kratovo." *Maced. acta archaeol.* (Македонско археолошко научно друштво), бр. 18 (2008): 335-352.

Snively, S. Carolyn, and Goran Sanjev. "Late antique residences at Golemo Gradishte, Konjuh, R. Macedonia." *Ниш и Византија - зборник радова XI*. Ниш: град Ниш, 2013. 157-171.

Sokolovska, Viktorija. "STOBI – II Peristerijeva palata." *AP* (Arheološko društvo Jugoslavije), br. 7 (1965): 128-129.

Соколовска, Викторија. *Исар - Марвинци и повардарјето во античко време*. Скопје: Музеј на Македонија, 1986.

Спасовска-Димитриоска, Гордана. "Археолошки истражувања на градиштето „Венец“ кај с. Миокази, Кичевско." *Maced. acta archaeol.* (Здружение на археолозите на СР Македонија), бр. 7-8 (1987): 167-175.

Спасовска-Димитриоска, Гордана. "Остатоци од доцноантичка архитектура на градиштето „Венец“ во Миокази – Кичевско." *Лихнид* (Завод за заштита на спомениците на културата и Народен музеј - Охрид), бр. 7 (1989): 43-50.

Soltysiak, Arkadisusz. "The plague pandemic and Slavic expansion in the 6th-8th centuries." *Archaeologia Polona* (The Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences), no. 44 (2006): 339-364.

Sofronievski, Valerij. *Lexicon Latino-Macedonicum*. Скопје: БИГОСС - Скопје, 2001.

Стричевик, Горѓе. "Археолошките ископувања во Херклеја Линкетијска 1936-1938 година." *Хераклеја I*, 1961: 35-45.

Suić, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Studije iz historije urbanizma, knj. I. Zagreb: Institut za arheologiju sveučilišta u Zagrebu, 1976.

Томашевик, Гордана. "Портик со почесни и вотивни споменици." *Хераклеја II*, 1965: 9-35.

Томашевик, Гордана, Милорад Медик и Милка Чанак - Медик. "Увод." *Хераклеја II*, 1965: 5-9.

Tsakirgis, Barbara. "[REVIEW] Household and city organization at Olynthus, by Nicholas Cahill. Pp.xii + 381, figs 62. Yale University Press, New Haven 2002." *AJA* (Archaeological Institute of America), vol. 107, no. 3 (Jul. 2003): 511-513.

Folk, L. Robert. "The geologic framework of Stobi" *SAS vol. I*, 1973: 37-59.

Folk, L. Robert. "Geologic urban hindplanning: An example from a hellenistic-byzantine city Stobi, Yugoslavian Macedonia." *Environmental Geology* (Springer), vol. 1 no. 1 (1975): 5-22.

Хаџи-Манева, Маја. "Нумизматички сведоштва за крајот на VI и VII век." *Maced. acta archaeol.* (Македонско археолошко научно друштво), бр. 18 (2008): 381-396.

Цветковић-Томашевић, Гордана. "Упоредно испитивање вишеслојних археолошких налазишта у Хераклеји Линкестис, Улпијани и Сингидунуму/Београду." *Саопштења* (Републички завод за заштиту споменика културе - Београд), бр. XIX (1987): 7-20.

Cvetković-Tomašević, Gordana. "Osvrt na rezultate istraživanja u Heracleji Linkestis od 1959. do 1974. godine." *Naseljavanje i naselja u antici - MATERIJALI XV*. Prilep: Arheološko društvo Makedonije; Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1976. 31-47.

Цветковић Томашевић, Гордана, Драгица Симоска, Елица Манева, и Ђорђе Митровић. *Рановизантијски подни мозаици у епископском двору у Хераклеји Линкестис*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 2002.

Цветковић - Томашевић, Гордана. "Епископски двор и манастир у ранохришћанској Хераклеји - неки резултати и истраживања." Во *Споменица Јована Ковачевића*, 41-53. Београд, 2003а.

Цветковић - Томашевић, Гордана. "Терме откривене у близини театра / арене у Хераклеји Линкестис - купатило гладијатора?" *Саопштења* 2002 (Републички завод за заштиту споменика културе - Београд), бр. XXXIV (2003б): 25-36.

Чанак - Медик, Милка. "Ансамбл на Базиликата „А“ од рановизантијскиот период." *Херклеја II*, 1965: 35-67.

Цидрова, Љубинка. "Археолошки истражувања на Куќа 2 во *Heraclea Lyncestis*, сектор Театарски плоштад." *Maced. acta archaeol.* (Македонско археолошко научно друштво), бр. 18 (2008): 291-310.

Цидрова, Љубинка, Енгин Насух, Љупчо Лозановски. "Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*." *Maced. acta archaeol.* (Македонско археолошко научно друштво), бр. 20 (2011): 381-404.

Шурбаноска, Мила, и Антонио Јакимовски. *Forum Romanum Stobis 2006*. Скопје: Музеј на Македонија; Ciss Cooperacione Internazionale Sud-Sud, 2007.

Шурбаноска, Мила, Горан Санев и Антонио Јакимовски. "Археолошки истражувања - Стоби 2001." *Maced. acta archaeol.* (Македонско археолошко научно друштво), бр. 18 (2008): 271-282.

Шурбаноска, Мила, и Антонио Јакимовски. *Forum Romanum Stobis II*. Скопје: CISS Macedonia, 2010.

Wiseman, James, and Djordje Mano-Zissi. "Excavations at Stobi, 1972." *AJA* (Archaeological Institute of America), vol. 77, no. 4 (Oct. 1973): 391-403.

Wiseman, James, and Djordje Mano-Zissi. "Excavations at Stobi, 1973-1974." *JFA* (Boston University), vol. 1, no. 1/2 (1974): 117-148.

Wiseman, R. James. "The city in Macedonia Secunda." in *Villes et peuplement dans l'Illyricum proto-byzantinm, Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*. Rome: École Française de Rome, 1984. 289-314.

Интернет страници:

“skopjeinfo.mk.“ 01 11, 2014. <http://www.skopjeinfo.mk/gradot/1699117972/novo-soznanija-od-istrazuvanijeto-na-staro-skopje> (последно посетена на 01 11, 2014).

“<http://www.thelatinlibrary.com>“ (Livy, Ad urbe condita) <http://www.thelatinlibrary.com/liv.html> (последно посетена 23 04, 2013).

“<http://www.stobi.mk>“ (последно посетена 05 05, 2014).